

צִיּוֹן

מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה

ספר ששי

יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות "דביר"

ירושלם

תרצ"ד

גם בהוצאת הקובץ הששי עשינו, נדמה לנו, צעד נוסף קדימה בהרחבת חוג הענינים הנדונים בו, אם כי השתדלנו לשמר על צביונו: ארץ ישראל וישובה היהודי, גורל קהלות ישראל במזרח וקירותיהן. לדאבוננו לא היתה לנו האפשרות להגדיל גם את כמות הקובץ, ומפני זה לא נתפרסמו כמה דברים של החוקרים והחכמים שמסרו לנו את החומר באחור זמן. ואתם הסליחה. החומר הזה יבוא בקובץ השביעי, שנגשנו כבר לעריכתו, והננו מבקשים את כבוד החכמים החוקרים הרוצים להשתתף בקובץ השביעי למהר לשלוח לנו את דבריהם. ועד החברה עומד עכשו במשא ומתן על דבר הוצאת „ציון“ בצורה של רבעון המוקדש לחקר תולדות ישראל במקום קובץ שנתי. עם הגשמת התכנית הזו, הננו חושבים גם להרחיב את מסגרת הוצאתנו. והננו מקוים על ידי כך ליצור במה קבועה לקדמת המחקר בהיסטוריה הישראלית.

*

הספר הששי „ציון“ נערך על ידי חברי הוועד הרב ש. אסף, הפרופ' י. בר, ומר ב. דינבורג.

ועד החברה הא"י להסטוריה ואתנוגרפיה

תכו הענינים:

א. פסודו הקטיוס, זמנו ומגמת ספרו על היהודים וארצם	מאת מנחם שטיין ע' א – יא
ב. ספר המסע – Itinerarium Burdigalense על ארץ ישראל.	ש. קליין ע' יב – לח
ג. ספר שבילי דירושלים המיוחס לר' יצחק חילו – מזויף	גרשם שלום ע' לט – נג
ד. תעודת שבתאיות מארם צובה	זלמן רובשוב ע' נד – נח
ה. התישבות המקובל ר' אברהם רוויגו וחבורתו בירושלים בשנת התס"ב ליצירה (1702 לספה"ג)	יעקב מאנן ע' נט – פד
ו. לתולדות היהודים בקורדיסטאן ושכנותיה	שמחה אסף ע' פה – קיג
ז. אגרות הרחיר"א ו"שליחי ארץ ישראל"	יעקב נאכט ע' קיד – קמח
ח. ארץ ישראל וגלות בעיני הדורית של ימי הבינים	פ. יי בער ע' קמט – קסא
ט. החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה	יעקב כנעני ע' קעב – ריו
י. שונות, תקונים ומלואים :	ע' ריח – רכד
חברה "חדשים לבקרים" בחברון במאה התמישית לאלף הששי	יצחק ריבקינד ע' ריח – ריט
הוספות והערות למאמרי מ. שטיין ; ש. קליין ; ג. שלום ; י. מאנן ; י. נאכט ; י. בער	ע' ריט – רכב
תקונים ומלואים למאמרו של בן צבי "מכתב קראי" ("ציין" IV)	י זנה ע' רכב – רכד
יא. ידיעות	ע' רכד

החברה ההיסטורית הישראלית

מאסף ציון

תרפ"ו – תרצ"ד

כרך שני ד – ו

מהדורה מצולמת – ירושלים, תשל"ח

© החברה ההיסטורית הישראלית

נדפס במפעלי ספרים ליצוא בע"מ, ירושלים • 1978 • Printed in Israel

מאסף "ציון"

של החברה הארץ-ישראלית להיסטוריה
ואתנוגרפיה הופיע בששה כרכים בין השנים תרפ"ו—תרצ"ד. את המאסף
ערכו כמה מראשוני המחקר ההיסטורי המודרני בארץ-ישראל, שנמנו לימים
בין מייסדי ועורכי הרבעון "ציון" של החברה ההיסטורית הישראלית או בין
כותבי המחקרים הראשונים בו: שמחה אסף, בן-ציון דינור ושמואל קליון
ויבדל לחיים פרופ' יצחק בער.

העורכים ביקשו ליצור בימה מדעית למחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי
ברוח יהודית לאומית וקבעו ארבעה תחומים לעיסוקם: א. חקר ארץ-ישראל
ויישובה. ב. חקר קהילות ישראל במזרח. ג. חקר יחסי ארץ-ישראל והתפוצה
צות מימי החורבן ועד התנועה הלאומית המודרנית. ד. חקר הפולקלור
והאתנוגרפיה של העם היהודי כביטוי להווי הלאומי המיוחד שלו.

בששת כרכי המאסף אצורים כמה מחקרים מן החשובים בהתקדמות המחקר
הארץ-ישראלי, בתחומים הנזכרים. כמו-כן נתפרסמו בו תעודות לתולדות
היישוב וחומר ארכיאולוגי שנחשף ונחקר בשנות העשרים והשלשים.

בנוסף לעורכים שפרסמו מאמריהם במאסף נכללו בו בין השאר מאמריהם
של: י' בן-צבי, נ' גלבר, י' זנה, ל' א' מאיר, י' מאן, א' מרכס, א' ל' סוקניק,
א' ל' פרומקין, ש' קראוס, ב' רוט, ז' שור, א' ריבלין, מ' שובה, ג' שלום,
א' שליט.

פְּסוּדוֹ-הֶקְטִיוֹס, זִמְנוֹ וּמַגְמַת סִפְרוֹ עַל הַיְּהוּדִים וְאַרְצֵם.

המאה השנייה לפני ספירת הנוצרים היא זמן צמיחת האנטישמיות העיונית במצרים ובסוריה. מימות אנטיוכוס IV אפיפנס ואילך התחילו הסופרים ההלניסטיים תוקפים את ישראל יותר ויותר בטענות ותואנות שונות. הם היו מונים את ישראל בהוכחות, שהעם הזה הוא עם ברברי, מחוסר כשרון היצירה, שונא הגזע האנושי, בז לאלים וכדומה. נגד ההאשמות האלה יצאו סופרים יהודים-הלניסטיים בספרים שונים, ומגמתם היתה קבועה מראש להראות, שדוקא העם העברי הוא הוא שהניח את היסוד לכל תרבות, חמרית כרוחנית, ושיתר העמים למדו את חכמתם מן היהודים. הסופרים האלה היו הסנגורים הראשונים של היהדות והשתנו מן הסנגורים המאוחרים שחיו במאה הראשונה לספירה (פילון ויוסף בן מתתיהו) בשיטתם הסנגורית הבלתי־ישרה. כי במקום להביא את דעת אנשי ריבם ולהוכיח את אפסות נמוקיהם של אותם שדברו בגנות עם היהודים, הם בחרו לתנות את שבחו של העם, באופן שטענות יריביהם היו מופרכות מאליהן. סופרים מסוג זה היו פסודו־הקטיוס ופסודו־אריסטיאס, המחבר של „אגרת אריסטיאס”. הסופר היהודי־הלניסטי פס. הקטיוס תלה עצמו בהקטיוס איש אֶבְדָּרָה. סופר יוני שחי בימי אלכסנדר הגדול ותלמי הראשון בנו של לְגִ'ס. הקטיוס זה כתב ספר על המצרים ובספר הזה הקדיש פרק אחד לתאור מוצאו של העם העברי, מנהגיו והליכותיו⁽¹⁾. להקטיוס היוני היתה רק ידיעה שטחית מאד על היהודים, והתאור של משטר היהודים הנתון אצלו הוא מלא שגיאות גסות. דומה, שהסופר הזה לא ידע אפילו על מציאותו של אברהם, והכיר רק את משה ואותו הוא מעריך כמחוקק חכם ונבון. זולת זה אין הקטיוס מראה ליהודים לא חבה ולא שנאה. הוא מתיחס אליהם ברגש הכבוד כמו ליתר העמים הקדומים שתאר בספריו השונים; לא פחות ולא יותר.

בהקטיוס האמתי כמו ב„אשלא רברבא” תלה עצמו סופר יהודי אלמוני,

(1) הקטעים נמצאים בספר: Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum II

והוציא על שמו של הלה ספר „על היהודים” או „על אברהם”. ספרים „מתיחסים” כאלה היו שכיחים מאד בתקופה שאנחנו דנים עליה, ולכן גם המחבר שלנו השתמש בזיוף מקובל זה, בכדי להעלות את כבוד עמו בעיני היונים. לשם כך הביא גם אגדות שונות—עד כמה שלא המציא אותן בעצמו—על היהודים בצבא אלכסנדר הגדול, ועל היחס הטוב של התלמידים הראשונים ליהודים (יוסף ב”מ, „נגד אפיון”, I, סע’ 185 וכו’ וכו’). הוא שם גם כן בפיו של הטריגקן סופוקלס שירים המתנים את אחדות הבורא¹. אותה המטרה עצמה להרמת כבוד ישראל בעיני אומות העולם התווה לו פס. הקטיוס בציור תמונה אידיאלית מארץ ישראל ומירושלים, המטרופולין הקדושה לכל העם העברי בכל תפוצות הגולה.

והנה בתקופה ההלניסטית פוגשים אנחנו אצל סופרים שונים את השאיפה לתאר באופן רומנטי ארצות עמים לועזיים שונים. בצבעים אידיאליים מציירים את המשטר החברתי המופתי השולט בארצות ההן. הסופרים האמורים רצו בזה לפעול על בני עמם ולעוררם ממצב הרפיון והרשול הרוחני שתקף בתקופה ההלניסטית את השבטים ההלניים. כבר הקטיוס האמתי הראה התענינות מרובה להעמים הלועזיים והקדיש ספר מיוחד לשבטי ההיפּוֹבּוֹרְגֵּאִים. ההתענינות הזאת לא רפתה בכל התקופה ההיא אצל הסופרים היוניים וגם אצל הרומיים (כגון תאור גרמניה אצל טציטוס). שהלכו בעקבותיהם של הללו. הרעיון היה אם כן מוצלח לתת תאור אידיאלי של מדינת היהודים בשמו של הקטיוס שהתיחס ברומנטיות לגבי ה„ברברים” הרחוקים בכלל ובמדינת היהודים בפרט. וכך עשה באמת פס. הקטיוס.

הסופר הזה לא נשאר יחידי בשאיפתו זו לרומנטיזציה של חיי היהודים. בעקבותיו של פס. הקטיוס הלך אחר כך פס. אריסטיאס². הלו השתמש בפס. הקטיוס גם מבחינת החומר³ וגם מבחינת המגמה הכללית⁴. האידיאליזציה של

(1) קלמנס האלכסנדרוני Stromata V 113, 1 ועוד במקומות אחרים. שירר (Schürer, Geschichte d. jüd. Volkes III⁴ 596) וסטלהין (Otto Stählin, Hellenistisch-) (Jüdische Literatur, Christ, Griechische Literaturgeschichte II, 16, 618, 6. חושבים, שגם יתר השירים המוזיקליים המיוחסים אצל קלמנס למשוררים יוניים שונים מן התקופה הקלסית לקוחים הם מספרו של פס. הקטיוס.

(2) על הרומנטיזציה של מדינת היהודים אצל פס. אריסטיאס ראה את המאמר היפה של יהושע גוטמן עה”נ „מוצאה ומגמתה העקרית של אגרת אריסטיאס” הגרן, ספר עשירי, ברלין, תרפ”ח, עמ’ 42–59.

(3) אגרת אריסטיאס (Aristeae ad Philocratem epistula ed Wendland)

סע’ 31.

(4) לזה לא הושם לב במאמרו הנזכר של יהושע גוטמן.

ה-πολιτεία היהודית במובן הרחב של המלה שמשא לשני הסופרים תשובה עקיפה לטענותיהם של שונאי ישראל, שהיהודים נופלים בערכם התרבותי מכל ה„ברברים“ האחרים¹. במקום לענות על הטענות האלה התאמצו לשים אותן לאל על-ידי הסובלימציה הרומנטית של היהדות. הפרט הזה חשוב בשביל קביעת הכרונולוגיה של סופרנו.

מתי חי פס. הקטיוס? דעתי אני, שאין להקדים אותו עד המאה השלי לפני ספה"נ כמו שעושה שירר², גם אין לאחר אותו עד לראשית המאה הראשונה אחרי ספה"נ כמו שסובר ווילריך³. לדעת שירר מתנגד כל התאור של ארץ ישראל אצל סופרנו, כמו שנראה להלן; ודעתו של ווילריך מופרכת ביחוד על-ידי שיטתו הסנגורית של פס. הקטיוס. שהרי במאה הראשונה אחרי שנתרבה מספר הסופרים שכתבו כתבי פלסטר נגד היהודים והיהדות, לא השתמשו כבר הסופרים היהודים בסנגוריה עקיפה, אלא יצאו בגלוי בלי כרכורים נגד משטיני עמם, הביאו את טענותיהם בפירוש והשתדלו לסתור אותן בעזרת נמוקים ברורים. ואילו פס. הקטיוס ופס. אריסטיאס הם עוד סנגורים מן הטפוס הקדום שנמנעו מהביא את טענות מתנגדיהם, ולפיכך אי אפשר לאחר אותם עד המאה הראשונה אחרי הספירה הרגילה. מפני הטעם הזה ומפני טעמים אחרים שיבאו למטה דעתינוטה לסברת שטהלין⁴, שפס. הקטיוס כתב ספרו בקירוב בסוף המאה השניה לפני ספירת הנוצרים.

קביעת כרונולוגיה זו עומדת בהתאם גמור לא רק אל תאור הארץ כמו שהיתה לפי הסופר בימיו הוא, אלא גם אל המגמה שניכרת בהרצאה ה„הסטורית“ שלי. והנה אתחיל בהרצאה ההסטורית כביכול של פס. הקטיוס. בזה אנביל את עצמי לפרט אחד שגם הוא נוגע לארץ עצמה, היינו לגבולותיה, מה שהוא עיקר הנושא בחבורנו זה.

פס. הקטיוס מספר, שאלכסנדר הגדול נתן ליהודים את ארץ שומרון ושחרר אותה ממסים. הידיעה הזאת נמצאת ב„נגד אפיון“ II סע' 43 בזה הלשון: „כי הוא (אלכסנדר) נתן כבוד לעמנו, כמו שמודיע גם הקטיוס בספרו עלינו, עד שספח על מדינתם את ארץ שומרון וקרא עליה דרור ממסים, יען כי היהודים הראו לו אותות צדקתם ואמין לבם“⁵. המגמה הסנגורית של

(1) „היהודים הם נקלים בטבעם מכל הברברים“ ἀφυστάτους τῶν βαρβάρων

„נגד אפיון“, II, 148. (2) שירר, כלעיל III⁴, 607.

(3) Hugo Willrich, *Judaica*, Göttingen 1900, 127

(4) שם עמ' 619.

(5) Ἐτίμα γὰρ ἡμῶν τὸ ἔθνος, ὡς καὶ φησιν Ἐκαταῖος περὶ ἡμῶν, ὅτι διὰ τὴν ἐπιείκειαν καὶ πίστιν, ἣν αὐτῷ παρέσχον Ἰουδαῖοι, τὴν Σαμαρεῖτιν χώραν προσέθηκεν ἔχειν αὐτοῖς ἀφορολόγητον. (c. Ap. II 43).

המאמר הזה נראית בעליל. אבל לא לכך בלבד אני מתכוון, אלא בעקב אל הצד ההסטורי שבענין. הן אין ספק, שהידיעה הזאת על דבר הסתפחות ארץ שומרון אל מדינת יהודה בימי אלכסנדר איננה מתאימה אל האמת ההסטורית, שהרי שלטון היהודים, ולא רק השלטון הפנימי העצמי, לא הקיף את שומרון עד לימי יונתן החשמונאי. הכהן הגדול הזה קבל שלשה מחוזות (νομοί) – לא את כל המדינה – של ארץ שומרון מידי המלך הסורי דמטריוס השני (מכבים א, י"א, ל"ד), ואילו לפני זאת לא היה ליהודים כל שלטון בארץ שומרון¹.

מפני חשיבות המקום הזה שבספר מכבים א' בשביל הכרונולוגיה והכרת אופן עבודתו של פס. הקטיוס אביא אותו בשלמות עם הפסוק הבא אחריו. המלך הסורי דמטריוס II כותב בפקודתו אל הנציב לסתינס: „ועתה קימנו להם (ליהודים) גבולות יהודה ושלשת הגלילות עפרים ולד ורמתים חוברו ליהודה משומרון וכל אשר להם לכל המקריבים בירושלם תחת מסי המלך אשר היה ליוקא המלך מהם לפני שנה שנה מתבואות האדמה ומפרי העץ. וכל השאר המגיע לנו מעתה מן המעשרות והמסים המגיעים לנו ומכרות המלח ומטי הכתר המגיעים לנו הכל אנחנו מניחים להם” (מכבים א, י"א, ל"ד – ל"ה לפי תרגום אברהם כהנא).

למרות מה שבטויים בודדים בפסוקים אלה אינם ברורים די צרכם², אין התוכן מפקפק כלל. הכונה היא כמו שהבין יוסף בן מתתיהו במסרו את הפסוקים האלה בקיצור בקדמוניותיו י"ג, ד' ט': המלך מספח על מדינת יהודה את שלשת המחוזות מארץ שומרון עם הקרקעות ששייכים להם. חוץ מזה הוא משחרר את היהודים ממסים שונים. ובכן אין כל קשר בין ספוח המחוזות השומרוניים ובין שחרור מן המסים. אלה הם שני דברים שונים.

זה יועיל לנו למצוא את הפתרון לחידה הנעוצה בידיעה הנזכרת אשר יוסף ב"מ מוסר לנו ב„נגד אפיין” בשמו של הקטיוס. לפי הידיעה ההיא נתן אלכסנדר את שומרון ליהודים ועשה אותה (ובכן את ארץ שומרון) חפשיית ממסים (ἐν τῇ Σαμαρείτῃ χώρᾳ προσέθηκεν ἔχειν αὐτοῖς ἀφορολόγητον). לכאורה הדבר מעורר תמיהון, כי איזה טעם היה לשחרר ממסים דוקא את ארץ שומרון ולא כל יהודה? ועל איזה מסים הכתוב מדבר? על אלה שהיו גובים

1 עיין ווילריך, יודאיקא, עמ' 97 והערות תיאודור ריינאך לסעיף זה בתרגומו הצרפתי של „נגד אפיין” פריס 1930.

2 ראה הערותיו של אברהם כהנא לתרגום הספר הזה (תל אביב תרצ"ב) עמ' ג"ט. ביחוד קשה הבטוי: תחת מסי המלך (ἀντὶ τῶν βασιλικῶν...) את הבטוי הזה צריכים להבין במשמעות: מכסות, סכומים. ראה הערתו של קייטש (Kautsch) למקום זה בהוצאה הגרמנית של הספרים הגנויים חלק א' עמ' 67.

לטובת השליט היוני או על אלה שהלכו לאוצר הכה"ג לטובת הארץ? בכך הדבר תמוה וסתום.

כל קושי יוסר, אם נשווה את המקום הזה אל מכבים א, פרק י"א שהבאתי למעלה. שם מסופר על שני דברים: על מחוזות שומרון לחוד ועל שחרור מן המסים לחוד, ולפיכך הנני נועז להביע את השערת, שהפקודה של דמטריוס ללסתינס היתה לפני עיני פס. הקטיוס והוא ערבב את הענינים בעבודתו המגמתית והשטחית. הוא כרך שני ענינים ביחד וספר על מסירת כל ארץ שומרון (ולא רק שלשה גלילות) על ידי אלכסנדר הגדול (ולא דמטריוס II) ושחרר אותה, ז. א. את שומרון (ולא את כל מדינת שלטון היהודים) ממסים.

מזה יוצא, שפס. הקטיוס חי על כל פנים אחרי המאורע ההסטורי של ספוח חלק משומרון למדינת היהודים בימי יונתן החשמונאי. אלא שהשאלה היא, אם פס. הקטיוס השתמש בפקודה עצמה והיא קדמה לחבור הספר מכבים א, או שהוא הכיר את הפקודה רק מן הספר הזה, וממילא חי אחרי יוחנן הורקנוס, שהרי הספר מכבים א' לא נתחבר אלא אחרי מותו של המושל החשמונאי הזה, כמו שאפשר לראות מן הפסוקים האחרונים של הספר. ברם טרם שנגש לפתרון הבעיה ההיא אשתדל לבאר את השנויים שהכניס פס. הקטיוס לפקודת דמטריוס II בנוגע להעברת שומרון לשלטון היהודים. ברור סבת השנויים האלה יועיל לנו במדה ידועה לענות גם על השאלה הזאת.

השנויים הם, כמו שראינו, שלשה: א) ענין שחרור שומרון ממסים, ב) הרחבת דבר שלשת המחוזות השומרוניים לכל ארץ שומרון, ג) הכנסת שם אלכסנדר במקום דמטריוס. אשר ל"א) יש ליחס את השנוי הזה לאי-הבנה שהיתה תוצאת עבודתו הפזיזה של פס. הקטיוס. ובכן אין לזה ערך רב בשבילנו, ואין לחפש אחרי סבה עמוקה שהניעה את הסופר לקרוא דרור ממס רק על מדינת שומרון יותר מכל ארץ יהודה. לא כן שני השנויים הנשארים. הם נעשו במחשבה ומגמה ברורה. ההסברה היותר פשוטה והגיונית לדבר היא, לפי דעתי, כדלקמן:

מלכי החשמונאים הקדישו מרץ רב להרחבת גבולות ארצם שהיתה קטנה וצרה מאד. את השאיפה הזאת אנחנו מוצאים בצורה ברורה ומוחלטת אצל יוחנן הורקנוס. הוא כבש ערים רבות באדום, בעבר הירדן והוא הסב גם את תחומי הארץ כלפי צפון על ידי כיבוש שכם ושומרון. הוא לא הסתפק בשלשת המחוזות השומרוניים בלבד שנפלו בידי יונתן, אלא חתר להסיר את "מטלית הכותים" או את "הרצועה המפסקת של הכותים"—לפי סגנון התלמוד—בכדי לאחד ולחבר את ארץ יהודה עם הגליל. כיבוש ארץ שומרון נמשך שנים רצופות ואך בקירוב

בשנת 108 לפני ספח"נ היתה כל הארץ בידי היהודים¹. — איזה רושם עשו הכיבושים האלה על היונים וביחוד על אותם שבסוריה? כמלומדים אחדים בזמננו (אדוארד מאיר ואחרים) הביטו גם היונים על הכיבושים האלה כעל מסעות שודדים והתנפלויות עריצים². נשתמרה לנו בנדון זה אפילו עדותו של סופר יוניסורי אחד שחי בימי יוחנן הורקנוס, הוא הפלוסוף פוסידוניוס איש אפמיה. מלכי החשמונאים היו מסומנים אצלו כשודדים ממש³. הקובלנות האלה של מתנגדי היהודים מצאו הד גם בספרות המודרנית⁴.

להתמרמרותם המרובה של שונאי ישראל גרם כיבוש שומרון. שומרון היתה המדינה היחידה בארץ ישראל שהיהודים לא „נקלטו“ בה מימות שיבת גלות בבל. המצב הזה לא נשתנה במרוצת הדורות עד היום הזה. הזרים הביטו איפוא על כיבוש שומרון בימי יוחנן הורקנוס כעל מעשה אלמות גסה. על טענתם זו של היונים הסוריים ענו היהודים, שכבר הכובש היוני הראשון, הוא אלכסנדר הגדול, הכיר בזכות היהודים, והוא עצמו מסר את שומרון לרשות היהודים.

שכן פס. הקטיוס לא היה היחיד בהמלצתו זו על כיבוש שומרון על ידי היהודים. הנמוק של פס. הקטיוס בדבר מתן שומרון ליהודים נמצא בצורה משונה בתלמוד מגילת תענית פרק ט'. שם אנחנו קוראים: „בעשרין וחד ביה (בחודש כסליו) יום הר גרוזים (= חורבן בית המקדש השומרוני בשכם) דלא למספד“. עד כאן לשון המשנה הארמית. על זה בא פרוש הגמרא שהוא שאב כנראה ממקור עתיק: „יום ששאלו הכותיים את בית המקדש מאלכסנדרוס מוקדון [להחריבו]... — הלאה מסופר, איך שמעון הצדיק יצא בראש אנשי ירושלים לקראת הכובש המקדוני בכדי להתחנן על בית המקדש. הגמרא ממשיכה: „אמר לו (אלכסנדר לשמעון הצדיק) מה אתה מבקש? אמר לו בית שאנו מתפללים בו על מלכותך התעון גויים ונתתו להם! אמר לו מי הטעוני? אמר לו הן הכותיים שעומדים לפניך. אמר לו הרי הם מסורים בידכם... כיון שהגיעו להר גרוזים חרשוהו וזרעוהו כרשינין כדרך שחשבו לעשות לבית המקדש“

(1) ראה קלונר, הסטוריה ישראלית חלק ב', עמ' 70 ואילך.

Trogus Pompeius Prologus 1, 39, Justinus 40, 2 (2)

(3) פוסידוניוס אצל סטראבון XVI 2, 37, 40. ראה היינמן J. Heinemann, Antise-mitismus, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft, Suppl. V, 8. Jean Juster, Les Juifs dans l'histoire, l'histoire de l'empire Romain II 202 sq. שחושב, כי באמת מדובר כאן על שודדים יהודים סתם.

(4) עיין עכשיו Hans Lewy, Ein Rechtsstreit um den Boden Palästinas im Altertum, Monatsschrift für Gesch. u. Wissensch. d. Judentums 77 (1933) 84 sqq. ביחור עמ' 94.

(מ"ת פרק ט' לפי הוצאת האנס ליכטנשטיין בשנתון Hebrew Union College Annual 1931–1932 עמ' 339 וכו').

הצד השווה שבין פס. הקטיוס והתלמוד הוא, ששניהם רוצים להמליץ על היהודים בקשר עם כיבוש שומרון מפני תוכחת שונאי ישראל. תוכן ההמלצה הוא, שעוד אלכסנדר הגדול מסר את ארץ שומרון בידי היהודים¹, אלא שבמשך הזמן נכנסו יסודות אגדיים חדשים אל טענת פס. הקטיוס, היינו שהחוקקים היו השומרונים ולא היהודים, ואלה עשו להם רק מה שהם רצו לעשות ליהודים². חוץ מזה הוסב המצעה ההסטורית בתלמוד לגמרי, באופן שחורבן מקדש השומרונים שחל באמת בימי יוחנן הורקנוס הֶעָבַר לימי אלכסנדר הגדול! ההמלצה על היהודים מפני ההוכחות הכרוכות בכיבוש שומרון בימי יוחנן הורקנוס היתה אם כן נקודת המוצא גם לפס. הקטיוס וגם לתלמוד. ברם בה בשעה שפס. הקטיוס מיחס את מעשה דמטריוס II לאלכסנדר המקדוני, וכך הוא רוצה להגן על המאורעות שבימי יוחנן הורקנוס, יחסו התלמודיים אותם המאורעות עצמם לפעולתו של אלכסנדר הגדול! האפולוגיה של פס. הקטיוס היא איפוא זיוף העובדות ההסטוריות, והאפולוגיה של התלמוד היא סרוס האפולוגיה של פס. הקטיוס. שהרי הדבר נעלה מכל ספק, שיש קשר פנימי בין פס. הקטיוס ומגילת תענית ושהטופס התלמודי אינו אלא מודיפיקציה של המצאת הסופר ההלניסטי הזה³.

מכל האמור יוצא, כי בו בזמן שפס. הקטיוס כתב את האפולוגיה שלו על כיבוש שומרון, היה הענין עוד אקטואלי. אפשר מאד לפקפק, אם אחרי הרחבת הגבולים של ארץ ישראל בימי החשמונאים שמלכו אחרי יוחנן הורקנוס היו מרבים עוד לדבר על ענין שומרון. גם לא היה מקום להתנצלות כזאת אחרי כיבוש מדינות זרות כארץ היטורים בימי אריסטובול הראשון. כיבוש מדינות

(1) השווה גם את הבטיים המקבילים: προσέθηκον ἔχειν αὐτοῖς (פס. הקטיוס); "הרי הם מסורים בידכם" (מ"ת).

(2) בוכוח שבין היהודים והשומרונים לפני אלכסנדר אפשר למצוא גם הד הוכוח שהתקיים לפי יוסף ב"מ בין היהודים והשומרונים לפני תלמי VI פילומטור בדבר קדושת בית המקדש שבירושלים ואותו שבשכם (קדמ' י"ג, ג' ד').

(3) אופינית היא העובדה, שבתלמוד יש עוד המלצה אחרת על כיבוש שומרון. על טענת משטיני היהודים עונה ר' יודן בר סימון בהשענו על הפסוק בראשית ל"ג, י"ט ("ויקח יעקב את חלקת השדה..."). שכבר יעקב קנה לו אחוזה בשכם. האופי הסנגורי מובע בפירוש במלים: "שאינן אומות העולם יכולין להונות את ישראל לומר גזולין הן בידכם..." (מדרש בראשית רבא פרק ע"ט). השווה גם: I. Bergmann, Jüdische Apologetik im neutestamentlichen Zeitalter 150. כשמשוים את שני התירוצים, אותו שאצל פס. הקטיוס עם אותו שבמדרש, מכירים בעליל את המוצא היהודי-הלניסטי של הראשון ואת המוצא הארץ-ישראלי של האחרון.

כאלה שמעולם לא היה בהם ישוב חשוב של יהודים בודאי לא היו מצדיקים על ידי מתנות דמיוניות של אלכסנדר הגדול. לאפולוגיה של פס. הקטיוס היה אם־כן מקום רק סמוך לכיבוש שומרון בימי יוחנן הורקנוס, ולפיכך חושבני, שזמן כתיבתו של הלה צריכים לקבוע בסוף המאה הב' לפני ספירת הנוצרים. על זה מעידה גם השיטה העקיפה של הסנגוריה כאמור למעלה וגם ענין שומרון ומפני הטעמים האלה דעתי נוטה גם כן אל ההשערה, שפס. הקטיוס שאב ממקור ראשון את הפקודה של דמטריוס II בדבר מסירת שלשת גלילות שומרון ליונתן המכבי ושחרור יהודה ממסים, ולא לקח את הפקודה הזאת מספר מכבים א', יען כי הספר הזה לא נכתב אלא זמן ידוע אחרי מות יוחנן הורקנוס כמו שהוכרתי למעלה.

לתקופה זו מתאימה גם כן הידיעה שמוסר לנו סופרנו על דבר המבצרים הרבים שנמצאו בארץ יהודה¹. בצדק מצא ווילריך² מכאן סתירה לדעת שירר שקובע את הכרונולוגיה של פס. הקטיוס למאה השלישית לפני ספה"נ, כי אז לא היו עוד מבצרים רבים ליהודים. אולם מפני הטעם הזה אין כל צורך לאחר את הסופר יותר מדי כסברת ווילריך, שהרי בסוף ימיו של יוחנן הורקנוס היה כבר ליהודים מספר הגון של מבצרים. כבר יהודה המכבי נתן דוגמא לבצור הארץ בהקיפו את בית צור בחומות גבוהות (מכבים א' ו' ז'). יונתן בונה מחדש את בית־בְּצִי ומבצר אותה (שם ט' ס"א), וגם יועץ לבנות מצודות שונות ביהודה (שם י"ב, ל"ה וכו'). שמעון החשמונאי מוציא לפעילות את תכניתו של יונתן (שם), ומצודת חדיד (שם ל"ח) לא היתה בודאי המצודה היחידה שבנה השליט החשמונאי הזה. בספר מכבים א' נזכרה גם כן שורה של מבצרים שנבנו על ידי הסורים, וביחוד ע"י בכחידס, ונפלו אחר כן בידי היהודים (שם ט' נ' וכו' וכו'). אין גם ספק, שיוחנן הורקנוס הרבה את מספר המבצרים, אף על פי שאין לנו על זה ידיעות מפורטות מחוסר מקורות. ברור איפוא, שמי שכתב בסוף המאה השניה לספה"נ על ארץ ישראל היה יכול להדגיש את בצרון הארץ בלי כל הפרזה.

עוד יש פרט אחד בתאורו של פס. הקטיוס אשר לדעתי מתאים רק לתקופת החשמונאים הראשונים. הסופר שלנו מוסר את מספר כל הכהנים שבארץ לאלף וחמש מאות איש³. המספר הזה הוא קטן בערך, וביחוד אם נשווה אותו

ἔστι γὰρ τῶν Ἰουδαίων τὰ μὲν πολλὰ ὄχρωμάτα κατὰ τὴν 1
 κτλ. (אפיין, I, 197).

Judaica 96 (2).

οἱ πάντες ἱερεῖς τῶν Ἰουδαίων... περὶ χιλίους μάλιστα καὶ 3
 (אפיין, I, 188).

אל המספר הנתון בספר עזרא ב', ל"ו-ל"ט (= נחמיה ז', ל"ט, מ"ב) שבו מגיעה מכסת הכהנים לארבעת אלפים שתי מאות שמונים ותשעה. כיצד לבאר את העובדה שמספר הכהנים נתמעט כל כך? ירידת מספר הכהנים כזו היא בלתי אפשרית במסגרת הזמן המסומן על ידי שירר או ע"י ווילריך והנמשכים אחריהם. אנחנו נמצאים באיזו תקופה שבה פחת מספר הכהנים באופן מפתיע, וזה אפשר רק בתקופת החשמונאים הראשונים.

הנה בימי השמד והרדיפות של אנטיוכוס אפיפנס נתפרדה החבילה ונתקו כבלי המסורת הדתית. רבים מן העם נכנעו לפני רצונו של העריץ הסורי, והיו גם הרבה שהתייחסו בחיוב לרעיון ה'יוון' של עם ישראל. בין אלה נמצאו רבים מן האריסטוקרטיה הכהנית של בני צדוק. הם התבוללו ביונים על ידי חתון וחוקי מעשיהם. לכהן הגדול יוון, ואפילו למנלאוס, היתה בלי ספק סיעה גדולה מבין הכהנים. אפשר לשער, שאחרי התגובה העצומה ונצחונה של המפלגה הלאומית אשר בראשה עמדו הכהנים החשמונאים מבית יהויריב, ערכו "טהור" בשורות הכהנים. תוצאת הדבר היתה, שהרבה מן הכהנים נפסלו מפני שאיפותיהם היוניות והרבה מפני פסול משפחה. הדבר יהיה מובן יותר אם נשים לב לחשיבות המרובה אשר יחסו אז למגלות היוחסין של הכהנים¹. גם יוסף ב"מ² וגם הספרות התלמודית מעידים על הקפדנות הגדולה והרצינות היתרה אשר בה חקרו ובדקו תמיד את יחס הכהנים. לא יפלא איפוא, שכאשר התבצר השלטון בידי המכבים הראשונים שמעון ויוחנן הורקנוס התחילו לבקר בקורת חריפה את משפחות הכהנים ופסלו הרבה מהם מפני הטעמים האמורים. זולת זה היו בודאי הרבה מקרים שפסלו כהנים מן האריסטוקרטיה הצדוקית מפני טעמים מדיניים והחששות הדתיים שמשו רק לכסות עינים.

איך שיהיה, כסבור אני, שרק בתקופה זו אפשר להבין את ירידת מספר הכהנים לחלק השלישי בקירוב בהשוואה לימי עזרא ונחמיה. הפרט הזה עלול אם-כן לתת חזק לדעתנו בנוגע לקביעת הכרונולוגיה של פס. הקטיוס. ברם אשר למספרים בכלל לא היו הקדמונים מדקדקים יותר מדי. זאת היא תופעה משותפת לכל הסופרים העתיקים. בזה אין הפרש בין ההסטוריונים היוונים והרומים ובין היהודים. והמספרים שאצל יוסף בן מתתיהו יוכיחו. מלבד ההפרזות המרובות יש אצלו בנדון זה סתירות בין ספריו השונים כידוע ליודעי ענין. גם פס. הקטיוס לא היה מדיק במספרים. אין אצלו אפילו מספר אחד מתאים למקורות אחרים, עד כמה שהם עוסקים בענין אחד. כך למשל מוסר

(1) השוה כבר את "כתבם המתייחסים" שבימי עזרא (עזרא ב' ס"ב).

(2) ראה "נגד אפיון", I, 7: מימות עולם שמו אבותינו לב, לכל יתערב גזע הכהנים באחרים, רק ישאר בטהרתו. עיין גם "חיי יוסף" בראש הספר והערתי במקום זה בתרגומי העברי (תל אביב תרצ"ג).

הסופר את הקפה של העיר ירושלים לחמשים ריס¹ בעוד שסופרים אחרים מביאים מספר קטן מזה². את מספר אוכלוסי ירושלים מוסר פס. הקטיוס לשנים עשר רבוא בקירוב. ריינאך (בהערה למקום זה) חושב את המספר הזה למוגזם. על כל פנים נראה הוא לפי דעתי מופרז ביחס למספר הקטן של הכהנים, אם לא נבאר את הדבר כמו שאמרתי למעלה.

גם בנוגע למדת רחבו של המקדש יש הגזמה. לפי פס. הקטיוס הגיעה מדת הרוחב למאה אמה ואילו לפי ספר עזרא ו' ג' היה רוחב המקדש ששים אמה (פתיא אמין שתינ"י)³.

הדוגמאות האלה מוכיחות למדי, שאין לסמוך על פס. הקטיוס בענין המספרים. ובכן אפשר לבעל דין לחלוק ולומר, שאין להתיחס בריציות גם אל מספר הכהנים אצלו ואין להסיק מזה מסקנות חשובות. אכן אין הדבר כך, כי גם לאידיקנות במספרים אצל פס. הקטיוס יש מגמה מסוימה, והיא להעלות את מדינת היהודים בעיני הזרים. ולכן תמצא, שאין הסופר מנמיך, אלא מגדיל תמיד את המספרים ביחס לסופרים אחרים⁴. כפס. אריסטיאס (אגרת אריסטיאס סע' 113) מדגיש גם סופרנו את המספר הגדול של אוכלוסי הארץ (πολυανθρωπία). רבוי האוכלוסין עומד בקשר ישר עם העושר הטבעי של הארץ והתפתחות התעשייה לענפיה השונים (πολυτεχνία) אצל פס. אריסטיאס סע' 114) הודות לחריצות המופתיות של דרי הארץ. ההגזמה במספרים היא איפוא תוצאת המגמה

1) μία δὲ πόλις ὅχους πεντήκοντα μάλιστα σταδίων τὴν περί-
μετρον, ἣν οἰκοῦσι μὲν ἄνθρώπων περὶ δώδεκα μυριάδες, καλοῦσι
δ' αὐτὴν Ἱεροσόλυμα (נגד אפיין, I, 197).

2) פס. אריסטיאס (סע' 105) – ארבעים ריס. המספר הזה נמצא גם אצל טימוכרס (אָוסביוס
Praeparatio evangelica, IX, 35). לפי יוסף ב"מ (מלחמת היהודים ה' ד', ב') – שלשים ושלשה
ריס; אצל כסנופון המהנרס (עיין הערת ריינאך לנגד אפיין, I, 197) רק עשרים ושבעה ריס. החכם
שלאר A. Schlatter, Zur Topographie u. Geschichte Palästinas 95 חושב למוגזם
את המספר של פס. אריסטיאס ולמספר של פס. הקטיוס הוא טורא: „מספר של שטות“ (eine sinnlose
Zahl).

3) εἶρος δὲ πηχῶν 'ρ (נגד אפיין, I, 198). שלאר (עמ' 93) חושב להפך שהמספר
של מאה אמה הוא קטן מדי. אמנם שלאר נשען על הספרות התלמודית ושם מדובר על בית שני שבנה הורדוס.
4) יוצאת מן הכלל היא רק מדת שטח הארץ אשר היא קטנה מאד אצל
סופרנו ביחס לפס. אריסטיאס. אצל פס. הקטיוס (נגד אפיין, I, 195) יש לנו המספר
של שלשה מליונים צמדים (arourai), ואצל פס. אריסטיאס (סע' 116) ששים מליונים.
ובכן אצל פס. הקטיוס אחד מעשרים ביחס לפס. אריסטיאס! ואפילו אם נניח שלפני הלה היו מרחפים
הגבולות האידיאליים „מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת“ (בראשית ט"ו, י"ח), נמצא ההפרש
עצום מאד. ונראה שהמספר של 60 מליון אצל פס. אריסטיאס יצא אך ורק מתוך קימבניציה דמיונית:
ששים רבוא היו יוצאי מצרים, וכל אחד קבל מאה צמד קרקע. ראה שלאר עמ' 92.

לתאר את ארץ יהודה כארץ מאושרה ומחוננה על ידי הטבע באוצרות גדולים אשר אנשי הארץ מגדילים אותם עוד לאין ערוך בעבודתם ובפועל ^{ספ} בכל זה יש עקביות. מי שרוצה לתאר מדינה אידיאלית, איזה מין-Schlaranien land דוגמת Atlantis של אפלטון, אנוס הוא להשתמש בצבעים מבריקים המעיינים את האמת בזהרם. אולם איזה טעם היה לסופר להמציא את מספר הכהנים בנגוד למגמתו הוא? הוה אומר, שאנחנו עומדים בתקופה של ירידת מכסת הכהנים אשר שרתו בבית המקדש, וזהו אפשר רק בימי החשמנאים הראשונים כאמור.

במקום אחר מקוה אני להוכיח בראיות חותכות, שגם פס. אריסטיאס חי בתקופה זו⁽¹⁾. הסופר הזה הוא דומה מכמה פנים לפס. הקטיוס אשר אותו הוא מחקה באופנים שונים. כמוהו שם גם פס. אריסטיאס על פניו מסוה סופר אלילי. השיטה הסנגורית דומה היא אצל שני הסופרים במה ששניהם משתמשים בסנגוריה עקיפה. שני הסופרים נותנים תאור אידיאלי של מדינת יהודה ברצותם לפעול על לב הקורא היוני. הדין נותן, ששני סופרים אשר יש ביניהם כל כך נקודות המגע ומגמות משותפות המתאימות לתקופה מסוימה, חיו ופעלו גם בזמן אחד. את האמת הזאת, שפס. הקטיוס לא היה קשיש בהרבה מפס. אריסטיאס, הכיר אפילו ווילריך⁽²⁾, וזאת היא לדעתי גם כן האמת היחידה שתשאר מן המון השערותיו הפורחות באור המיוחדות למלומד זה. אם יעלה אפוא בידנו לבסס את דעתנו בנוגע לכרונולוגיה של פס. אריסטיאס בעזרת נמוקים חדשים, יגרום הדבר לביצור השערותנו גם ביחס לפס. הקטיוס ששניהם היו, כאמור, בני דור אחד. אולם כעת נסתפק בנמוקיננו אלה בתתנו לפס. הקטיוס עצמו להעיד על זמנו ועל מגמת תאורו האידיאלי של מדינת היהודים.

(1) החבור הבא בחשבון נכתב ע"י פס. אריסטיאס כסנגור היהדות, החבור עומד להתפרסם.
 (2) "Pseudo – Hekataios für erheblich älter zu halten als Aristas, 2
 liegt gar kein Grund vor" – Hugo Willrich, *Judaica* 127
 את סברתו כלל.

הערה כללית: ראוי לציין, שבזמן האחרון עשה האנס לוי (Hans Lewy, Zeitschrift f. d. Neutest. Wissenschaft XXXI (1932), 117–132) את הנסיון להוכיח, שהציטות המובאות באגרת אריסטיאס ואצל יוסף ב"מ בשם הקטאיוס הן לקוחות מספרו של הקטאיוס האמתי. לפי דעתו של לוי הקטאיוס עצמו כתב את דברי הסנגוריה של עם ישראל (!) כמו שהם נקראים אצל הסופרים האמורים. אמנם גם לוי אינו מוצא כל אפשרות ליחס את המקום הזה ב"נגד אפיון" ב' מ"ג להקטאיוס ונטה להאמין (שם עמ' 121, 131), שהמקום הוא מזויף. ברם דעתו של לוי היא מופרכת מעיקרה, וכל נמוקיו מראים רק, שהסופר היהודי אשר תלה עצמו בשם הקטאיוס ידע את הסופר היוני הזה ותיקה אותו בספרו. והנה העובדה הזאת היא מן המוסכמות שאין צריכות ראייה.

ספר המסע Itinerarium Burdigalense

על ארץ ישראל

באוסף כתבי-המסע הנוצריים-הלטיניים מהמאות הראשונות הוצ' P. Geyer עומד במקום הראשון ספר קטן אשר מכנים אותו בשם Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque כלומר: „כתב-המסע מבורדו ועד ירושלים“, אבל בספרות העברית החדשה מביאים דברים ממנו לרוב תחת דגלו של „הנוסע מבורדו“. אמנם כבר ראו אחרים לנכון, שאין כאן „נוסע מבורדו“, כלומר איש תייר שנסע מהעיר הזאת אשר בגליליה עד ירושלים ושהעלה אחרי שובו מארץ הקדושה את זכרונותיו על ספר, אלא יש כאן איש, שכפי הנראה לא היה כלל בירושלים, אלא ישב בביתו וכתב ספר-מסע בשביל אחרים, שרוצים לנסוע למקומות הקדושים והמפורסמים בארץ הקדושה¹.

את החומר לעריכת ספרו זה לקח המחבר ממקורות שונים, ובנקל אפשר להבדיל בו שכבות-שכבות: במקום הראשון עומדת רשימת תחנות-הדרכים למקומותיהן ולשמותיהן ולמרחקהן. הכותב לקח בידו את אחת הרשימות הרשמיות של הממשלה הרומית, ששלטה במאות ההן מהמערב ועד המזרח, ובאותן הרשימות מצא הוא את כל התחנות מעירו-בורדו—דרך כמה מדינות באירופה ובאסיה עד ירושלים יחד עם ציוני המרחקים ממקום למקום. את כל הדברים האלה הכניס הוא לתוך ספרו מבלי להוסיף כמעט אף מלה אחת על עצם האיטין־ריון הלטיני הרשמי. אחד הנוסעים, אשר השתמש בספר זה, רשם לו בגליונו, שהוא היה עם בני חבורתו בקונסטנטינופוליס בשנת 333, ועלידי זה אפשר איפוא לדעת, שגוף הספר נכתב על-כל-פנים לפני התאריך הנזכר². השכבה הזאת הראשונה יבשה היא עד מאד, והיא דומה ממש לרשימת תחנות

Hartmann, Die Palästina-Route des Itinerarium Burdigalense: (1 ZDPV 33 (1910), 169—188; Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms¹⁰ I, 330; Kubitschek, Real-Encycl. XVIII 2355 ff.

(2 ע' לכל זה Hartmann שם 183 והלאה.

מסלת־הברזל בימינו, שאף היא אינה מוסיפה כלום על ידיעותנו בנוגע לערים והכפרים אשר נזכרים בה.

השכבה השניה היא השכבה הנוצרית. הלא עצם כוונתו של הכותב היתה, לתת ביד הנוסעים לארץ הקדושה רשימת אותם המקומות שיש להם חשיבות בשביל המאמינים בתורת הנוצרים. ולכן בהגיעו לגבולות ארץ ישראל, כבר בתחנות ארץ הכנענים (הפוניקים), מתחיל הספר למסור לא רק את שמות התחנות, אלא הוא מוסיף עליהם אי־אלו הודעות בענין חשיבות המקומות¹. — מארץ הכנעניים הוא ממשיך את דרכו על חוף־הים. אבל עד כמה מפליא הדבר, שאין המחבר מוצא לנכון, להוליך את הנוסעים אל ארץ הגליל, אשר שם נמצאים רוב המקומות אשר זכרונם קשור בחיי מיסד הדת הנוצרית, ולחנם אנו מחפשים בספרנו הקטן הזה את שמות הערים נצרת, כפר נחום, כרזיים, מגדל, כפר קנה, שכלן ידועות מספורי האונגליונים. הכותב כאלו משתמט מכל המקומות האלה, הוא מציין רק את התחנות מפוניקיה ישר לקיסרי אשר על חוף־הים ומשם הלאה לרגלי שלוחות הכרמל לעמק־יזרעאל עד בית שאן²; ואחר־כך משם לשכם ולירושלים. משם הוא מירה דרך לנוסעים ליריחו ולים־המלח, ולבסוף לבית־לחם ולחברון, וחוזר משם ירושלימה בכדי ללוותם משם דרך אמאוס — לוד — אנטיפטריס לקיסרי, אשר משם הוא רוצה להחזירם לקונסטנטינופוליס. ובכן איפוא אין זכר למקומות קדושים לַנוצרים בארץ הגליל בספרנו. את סבת הדבר נראה בסוף מאמרנו זה, אחרי שבררנו את הרכבת החלק הא"י לפרטיו.

גם בשאר הערים אשר בהן תולה המחבר זכרונות נוצריים, מראים הזכרונות ההם, שלא היה הכותב שואב „מתוך הקלא“, כי האלמנטים היהודים מכריעים כמעט בכל מקום. הדברים הנוצריים נמצאים בעיקר בירושלים, שהיתה בימים ההם ביד הביזנטים ואין בה זכר לישוב יהודי כלל³. עוד יש זכרונות נוצריים בבית־לחם, אשר שם גם כן נעדר הישוב היהודי זה מוזמן⁴; ענינים קטנים הקשורים בנצרות נזכרים עוד אצל קיסרי ובית צור.

כל שאר הדברים המובאים בחלק הא"י של האיטיגנריון הם ענינים יהודיים והם שייכים לשכבה השלישית: מסורות יהודיות על מקומות א"י. הדבר בולט מאד, ובעיני חוקרי הספר הקטן הזה היה זה פלא, שמחבר נוצרי יחפש בא"י בעיקר את זכרונות ומקומות המעשים אשר עליהם יסופר בתנ"ך ולא בסופדי הנוצרים, עד שיש מי שבא לידי החלטה, שהמחבר היה יהודי

(1) ע' השורית הראשונות של הטקסט, בנספח א' שלנו. (2) ע' השורית 14-1.

(3) על בקורי היהודים בחרבות הר־הבית (שורח 50-52) נדבר להלן.

(4) ע' Büchler, The economic conditions of Judaea after the destruction of the Second Temple, 23

נוצרי, כלומר משומד¹. אמנם לאמתו של דבר אין שום יסוד להנחה זו². את פתרון הדבר נוכל לתת רק אחרי בדיקת החומר לדקדוקיו ופרטיו. אבל עוד לפני הבדיקה ההיא, עלינו להעיר שרק חלק קטן של הדברים „היהודיים” לוקחו מפסוקי התנ"ך, והעיקר הם: דברי אגדה הקשורים באותם המקומות, אשר המחבר מוביל שמה את הנוסעים. ה„אגדות” לא תמיד אגדות חכמי המדרש הן, אלא פעמים רבות אגדות „עממיות”, אשר רק מעט מהן נשאר לזכרון בספרות הגדולה של התלמודים והמדרשים.

עלינו לבדוק איפוא כסדר את האגדות היהודיות, שעד היום לא שמו לב עליהן כלל.

א. האגדות

1. בקרבת העיר יזרעאל³ מציין ספרנו את השדה אשר שם היתה מלחמת-הבינים של דוד וגלית (ש"א י"ז). הדבר תמוה מאד, שהרי המעשה ההוא בארץ יהודה היה בקרבת השפלה. אבל כבר ראו לנכון, שכל עצם קביעת-המקום המשנה הזאת יצאה מתוך פירוש שמו של נהר גִּלְדָּה או גִּלְדָּה (אשר יוצא לרגלי הר הגלעד אשר עליו עמדה העיר יזרעאל) על שם „גלית” הפלשתי⁴. כדאי יהיה להזכיר שה„מסורה” הזאת היתה עוד במאה הארבע-עשרה בפי הישמעאלים בארץ ושר' אשתורי פרחי מגנה אותה⁵. אבל מה מוזר הדבר, שבכל זאת יש לה זכר עד היום הזה בין היהודים הבבליים (דוברי דיאלקט ארמי) שבאחד מספוריהם הפייטניים מציינים את מקום מלחמת דוד וגלית בעמק יזרעאל דוקא, אף שהם מעבירים את שדה-הקטל לקרבת מגדו⁶. על-כל-פנים יסוד נכון אין לדבר, ובאמת לא אגדה „מדרשית” לפנינו, אלא אגדה עממית שנוצרה לא בבית המדרש, אלא בין חוגי העם היהודי אשר ישב בסביבה הזאת. כי יש לדעת, שסביבת העיר יזרעאל היתה מיושבת במאות הראשונות יהודים⁷.

Mommert ZDPV 29 (1906), 177 f.: „...berichtet... ganz nach Art (1) eines Juden. Trotzdem scheint er getauft gewesen zu sein etc.”

(2) מגוף הספר שבנספח א' יוצא ברור, כי הכותב מדבר על ענינים נוצריים כנוצרי מאמין אדוק.

(3) בנספח ב' ימצא הקורא רשימת השמות באיטיגרייון בסימון שורות התרגום שלנו, ולכן אין

מן הצרך לציין בגוף המאמר את מקום הקצאם.

(4) Härtmann, 174. על „הר הגלעד” זה אשר בעמק יזרעאל ע' מה שכתבתי ב„הצופה”

ט"ו (תרצ"א), 229 והלאה.

(5) כפתור ופרח הוצ' ברלין מ"ז ע"א שורה 42.

(6) ע' רבלין, „ציון” ספר ד' עמ' 110 בית א' שורה 4; עמ' 119 נוסח לבית ד': „שגלחם

בשדות מגדו”; „על שדות מגדו”.

(7) אוסיביוס אמנם אינו מציין באונומסטיקון (הוצ' Klostermann) 11–12–108 את

לא רק מקורות תלמודיים שמרואת שמותיהם של מקומות יהודים אחדים שבסביבה הזאת¹, אלא גם שרידים עתיקים חשובים, ובפרט שרידי בית הכנסת של בית אלפא מהמאה הששית, מוכיחים על קיום הישוב היהודי במזרח ומזרח-דרום ה"עמק" עוד מאות רבות אחרי חרבן הבית השני, ולכן אין שום ספק שקביעת-מקום או יותר נכון: העברת-מקום שדה מלחמת דוד וגלית מיהודה לגליל – מפי יהודים יצאה.²

2. "העברות" כאלה יכולים אנו לראות בספרנו זה עוד פעמים אחדות. הנה בדרכו מבית שאן לשכם מציין הוא את "הכפר של איוב" ושמו אָשֶׁר (Aser). עומדים אנו ומשתוממים: איך בא מקומו של איוב לסביבה זו? הרי גם הכתוב, גם האגדה המדרשית (שנמצאה גם בספרי הנוצרים) מציינים את מקומו של איוב בארץ בני קדם, בארץ עוץ, – כלומר בעבר הירדן – ביתר דיוק לפי האגדה: בכפר קרניים אשר לדרום דמשק בארץ הבשן³; ובכן איך אפשר לציין את מקומו בקרבת בית שאן בארץ המערבית? – את פתרון החידה נמצא, אם נעיין בשם מקומו של איוב, הוא כפר קרניים. בהלכה אחת שבתלמוד ירושלמי נשתמרה בקשר עם דינידמאי רשימת המקומות אשר בסביבת בית שאן; בתוכם נמצא גם כפר קרניים שדינו כדן בית שאן⁴. מובן שבהמשך ההוא אי-אפשר לחשוב כלל על כפר קרניים שבעבר-הירדן, הרחוקה כמה פרסאות מבית שאן, אלא בודאי הכוונה על מקום אחד בקרבת בית שאן ובתחומה שהשתרע לצד מערב. ואין להתפלא, שאותו השם ימצא גם במזרח וגם במערב, שהרי כמה שמות-מקומות כפולים נמצאים בארצנו⁵. אם כן איפוא עמדה עירה בשם כפר קרניים בקרבת בית שאן, ומה נָקַל היה להעביר את הידיעות והספורים על מקומו של איוב מכפר קרניים המזרחית לכפר קרניים המערבית? הזאת! יושבי המקום היהודים מצאו ענין בדבר זה, להראות בקרבתם דוקא את ביתו של איוב הצדיק לאותם התיירים אשר לא רצו לכתת את רגליהם למרחקים לעבר הירדן, אלא נוח היה להם למצא את זה בדרכם הקצרה בסביבה מיושבת⁶. הבית אשר

ירעאל ככפר יהודי; אבל מובן, שמכאן אין ראיה, מפני שהוא מזכיר רק בתור יוצא מן הכלל יהודים בספרו, וכמה מקומות, שברור לנו שישבו בהם אך ורק יהודים, אינם מופיעים אצלו בתואר "מקום יהודי".
(1) על אלה אי-אפשר לדבר במקום זה בפרוטרוט.

S. Klein, Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas (1909), 81 (2)

הערה 4-5; וע' כפתור ופרח הוצ' ברלין עמ' מ"ט ע"ב שורה 24.

(3) ירוש' דמאי ב' דף כ"ב ע"ב שורה 1: "עד היכן? ... עד כפר קרניים וכפר קרניים כבית

שאן". לשאר הנקודות ע' Beiträge, 61 הנ"ל הערה 2.

(4) כמעט מיותר להזכיר למשל את "גדר" ואת "רמון" ואת "רמה" הנמצאים בכמה סביבות

רחוקות זו מזו.

(5) זמן רב אחרי כתבי את הדברים האלה, מצאתי לשמחתי אותו הפירוש אצל: A. Schlatter,

Der Märtyrer in den Anfängen der Kirche, 76 Anm. 66.

עליו מדבר ספרנו עמד בכפר אָשֶׁר, בודאי על יד העירה כפר קננים ממש. על-פי דברי אוסיביוס על Aser¹) אפשר לחשוב על הכפר טִינְצָר (= תַּל יִצְרָז) שבין בית שאן ושכם. אוסיביוס בהזכירו את המקום הזה אינו יודע דבר על ביתו של איוב במקום הזה, ובכן ה"מסורה" הזאת עוד לא היתה נפוצה בימיו (בחצי השני של המאה השלישית). על ידי דברי האיטינרריון יכולים אנו לראות איפוא, איך מתהוות "מסורות-מקומיות" באותם הימים שההתעניינות לדברים כאלה הולכת ומתרבה אצל מבקרי ארץ הקדושה מבין היהודים והנוצרים²).

3. בהגיעו לשכם, מוסר בעל האיטינרריון פורטים אחדים על העיר וסביבתה, ואנו צריכים לבדוק אותם לאור האגדה, כי בלעדיה אין להבינם כלל: את הר גריזים הוא מוצא בקרבת שכם. זאת היא הדעה הרפואת גם בין רוב חכמי ישראל במאות הראשונות, ורק ר' אליעזר הוא שרוצה לקבע את הרי הברכה והקללה לא בין הכותים אלא בערבת הירדן³). את הדעה הזאת של יחיד קבל אמנם אב הכנסיה אוסיביוס המתנגד בחריפות לדעת הכותים⁴). אם כן מחבר האיטינרריון לא היה מושפע בענין זה מאב-הכנסיה, אלא קבל גם במקום הזה את דעת היהודים.

הוא מודיע עוד, שכפי דברי הכותים הקריב כבר אברהם קרבן על ההר הזה. רוצים להסב את ההערה הזאת על העקדה (בראשית כ"ב)⁵; אבל לא נכון הדבר, כי לפי האמת הכוונה על מקום המזבח, אשר בנה אברהם במקום שכם (בראשית י"ב ו-ז). דבר זה אנו למדים מאגדת חכמי ישראל: "אמר ר' אליעזר ביר' יוסי הגלילי, אמרתי להם לסופרי הכותיים, זייפתם את התורה ולא ההנחתם בה כלום, שכתבתם אצל אלוני מורה (דברים י"א ל') שכם"; אף אנו למדים שזה הר גריזים והר עיבל שבין הכותים... מה אלון מורה האמור להלן (בראשית י"ב ו') שכם, אף אלוני מורה האמור כאן שכם⁶).

מחבר ספרנו מציין אמנם את הדעה הזאת כדעת הכותים, מפני שהם הדגישו את הדבר הזה לכבוד קדושת ההר ביותר, ואולי היו באמת גם בין

1) Onom 26 22. : כפר 15 מיל מניפוליס בדרך לבית שאן, ע' Thomsen, Loca

sancta, ד"ה Ἀσκη.

(2) ע' לענין זה מאמרי ב"ציון" ה' עמ' 1 והלאה.

(3) ע' ספרי דברים פסוק ג' והמקומות המקבילים.

(4) Onom. 64 12-15 : וע' שם בעבודו של הירונimus עמ' 65 שורה 19-20:

errant igitur Samaritani..., cum illos iuxta Galgal esse scriptura testetur.

(5) Hartmann, l. c. 175

(6) ספרי דברים נ"ו, הבאתי את המשפט על פי גוסט מדרש תנאים הוצ' רד"צ האפפמאן

עמ' 7-46 (מתוך מדרש הגדול).

חכמי ישראל במאה הרביעית כאלה שהתנגדו לדעה זו, אלא לא נשאר לה זכר במקורות אשר נמצאים היום בידינו.

4. בעל האיטנרריון מבדיל לנכון בין העיר ניאפוליס ובין המקום ש'כ'ם⁽¹⁾. את המקום העתיק מקשר הוא בזכרונו של קבר יוסף בתוך השדה אשר נתן לו יעקב. "השדה" היא כמובן אותה "חלקת השדה" הנזכרת בבראשית ל"ג י"ט; יהושע כ"ד ל"ב אשר קנה יעקב מיד בני-חמור אבי שכם, אבל מתנתה של חלקה זו דוקא לא נזכרת בפסוק בפירושו. אמנם האגדה היהודית העתיקה מוצאת את המקור לדבר זה בדברי יעקב אבינו בבראשית מ"ח כ"ב בדרשה את המלים "ש'כ'ם אחד" על ש'כ'ם העיר⁽²⁾. הרי שוב אגדה יהודית בספרנו זה.

5. הוא מציין עוד שבמקום הזה לקחה דינה בת יעקב בידי האמוריים. הדבר משונה מאד, מפני שלא אמוריים היו, אלא חוים (בראשית ל"ד ב); וגם אין לחשוב שהמחבר שאב אולי פה מתרגום לטיני, אשר שם היה כתוב במקום "חוי" – "אמורי" (כי גם בתרגום הלטיני אנו מוצאים Hevaei); גם אין לשער שהוא רוצה לדבר על בני חמור (Amorraei), מפני שלא אמוריים לקחוה, אלא רק אחד מבני חמור. לפי האמת גם פה אגדה יהודית לפנינו המיוסדת על אותו הפסוק בבראשית מ"ח כ"ב, אשר לקחתי מיד האמוריים: יושבי המקום החיים נקראים פה – כפי דברי האגדה – "אמורי" מפני ש'חוי בכלל אמורי"⁽³⁾.

6. מכיון שלמחבר האיטנרריון היו דברים כל כך דקים שבמדרש ובאגדה ידועים, אין להתפלא, אם נשמע מפיו ידיעות מפורטות על מעשי יעקב אבינו אצל שכם, דברים שמוצאם אפשר למצא אך ורק באגדה. הידיעות הן: (א) על הבאר אשר חפר יעקב; (ב) על המרחץ, אשר מקבלת את מימיה מהבאר ההיא; (ג) על אלני הפלטנים אשר נטע שם יעקב.

(א) הבאר ידועה כבר מאגדת האוונגליון עפ"י יוחנן (ד' ה'), כפי שהעיר על זה המחבר עצמו. אבל מאין לו ליוחנן, שדוקא יעקב חפר את הבאר ההיא? השאלה הזאת לא נשאלה – עד כמה שאני רואה – על ידי מפרשי האוונגליון, אבל כדאי לעמוד עליה. – כאמור, גם פה נמצא את המקור גם לבאר, גם למרחצאות בדברי האגדה, הדורשת את המלה "וַיַּחַן" (בראשית ל"ג י"ח) מלשון "חָן":

(1) ע' 6–175. Hartmann.

(2) בראשית רבה סוף פרשה צ"ז (הוצ' טה' – אלבעק 1249): ר' נחמיה א"י... זו ש'כ'ם ודאי, וע' ב"ר ע"ט ז': ר' יודן בר' סימון: זה אחד מג' מקומות שאין או"ה יכולין לזנות את ישראל ולומר גזולים הם בידיכם... וקבורתו של יוסף... ויקן את חלקת השדה.

(3) ב"ר סוף צ"ז: "אמורי – זה עָשָׂו, וכי עשו אמורי היה, אלא שעשה מעשה אמורי" – כך פ' ר' יהודה; אבל ר' נחמיה מיסב את אמורי על חמור אבי שכם ואומר: "אלא חוי בכלל אמורי".

יעקב אבינו נתן חנו ליושבי המקום. ומה היה התן הזה? בזה נתחלקו חכמים: ר' יוחנן חושב ש"מרחצאות תיקן להם"; רב אמר: "מטבע תיקן להם"; שמואל אמר: "שווקים תיקן להם"¹. אין שם ספק, שבמאה השלישית – זמן החכמים הנזכרים – עמדה מרחץ חשובה בתוך או על יד העיר שכם ושהעיר טבעה או מטבעות ושהיתה לה הרשות לתקן שווקים או ירידים – לצורך המרחץ הוכרח היה יעקב לחפור באר גדולה – אותה הבאר שעד היום מראים אותה בסביבה ההיא כ"בארו של יעקב". אין שום ספק שתפקיד הבאר ההיא היה לספק מים למרחץ, ולא סתם באר היתה לשתיה, כי בסביבה הזאת העשירה במעיינות לא היה שום צורך בבאר חפורה להספקת מימי יושבי הכפר סוף כר אשר על ידו היא נמצאת. אם חופר הבאר היה דוקא יעקב אבינו, בזה מותר בודאי להטיל ספק. אפשר אמנם שמוצאה מוזמן שלטון החשמונאים בארץ הכותים. על-כל-פנים אפשר לראות בשם זה "באר יעקב" מין דברי קינטורים בפי היהודים נגד הכותים: דעו לכם שכל מה שיש לכם, הכל מאתנו קבלתם: השווקים, המטבעות המרחצאות, כלם מאתנו – ומיעקב אבינו – בא לכם, ואף הפלטנים אשר עומדים על יד המרחצאות (כאלה עמדו גם במקום שכם העתיקה, במקום הכפר הנוכחי בִּלְטָה = פלטנוס)² בידי יעקב גִּטְעוּ. בנוגע לאילנות יש כעין רמז לדבר גם בדברי הפסוק (בראשית ל"ה ד') שיעקב טמן את עבודה-הזרה תחת האלה אשר בשכם. מכל-מקום נראה שיש איוו סבה מיוחדת ליחס את נטיעת עצים דוקא ליעקב אבינו, כי גם במקום אחר נזכרו באגדה עצים (עצי שטים) שנטעו בידי יעקב³.

7. אם הולכים אנו הלאה בדרך אשר האיטינרריון מוליך אותנו בה, הרי אנו מגיעים לבית-אל-לוז. שם הוא מעיר אותנו על עץ הלז אשר עומד בפתח העיר. גם העץ הזה גִּטְעוּ שם בידי האגדה העממית, שזכרונה נשאר עוד

(1) שבת ל"ג סוף ע"ב; ע' גם בראשית ר' ע"ט ס"ו ו': התחיל מעמיד הטליסין ומוכר בוול. על הטליס (= אטליס) ע' כעת מחקר מצויין מאת ר' יוסף כ"ה Die Marktbezeichnungen und ihr Verhältnis zu einander (Festschrift zum 75 jährigen Bestehen des... Seminars .. Breslau, 1929) S. 11–44; למקום זה שבב"ר S. 13 f.

(2) ע' מאמרי ZDPV 35 (1912), 38 f. ; "ירושלים" של לונץ חלק י' עמ' 148.

(3) תנחומא תרומה ס"ט: "ומהיכן היו הקרשים? – יעקב אבינו נטע אותם בשעה שירד למצרים". דברים יותר מפורטים בששה"ר א' י"ב (ומשם לקח הקטע לב"ר צ"ד ה'; בהוצ' טה. – אלבעק 1174 רק באיוו כתב-יד). מהמדרש אשר בששה"ר יוצא, שלפי דעה אחת לקח יעקב את העצים מבאר שבע מאותם הארזים אשר נטע אברהם. לפי דעת ר' לוי: ממגדל צבעיא קצצום והביאום עממן למצרים. אבל ר' לוי אינו אומר שיעקב נטעם במגדל צבעיא, מה שהיה חשוב לדעת, מפני שגם מגדל צבעיא היתה מקום מרחצאות. ע' לענין עוד Beiträge שלי עמוד 81 והלאה והערות 7 שם.

במדרש חז"ל: על פתח העיר בית אל עמד לזו – ועל שמו היא נקראת לפנינו לזו; ופרסום היה ללזו הזה, כי בו היה חלל ודרך החלל היו נכנסים למערה ומהמערה לכניסה המסותרת של העיר, ואת המבוא הזה הראה אותו האיש הזר בית-האלי לבני יוסף אשר נלחמו בעיר זו וילכדוה (שופטים א' כ"ד) ¹.

בעל האיטינרריון יכול להודיע עוד דברים אחדים על בית אל כעל מקום פגישת יעקב במלאך, כן ב"מלאך" (ולא במלאכים הנוכרים בבראשית כ"ח). המחבר שאב פה מצד אחד מבראשית מ"ח ג' (אשר שם נזכר רק השם לזו), ומצד שני מדברי הושע י"ב ה': „וישר אל מלאך וכו'... בית אל ימצאנו", והוא מקשר את התאבקות יעקב עם המלאך בהופעתו בבית אל. נראה, שגם פה שמש לו יסוד אגדה יהודית, שגם במדרש אנו מוצאים דבר דומה לזה, כי גם שם יודעים שהמלאך המתאבק היה נוכח גם בבית אל בשעה שקבל יעקב את הברכה מאת ה' ². כפי האיטינרריון היתה אמנם התאבקות (שניה) עם המלאך בעד הברכה בבית אל. מכל-מקום עלי להעיר שלפי הגירסה האחרת שבספרנו „locutus" (במקום luctatus) מתאימים הדברים לדברי הנביא: בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו, ובאופן כזה יש כאן רק צורה אחרת של אותה האגדה המדרשית הנזכרת.

ספרנו מזכיר עוד את בית-אל כמקומו של האיש הזקן, שהיה נביאו השקר של מלך ירבעם. הדבר מוסב על הספור במלכים א' י"ג, אבל שם לא נאמר שהנביא היה נביאו של ירבעם. הדברים לקוחים אמנם מהאגדה, שהאיש הזקן כומר היה לעבודה זרה ³. איש כזה היה בודאי אצל המלך שהעמיד עגל הזהב בבית אל.

8. עוזבים אנו את בית-אל ונלך על פי הוראות הספר לירושלים. פה הוא מראה לנו כמה דברים מעניינים שזכרונם קשור בשלמה המלך: את בְּכֻת־המים אשר היא רואה שם קוראן בשם piscinae ועליהן הוא

(1) ע' כל הענין בבראשית ר' ס"ט ס"י י"ט (ר') לעזר בר מרזם מ"ר פינחס בר חמא; אי"כ אגדה א"י; ע' עוד הירונימוס בתרגומו של Onom. 41 18; 43 2.

(2) בראשית ר' פ"ב ב' (סח-א. 979): ר' ברכיה משום ר' לוי... מלאך אחד נגלה על יעקב ואמר לו עתיד הוא ליגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמך ואני עומד שם, הה"ד בית אל ימצאנו ושם ידבר (הושע י"ב ח') וכו'.

(3) ירוש' ברכות פרק ט' (י"ג ע"ד); ירוש' סנהדרין פ' י"א (ל' ע"ב למטה); שהשר ב' ה'. על האגדות האלה ע' Bacher, Ag. Tan. II, 55; 181; Ag. pal. Am. I, 518—9. יש להעיר במקום זה על דברי האיטינרריון (שורה 28) „Hierobeam, ad quem missus fuit propheta, ut convertetur ad deum excelsum". המלים האלה כאלו תורגמו מעברית ללטינית: „למען יחזור בתשובה לאל עליון". — על אדות הזקן בבית אל נאמר באגדות שצינתי עליהן לעיל, שהוא הוא שבו אל בן גרשום בן משה, שבו אל = ששב אָל אל בכל לבו ובכל כחו.

אומר שנעשו בידי שלמה. דבר זה לא כתוב בשום מקום בתנ"ך, אבל אין ספק שכוונת הכותב על קהלת ב' ו' ששם נזכרו ברכות מים אשר נעשו ע"י הקהלת, הוא המלך שלמה. ומה מעניין הדבר, שגם במדרש נתן פירוש השם „בִּרְכָה" ע"י המלה הזרה „פוסקינז" (1). מזה יוצא, שגם לבעל האגדה היו ידועות ברכות שיחסון לשלמה ונקראו במלה הזרה הזאת. ובכן האגדה וספר המסע שאובים ממקור אחד: מהאגדה העממית.

האיטינרריון מראה לנו בירושלים את המקום אשר שם הכריח שלמה את השדים לעשות את שליחותו. גם זה ענין שנמצא באגדה העממית והמדרשית שלנו בכמה מקומות (2). — באחד החדרים אשר הוא מראה בירושלים כתב שלמה — לפי דבריו — את „החכמה" (sapientia) — בודאי את „משלי שלמה", שאמנם לא נקרא בשום מקום בספרי חז"ל בשם זה, אבל נזכר הוא באחד הפיוטים העתיקים בכנוי „ספר החכמה" (3).

ב„ה ציון" מודיע האיטינרריון על שבעה בתי־הכנסיות אשר היו שם, אבל השאר נחרשו ומקומם נזרע ורק אחד מהם נשאר — כפי שאמר ישעיה הנביא. — מה ענין „ציון" לבתי הכנסיות — למה דוקא שם — ומה פירוש הדבר, שדוקא אחד מהם נשאר עד ימינו; הלא באותם הימים לא ישבו יהודים בירושלים? — לפי האמת לפנינו אגדה מדרשית על פסוק אחד שבמיכה (ג' י"ב) (4) „ציון שדה תחרש". את השם „ציון" ו„שדה" דרשו חכמי המדרש בפנים שונים על בתי מדרשות „מצויינים" בהלכה (5) ועל בתי כנסיות (6). אבל אותו בית כנסת שנשאר בכל זאת היה רק בפנטסיה של הפרשנים הנוצרים (7), אשר פירשו את דברי ישעיה „ונותרה בת ציון כסוכה בכרם" על המקום ההוא התרבה (8).

(1) קהלת רבה ב' ו'.

(2) ע' למשל את המאמר Aschmedai באנציקלופדיה Eschkol III, 498 ff. ואת

הספרות בעמ' 501.

(3) תפלת ש"צ לר"ה (יום ב') לפני חזרת התפלה של שחרית: „אתי לחנך". „סמכתי יתדותי בספר החכמה, מענה רך ישיב תַּמָּה" (ע' על הקרובה הזאת של ר' שמעון בר יצחק בר אבון: דאווידזאן אוצר השירה ותפיוט I, 403 סי' 8906).

(4) כן צ"ל במקום „ישעיה". אפשר לחשוב גם על ירמיה כ"ו י"ח.

(5) ברכות ח' ע"א.

(6) ילקוט מיכה ד' (ר' תקנ"ב) מילמדנו: כי עתה תצאי מקריה ושכנת בשדה (מיכה ד' י'). אף על פי שחרב בהמקד' לא זוה השכינה משם „ושכנת" כתיב ואין „שדה" אלא ציון שני ציון שדה תחרש וכן שנו רבאנו: בית הכנסת שחרבה אין מספדין בחיכה (מגלה ג' ג').

(7) ולא כמו שחשב Mommert (ZDPV 29, 188 ff.) ש„כנסית-ציון" (Sionskirche)

היא היא בחי"נ הזה.

Eckardt, ZDPV 29 (1906) 84: „Offenbar gehörte die Deutung (8)

על מעיין ש' לַח מספר בעל האיטנרריון דבר משונה: הוא מפכה את מימיו בכל ימות השבוע יומם ולילה, אבל ביום השביעי שהוא השבת¹ אינו מוציא מים לא בלילה ולא ביום. – לו היה המחבר בירושלים והיה רואה את השלח, בודאי לא היה כותב דברים כאלה. אלא גם כאן אגדה עממית לפנינו, דוגמת האגדה על נהר סמבטיון, אגדה שעקבותיה נודעים לנו עוד בימי הבינים אצל הנוסע היהודי ר' פתחיה מרגנשבורג, אשר מודיע אותם הדברים על מעיין אחד אצל עכו או אצל יבנה!²

בנחל קדרון – אשר הוא קוראהו בשם עמק יהושפט³ – מוזכר ספרנו את מצבות ישעיה והמלך חזקיה. כוונתו על אותן שתי הנפשות הידועות עד היום ואשר קוראים אותן היום בשם מערת צדקיהו וקבר זכריה. גם לדבר זה יש יסוד במסורת האגדה היהודית. היא מודיעה על קברו של ישעיה הנביא על יד נחל קדרון⁴; כמרכן מספרת האגדה על בית הועד או בית המדרש אשר העמידו על קברו של חזקיה המלך⁵ – בן־התורה בין מלכי יהודה. שתי הנפשות האלה בודאי לא את קברי הנזכרים הן מציינות; אבל רואים פה, שבמאה הרביעית ייחסו אותן דוקא לשני אנשים גדולים אלה הידועים מתוך המסורה היהודית שנקברו בסביבה ההיא. את בית מדרשו של חזקיה חשבו בודאי למצא בבנין היפה שנעשה שם ע"י בית בייתוס, הכהנים מבני חזיר⁶.

במקום זה נזכיר גם את ההודעה היחידה על אדות יהודים בימי הכותב בא"י. הוא מספר על ביקורי היהודים את מקום המקדש פעם אחת בשנה, בודאי בתשעה באב. הם מגיעים עד אבן אחת חלולה ושופכים עליה שמן ואומרים קינות ומתוך גניחות קורעים הם את בגדיהם ושבים משם. על הבקורים האלה יודעים אנו גם מדברי הירוניםמוס⁷ שחי במאה

dieser Weissagungen auf die von den sieben Synagogen übrig gebliebene damals zum eisernen Bestande der Jerusalemer Pilgerführer."

(1) כך הוא מדגיש septimo vero die est sabbatum; אולי בסביבתו קדשו את השבת כיום מנוחה לא רק היהודים, אלא גם הנוצרים.

(2) אוצר מסעות הוצ' אייזנשטיין עמ' 55 וע' שם בהערות הערה ב.

(3) לא היהודים קראוהו כך, כפי שיוצא ממדרש תהלים ה' ח' המתנגד בפירוש לדעה זו המיוסדת על יואל ד' ב'; י"ב. אבל השם הזה לקדרון נמצא כבר אצל אוסיביוס 10 Onom. 170, ואפשר שגם חתמון היהודי הבלתי מלומד השתמש בו. ע' עוד Dalman, Jerus. u. sein Gelände 93 f.

(4) אבות דר"ג נוסח ב' ס' ל"ט.

(5) איכה ר' פתחיה ס"י כ"ה.

(6) ע' עליה ועל כתבתה בספרי Jüd.—paläst. Corpus Inscriptionum עמ' 14

והלאה.

(7) ע' הציטטים בספרים אלה: PJB 1927, 120; Schürer, Gesch. I 4, 703 f.

הרביעית בבית-לחם, הן מתוך דברי בעלי האגדה, שמספרים אמנם גם על ימי החגים בימי עליה לרגל אחר החרבן¹, אפשר אמנם לחשוב שרוב הבקורים היו ביום החרבן. אמירת הקינות² וקריעת הבגדים בודאי נכונות – הלא גם לפי ההלכה הרואה את חרבות ירושלים צריך לקרע את בגדיו³, אבל על אדות משיחת ה„אבן החלולה“ בשמן לא שמענו ממקום אחר דבר⁴, אולי יש כאן מנהג עממי יפה: בתשעה באב אסור לו לאדם לסוך את עצמו בשמן⁵ ולכן שפכו המתאבלים את השמן על אבן אחת מאבני בית הקודש החרב. עלי עוד להעיר, שהאבן החלולה בודאי לא „אבן השתייה“ היא, כי הרי זו עמדה במקום הארון שבקדשי הקדשים⁶ ושמה לא יכלו ישראל לבא בשום אופן אף לא אחרי חרבן הבית.

9. אנו הולכים כפי הוראות ספרנו מירושלים ליריחו ושם נעמוד ראשונה על יד מעיין אלישע. פה מעניין אותנו, שבמקום המלים אשר במלכים ב' ב' כ"ו: „קחו לי צלחית חדשה“ כתב מחברנו *ad latum est uas fictile*, כלומר: „לקחה צלחית של חרש“, ובכן השתמש המחבר באיזה תרגום, אשר קרא במקום המלה העברית „חֲדָשָׁה“ (או „חֲדָשׁ“): „חֲרָשׁ“, נוסח שלא נמצא את דוגמתו בשום מקום והוא נובע מתוך קריאה בלתי נכונה של המלה העברית. אחרי הדברים המרובים „היהודיים“ שראינו כבר אצל המחבר הזה, בודאי לא יפתיענו, אם נשמע מפיו, שחֲרָב שהחביאה את המרגלים היתה „בעלת אכסניה“, כי כך גם דעתו של בעל התרגום הארמי (שעיקרו ארצי־ישראלי הוא) ליהושע ב' א' 7). גם את זה נמצא כדבר טבעי שהאיטינריון מעיר על שתיים

(1) עלי לדבר במקום אחר על הענין הזה.

(2) הירונימוס מדבר בפירושו לזכריה י"א על קינות היהודים שנאמרו על חרבן ביתר ומכירת השבויים על יד אילת אברהם. *Legamus veteres historias et traditiones plan-gentium Judaeorum, quod in tabernaculo Abrahae... post ultimam eversionem, quam sustinuerunt ab Adriano multa hominum millia venundata sint etc.*

(3) כן ההלכה: ע' מ"ק כ"ו ע"א.

(4) ידידי מר ש. ח. קוק (תל-אביב) העירני אמנם על מגלת אחימעץ (Neub. 130) שבין הנדרים של ר' פלטיאל הוא חושב „משמן למקדש בכותל מערבי למזבח שבפנים“, ולדעתי מזבח שבפנים הכוונה לאותה האבן של ספר המסע שלנו. אמנם לי נראה, ששם על שמן-למאור של בית הכנסת של ירושלים מדובר, אלא שהכותב בשפתו הפיוטית משתמש במלת „מקדש“ ו„מזבח“ לתאור בית הכנסת, „מקדש המעט“ שכירושלים.

(5) תענית ל' ע"א.

(6) משנה יומא ה' ב'.

(7) בית אשה זונה = בית אחתא פונדקיתא. ידוע אמנם שבעלות הפונדקאות נחשבו

בימי קדם לזונות.

עשרה האבנים אשר אצל גלגל על יד יריחו, שהרי כבר ר' יוסי מודיע בברייתא על אביו אבא חלפתא וחבריו אשר עמדו על אותן האבנים אשר העלו בני ישראל מתוך הירדן ושיערו את משקלן⁽¹⁾.

מפתיע יותר שספרנו מודיע שמחומות יריחו הנבלעות במקומן נשאר בכל זאת חלק קטן: אותו המקום אשר שם העמידו את ארון הברית בהקיף הכהנים את העיר. – אבל גם לדבר זה יש מקור במסורה עתיקה יהודית, שעיקרה מימי התנאים ושבה נזכרת גם „חומת יריחו שנבלעה במקומה“⁽²⁾. גם למלים שהספר מקשר ב„גבעת הערלות“ (יהושע ה' ג') יש אולי רמז באגדה⁽³⁾. – על ים המלח, הוא „ים המות“ מודיע הוא כמעט אותן המלים, שרב דימי היה מספר עליו לאנשי בבל⁽⁴⁾.

10. אחרי שובנו ירושלימה, נסע על-פי הוראת ספרנו לבית לחם. בקרבת העיר הוא מראה לנו את קבר רחל וגם בעיר עצמה הוא מציין קברים אחדים. מובן הוא, שהראו במקום זה את קברו של ישי (Jesse) אבי דוד. גם את זה אפשר להבין, שהנוצרים העבירו אחרי חרבן ירושלים קברות דוד ושלמה למקום זה⁽⁵⁾. אבל מה ענין קברותיהם של יחזקאל, אסף ואיוב (Ezechiel, Asaph, Job) במקום הזה? – אמנם כבר ראו אחרים⁽⁶⁾ לנכון שבמקום „איוב“ יש לקרא בלי ספק „יואב“ (Joab) ועל-ידי תקון זה נמצא גם את הנוסח הנכון של שני השמות האחרים.

אבל עצם הדבר תמוה, מאין לו לכותב הספר, שיואב נקבר בבית לחם, והרי הדבר מתנגד באופן בולט לדברי הפסוק (מ"א ב' ל"ד) „ויקבר [יואב] בביתו במדבר“, ובודאי אין לחשוב שהיה לפני הכותב נוסח אחר בפסוק הזה שבמקום „בביתו במדבר“ היה כתוב בו „בבית לחם“, כי אין שום יסוד להנחה זו בתרגומים העתיקים שבידינו. אבל תמהוננו יסור, אם נשמע את האגדה שבתלמוד ירושלמי ובמדרשים על הפסוק הזה: „ויקברוהו בביתו במדבר – וכי מדבר היה ביתו? – אלא ללמדך שכיון שמת יואב שר צבא ישראל נעשו ישראל כמדבר“. ועל זכיותו של יואב אומרת האגדה ההיא, שהיה בוזו ובונה

(1) תוס' סוטה ח' ר' והמקבילות.

(2) ברכות נ"ד ע"א. על הברייתא הזאת עוד נדבר להלן עמ' 16 הערה 7.

(3) רש"י מפרש כך: „על שם המאורע נקרא שנעשה כמין גבעה“. אינני חושב שרש"י אמר את הדברים מנפשו; יש לחשוב, שמצא את הדבר באיזה מדרש אגדה.

(4) ע' „ציין ה' עמ' א.

(5) לא כן היהודים שידעו היטב שקברות בית דוד נמצאים במזרח העיר, בקרבת נחל קדרון;

ע' תוס' ב"ב א' י"א.

(6) ע' אצל Hartmann שם עמ' 180 את תקונו של Heidet.

להן לישראל דימסיות ומרחציות; או עוד יותר: שהיה מאכיל חכמים ותלמידיהם¹; או כפי דברי רב (בתלמוד בבלי)²: מה מדבר מופקר לכל, אף ביתו של יואב מופקר לכל [העניינים להתפרנס מביתו]³ כוונת האגדה: לא במדבר היה ביתו של יואב, אשר שם הוא נקבר, אלא בישוב; כלומר, המסורת העממית ידעה שקברו לא במדבר נמצא אלא במקום ישוב, במקום ששם נקבר גם אחי יואב, הוא עשהאל, שהובא לקבר אביו אשר בבית לחם (ש"ב ב' ל"ב). על-פי הפסוק הזה תקנו לנכון את השם Ezechiel בספרנו ל Asahel, הוא עשהאל; ואת Asaph לאבישי אחי יואב.

לשלשה אחים אלה ופרסומם בימי חז"ל יש — כפי הנראה — זכר גם במדרש וגם בהלכה. במדרש שכתורת כהנים לויקרא כ"ו יט (ושבירתי את גאון עזכם) נאמר "אלו הגבורים שבישראל כגון יואב בן צרויה וחבריו". חברי יואב הם גבורי דוד, אבל בשורה הראשונה אָחיו הנזכרים, ובהלכה שואלים: "מהו שיברך אדם על נסי אביו ועל נסי רבו, ואם היה אדם מסויים כגון יואב בן צרויה וחבריו . . . מהו שיברך?"⁴ — נדמה לי, שאין לחפש בשמות אלו שמות סימבוליים לגבורי ישראל במלחמה האחרונה ברומי⁵, אלא הכוונה באמת על יואב שר הצבא וחבריו, שעליהם היו אגדות מתהלכות בקרב העם. המסורה העממית הראתה גם את מקומות גבורותיהם וגם את קברותיהם, כפי שאנו רואים בספר המסע הזה, אשר מודיע שגם שמותיהם של הנקברים היו כתובים על גבי הקברות באותיות עבריות. דבר זה סימן, שגם יהודים בקרו את הקברות ההם⁶.

11. עוד למקום אחד עלינו ללכת עפ"י האיטינרריון, כדי למצא שם רשמי אגדות יהודיות-עממיות, לא לוני ממרא אשר לפני חברון: שם יושב אברהם, שם חפר באר ונתן לאכל למלאכים. הזכרת הבאר אשר חפר

(1) ע' ירוש' מכות ב' ד' (ל"א ע"ד); מדרש שמואל כ"ה; ילקוט מלכים רמז קע"ב; ילקוט דה"י סוף פ' י"א.

(2) סנהדרין מ"ט ע"ב.

(3) לשון רש"י שם. — לדימוסיות ומרחצאות וכמו-כן לפרנסת אנשים ע"י אטליות ע' האגדות על יעקב בשכם (למעלה § 6).

(4) ירוש' ברכות ריש פ"ט.

(5) כמו שחשבתי מקודם במאמרי: "ארבע ועשרים בולאות שביחודה" ש"ל בספר "מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל" עמ' רע"ט הערה א', וע' שם גם הערת ר"א אפסטיביצר.

(6) ספר-המסע על שם Antoninus Placentinus פרק 29 (אצל Geyer עמ' 9—178) מודיע ג"כ בבית לחם על קברי דוד ושלמה, מבלי להזכיר את בקורי היהודים שם; אבל בפרק שבא אחר-כך (30) בדברו על חברון מודיע שגם את יום פטירת יעקב ודוד חוגגים היהודים (ביום 26 לדצמבר?) והיהודים מכל הסביבה ההיא מתאספים בהמון בלי מספר (ita ut ex omni terra illa Judaei convenient, innumerabilis multitudo) אולי מוסכים הדברים לשני המקומות: בית לחם וחברון, כי את יום פטירת דוד, שהיה קבור לפי ההודעות האלה בבית-לחם, בודאי לא תגנו בחברון!

לדעת – כך מדגיש Schürer¹ – שהמסיון הרומית של התקופות הראשונות הלכה תמיד בעקבותיהם של הקהלות היהודיות. אחרים העירו כבר על העובדה, שהערים הנזכרות ידועות מתוך מקורות עתיקים כמקום מושבותיהם של יהודים. שנים מבני הירודס שהגלו על-ידי הקיסרים אוגוסטוס וקליגולא מארץ ישראל שולחו דוקא לשתי הערים האלה². חושבני, שאין זו השערה רחוקה אם אומר שכבר אז, בימי גזירת הגלות על בני המלכים האלה היה ישוב יהודי באותן הערים או שהישוב היהודי נתהווה בהן דווקא לרגלי גלותם של האנשים גדולי היחס האלה. אשר בודאי לא חיו שם חיי מתבודדים. אלא בחברה עם בני ארצם ודתם. עוד יש בידינו הוכחות ברורות על היות ישוב יהודי בגליה במאות הראשונות. הגדול שבהן חכמי הדור אחרי החורבן, ששמו היה הולך מסוף העולם ועד סופו, הוא ר' עקיבא בן יוסף הגיע במסעיו גם למדינה זו, וכמו שהוא מספר על שהותו שם ובמדינות אחרות רחוקות ועל המלים הזרות אשר שמע שם מפי אנשים שדברו איזה דיאלקט שמי (סורי או כנעני) ושעל ידן הוא פירש מקומות אחדים קשים בפסוקי כתבי הקודש³. האנשים הזרים ההם היו בלי ספק סוחרים או פועלים שהגיעו מארצות המזרח שמה⁴. בידינו הוכחה ארכיאולוגית לדבר: בקרבת העיר Lugdunum (Lyon) הנזכרת נמצאה מצבת קברו של סוחר אחד מהעיר Kanotha (קנת) אשר בסוריא (בעבר הירדן) שמת בדרכו ונקבר שם⁵. אפשר שהאיש הזה לא יהודי היה, כי המקורות מגליה מבדילים בין סורים ויהודים. משנת 585 מודיע היסטוריקן אחד מאורליאנס, שקבלו את המלך גונטרם בשרייתפארה לטינים, סורים ויהודים, כל אחד בלשונו⁶ (היהודים שרו בודאי מזמורים בלשון הקדש שלהם). על מציאותם בגליה במאות הראשונות מוכיחים גם שמותיהם של שני חכמי התורה, האחד נזכר בברייתא והשני בתלמוד.

(1) Geschichte d. j. V. II⁴, III, 69 f.

Friedländer, Sittengeschichte Roms III¹⁰, 213 f.; Juster I, 184 (2)

עפ"י יוסטוס, קדמוניות י"ז י"ג ג'; י"ח ד'; מלחמות ב' ד' ג'; ט' ר'.

(3) ר"ה כ"ו ע"א: א"ר עקיבא כשהלכתי לגליא היו קורין לגדה – גלמודה. בירוש' ברכות ט"י ג' ע"ג – מזכיר ר' לוי את הדבר הזה בקשר עם אפריקא; אבל כמובן, אין סבה לתקן עפ"י זה את ההודעה שבר"ה (ברייתא), שר"ע שמע את המלה הזאת דוקא בגליא, אלא עלינו לומר שבאגדות מאוחרות לא דקדקו בדבר, וכן אנו מוצאים בב"ר ע"ט ז' (טה"א. 7-946) שר' חיייה ור"ש בן חלפתא שמעו את המלה הזאת באותה ההוראה ממש באגרא דערבייה, ולא באפריקא (על אגרא זו ע' מחקרים בפרקי היחס של דבה"י עמ' 41; ציון ד' עמ' 22).

(4) Neubauer, Géogr. du Talmud, 306 2

הידוע שנמצא במרסיל.

Schürer II, 169 (5)

Friedländer I, 585, III, 213 (6)

הראשון הוא ר' מנחם איש גליא, שממנו נשאר מעט מאמרים⁽¹⁾ והשני הוא ר' יודן דמן גליא⁽²⁾, אין שום צרך לחפש את שם המקום גליא – כמו שחשבו – במקום בלתי ידוע ובלתי ברור בסביבת עקרון בשפלה⁽³⁾, או בגלטיא שבאסיה הקטנה⁽⁴⁾ אלא עלינו לסמוך על הכתיב הנכון הוזה המציין גם במקום אחר בלי שום ספק את Gallia שבאוריפה. כן אומר אחד מחכמי ארץ ישראל (ר' אלעזר): „ונברכו בו כל גויי הארץ” (בראשית י”ח י”ח) אפילו ספינות הבאות מגליא לאספמיה אינן מתברכות אלא בשביל ישראל⁽⁵⁾ יש לחשוב בודאות, שבאותן הספינות הפליגו גם מבני ישראל ממדינה זו למדינה האחרת.

אם ראשוני המתישבים מהיהודים הגיעו שמה כסוחרים או כפועלים או אולי כשבויים מארץ ישראל בזמן מלחמות וכבושי הרומים, מי יוכל לומר זאת היום? לנו די לקבע את מציאותם שם. ואם בא אחד מבני ישראל מארץ ישראל לאותה המדינה, הרי מצא שם את אחיו ובודאי ספר להם על מצב הדברים בארץ הקדושה והודיע להם על מקומות הקדושים והאגדות הקשורות בהם. כן עשו גם אותם הנוסעים מבין חכמי א”י („הנחותי”) אשר ירדו בכלה בתקופת התלמוד ושאלו מדבריהם על מקומות א”י נשאר לנו לזכרון בתלמוד. ואנו יודעים באיזו התעניינות שמעו הבבליים את דברי הנוסעים ההם⁽⁶⁾, ומכל שכן היתה ההקשבה רבה בארצות הרחוקות שבמערב, אם מי שהוא הביא שמה ידיעות על ארץ הקדושה.

מי יודע, אם לא היה ביד הנוסעים שמה אף רשימות מסודרות בכתב על אדות מקומות הקדושים והמפורסמים שבא”י? למעלה הזכרנו כבר את הברייתא המדברת על מקומות שנעשו בהם נסים לישראל⁽⁷⁾. בארץ צרפת, אשר שם ישבו גדולי פרשני התלמוד

(1) תוס' ערובין י”א (ח) י” (11 153); כתובות ס’ ע”א; ע’ על האגדות שלו Bacher

Ag. Tan, II, 559 f.

(2) פסיקתא דר”ב קע”א ע”א; ע’ Bacher, Ag. p. Am. III, 603.

(3) לוי וקהוט.

(4) בקר Ag. Tan. I², 309, הערה 7.

(5) יבמות ס”ג ע”א.

(6) ע’ „ציון” ה’ עמ’ 1 והל’.

(7) ברכות ג”ד ע”א: ת”ר הוואה (1) מעברות הים, (2) ומעברות הירדן, (3) מעברות נחלי ארנון, (4) אבני אלגביש במורד בית חורון, (5) ואבן שבקש לזרוק עוג מלך הבשן על ישראל, (6) ואבן שישב עליה משה בשעה ששעה יהושע מלחמה בעמלק, (7) ואשתו של לוט, (8) וחומת יריחו שנבלעה במקומה – על כלן צריך שיתן הודאה ושבת לפני המקום. – לסי’ (6) יש להעיר על Itinerarium Antonini (Geyer 185-6) c. 40: Phara, ubi pugnavit Moyses cum Amalec, ubi est orator im cuius altare positum est supra petras

רש"י ובעלי התוספות – ידעו גם על מקום מחנה סנחריב בקרבת ירושלים¹, כמו כן רשם לו איש ששמו ר' מרדכי את דברי ר' הלל שבא מארץ ישראל על אדות קברות אָלדֶר ומידד (במדבר י"א כ"ז) יחד עם הכתובת (המזוייפת) שעל גביהם². מובן שהידיעות האלה לא כל כך עתיקות כמו דברי האיטינרריון שלנו, אבל הן עדות שלמה על ההתעניינות שהיתה חיה בחוגי יושבי גליא היהודים לעניני א"י והמסורות שהיו ביד לומדי התורה על דברים אלה.

חושבני, שלא אטעה אם אומר, שמחבר ספר המסע מבורדו לקח את הדברים היהודיים, אשר הכניס לתוך ספרו הקטן מפי נוסע יהודי אשר הגיע לעירו או לצרצו מארץ ישראל וספר שם מה שספר על ארץ ישראל ועל מעשי נפלאותיה. המספר ההוא לא היה תלמיד חכם ודייקנותו לא היתה מרובה ביותר³; אחד מבני העם היה אשר מסר לאָחיו, וכפי שאנו חושבים גם לזרים, לא רק את הדברים אשר ידע מכתבי הקדש על המקומות אשר עליהם רצו שומעיו לדעת דבר, אלא גם מה שידע עליהם מתוך האגדה המדרשית והעממית שהיתה חיה בפי העם בא"י. הוא הודיע לאָחיו גם על האכל הגדול בתשעה באב במקום בית המקדש שעליו מדבר גם אחד מבעלי האגדה במדרש⁴. איש כזה אשר בא מארץ הקדושה והחביבה על בני עמו, בודאי לא נרתע לאחור מלספר גם קצת דברים מגזמים (למשל על מעיין שֶלֶת) וכמו שאנו יודעים, שגם שליחי א"י השדרים או סתם יהודים שבאו מא"י עוד מלפני עשרות שנים אחדות אל קהלות הגולה ספרו לאבותינו ואולי גם לנו אגדות יפות כאלה, והפנטסיה של המספר יצרה לא פעם אגדות חדשות על יסוד האגדות שבמדרשים ובתלמוד⁵. ואם מלפני עשרות שנים אחדות כן, מכל שכן מלפני אלף ושש מאות שנה ויותר.

illas, quas subposuerunt Moysi oranti. אם כן העבירו את מקום מלחמת עמלק מרפידים (שמות י"ז ח') למדבר, או בדיוק: לעיר פארן. כפי הנראה הראו שם בראשונה היהודים את האבן (לא „אבנים“ או „סלעים“ כמו שכותב Itin. Ant.); אח"כ ברבות הנוצרים במקום, הכניסוה לתוך הכנסיה שלהם.

(1) ע' תוספות ברכות ב"ד ע"ב ד"ה „אבני אלגביש“; „והוא הדין מקום שנפל שם מתנה סנחריב. ולא חש למרש לפי שידוע מקום סביב ירושלים“.

(2) „דעת זקנים“ לבמדבר י"א כ"ז. ע' מה שכתבתי בספרי: Jüd.-paläst. Corp. Inscr. 61 f.

(3) השוה את הפסוק הבלתי מדויק בענין מעיין יריחו (ע' למעלה § 9).

(4) מדרש תהלים מ"ד (הוצ' באבער 266): אלה אזכרה... כשעולים לרגלים... והיינו באים אנו ובנינו בחיל גדול והאומות דוממות בפנינו... כשהיה בית המקדש קיים... ועכשיו אני דוממת לפניהם“.

(5) השוה למשל את מכתבו של ר' עובדיה מברטינורא אל אחיו משנת רמ"ט

(הוצ' „ספריה כללית“ מספר 2) עמ' 49: „והנרות הדולקות בבהמקד אשר שמעת דועכו כבו בכל ט' באב, גם הלום שמעתי כזאת מפי השמועה, אך אינו אצלי דבר ברור, ואין צריך לומר שמעשה

מחבר האיטינרריון הכניס אמנם בספרו גם דברים אחדים על מקומות נוצריים—בפרט בירושלים—ששמע מפי בני בריתו. ומכיון שבימים ההם בתחלת המאה הרביעית, היתה ארץ הגליל, שהיא ערש הנוצרות הקדומה, מיושבת כמעט אך ורק ביהודים, אין פלא, שלא היה יכול לדבר על מקומות הקדושים לנוצרים באותה הסביבה, כמו שעשו אלה שבאו איזה מאה-מאתים שנה אחריו שמה,¹ בזמן שהישוב היהודי בגליל התחיל כבר להתמוטט בגלל הכנסייה הנוצרית המנצחת והרודפת והמהרסת את היהדות. מקור-מחצבתה.

הספרדי הכל שקר וכזב, והנבונים כמוך ראוי שיבחנו הדברים על אמתתם ואל ישעו בדברי שקר. והשוה מה שכתב רא"מ לו נץ בשנת תרמ"ב („ירושלים" א', 56 הערה 127): „בחיותי במסעי... באמשטרדם שאלני אחד מידידי, אם אמת הדבר אשר שמעה אונם לא כביר מיהודי א"י אשר עבר שם, כי בכל ערב ת"ב לעת ערב תעמוד יונה אחת בפנת כותל המערבי תקונן ותיילל עד העת תחיא למחרתו". מובן שהספור נוצר על פי האגדה הידועה של ר' יוסי (ברכות ג' ע"א).

(1) למשל בעל Itin. Anton. Plac. המספר הרבה על ענינים נוצריים בגליל: צפורי (פרק 4); קנה (כפר קנה, שם); נצרת (5 שם גם יהודים); כפר נחום (7).

נספחים

א. החלק הא"י של ספר המסע מבורדו בתרגום עברי.

פה נותן אני את האיטינרריון בתרגום עברי על פי הוצ' P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana* (Wien 1898) מעמוד 18 שורה 22 עד עמ' 26 שורה 5. כדי לקמץ במקום נדפס הטכסט בלי הפסק שורות; כיוצא מן הכלל העירוני על אי-אלו נוסחאות בהוצאה הנ"ל.

ההערות שהוספתי על תרגומי מוסרות עוד פרטים אחדים על מה שנתן כבר במאמר שלמעלה ובעיקר מציינות הן את המקורות מספרי התנ"ך וספרי האונגליונים. עלי להעיר, שלא היה בדעתי להרחיב את הדבור על הטופוגרפיה של ירושלים עפ"י ספר המסע הזה (משורה 32 עד שורה 79). דבר שטעון בירור מיוחד ושאינן כאן מקומו. לענין זה יש להשוות את מאמריהם של Eckardt ושל Mommert ברבעון ZDPV 29 (1906) בעמודים 177–193; 72–74.

(1) ... עיר צידון 8 מילין. משם צרפתה 3 מילין, אשר

שם ישב אליהו אצל האלמנה ובקש לו אכל⁽²⁾. תחנה Ad Nonum⁽³⁾

3 מילין. עיר צור 12 מיל. מאנטוכיא עד צור 174 מיל, מקומות-

החלפה⁽⁴⁾ 20, תחנות⁽⁵⁾ 11. מקום-החלפה אלכסנדרוס כיני⁽⁶⁾

12 מיל. מקום-החלפה אכזיב⁽⁷⁾ 12 מיל. עיר Ptolemaïs⁽⁸⁾ 8 מילין

5

(1) לפניה נזכרו בירות, חלדוא (= חלדון בבראשית רבה ל"ז י'), Porphirion.

(2) מ"א י"ז ט' והלאה.

(3) הכוונה על צדלון של היום ועצם השם היה כנראה "אדון" אלא שגו אותו לגנאי מפני שהוא שם של עבודה-זרה (Adonis). ע' עוד מה שכתבתי במאמרי: דרך חוף-הים עמ' 10.

(4) פירוש: מקומות ששם מחליפים את החמור או את העגלה.

(5) mansio: תחנה שלגים שם. המלה נמצאת גם בסדרש ילמדנו אשר הובא בילקוט תלמוד תורה של ר' יעקב סקילי (ע' "הצופה" הוצ' בלוי ג' 17; ע' גם דברי: Lōw: Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1916, 228). היין החרוב מסיון של מלך-זה בית המקדש. במקום "מסיון" יש לקרא "מנסיון".

(6) היום אסקנדרונא בסוף "סולמה של צור".

(7) Edeppa, בספרים יוניים Ἐδappa.

(8) = עכו מתקופת חתלמיים ואילך.

מקום החלפה צלמוֹן¹ 12 מיל. תחנה שקמונה 3 מילין; שם הר הכרמל, אשר שם הקריב אליהו קרבן². מקום-החלפה Certha³ 8 מילין גבול סוריה ופלשתינה⁴. עיר קיסרי של פלשתינה זאת היא יהודה, 8 מילין. מצור ועד קיסרי של פלשתינה 73 מיל, מקומות-החלפה 2, תחנות 3. שם⁵ יש מרחץ של קורניליוס שר-המאה, אשר עשה הרבה צדקות⁶. 10
3 מילין יש הר-סינא, שם מעיין אשר אם מתרחצת בו אשה תהיה מעברת⁷. עיר Maximianopolis⁸ 17 מיל. עיר יזרעאל⁹ 10 מילין; שם ישב אחאב המלך ואליהו נבא¹⁰; שם השדה, אשר הרגדוד את גלית. עיר בית-שאן 12 מיל. אָשֶׁר, שם היה כפר איוב, 6 מילין. עיר ניאפוליס¹¹ שם הר גריזים, אשר עליו הקריב אברהם – כפי שאומרים השומרונים – קרבן, ועולים עד ראש ההר בשלש מאות מדרגות. משם עד רגלי אותו ההר יש המקום אשר שמו שכם. שם המצבה אשר שם נקבר יוסף בחלקת השדה¹² אשר נתן לו יעקב אביו. משם לקחה דינה בת יעקב בידי בני

Calamon והיא נזכרת בצורת צלמונה בברייתא (ספרא בחקתי פ' ג'; ספרי דברים ק"ה; ירוש' מעשרות א' א'; ערלה א' ב') יחד עם שקמונה, וגדורה בנוגע למעשר: החרובים ממקומות אלה פטורים ממעשר מפני שאינם אכילת בני אדם. המקום יסבה בקרבת גדורה (היום ג'דרו) לדרום עכו ובקרבת שקמונה, היא העיר היהודית שעל יד חיפה; כפי הנראה לרגלי הר הכרמל. ע' עליה עוד במאמרי „דרך חוף הים" עמ' 4 הערה 5-4.

(2) מ"א י"ח י"ט והלאה.

(3) כפי הנראה = קְרָתָה, כלומר „עיר" בשפת הכנעניים. מקומה לא ידועה בדיוק, אבל יש לחשוב על מגדל מלחא (היום מְלֶחָא). ע' „דרך חוף הים" הג'ל עמ' 4.

(4) כפי החלוקה הפוליטית שבימי הקיסרים הביזנטיים התחיל כאן גבול פלשתינה = יהודה Judaea (ע' להלן אצל קיסרי).

(5) כלומר בקיסרי.

(6) ע' מעשי השליחים פרק מ', וע' Hartmann, Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins (= ZDPV) 1910, 172

(7) יפה פירש ד. בנבנשתי ב„ציון" – ידיעות החברה העברית להיסטוריה ואתנוגרפיה, גליון ד', 50 והלאה, שהכוונה על סוף הר הכרמל אשר על יד המקום שוני בקרבת המושבה בנימינה (ושם שרידי תיאטרון רומי); וע' מה שכתבתי שם עמוד 56 על אדות הזכרת המקום בתלמוד ירושלמי (חלה ב' ד' בשם כפר שמי).

(8) = לגיון, היום אל-ג'יון בעמק יזרעאל; ע' Hartmann שם עמ' 172 והלאה.

(9) Stradela = שְׁנַעֲשֶׁתָה מהצורה היוונית Εσδραηλα (ע' Thomsen, Loca sancta, 62).

(10) מ"א י"ח מ"ה-מ"ו ועוד.

(11) במקורות תלמודיים נמצאה הצורה ניוֹלִין.

(12) villa מתאימה לדברי הפסוק ביהושע כ"ד ל"ב.

20 האמוריים. משם אלף צעדים מקום אשר שמו סיכר, אשר משם ירדה השומרונית אל המקום, אשר שם חפר יעקב באר, למלאת משם מים, ואדונינו ישו המשיח דבר אתה¹. שם גם אלני הפלסטינים אשר נטע יעקב והמרחץ, אשר מקבלת מימיה מאותה הבאר. משם 28 מיל באך ירושלם לצד שמאל הכפר אשר נקרא (ביתר)² [בית אל]. משם אלף צעדים יש מקום, אשר שם שכב יעקב בלכתו 25 לפדן ארם³, ושם יש עץ לוז, ושם ראה חלום, והמלאך נאבק עמו⁴. שם היה ירבעם המלך, אשר אליו נשלח הנביא, למען ישוב עד אל עליון, וצֶהָ לנביא על אשר לא יסעד עם נביא השקר, אשר היה אצל המלך, וכאשר הובא אל הנביא וסעד אצלו, בשובו [משם] וימצאהו אריה בדרך וימיתוהו האריה⁵. משם 30 לירושלם 12 מיל. יש מקיסרי פלשתינה ועד ירושלם 96 מיל, תחנות 4, מקומות החלפה⁴.

יש בירושלם שתי ברכות גדולות לצד המקדש, אחת לצד ימין והאחרת לצד שמאל, אשר עשה שלמה, ובתוך העיר יש ברכה כפולה⁶ אשר לה חמשה שערים ונקראות בית־צידא⁷ 35 חולים זה כמה שנים מתרפאים שם. למים אשר בברכות אלה יש צבע אדום וכעורים הם. שם יש גם מערה אשר בה ענה שלמה את השדים. שם יש זוית של מגדל גבה מאד, אשר שמה עלה האדון ודבר אליו מי שהיה מנסהו ויאמר לו האדון: אל תנסה את אדוניך, רק לו תעבוד⁸. שם גם אבן הפנה הגדולה, אשר עליה נאמר: אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה⁹. ותחת גגו של אותו המגדל יש הרבה חדרים, אשר שם היה ארמון שלמה. ושם יש גם החדר הקטן, אשר שם ישב וכתב את החכמה, ואותו

(1) ע' להוכחת חסם Συχαρ, Sechar : Thomsen, Loca sancta 108, ולכל הענין ע' למעלה במאמרנו על ספר המסע הזה § 6.

(2) Bethar בטעות וצ"ל Bethel.

(3) Mesopotamia (= מין ארם בראשית כ"ח ב'; ה') ועצם הספור שם מפסוק י"א והלאה.

(4) בראשית ל"ב כ"ה, פה יש להעיר על הגי' שבכ"י S: locutus במקום luctatus.

(5) מ"א י"ג.

(6) piscinae gemellares בדיוק: „ברכות תאומיות“.

(7) פירוש חסם לא ברור. יש מי שרוצה לפרש = בית חסדה.

(8) ע' מתיא ד' ז'—י'.

(9) תחלים קי"ח כ"א, את הפסוק הזה הסיבו הנוצרים על ישו (מתיא, כ"א מ"ב).

- החדר הקטן מכוסה באבן אחת¹. ושם יש גם מחילות גדולות
 למים מתחת לאדמה ובִּרְכוֹת שנעשו באמנות גדולה. ובאותו ההיכל
 אשר שם היה המקדש אשר בנה שלמה [ורואים], כפי שאומרים²,
 באבן שֵׁשׁ לפני המזבח את דמו הנשפך של זכריה³. וגם נראים
 עקבי סנדלי החיילים אשר הרגו אותו, בכל השטח, עד שתחשוב
 שהם בדונג. שם יש גם שני פסלים של אדריאנוס⁴. ולא רחוק
 מהפסלים יש אבן נקובה, אשר עד שם באים היהודים פעם בשנה
 ומושחים אותה ומקוננים בגניחה וקורעים את בגדיהם וכך הם
 שבים. ושם יש גם ביתו של חזקיהו⁵ מלך יהודה. הלאה—בצאתך
 מירושלם ובעלותך לציון⁶ לצד שמאל ובירידה לעמק⁷ על יד
 החומה יש בִּרְכָה אשר נקראת שְׁלוֹחַ; לה יש ארבעה שערים⁸;
 ועוד ברכות גדולות מחוץ⁹. המעיין הזה מִפְּכָה את מימיו בששה
 ימים ולילות, אבל ביום השביעי כלו, שהוא השבת, אינו מוציא
 את מימיו לא בלילה¹⁰ ולא ביום. לאותו [צד] עולים לציון ומופיע
 [המקום] אשר שם היה ביתו של קיפא הכהן¹¹, ושם העמוד אשר
 שם ענו את המשיח בשוטים. אמנם בכניסה לתוך חומת ציון¹²
 מופיע המקום, אשר שם היה ארמון דוד¹³. ומשבעה בתי כנסיות
 אשר היו שם¹⁴ רק אחד נשאר, אבל השאר נחרשו ונזרעו, כפי

1) על הדברים האלה כתב באחרונה ש. קרויס Die Mischna: Sanhedrin-
 Makkot, S. 380.
 2) ...dicas... ובנוסח אחר dicunt.
 3) דהיי ב' כ"ד כ'; מתיא כ"ג ל"ה.
 4) ע' על אלה Dalman, Jerusalem und sein Gelände עמ' 121, וע' את
 הכתבות שהובאו אצל Thomsen, ZDPV 1921, 2—3 Nrr. 3—4.
 5) Ezechia וכן גם להלן שורה 77.
 6) כלומר בצאתך מהעיר דרך שער יפו של היום ובעלותך לחלק הדרום-מערבי של העיר
 שכנו אותו בשם „ציון“.
 7) הכוונה על נחל קדרון.
 8) כמו למעלה בנוגע לברכת בית צידא: סביב לברכה היו עמודים המהווים שערים.
 9) כלומר: מחוץ לחומת העיר (למשל הברכה בגי'הנם לדרום שער יפו; אח"כ ברכת ממילא).
 10) כי השבת מתחילה בלילה.
 11) מתיא כ"ו נ"ז.
 12) דרך שער יפו.
 13) הוא שקוראים אותו היום „מגדל דוד“.
 14) ב„ציון“.

שנבא ישעיהו¹ הנביא. אם תלך משם מחוץ לחומת ציון, בלכתך לשער שכס² לצד ימין כאשר יורדים לעמק³ יש חומות, אשר שם היה הבית או הפריטוריון של פונטיוס פילטוס. שם נחקר האדון טרם נענה⁴. ולצד שמאל יש ההר הקטן גולגותה, אשר שם נצלב האדון⁵. משם כזרוק אבן יש מערה אשר שם נקבר גופו וביום השלישי קם לתחיה. שם נעשה זה מעט לפי פקודת הקיסר קונסטנטינוס בסיליקי, כלומר כנסיה יפה עד להפליא, אשר יש לה בצדה שקעים, אשר מהם שואבים מים, ומאחוריה מרחץ, אשר שם רוחצים ילדים. הלאה – מירושלם בלכתך אל השער אשר לצד מזרח⁶, כאשר עולים להר הזיתים יש העמק שקוראים לו [עמק] יהושפט⁷, לצד שמאל במקום שיש כרמים, יש גם הסלע אשר שם הסגיר יהודה איש קריות את המשיח⁸, ולצד ימין יש עץ התמר אשר משם לקחו הילדים ענפים ובבאו של המשיח שטחו אותם⁹. משם לא רחוק כזרוק אבן יש שתי מצבות של קברים יפות עד להפליא, באחת נקבר ישעיה הנביא, אשר היא ממש של אבן אחת, ובשניה חזקיהו מלך היהודים. משם תעלה להר הזיתים, אשר שמה הולך האדון לפני עיניו את השליחים¹⁰ שם נעשתה בסיליקי בפקודת קונסטנטינוס. משם לא רחוק יש הר קטן, אשר שם עלה האדון להתפלל ויראו לו משה ואליהו, כאשר הולך אתו את פטרוס ואת יוחנן¹¹. משם למזרח לחמשת אלפים צעדים כפר אשר נקרא בית חניא. שם יש מערה, אשר שם נקבר לעזר, אשר אותו הקים האדון¹². הלאה – מירושלם ליריחו 18 מיל.

(1) לנכון צ"ל מיכה או ירמיה; וע' למעלה במאמר זה; אבל הכותב חשב גם על ישעיה א' ח'.

(2) porta Neapolitana.

(3) = נחל קדרון. ר"ל שהבנינים הנוכרים הם לצד ההוא שיורדים לנחל קדרון.

(4) מתיא כ"ז והמקבילות.

(5) מתיא כ"ז ל"ג והמקבילות.

(6) מה שקוראים שער האריות, או אפשר שכוונתו לשער הזהב (שער הרחמים) שנסתם כעת.

(7) פרקי ר' אליעזר (בספחים לסדר א"ז של רמא"ש) ע' 34 : ... ומוליכין אותם [את ישראל]

אל עמק יהושפט המלך ונקבצים כל העמים שם... ואומרי, יעברו כל אומה ואומה, היא ופסלה על הגשר של גהינם, ועוברין, כיון שמגיעין לתוכה, יהיה לפניהם כחוט ונופלין לתוך גהינם וכר'. ע' לעומת זו מה שכתבתי למעלה עמ' 10 הערה 3.

(8) מתיא כ"ז מ"ט. (9) מתיא כ"א ט'.

(10) מתיא כ"ז ל'.

(11) ע' מתיא י"ז א-ג'.

(12) יוחנן י"א י'.

85 בירידה מן ההר לצד ימין מאחורי המצבה יש עץ השקמה, אשר בו עלה זכאי, כדי לראות את המשיח⁽¹⁾. חמשת אלפים צעדים מהעיר יש מעיין אלישע הנביא. לפניו, אם אשה שתתה מאותם המים היתה משכלת. לקחה צלוחית של חֶרֶשׁ⁽²⁾, אלישע שם בה מלח ויבא ויעמד על המעיין ויאמר: כה אמר ה' רפאתי למים האלה⁽³⁾, ואם תשתה אשה מהם יהיו לה בנים. למעלה מהמעין הזה יש ביתה של רחב הפונדקית, אשר אליה נכנסו המרגלים והיא החביאה אותם, וכאשר נהפכה יריחו, היא לבדה הוצלה⁽⁴⁾. שם היתה העיר יריחו, אשר סבבו בני ישראל את חומותיה בארון הברית ותפל החומה⁽⁵⁾, ולא נשאר ממנה אלא המקום אשר שם היה ארון הברית ושתיים עשרה האבנים אשר העלו בני ישראל מהירדן⁽⁶⁾. שם⁽⁷⁾ מל יהושע בן נון את בני ישראל ואת ערלותיהם קבר⁽⁸⁾. הלאה – מיריחו עד ים־המות⁽⁹⁾ 9 מילין. מימי מרים הם עד מאד, ואין בכלל שום מין דג וגם שום ספינה, ואם איש יורד בו לשחות במים, המים מהפכים אותו. משם עד הירדן אשר שם נטבל האדון בידי יוחנן⁽¹⁰⁾, 5 מילין. שם יש מקום למעלה מהנהר, הר קטן על שפתו, אשר משם לקח אליהו השמימה⁽¹¹⁾. 100 הלאה – מירושלם באך בית לחם 4 מילין. בדרך לצד ימין יש מצבה, אשר שם נקברה רחל אשת יעקב. משם 2 מילין לצד שמאל בית לחם, שם נולד האדון ישו המשיח, ושם נעשתה בסיליקי בפקודת קונסטנטינוס. משם לא רחוק מצבת יחזקאל, אסף.

(1) לוקאס י"ט ד'.

(2) ע' למעלה במאמר זה § 9.

(3) עד כאן לשון הפסוק מ"ב ב' כ"א. אח"כ כתוב בפסוק: „לא יהיה משם עוד מות ומשכלת“, אבל הכותב לא דק להביא את הפסוק כצורתו.

(4) יהושע ב' והלאה; וע' למעלה במאמר בענין „פונדקית“.

(5) יהושע ו' כ'.

(6) יהושע ד' כ'.

(7) על יד האבנים בג' ל (יהושע ד' כ'; ח' ט').

(8) לא כתוב בפסוק, אלא ביהושע ה' ג' נזכרת גבעת הערלות וכפי הנראה סבר הכותב, או

המוסר לו את הדברים, שיהושע עשה את הגבעה הזאת מהערלות; וע' עוד במאמר שלמעלה.

(9) בספרות העברית לא נמצא שם זה (ע' הערת ב' „הצופה“ השנה הששית, 175; 352; וע' שם הורוויץ עמ' 265).

(10) מתיא ג' ה'–ו'.

(11) מ"ב ב' ז' והלאה.

- 105 **איוב¹** ויש, דוד ושלמה והשמות באותה המערה לצד הירידה למטה בכתב עברי. משם בית צור 14 מיל ושם המעיין אשר בו טבל פילפוס את הסריס². משם האלה³ 4 מילין, אשר שם ישב אברהם וחפר באר⁴ תחת עץ האלה ודבר עם המלאכים ומאכל לקח⁵. שם נעשתה בסיליקי בפקודת קונסטנטינוס, יפה להפליא⁶. משם – מהאלה – חברון 2 מילין. שם יש מצבה בתוך [בנין] מרובע מאבנים יפות עד להפליא⁷ אשר שם נקברו אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה ולאה⁸. הלאה – מירושלם כך: עיר נקופוליס⁹ 12 מיל; עיר לוד¹⁰ 10 מילין; מקום החלפה אנטיפטריס¹¹ 10 מילין; מקום החלפה בית תר¹² 10 מילין; עיר קיסרי 16 מיל. סך הכל מקונסטנטינופוליס ועד לירושלם 1164 מיל, מקומות החלפה 69, תחנות 58. הלאה – דרך נקופוליס עד קיסרי 73 מיל, מקומות החלפה 5, תחנות 3.

- (1) ע' למעלה במאמר § 10 את התקונים הנחוצים.
 (2) ע' מעשה השליחים ח' כיו והלאה; אבל שם לא נזכר מקום הטבילה (פסוק ל"ח).
 (3) ע' Thomsen, Loca sancta, 110 Τερεβινθος את מראה המקומות, אשר בהם נזכר העץ המפורסם הזה; וע' מאמרי Monatsschrift f. d. Gesch. u. Wiss. d. Jtums 1910, 22 ff.; וע' ספר הזכרון של לונץ עמ' לב'–ג'.
 (4) ע' למעלה במאמר § 11.
 (5) בראשית י"ח ד–ה.
 (6) שרידי הבסיליקי הזאת נתגלו ע"י Mader ונראים הם ליד הדרך מחברון–ירושלימה.
 (7) הוא בנין מערת המכפלה שנזכר כבר אצל יוספוס, מלחמות ד' ט' ז'.
 (8) כלם נזכרו בפסוקים, אבל את אדם וחווה אינו מזכיר וכמו שאינם נזכרים הם באגדה העתיקה: מכד"רשבי 39–40.
 (9) השם הקדום אמאוס (אמעוס), והשם המחדש נתן לעיר בשנת 200 ע"י הקיסר ספטימיוס סבירוס.
 (10) לוד Diospolis אלא Lidda! מפני שבימיו השתמשו התושבים, שהיו אולי כלם יהודים בשם העתיק לוד.
 (11) ע' יוספוס, קדמוניות י"ג ט"ו א' ועוד אצל כמה סופרים Thomsen, Loca sancta, 22 וגם בתלמוד ובמדרשים (ע' הורוביץ: אי ושכנותיה עמ' 60–61).
 (12) כמובן אין זו בית תר (ביתר) הידועה, אלא מקום בקרבת אנטיפטריס, הנזכר בשם Betaro–בספר המסע Itinerarium Antonini 1992 28 מיל מלוד, ועוד כמלפני מאה שנה קראו אותו היהודים בשם ביתר (ע' מה שהערותי ב"ציון" א'–תרפ"ה–עמ' 77 הערה 2) והיום הוא אטיקא. אם כן היה עיקר השם בית טירא, אבל החליפותו בביתר.

ב. רשימת השמות הגיאוגרפיים של א"י וסוריה¹

ירושלים 24. 31-83 ² . 112. 115	2 Ad Nonum
יריחו 83. 91-6	אכזיב 5
מעין אלישע 86	אלכסנדרוסקיני 4
מעין [סינא] 11	אנטוכיא 3
מעין פיליפוס 107	אָשֶׁר (כפר) 14
12 Maximianopolis	[בית-סירא] 114
ניאפוליס 15	בית אל 24
ניקופוליס 113. 116.	בית חניא 82
סוריה 8	בית לחם 101. 103-6
סיכר 20	בית צור 106
[עמק] יהושפט 72	בית שאן 14
פלשתינה 8	(ביתר) ע' בית אל
5 Ptolemaïs	114 Betthar (ביתתר)
צור 3	7 Certha
צידון 1	הר גריזים 15
ציון 53. 56. 62	הר הזיתים 71. 78
צלמון 6	הר הכרמל 6
צרפתה 1	הר סינא 10
קיסרי של פלשתינה 8. 115. 117	חברון 110
שכם 18	יורעאל (עיר) 12
שְׁלוּחַ 54. 59	ים המות 96-8
שקמונה 6	ירדן 98-100

(1) המספרים מציינים את השורות בתרגומנו.

(2) השמות המיוחדים בירושלם לא נפרטו ברשימה זו.

ג. ענינים אחדים

ישי 105	אבן נקובה [בהר הבית] 50
כתב עברי 106	אברהם 108. ע' גם האלה
[מערת המכפלה] 2-110	אדריאנוס 49
מצבות על יד בית לחם 104	איוב 14. (105)
מרחצאות 9. 11. 22	אלהו 2. 100
עצים 22. 26. 74. 84. 107. 110	באר יעקב 20
קבר חזקיה 77	בית רחב 90
קבר יוסף 18	בתי כנסיות [בציון] 60
קבר ישעיה 76	גבול סוריה ופלשתינה 8
קבר רחל 102	גולגותה 65
קברי אבות בחברון 2-110	גלית, ע' דוד
קברים על יד בית לחם 104	דוד 13. 60. 105
שלמה 34. 37. 42. 46. 105	האלה 107. 110
שער למזרח ירושלם 71	זכריה 47
שער שכם (בירושלם) 63	חומת יריחו 93
שתים עשרה האבנים	חזקיה 52. 77
(על יד יריחו) 94	יעקב 21. 25

ס' שבילי דירושלם המיוחס לר' יצחק חילו

– מזוייף.

בשנת 1847 פרסם אליקים כרמולי בספרו *Itinéraires de la Terre Sainte* תרגום צרפתי מספר קטן בשם שבילי דירושלם עם מבוא והערות ארוכות⁽¹⁾. הספר מדבר על הליכותיו של המקובל ר' יצחק חילו בארץ ישראל ויש בו הרבה חומר חדש, כביכול, גם לתולדות הקבלה ומפני שהדברים הפליאונים והתמיהוני מאז בזרותם, נתעוררתי לבדוק אחרי כל רמזותיו של בעל הספר לעניני קבלה וסוד. ואעפ"י שאיני בקי בעניני המקומות בארצנו ואיני בר-סמך לדון על מדת האמת והמקוריות שיש בידיעות הרבות מהמין ההוא בס' שבילי דירושלם, בכל זאת באתי, אחרי החקירה והדרישה על הענינים שאני מבין בספר הזה, לכלל מסקנא ואביע דעתי בבירור כי הספר בצורתו שלפנינו מזוייף הוא והוא פרי דמיונו של כרמולי או יותר נכון: פרי קריאתו החרוצה ודפדופו בכמה ספרים אחרים, ואסור להשתמש בו כמקור לחקירת ארץ ישראל ולתולדותיה במאה הי"ד. וחבל מאד שחכמי דורו של כרמולי, שרבים מהם כמו צונץ ושטיינשניידר כבר חשדו בכמה מיצירותיו האחרות כידוע, וגם החזיקוהו והכריזוהו למזוייף, לא נתנו עיניהם גם לזאת ולא בדקו אחריו ונכשלו בו⁽²⁾. ומימי גריץ ב"דברי ימי ישראל" שלו ועד היום אתה מוצא שכל המחברים חולקים כבוד למקור זה שמימי דלוחים ודברי הזיוף להם כדבש למתוק.

ואקדים מלים אחדות על המסבות החיצוניות של מציאת הספר.

ר' יצחק ב"ר יוסף בן חילו ידוע לנו כמקובל אך ורק מתוך מה שהעתיק לעצמו בין שנת ה"א פ"ה וה"א פ"ח בעיר לארידה כתב יד אחד חשוב מאד הנמצא כעת בעיר פירנצי. מציאות כתב היד הזה שהוא אוסף מכמה ספרי קבלה, היה ידוע לכרמולי מתוך התיאור הארוך בספרו של בישוני⁽³⁾. מלבד זה היה נמצא בכ"י

(1) עיין שם עמ' 217–320. גוף הספר רק מעמ' 235–264.

(2) שטיינשניידר מזכיר את הספר בלי הערה חשדנית כל שהיא ברשימת הספרות הגיאוגרפית

על ארץ ישראל. רק ב"המזכיר" XVI עמ' 66 רמז פעם אחת רמז של חשד.

(3) עיין שם עמ' 282. שם העיר אינגו לאריזה *Laresa* כמו שנוח כרמולי אלא לארידה

בפאריס (ס' 441 של האוסף הישן) נוסח של אגרת קצרה שר' יוסף חילו שלח בשנת ה"א צ"ג מארץ ישראל לאביו וליודעיו. האגרת האמתית הזאת שטשה כנראה אף היא יסוד למלאכת הויוף ואיננה עוד כי שלשת הדפים שהאגרת היתה כתובה בהם, נותשו והוצאו משם¹.

והנה כתב היד של ס' שבילי דירושלם עצמו: כרמולי תיאר אותו באריכות במבוא שלו ואמר² כי הוא נמצא בכ"י 25 באוסף הפרטי שלו בכרך אחד (כריכת קלף שגבה מקושט בזר ושם הספר בתוכו „שבילי דירושלם לרב יצחק חילו עליו השלום“) יחד עם אגרות חכמים שונים מהמאה ה"ח ועם תעודות שונות לתולדות ק"ק מיץ במאה ההיא. האגרת הזאת הנקראת שבילי דירושלם הועתקה מכתיבת המחבר על ידי ר' יעקב שוויינפורט מק"ק צפת וממנה הועתקה במצות ר' יעקב רישר רב דק"ק מיץ ומהעתקה זו העתיק אותה הצעיר ישכר בער פולדא בט' באדר תקי"ז „והיא האגרת שר' יצחק חילו שלח בשנת ה"א צ"ד (1334) לאביו ולבני ביתו בספרד“. והנה זה פלא: גם כתב היד הזה של ס' שבילי דירושלם עצמו „נעלם“. חקרתי אחריו וזה מה שמצאתי: כל שאר התעודות והאגרות שהיו מכורכים עם ס' שבילי דירושלם נמצאו בעזבונו של כרמולי, לפי הרשימה של כתבי היד שלו שנתפרסמה אחרי מותו (עבודת החכם רפאל קירכהיים), והן נזכרות שם³ בסימן 183, אמנם לא ככריכת קלף כדברי כרמולי אבל כשש חוברות מחוברות. וס' שבילי דירושלם מאן ידכר! ובאמת נמצא היום כל האוסף הזה המתואר אצל כרמולי, בספריה העירונית בפרנקפורט ואולי בא לשם עם שאר כתבי היד מעזבונו של הברון רוטשילד הידוע. כתב היד הזה לא נזכר בשום רשימה ואינו מסומן במספר סדורי אבל ראיתיו במו עיני בחודש אב בשנת תרצ"ג ומצאתי בתחלתו עוד עמוד אחד מס' שבילי דירושלם (כן נקרא שם באמת) ויש בו כל ההקדמה על ההעתקות השונות (והשנה כאן לא תקי"ז אלא תקי"ט) ואחרי כן תשע שורות מתחלת האגרת (ופותחת „למען ציון לא אחשה ולמען ירושלם לא אשקוט וכו' ארבעה שצרים יש בעיר הקודש“) ותו לא מדי! העמוד השני ריק. עד כמה שאני זוכר, הכתיבה איננה כתיבת כרמולי אלא באמת כתיבה מהמאה ה"ח. יש איפוא שתי אפשרויות: א) לידי

1. Lerida. הצורה המשובשת של השם נמצאת אצל בישוני (עמ' 303) ותקנתי לפי גוף כתב היד שראיתיו בשנת תרצ"ב. ופלא שגם בכ"י פאריס היה כתוב השם לאריזא – אם להאמין לדברי כרמולי עמ' 223. בודאי גם זוהי טעות.

2) עיין דברי לונץ ב„ירושלם“ י"ג עמ' 81 וכן ספר לי חברי פרופ. ש. קליין שראה את כתב היד.

3) Itinéraires עמ' 231.

Katalog der Sammlung hebräischer und jüdischer Bücher und

Handschriften aus dem Nachlass des Herrn Dr. Carmoly, 1875. 68 עמ'.

כרמולי נתגלגל רק הדף הבודד הזה שהכיל את ההתחלה של האגרת האמתית ו"השלים" אותה לספר מקיף כיד חכמתו. (ב) באה לידו באמת העתקה שלמה מאגרת אמיתית בשם שבילי דירושלם, והואיל ו"עיבד" אותה והכניס בה מה שהכניס וזייף מה שזייף, ראה צורך לגנוז את ההעתקה האמיתית שלא תעיד בו ולא תהיה בעוכריו. מה שמסייע להשערה השניה הוא ספורו של כרמולי על כריכת הקלף היפה שאיננה עכשיו. ומה ראה לקלקל כך יפה כזה? הוה אומר: בוודאי ההכרח להוציא חלק מתוך כה"י המקורי. אמנם יתכן גם שכל התאור הזה של הכריכה בשקר יסודו כי איני זוכר שראיתי בקובץ במצבו הנוכחי סימן של שינוי כריכה או הוצאה מכריכה אחרת. ועל כל פנים, כל בר בי רב יבין כי "אבידה" זו של עיקר כתב היד שאיש לא ראהו מעולם, אינה עשויה כ"כ לסייע לאמונה באמיתת הספר.

ואם נתבונן בספר עצמו וביחוד בדיעותיו הנוגעות לקבלה הרי יתגלה לפנינו חזיון ומראה זר. בזמנו של כרמולי היו דעות והשערות שונות על דבר נקודות ידועות בתולדות הקבלה וספרותה והשערות אלה מצאו להן הד מפליא מאד בספר המיוחס לר' יצחק חילו. וכדאי לבדוק את כל פרטי הידיעות הללו בספר שבילי דירושלם¹.

(1) עמ' 87: "הששי הוא שער הרחמים אצל המקדש. לפנים היו שם שני שערים האחד לחתנים והאחר לאבלים כמו שאמרו בפרקי ר' אליעזר הגדול המקובל האשכנזי ז"ל". המתרגם העברי הורוביץ העיר כאן "יש לדקדק שלדעתו היה מחברו מקובל אשכנזי ולא ר' אליעזר בן הורקנוס". ואני אומר: מן הנמנעות הוא ששורה זאת נכתבה ויצאה מתחת ידיו של מקובל במאה הי"ד אלא היא אפשרית רק לאחר שנדפס ס' שתי ידות לר' מנחם לונזאנו שמתוך השערה בלתי נכונה מכל וכל הנמצאת שם נתגלגלו שאר השערות שמתוכן נתעורר המוֹיף לכתוב מה שכתב כפי שאבאר. כמובן לא עלה בדעת כל מקובל בדורו של ר' יצחק חילו ליחס את הס' פרקי ר' אליעזר למקובל אשכנזי מאחר שכל ספרות הקבלה של הדור ההוא מוכיחה ומעידה פה אחד שכל בעלי הקבלה דווקא ראו בספר זה מדרש אמתי וקדמון שהוא מראשי המקורות של הקבלה. אלא מאי? נמצא בידינו ס' ארחות חיים הנקרא גם בשם צוואת ר' אליעזר הגדול המיוחס גם הוא (כפי שיוצא מהסיפור שבתחלת הספר) לבעל הפרקים. הספר הקטן הזה נתחבר, אליבא דאמת, בחוג מחברי ספר הזוהר בספרד, אבל

(1) אשתמש כאן בדרך כלל בתרגום העברי של י. זי. הורוביץ שנדפס ב"ירושלם" של לונץ כרך

י"ג עמ' 81-122. רק במקומות שהיה צורך בזה (וביחוד בשביל הערותיו של כרמולי המאירות עינים ממש!) חזרתי אל המקור הצרפתי.

דבר זה לא היה ידוע לשום חוקר ולשום מקובל¹ ואיש לא ידע את מקורו. רק ר' מנחם לונזאנו הפריח השערה „לפי דעתו” שאין הכוונה בשם זה אלא לר' אליעזר הגדול מחכמי אשכנז הקדמונים, הוא ר' אליעזר בן יצחק שחי בוורמישא במאה ה"א². השערה זאת שהיתה אמנם מוטעית, אבל על כל פנים „בקרתית” מאד, משכה לבם של כמה ממיסדי חכמת ישראל³ וביחוד נתקבלה גם בידי ר' וואלף היידנהיים וזה הרחיב אותה והרחיק לכת וייחס לר' אליעזר בן יצחק גם את הספר פרקי ר' אליעזר בהגהותיו לס' שפתי ישנים ואולי גם בעוד מקומות מספריו⁴. וממנו קבל אותה כרמולי ועל כן צווה על ר' יצחק חילו שלו לחזור עליה וכנראה חשב לחזק ולקיים על ידי זיוף קטן זה את דעתו של היידנהיים שנראתה בעיניו בהערתו לפיסקא זו של ר' יצחק חילו אומר כרמולי, כמשיח לפי תומו: „בעל ס' יוחסין⁵, לונזאנו והיידנהיים כבר ראו זאת (ר"ל את בעלותו של ר' אליעזר בן יצחק) בטרם ידעו את דברי המחבר הוזה”. איזו תמימות קדושה! אם מצא כרמולי את דברי היידנהיים בספר נדפס או שמע אותה בעל פה, בשאלה זאת לא אוכל להכריע, אבל העובדא כשהיא לעצמה ברורה למדי.

(2) ע' 88 יאמר על חכמי ירושלם בזמנו שרובם „עוסקים יומם ולילה בלמוד התורה הקדושה וחכמת האמת שהיא הקבלה”. דבר זה אינו מתאים בשום אופן למעמד הקבלה בדור ההוא, דור תלמידי הרשב"א שהקבלה היתה מצויה רק בחוגים מצומצמים מאד, אצל יחידים, וביחוד בצרפת שמשם באו לפי דברי הכותב, רוב החכמים, היתה הקבלה נפוצה רק במדה מועטת מאד אצל יחידים. המקובלים היו רחוקים מאד מתעמולה לעליה לארץ הקדושה בימים ההם וגם בזה הופך ר' יצחק חילו המדומה את הקערה וממלא את הארץ מקובלים מפה אל פה! הוא מקדים את התנאים ומעמדה של הקבלה בחוגי החכמים של תקופת גירוש ספרד ושל אחריה ומכניס אותה לתקופה הקדומה. מכל הספרות העשירה מאד

(1) וגם כאן אין המקום להאריך בזה ובמקום אחר איחד חקירה מיוחדת לשאלה זו.

(2) עיין ס' שתי ידות לר' מנחם די לונזאנו דף קכ"ב ע"ב. דבריו פורחים באויר ההשערות ואינו מביא כל ראיה עליהם.

(3) גם צונץ נכשל בהשערה זו של לונזאנו (הנהפכת אצלו כבר ל„עדות”) בספרו „צור געשיכטע אונד ליטעראטור” עמ' 124 שהופיע שנתים לפני ספרו של כרמולי. הראשון להבין את ביטולה, היה יעלינק במבוא ל„בית המדרש” שלו חדר ג' עמ' XXVIII. אבל גם ר' חיים מיכל ידידו של צונץ, קבל אותה.

(4) כך מעיד בפירוש ר' חיים מיכל בס' אור החיים עמ' 207 שראה את הגהותיו של היידנהיים. ואפשר מאד שהיידנהיים דבר על זה גם באיזה מקום מפרושי למחזור. גם בן-יעקב נפתה אחר כך לסברת בטן זו באוצר הספרים שלו.

(5) זה שקר. ר' אברהם זכות אינו מוכיר שום דבר כזה.

שהגיעה לידינו או שיש לנו עדות נאמנה עליה בתקופה ההיא, לא נמצא אפילו קונטרס קטן שנתחבר או שנעתק על ידי מקובל בירושלם¹. והרי זה פלא אם באמת היתה שם קהלה שרוב חכמיה היו מקובלים מה שלא היה כן בזמן ההוא בשום מקום אחר!

(3) עמ' 90 ר' יצחק חילו יזכיר כאן כי ספרו לו מעשה נסים על בית הכנסת בעיטם המיוחס לרשב"י. והוא כי בחג השבועות הוא חג מתן תורה יוצאת בת קול מארון הקודש ומכרזת על למוד התורה – ומה גדול הנס הזה באמת בהיות דברי בת קול זו ממש דברי אותה בת קול שר' שלמה אלקבץ שמע אותה יוצאת מפ' ר' יוסף קארו בליל חג השבועות כפי שהביא אותם בעל השליה במס' שבועות. ולא זו בלבד אלא שיש כאן עוד נס בתוך נס וסגנון נאומה של בת הקול ההיא שבעל הקבלה ואיש הסודות שמע על אדותיה דומה כאילו הוא פראפרזה של דברי ר' יוסף קארו שהוציאו מהם את היסודות שאינם עוד „לפי הזמן” בדור של משכילים כמו דורו של ר' אליקים כרמולי דווקא. בדור כזה, ולא בדור של ר' יצחק חילו האמתי או בדורו של ר' יוסף קארו, היו אמנם חובבים אגדה יפה אבל היו דורשים גם מבט קול שתדבר בסגנון כלל-אנושי ומשכילי! ולמה נעשה שקר בנפשנו – ברור שכרמולי לקח את כל הספור מהמאמר הידוע מאד בס' שני לוחות הברית, הוציא את עוקץ הסודיות היתרה העוטפת שם את דברי הבת קול כפי שר' שלמה אלקבץ רשם אותם, וגם חמד לו לצון לקשר אותם עם „קולו של רשב"י” התובע את למוד התורה בליל שבועות בשני מאמרים בס' הזוהר שמהם מקור המנהג. כאן אנו רואים בדיוק כיצד עבד בית החרושת לאגדות של כרמולי! שלשה סממנים היו לפניו²: א) עדות נוסע קדום (ר' שמואל בר שמשון) על מציאות בתי כנסיות בא"י המיוחסות לר' שמעון בר יוחאי. ב) דברי ר' שמעון בר יוחאי בס' הזוהר המיוחס לו על הלמוד בליל חג השבועות³. ג) הספור של ר' שלמה אלקבץ על בת קול ששמע בליל שבועות יוצאת מפ' ר' יוסף קארו. וכרמולי עשה משלשה המוטיבים האלה הרכבה אחת וחתיתה הראויה להתכבד ע"י דורשי רשומות.

(1) רק חמשים שנה אחרי כן אנו מוצאים בירושלם מעתיקי ספרי קבלה, כמו כ"י מיינכן 325 שנעתק בירושלם בשנת קמ"ג או קל"ח בשביל ר' אברהם ב"ר יהודה ס"ט אלמקרוץ, והוא נכתב בכתיבה ספרדית. והרי לפי דברי ר' יצחק חילו המדומים הרבו בימיו בהעתקות כתבי יד שהאורחים קנו והוציאו אחם לארצותיהם (עמ' 89)!

(2) המתרגם הביא בעצמו את הסממנים האלה בהערותיו לדברי האגרת ולפי תומו לא הרגיש שאין אלה מקומות מקבילים לדברי הספר אלא המקורות עצמם שמהם הורכבה „האגדה” החדשה!

(3) בהקדמה לס' הזוהר דף ח' ע"א ובפ' אמור ח"ג דף צ"ח ע"א (לא צ"ה כמו שנדפס

4) הספור על ר' מעדיה במעון שנגלה לו קברו של „בר כוכבא המלך המשיח“ (עמ' 94-95) כולו בדוי בידי כרמולי ואי אפשר שמקובל יספר אגדה בסגנון זה, מבלי להוסיף עליה הערה. וגם כאן כמו במקומות רבים גילה כרמולי את מקום אחיזתו בדברי רבותינו בהערתו והתחפש כשה תמים אלא שנכשל כשלון למופת: הוא בדה את ר' מעדיה זה לא מתוך המקורות עצמם אלא מתוך הדפוס המשובש הראשון של ס' סדר הדורות שהיה בידו שרק שם נזכר „ר' מעדיה“ כזה. ושוב תימה גדול על החכם המתרגם הורוביץ שעמד כבר על העובדה ולא הבין את פירושה הברור. כי איך יזכיר ר' יצחק חילו ספורי נסים על אמורא ששמו נולד רק בבית הדפוס במאה הי"ח!

5) בעמ' 99 יספר כי בצריפין מצא „זקן חסיד אחד עם הרבה מתלמידיו שהם צבור שלם של עשרה אנשים. הזקן ההוא הוא מקובל גדול שידע את שבעת ספרי הקבלה על פה. אביו היה תלמידו של הרמב"ן. הוא ספר לי מעשים נפלאים רבים מהאיש הגדול הזה“. הערתו של המתרגם המבארת את „שבעת ספרי הקבלה“ שהם „בודאי שבעה הספרים שמהם הורכב ס' הזוהר“ אינה נכונה. הזוהר אינו מורכב משבעה ספרים אלא ממספר יותר גדול ושום מקובל ושום חוקר לא מנה מספר כזה שהוא המצאתו של הורוביץ. הורוביץ „מתרקן“ את הקושיא הבולטת הזאת שיש אמנם עוד חלקים אחרים בזהר מלבד אלה שהוא מנה כראות עיניו, בטענה שהאחרים „רק חבורים בודדים וקטנים הם“ – תירוץ שאינו מתרץ כלום כי האדרות והסבא, למשל, ארוכים הרבה יותר מה„מתניתין, תוספתא וספרי תורה“ שהוא מונה בשבעת החלקים. אבל כל זה וכוח ללא יסוד כי מקובל שקרא את ספר הזוהר בשם „שבעת ספרי הקבלה“ לא היה ולא נברא. וטענתו של הורוביץ כי לא יתכן שהכונה לספרי אחרים הואיל ואחרי התגלות הזוהר „עזבו הלומדים את ספרי הקבלה הקודמים לו ויעסקו רק בו“ גם היא מוטעית בהחלט, כי במשך מאת השנים אחר התגלות הזוהר לא עזב איש מהמקובלים את ספרי הקבלה ופנה רק לזוהר כפי שמוכח לכל יודע ידיעה כל שהיא בספרות הקבלה של המאה הי"ד. שהזוהר תופס בה רק מקום אחד בין ספרים רבים השוים לו במעלה ובערך לדעת רוב המקובלים בזמן ההוא. וביחוד בדור ר' יצחק חילו, בשנת ה"א צ"ג היתה השפעתו של הזוהר עדיין מצומצמת מאד. אם כן, מי שכתב השורות האלו, כוון על ספרי המופת של הקבלה בכלל. אבל בכל הספרות העשירה של הקבלה לא נזכרו „שבעת ספרי הקבלה“ כמספר קבוע של ספרי מופת. והרי ר' יצחק חילו רומז אליהם כאל דבר ידוע ובטוי מפורסם (בה"א הידיעה: les sept livres kabbalistiques בנוסח הצרפתי). ודבר כזה איננו, ולא זוהי הדרך והלשון שראשוני המקובלים מדברים על עניניה. כל המספר הזה חשוד כי מחבר הספר שבילי דירושלם „מחבב את

השביעיות מכל דבר תחת השמים" (אם לדבר בלשון ספר יצירה) וריח הזיוף נודף דווקא מחבה זו לשביעיות הבולטת ושולטת בכל הספר. ונראה שלמזיף היו לו דעות ילדותיות מאד על "קבלה" כפי שיוצא מכל ספורי ההבל ומעשה נסים שהכניס כאן ובלי ספק חשב אותם למתאימים לרוחו של "מקובל" בשעה שבאמת דרך זו רחוקה תכלית ריחוק ממקובלי ספרד בדורות ההם. ומתוך דעות מוקדמות אלה שהם המשפטים הקדומים הטפוסיים של יהודי משכיל במאה הי"ט שבשבילו "קבלה" היא תרכובת של משחקי מספרים וספורי בדים, בא להבליט גם את "השביעיות" בכל מקום בספרו. ואחרי כל מה שראיתי מספרי בני דורו של ר' יצחק חילו בקבלה, אוכל לומר בבטחה כי "ארכיטקטוניקה" מסתורית כזאת אינה מתאימה כלל למציאותה האמתית של הספרות הזאת. גם הפרט על ידיעת הספרים "בעל פה" הוא יותר מדי "מודרני". אנו יודעים יפה מאד (מתוך המקורות האמתיים!) מה היו המעלות והמדרגות שבעלי הקבלה בזמן ההוא בקשו להגיע אליהן ולהשתבח בהן – אבל ידיעת ספרי קבלה בעל פה אינה נמנית ביניהן וגם איננה מתאמת לרוחם הדורשת עיון והעמקה והתבוננות וכיוצא בהן אבל לא תדע לכבד ידיעה "בעל פה" כמעלה מיוחדת וביחוד לא בעניני קבלה וסוד. ידיעה כזאת מתאמת מאד לדמיונו של אדם מודרני וביחוד כשאין לו מושג ברור על מהות הקבלה באמת.

6) בעמ' 103 יספר כי בשילה מצא שוב "זקן מקובל אחד היושב אצל הציון הזה (של קבר עלי). הוא מאשכנז ומתפרנס מהעתקת ספרים קדושים שהוא מעתיק כמו ספר הבהיר של ר' נחוניא בן הקנה, ספר הבטחון של ר' יהודה בן בתירה, ספר יצירה המיוחס לר' עקיבא ועוד אחרים". גם מאמר זה שקרו חקוק לו על מצחו. ספר הבטחון של ר' יהודה בן בתירה הוא ספר שנזכר בתוך ספר קטן אחר שנתחבר בחוג ס' העיון בפרובינציה בתחלת המאה הי"ג ושמביא ספור על ירמיהו וסירא בנו ומעשיהם בקבלה מעשית מתוכו. הספר מובא עוד פעם אחת במקור אחר השייך לאותו הסוג ואם ספר הבטחון היה פעם בנמצא, גם הוא היה (לפי סגנון הלשוניות ולפי תוכן קבלתו) מאותו החוג שכל הספרים שנתחברו בו בלי יוצא מהכלל הם קונטרסים קטנים וקטנטנים ופועטים שאינם תופסים יותר מעמודים אחדים. ואליבא דאמת לא היה ספר זה בידי שום מקובל מחוץ לחוג ספר העיון, מלבד הלשוניות המובאים בשמו. מי יאמין לספור שמקובל מאשכנז יתפרנס מהעתקת ספרים יקרי מציאות דווקא בפנה נדחת כמו קברו של עלי שלא יוכל להשיג שם לא מקורות חדשים ולא קונים, ושהנוסע העובר שם יזכיר בתורת ספרים שהאיש מתפרנס מהעתקתם ספרים קטני הכמות וספרים שלא היו במציאות כלל בדור ההוא. ומה ראה כרמולי לבחור בס' הבטחון משאר ספרים? התשובה, לדעתי, פשוטה מאד: הרי בספריה בפירנצי נמצא בידינו אותו האוסף

החשוב מספרי קבלה, מעין ספריה קבלתית קטנה, שקבץ לו ר' יצחק חילו משנת ה"א פ"ה עד ה"א פ"ח, כפי שאמרתי כבר למעלה, בעיר לארידה במלכות אראגון. הלא רק מציאות כתב היד הזה היא שהעלתה לפני כרמולי את המחשבה המוצלחת ל"עבר" איוז אגרת פשוטה וקצרה עם רשימת קברות בא"י או כדומה לזה שמצא אותה בכתב יד אחד בפאריס (וגם גנב אותה משם), ולעשות ממנה "ספר ממש" שיגלה את נטיותיו ה"קבלתיות" של המחבר כפי שכרמולי תיארן לעצמו. והנה בכתב יד ההוא נמצא בדף 199b אותו הספור על ירמיהו וסירא בנו בפתיחה "מצינו בספר הבטחון שעשה ר' יהודה בן בתירה". וזה מה שאירע כאן למזלו הטוב של כרמולי: ברשימתו של Biscioni על כתב ידו של ר' יצחק חילו בפירנצי אמנם לא נזכר ספר הבטחון אלא רק השם וההתחלה של "פירוש שם של ארבע אותיות" המכיל בתוכו את לשון המאמר ההוא. אבל כרמולי מצא פירוש כזה על השם של ארבע אותיות גם בכ"י של הספריה הלאומית בפאריס, כפי שהזכיר בהערותיו עמ' 1300 (ושיער²) לפי אומד הדעת (והפעם בצדק!) שזהו "אולי אותו הספר שר' יצחק חילו העתיק לעצמו" ועל ידי כך נתעורר להזכיר את ספר הבטחון בין הספרים שיודמנו לר' יצחק חילו אחר כך במסע הפלאים שלו!

7) עמ' 108 בספורו על עכו "זאת העיר היתה... עיר מקלט לחכמים רבים כמו ר' יחיאל מפריז, ר' משה גירונדי, ר' מנחם האשכנזי וכו'" וכרמולי מעיר בהערה כאילו בא לקיים דברי ר' יצחק חילו: כנראה זהו החכם שבאה שאלה ממנו בס' מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו בפרשת נח. וכאן אני אומר: מאי אהני לרמאה ברמאותיה ולזייפנא בזייפנותיה?! הרי בהערה קטנה זו גילה לנו כל זיופו: בימי כרמולי לא נקבעה עוד סדר זמנים מדויק בחיי ר' יצחק בן שמואל דמן עכו ורשאים היו לחשוב, באין חקירה מדויקת של המקורות, שר' יצחק דמן עכו חי בעיקרו ועל כל פנים זמן רב בארץ ישראל ועסק בקבלה כבר שם ובא לספרד כשכבר קבל רוב עניני הקבלה מרבותיו בארץ ישראל. ובאמת חשבו כן כמה מחכמי הדור ההוא וגם כרמולי עצמו חשב זאת לדבר בטוח ומוסכם כפי שמוכח מהערה אחת בספרו (עמ' 305) ועל כן העביר בחכתו את ר' מנחם אשכנזי (שבעל ס' מאירת עינים אומר עליו לגבי סוד נעשה לנו שם "קבלתי מפי הר' מנחם אשכנזי ז"ל") לעכו כאשר חשב שבלי ספק קבל ר'

(1) עיין רשימת כתבי היד בפאריס סי' 765³. ברשימה הנדפסת לא נזכר לשון ס' הבטחון, אבל מצאתי אותו שם בדף 7. וכן נמצא הפירוש ההוא עוד פעם שם בס' 1284⁶ (חסר במפתח הרשימה) ולאחר משני כתבי היד האלה כוון כרמולי בהערותיו.

(2) כנראה לפי שם המאמר ופתיחתו הנמצאים ברשימתו הנדפסת של בישוני. את כ"י פירנצי

יצחק דמן עכו את קבלתו שם. אבל כל זה אינו. אנו יודעים היום בבירור מה שכרמולי לא היה יכול לדעת שר' יצחק דמן עכו חי עוד באמצע המאה הי"ד⁽¹⁾ והיה איפוא בחור צעיר ותלמיד ישיבה בנגלה בשעה שנכבשה עכו והוא בא לארצות המערב. הוא לא למד כלל חכמת הקבלה כל עוד היה בישיבה בעכו⁽²⁾ ולא נמצא בכל ספר מאירת עינים גדול-הכמות שום סוד מסודות הקבלה שלא למד אותו רק לאחר שכבר בא לאיטליה ולספרד. כל החכמים הרבים מבעלי הקבלה שהוזכר בס' מאירת עינים, כלם היו בארצות ההם. ר' יצחק דמן עכו הכיר שם כמה מקובלים שבאו מאשכנז (ר' מרדכי אשכנזי, ר' יהודה דרשן אשכנזי, ר' מנחם אשכנזי, חסיד אחד אשכנזי). הסוד הארוך שר' יצחק מביא בשם ר' מנחם אשכנזי ושהוא דוחה אותו בגמר דבריו מפני שאינו מתאים לדרך הרמב"ן⁽³⁾, קרוב גם הוא לספרות תלמידי הרשב"א על סודות הרמב"ן ואין אף צל של הוכחה להשערה שר' יצחק למד או שמע את הסודות האלה כבר בימי בחרותו בעכו. הוא למד אותם, כפי שניכר מכל דף ודף של ס' מאירת עינים, רק בחוגי תלמידיו של הרשב"א בספרד. ודברי ר' מנחם האשכנזי שר' יצחק קבל ממנו ומביאם מלה במלה (מסיים ב„עד כאן לשונו“) סובבים גם הם על שאלה שהעסיקה את החוגים הללו – סוד הקצוץ בנטיעות של דור ההפלה.

(8) מתוך אותה ההנחה המוטעית על ישיבה ממושכת של ר' יצחק דמן עכו בארץ ישראל והתעסקו בקבלה שם, שהיתה רווחת בזמנו של כרמולי, נובעת גם המצאתו השניה ביחס אליו: בע' 109 יספר ר' יצחק חילו שמצא בעבלין, מקום לא רחוק ביותר מעכו, „תלמיד אחד של ר' יצחק בן שמואל דמן עכו“⁽⁴⁾ הבקי מאד בחכמת הקבלה והוא הראה לי ספרים ישנים כמו

(1) ר' יצחק דמן עכו חבר גם קצור עברי מפרושו הערבי של הר' יהודה בן נסים, מלכא בפאס על פרקי ר' אליעזר והשיג עליו השגות בקונטרס שנתגלה בזמן האחרון בכתבי יד שונים ממארוקו עיין ביחוד כ"י ששון 919 (בס' אהל דוד עמ' 1016). אבל ספר זה נתחבר רק באמצע המאה הי"ד ואם יש לסמוך על התאריך הניתן בהקדמת המקור הערבי, אפילו רק בשנת ה'א קט"ו (1365), עיין מונק, *Mélanges* עמ' 301, ורשימת כתי פאריס סי' 764.

(2) רק פעם אחת בכל ס' מאירת עינים הוזכר דברים ששמע בעכו בימי נעוריו והוא ספור אגדה על ארסטו ואין לו כל יחס שהוא לקבלה. המאמר לא נמצא בכ"י שכרמולי ראה אותו אלא רק בהוספות הנמצאות בסוף הספר בכ"י לידן 93 דף ב 158: „ואני מעיד עלי...“ כי בעכו ת"ו היינו יום אחד אנחנו התלמידים יושבים ושונים לפני מורי הרב ר' שלמה צרפתי הקטן ז"ל ואנב גררא הגענו לדבר על ארסטו...“. ממילא מובן שדברים אלו נכתבו בחוץ לארץ.

(3) הוא מסיים שם (על פי כ"י מינכן 17 דף 24^a) „ואעפ"י שדברים הללו טובים ונכוחים למבין לא לכך נתכוון הרב [שהוא הרמב"ן] כי לא רדף לבאר סודות התורה אחרי חכמת הגימטריא...“

(4) הורוביץ מתרגם רק „ר' שמואל דעכו“ כמו שכתוב בגוף הצרפתי ונעלם ממנו תקונו של כרמולי בסוף הספר עמ' 546 המביא את השם המלא.

ספר רב חמאי ופרקי ר' ישמעאל ועוד אחרים". כנראה, כותב השורות האלה היה סבור שר' יצחק דמן עכו העמיד תלמידים בעכו שאפשר היה למצוא אחר כך בכפרים הסמוכים לה ולא ידע שאחרי שעזב ר' יצחק את ארץ ישראל בימי נעוריו לא שב לארץ ישראל וכל ימיו היה בספרד. והואיל והמזייף עמד בעמודים אלה להשתמש בס' מאירת עינים פרשת נח, הוסיף ידו שנית ושלב מאותו הדף בס' מאירת עינים שנמצא בו לשון ר' מנחם האשכנזי הנזכר גם את שמות שני הספרים שתלמידו של ר' יצחק כאילו נתן לר' יצחק חילו. הרי בכ"י מינכן 17 דף 24a, שורות אחדות אחרי לשון ר' מנחם מצינו: ויהיב שנ"ר דעת"ו (ראשי תיבות: ואני יצחק הצעיר בן שמואל נטריה רחמנא דמן עכו ת"ו) אומר כי מה שלא רצה החכם הזה (הוא ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון בס' כתר שם טוב שאת לשונו הביא כאן כתיקון לדבריו של ר' מנחם אשכנזי) לרמוז אפילו רמיזה בעלמא אבוא אני לבאר על פי אשר קבלתי ולא נפיק מניה חורבא דהא בפרקי היכלות ובספר רב חמאי איתפרש טובא... כבר ידעת מה שאמר ר' ישמעאל בפרקי היכלות כל היודע שעורו של יוצר בראשית מובטח לו שהוא בן העולם הבא והוא מפורש בשיעור קומה... ומי פתי ולא יבין כי מהמאמר הזה נאצלו ידיעותיו הביבליוגרפיות הנפלאות של המזייף על הספרים שהיו בידי תלמידו של ר' יצחק דמן עכו. המזייף לא טרח הרבה להרחיק את העדויות שזיזו אותו ולאסוף את גופי שקריו מכל ארבע פנות הספרות אלא צמצם את כבוד זייפנותו לבין שני העמודים של ספר מאירת עינים שחזקה היתה בבני דורו של כרמולי שלא ירבו לעיין בו.

העובדה המפליאה הזאת שדעותיו וידיעותיו של הנוסע ר' יצחק חילו על ר' יצחק דמן עכו אמנם אינן מתאימות לאמת ההסטורית אבל מתאימות הן להשערותיו של כרמולי, תקבל הערכה הנכונה מתוך הערתו של כרמולי על ר' יצחק דמן עכו שאמת ושקר משמשים בה בערבוביה¹. כאן פוסק כרמולי כל אותן ההלכות על חיי ר' יצחק דמן עכו המתאשרות אחר כך מספרו של חילו ולא העלה על דעתו כי ימצאו עוד ספרים מר' יצחק שיבטלו עיקריהן. כאן הוא אומר בפשטות שר' יצחק הלך לספרד רק למסע אחד כשהיה עדיין צעיר לימים ואחר כך שב לארצו ועל כן "ראוי לתשומת לב" שר' יצחק חילו לא ראה אותו בעכו בהיותו שם. ר' יצחק דמן עכו נפטר, לדבריו, לפני שנת 1340. ובכן, זוהי הודאת בעל הדין על הדעות וההשערות שמתוכן זייף מה שזייף. הוא היה בטוח שס' מאירת עינים נכתב בעכו, ואלו היה יודע שכל זה לא יתאמת, מסתמא לא

(1) Itinéraires עמ' 304–305. מן האמת שבהערה זו הוא שר' יצחק דמן עכו לא היה תלמידו

של הרמב"ן כמו ייחשבו חכמים אחרים וכרמולי עמד על ביטול השערה זו מתוך ס' מאירת עינים, ועל כן גם ר' יצחק חילו לא נכשל בה.

היה מזמין לר' יצחק חילו את התלמיד האלמוני ההוא בכפר עבלין.
 (9) בעמ' 117 יספר על צפת: „היא עיר מיושבת מיהודים מכל חלקי
 תבל. פה חבר ר' שם טוב איש שוריא את ספריו הרבים.
 אעפ"י שחכמי האמת השיגו הרבה על החכם ההוא אינם
 נמנעים בכל זאת מלהעתיקו ומלקבל את קבלותיו. אתה עומד ותוהה
 מה לחכם הנוסע בארץ ישראל ומספר על מה שראה בה ולהערה זו לתולדות
 הספרות ולבקורת ספרי חכם אחד מבני דורו שאין לה כל ענין כאן ושבני ביתו
 מקבלי אגרתו בודאי לא ידעו כונתה? וכי זהו הדבר הראשון שמקובל בזמן
 ההוא יספר לבני ביתו על מה שראה בצפת, וביחוד מאחר שאת האיש עצמו
 שעליו סובבים דבריו, לא ראה שם כלל? והתשובה ברורה גם כאן: אמנם אין
 אלה הדברים הראשונים שיעלו בדעתו של נוסע אמת בדור ההוא, אבל הם המה
 באמת הדברים הראשונים שיעלו בדעתו של מלומד מודרני שישב לזייף ספר
 ולחבר עליו פירוש מלא הערות מתוך שני כתבי יד שמצא בספריה בפאריס:
 ס' בדי הארון לר' שם טוב ׳ן גאון (המספר בו כי עיר שוריא עיר מולדתו)
 שנתחבר בדור ר' יצחק חילו בצפת, וס' מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו
 המלא מפה אל פה גם העתקות מס' כתר שם טוב של ר' ש"ט ׳ן גאון ההוא
 וגם השגות עליו! הרי כמה פעמים הזכיר אותם המזייף במשך מלאכתו בהערותיו
 ה„מדעיות“ ואיך לא יתקפהו היצר להקים לשני מקורותיו אלה זכר כל שהוא
 בבואו לדבר על צפת. ויש לברר דבר הזיוף ומקורותיו בדיוק. מנין ידע ר'
 יצחק חילו שלא מצא את ר' שם טוב ׳ן גאון בצפת⁽¹⁾ שהוא חבר כאן, ספריו
 הרבים“ והלא ספרים אלה לא נתפשטו כלל בעולם! ולא זו בלבד אלא כל
 הידיעה על הספרים הרבים נשאבה מתוך ספר בדי הארון (שהיה לעיני כרמולי)
 שבו הזכיר כמה שמות של ספרים שכבר חבר ושרק אחד מהם הוא ס' כתר
 שם טוב על סודות הרמב"ן בפירושו על התורה, נתפשט כבר בדורו של ר'
 יצחק חילו האמתי. כל החיבורים הקטנים האחרים לא שופתם עין רואה ובודאי
 לא היו מפורסמים בעולם עד שר' יצחק חילו ידבר עליהם כעל דברים ידועים
 באגרת לבני ביתו. ועוד: כל הספרים „הרבים“ ההם לא נתחברו כלל וכלל
 בצפת כמו שחשב המזייף שלא שיער שעדויות ברורות יזימו אותו. הוא חשב
 שס' כתר שם טוב נתחבר כאן בצפת בשנת ה'א ע"ה⁽²⁾ – כשם שחשב כנראה

(1) הריהו מדבר עליו בלשון עבר כאלו כבר מת או עזב את הארץ. בעצם מתקבל הרושם
 שכותב השורות האלה חשב שר' שם טוב ׳ן גאון כבר היה נפטר בזמן עליית ר' יצחק חילו לצפת
 ושכבר נגמרה אז שורת „ספריו הרבים“, ואם גם לא ידענו זמן פטירתו של ׳ן גאון, הרי אין השערה
 זאת קרובה ביותר.

(2) הוא מונה את ס' כתר שם טוב בהערותיו למאמר על צפת (Itinéraires עמ' 312) ואומר

שס' מאירת עינים נתחבר בעכו. אבל אנו יכולים היום לקבוע בדיוק את זמן חברו ואת אופן התהוותו של ס' כתר שם טוב. ר' שם טוב נ' גאון חבר אותו בנוסח ראשון בחיי הרשב"א בהיותו צעיר בן עשרים ושמונה שנים⁽¹⁾ וכתב אותו בכתב-סותרים לפי עדותו המפורשת שנשתמרה רק בכתבי יד מועטים⁽²⁾ ואחרי שנתים חזר וחברו שנית בנוסח יותר מבואר וגם שנה את שמו וקרא אותו בשם „כתר שם טוב“ במקום השם הקודם שהיה „סתרי סתרים“ ושלח גם אותו לרבותיו הרשב"א והר' יצחק בן טודורוס. אם כן, נגמר הספר עוד בחיי הרשב"א ובהיותו בן שלשים, והלא ידענו מתוך עדותו בס' בדי הארון (שבאמת חובר בצפת) שרק שנים אחדות אחרי פטירת שני רבותיו וכאשר עבר כבר את חצי שנותיו, התעורר לעלות לארץ ישראל. ובזה הוכח שכרמולי שם עדות שקר בפיו של ר' יצחק חילו כדי לאשר על ידו השערות שחשב אותן למובטחות! את השנה 1315 בדה כרמולי מלבו והכשיל בה גם את גריץ שלקח אותה מספרו⁽³⁾ ועל ידי זה אפילו את שטיינשניידר שצירף שני משפטים שונים בהערותיו של גריץ (המאמר על השנה 1315 הלכות מכרמולי והמאמר על אופן חיבורו של ס' כתר שם טוב הלכות מכ"י גינצבורג שהיה בידי שניאור זק"ש) למשפט אחד וחשב שגריץ ראה באמת כתב יד אחד שנכתב בשנה ההיא ותמה על זה במקצת⁽⁴⁾. גם כדאי להזכיר ששום מקובל או מחבר אחר לא קרא את

בסה מלא „ספר זה נשלם בצפת בשנת ה"א ע"ה (1315)“. ובזה נתן לנו כבר במה להאחו כדי לתפוש אותו בוייפנותו.

(1) ידיעה יקרה זאת באה בכ"י של ס' כתר שם טוב הנמצא בספריית הקהלה היהודית בווינה והביא אותה משם ז' שווארץ ברשימת כתבי היד ההם עמ' 28 בין דברי הסופר „והחקתיהו מכתבת הרב המחבר והעיד שחברו בן כ"ח וכתבו בן ל" וכן גם בכ"י גינצבורג אצל גריץ-שפיר כרך חמשי עמ' 266. על ההבדל הזה עין בהערה הבאה.

(2) בהקדמה ראשונה לס' כתר שם טוב בכ"י המעולה הנמצא בספריית הוואטיקאן Barberina Or. 110 יאמר: „הרשוני [רבותי לכתב את הסודות] להם לזכירה לחילוף וכתבתי לפניהם כאשר הורגלתי בחכמת הצירוף ויהי כאשר עליתי מאהליהם אחרי שתיתי בצמא את דבריהם ויזעתי אהל משכני מדבר סין אמה טרקסין [כנראה שם המקום נשתבש ואולי צ"ל קרקסין והוא Carcassonne?] נחרו עלי כי הואילו באר והאבן גדולה על פי הבאר [כלומר הנוסח הראשון היה מכוסה יותר מדי ולא מבואר כל צרכו], הוצרכתי להחליף עונו הנה נא כחו במתניו ואונו בשרירי בטנו ושגיתי שמו מאשר קראתי סתרי סתרים וכתר שם טוב העליתי בשם ספרים ושולחתי אליהם והם יורוני ואם שגיתי וביגוני ואם טעיתי בין בדעת בין בלשון ייטיבו חסדם האחרון מן הראשון“.

(3) געשיכטע דער יודען כרך ז' עמ' 326. כל העמודים הללו אצל גריץ נשתבשו על ידי

מה שהאמין באמתת „מקורותיו“ ו„הערותיו“ של כרמולי בלי חקירה ובדיקה.

(4) עיין שטיינשניידר ברשימת כתבי היד במינכן עמ' 44 למטה. וגם הורודצקי בערך על ר' שם טוב נ' גאון Encyclopaedia Judaica החדשה (VII עמ' 100) נכשל בדברי כרמולי וקבע על פיו את שנת ליתרו של נ' גאון בשנת 1287 בערך (כנראה מפני שהיה בן כ"ח שנה כשחבר בשנת

ר' שם טוב נ' גאון בשם ר' שם טוב איש שוריא. בארץ ישראל חבר ר' שם טוב נ' גאון באמת הוספה אחת בסוף ס' כתר שם טוב הנמצאת בכתבי יד אחדים¹, וגם מתוך עצם ההוספה הזאת ניכר שגוף הספר לא נחתבר בארץ ישראל כי אם בספרד, כי הוא קורא תגר על השבושים שנפלו בהעתקות הנפוצות בארצו של התלמיד או החבר שאליו הוא פונה כאן ומתקן אותם, ועל מאמר אחד בספרו בפ' בהעלותך שתלמיד-חבר זה שאל עליו יאמר כאן כי בהיותם יחד בחוץ לארץ היה אסור לו למחבר לפרש דבריו יען שלא הגיע חברו עוד לפרק הארבעים „ועתה אשר באת במ אתה רחוק מעיני“².

וההערכה על קבלת ר' שם טוב נ' גאון שהושמה כאן בפיו של ר' יצחק חילו הרי היא כולה הערכתו של החכם כרמולי שחזר עליה בשמו הוא בהערותיו (בספר הצרפתי עמ' 313) ושאל אותה, כמו שכבר אפשר לשער מראש לפי כל מה שקדם לנו כאן בחקירת מקורות זיופיו, מהתבוננותו בקריאתו בס' מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו. דרכו במקומות רבים, הוא מזכיר גם כאן את המקור שממנו זיף כדי לקיים על ידו באופן „מדעי“ את תוכן דברי זיופיו, ומה שפוקד על ר' יצחק חילו לדבר בלשון רבים על „חכמי האמת שהשיגו הרבה על החכם ההוא“, גם זה לקוח בלי כרכורים מס' מאירת עינים שר' יצחק דמן עכו הזכיר שם עוד אחד מתלמידי הרשב"א שיצא בדברי בקורת על ר' שם טוב נ' גאון³. ואין צריך לומר שכל דרך הערכה זו של

1315 את ספרו) ובאמת נולד לכל המאוחר בשנת 1275 כי בצאתו מספרד בשנת 1315 (השנה לפי ס' בדי הארון) היה כבר בן ארבעים שנה ויותר כי עור בספרד סירב למסור סודות ידועים לתלמיד-חבר אחד מפני שלא הגיע לפרק הארבעים כפי שאביא למעלה בפנים, וגם כל תאוריו של הכנותיו במשך שנים רבות לכתובת ספר התורה שלו שבא בשער הששי של ס' בדי הארון, מוכיח שבשנת ה"א ע"ב (1312) כאשר השלים את ספר התורה המפורסם ההוא (הנמצא עתה בבית ששון בלונדון) לא היה בחור באמצע שנת העשרים.

(1) למשל בכ"י בפירנצי המסומן שולחן שני כ"י 20 ובכ"י מינכן 66.

(2) כ"י פירנצי הנזכר בהערה הקודמת דף 142b.

(3) זה לשונו בפ' האזינו כ"י מינכן 17 דף 160^b: „וילך טעות ושובש זה [שבס' כתר שם טוב] עם שאר השבושים אשר כתוב בספרו ועם שאר הדברים אשר מדעתו ברה ועשה מהם דברים שהם כבשנו של עולם כאלו הם דברי חידה כאשר ראיתי כתוב באגרת ששלח אחד מהתלמידים ההגונים של גדול הדור הרשב"א והחסיד ריב"ט (ר' יצחק בר טודרוס) שהוא מזכיר תמיד בדבריו כי מהם קבל לרבותיו דברים על זה ר' שם טוב גאון ועל ר' יהושע שועיב חברו ז"ל ודע לך שכמה דברים מצאתי הפך מכתבם ממה שקבלתי לפניכם שר' יהושע וכל סקן ר' שם טוב בדו דברים רבים פשוטים מלבם מה שאינו דעת הרב ז"ל לא במושכל ולא במורגש ובשני חכמי האמת האלה נגמרה באמת שורת המשיגים על ספר כתר שם טוב בספרות בני דורו ומחוז לעדויות אלו השמורות בס' מאירת עינים אין כל זכר ליחס כזה אל ספרו של נ' גאון בספרות הקבלה, והרי ספרות הקבלה של הדור ההוא דווקא נמצאת בידינו בשפע גדול.

יחס ר' יצחק דמן עכו לס' כתר שם טוב היא מודרנית לגמרי ואינה כלל לפי סגנון הראשונים. איני יודע כל מקרה של בקורת ספרותית מעין זאת הנמצאת כאן (השיגו עליו הרבה אבל לא נמנעו מלהעתיק ממנו) בשום ספר מספרי הקבלה ואין ספק שמקובל בדור ההוא היה בוחר בסגנון אחר לגמרי ופחות "מודרני" אילו היה בא להביע רעיון של בקורת ספרותית ממין זה. אבל זוהי רק הערה אגב ואורחא ועיקר ענין הזיוף הבולט כאן כל כך לא היה משתנה אלו היה המזויף מערים לבחור בלשון יותר מתאימה לרוח ולסגנון שנהגו בדור ההוא. ולפי כל זה קל להבין מהו ערך הפתיחה על הקהלה הגדולה בצפת המורכבת מבני ישראל הבאים שם מארבע רוחות העולם. גם כאן, כמו בדבריו על ירושלים, הקדים המזויף את התנאים ההסטוריים שהיו קיימים בדור גירוש ספרד ובתקופת הזהב של צפת, עד המאה הי"ד!

(10) לפי עמ' 120 מצא בסעסע בית המדרש המיוחס לרשב"י שבו "שמונים חבורים רבים עתיקים, בתוכם גם ספר התגין וספר שער קומה". גם כאן נמשך המזויף מענין לענין לפי המודמן לדמיונו: רק שורות מועטות לפני כן דבר על ר' שם טוב ן' גאון ואגב חבור ה"הערה" לדברים אלה דפדף וקרא בס' בדי הארון שהרב ההוא חבר וגמר אותו בצפת בשנת 1325. והואיל ובא לידו – הריהו מזכיר מיד מקצת הספרים שמצא את זכרם בספר ההוא – ממש כמעשהו לגבי שמושו בס' מאירת עינים שביארתי למעלה בסימנים (7 ו 8). מיד מודמן לו איזה זקן או בית מדרש עתיק שהנוסע איש הפלאים הזה מוצא אצלם הספרים הנזכרים באותו הספר שהמוציא לאור המלומד דפדף בו אך רגע קט לפני ששלח את הנוסע לכפרים האלה. נסים ונפלאות ממש! התאמה כזאת בין נסיעה "ביבליוגרפית" של החכם במאה הארבע עשרה ובין סדר קריאת הספרים המודמנים למוציא לאור של ספור הנוסע אחרי חמש מאות שנה – מי לא יבין ויראה בה את אצבע האלהים אשר שלח את המוציא לאור הנכון אל הנוסע הנכון שהיה בלי ספק – אם מותר להשתמש בלשון וקבלה לגבי ענין סודי ומופלא כזה! – "משורש נשמתו". ר' שם טוב ן' גאון מאריך מאד על ספר התגין בס' בדי הארון שלו ואומר (1) שכתב היד הבא לידו בספרד מידי ר' אברהם בר ר' מאיר בן אסקירה אבי חברו ר' חננאל היה "ישן ומיושן" (2) – ומיד ימצא אותו גם ר' יצחק חילו בבית מדרש ישן על שם ר' שמעון בר יוחאי שהוא שמור שם מדורות רבים. ור' שם טוב ן' גאון שהיה חי בצפת

(1) כל השער הששי מס' בדי הארון נדפס בשנת תרכ"ז ע"י שניאור זק"ש וי. ל. ברגיס

בהוצאת "ספר תגין" שלהם עמ' 29–41.

(2) עיין שם עמ' 31. כרמולי המביא את המאמר הזה, בחינת "תם אני לא אדע נפשי" כדרכו

כאן, מתרגם d'une haute antiquité (עמ' 314).

מהלך שנים שלש שעות מסעסע ושם חבר את הפרק על ספר התגין בס' בדי הארון שלו ומספר שם על כל כתב יד שבא לידו או ששמע עליו, לא שמע כלום על כתב היד הנפלא הזה שהיה שמח בו אלי גיל ישיש כי ימצאנו. ואנחנו נאמין שאת כתב היד הישן שלא הודיעו עליו לחכם ומקבול חשוב ומומחה בעניני תגים וחוקר אחרי כל פסת נייר המדברת עליהם שהיה יושב ישיבת קבע בצפת – הראו אותו לנוסע עובר אורח שמנה שנים אחרי כן ?? הוה אומר כי כל אלה אינם כי אם ספורי בדים של כרמולי.

הנה בדקתי בזה כל עשרת המאמרים בס' שבילי דירושלם שאני רשאי להביע עליהם דעה ומצאתי אותם מזוייפים ובדויים על ידי ה"מוציא לאור" כרמולי לפי ידיעות שונות שמצא בספרי הקבלה הידועים לו ומקצתם לפי השערות שחשב אותן לודאיות ובטוחות. ואין לי כל ספק שכן גם דינם של שאר המאמרים הרבים המטפלים בשאלות גיאוגרפיות והסטוריות שאפילו אדם רחוק מהענין הזה ירגיש למקרא הערותיו של כרמולי אותה השיטה של שימוש במקורות אחרים שאת פרטיה גליתי כאן ביחס למקורות הקבלה. והרי גם ביחס ל"אגדות" ולספורי נסים נמצא כאן אותו הדבר: ר' יצחק חילו מספר, בסוף ספור מסעיו, אגדה על אדות עצי הרמונים אשר בכפר עלמא על יד קברו של ר' אלעזר בן ערך – והנה אותה האגדה נמצאת "על פי מקרה" עוד הפעם בכתב יד שבאוסף כרמולי כפי שהוא מעיר שם בהערותיו (עמ' 318). ולא זו בלבד, אלא גם אחרי סיום ס' שבילי דירושלם נמצא באותו כה"י, לדברי כרמולי (עמ' 319) אגדה על אדות קברו של יונתן בן עוזיאל הלקוחה גם היא, כביכול, מדברי ר' יצחק חילו וכנגדה באה דוגמתה גם באותו האוסף של אגדות שונות שברשותו של כרמולי! ומי יודע אם לא שתיהן כאחד מזוייפות?

השנה מלאו שש מאות שנה, כביכול, מאז "כתב" ר' יצחק חילו את שבילי דירושלם שלו, וכדאי היובל הזה לשים בו קץ למעשה תעתועים זה ולהשיב את העטרה הזו – אם לא ליושנה, על כל פנים למחדשה ולמי שהיא יאה לו וכבודו במקומו מונח.

תעודות שבת איות מארם צובה.

חברי יצחק בן-צבי בקר בתשרי ש"ז את ארם צובה ושם מצא בידי הח' מ. נחמד שתי תעודות השייכות לענין שבת-צבי, שתיהן בכתב יד. בעמדו על חשיבותן ההיסטורית העתיק אותן מלה במלה כדי לחקור על תוכנן.

התעודה האחת כתובה בכתב רש"י בסוף חוברת על הלכות שחיטה מאת המחבר „הצעיר שבתי בן אברהם חמוי נר"ו, ובה נאמר: „תם ונשלם שבח לבורא עולם, ברוך שזיכני להשלימו. כן הקב"ה יזכני בתורה בבינה ובעושר ובהרגשה ובבדיקת סכין, ויתן לי כל משאלות לבי לטובה, ויזכני לראות בפני אדוננו שבתי צבי. נשלם זה יום ג' שבוע דברים התכ"ז ליצירה ברוך יי' לעולם אמן ואמן כן יהי רצון ונאמ' אמן.

והתעודה השניה — קונטרס בכ"י שבו נאמר בין השאר, בכתב חצי קולמס:

„ויעש ש"ץ נחש מכסף וישימהו על הנס במוצאי יום אסרו חג המצות וחג הסוכות, יום ב' כ"ג לראש חדשים ויקרא שמו ה' נס"י⁽¹⁾

אחי ורעי כל אנשי אמונה אשר בעיר צופיה יזכו ויראו ישועת ה', ועין בעין יראו בשב"ה ה' ציון. הנה אנכי שולח מלאך לפניכם לבשרכם והוא יגיד לכם את כל כבודי במצרים ומקצת ממה שראה. השמרו מפניו ושמעו בקולו אל תמרו את פיו בכל אשר יאמר לכם משמי כי לא אשא לפשעכם בקום למשפט אלדיים ויגב'ה ה' צ' באות במשפט. ומן הוא אלהא די ישויבניכון מן ידי, כי מבלעדי אין אלדיים, ואם שמוע תשמעו בקולו ועשיתם כל אשר אדבר לכם עלה אעלה ואוצרותיכם אמלא נאם הגבר הוקם ע"ל על במתי אב' אריא דבי עלאי טביא דבי עלאי משיח אלה יש' ויהודה ש"ץ מחמד"י⁽²⁾.

והנה, על התפשטותה של האמונה בשבתי צבי ובשליחותו המשיחית בארם צובה בימים ההם יש לנו ידיעות ממקורות שונים. רפאל סופינו „ראש המאמינים אשר בליוורנו" כתב עוד „בשליש ראשון לניסן... שנה ראשונה לחדוש נבואה ומלכות", כלומר בניסן תכ"ו, לראש המתנגדים אשר באמשטרדם, להרב ר' יעקב

1. צ"ל: נסי, שמות י"ז ט"ז.

2) המלה „מחמד" מחוקה במקור ע"י העברה בקולמס בדיו שחורה, אולם למרות המחיקה קל

ששפורטש: „ו ב א ל י פ ו הנשים שאינם יודעות לקרוא באים בגימטריאות וצירופים ואחת מהם אמרה על, כי שמי בקרב' שם שדי במלואו כמו שבת' צבי' (1) (כלומר, שיי' דלית יו'ד בגימטריא שבת'י צבי').

ובעל נוסח א' „בתורת הקנאות" מעיד כי אנשי אלעפא „היו עיקר, שהאמינו בו תחילה ועשו מהומה גדולה באיזמיר כאשר בתחילת הענין כשנסע ש"צ מירושלים לאיזמיר נסעו ד' חכמים גדולים מאלעפא לאיזמיר לקבל פני ש"צ (2). והמקור השבתאי „זכרון לבני ישראל" מאת ברוך ב"ר גרשון מאריצו, הקרוב יותר לפרטי התנועה, מספר: ואח"כ באה הנבואה להרבה אנשים ונשים וקטנים באיזמיר בקונסטאנטינו' ב ח ל י פ ו ומקומות אחרים — — — ואלה שמות הנביאים של חליפו: ר' ישעיה הכהן, משה גלאנטי, דניאל פינטו, אשתו של יום טוב לניארו (נ"א לניאדו), אשתו של הרב נסים מורח, בתו של הרב אברהם טממון (נ"א — טממון) ואחרים עד עשרים נביאים ונביאות (3) ושנים מהם — ר' משה גלאנטי ודניאל פינטו, מי שהיה גם עשיר ונדבן, — זכו לקבל מידי ש"צ כתר מלכות לפני צאתו לקושטא (4). יש איפוא למפרע להניח כי במרכז שבתאי חשוב זה נשמרו הדי התנועה עוד הרבה זמן (5). ומכיון שבעיר מורחית שלוה זו לא חלו כ"כ הרבה תמורות וחליפות כמו בערי אירופה וגם שנאת הרבנים נגד השבתאות וספרותה לא גברה בה כ"כ, יש איפוא יסוד לקוות כי דוקה פה נשתמרו תעודות קדומות גם מהימים הראשונים של התנועה.

התעודה הראשונה, — של השוחט שבת' בן אברהם חמוי (6) המתפלל לזכות „לראות בפני אדוננו שבת' צבי, — כתובה בשנת תכ"ו, כלומר אחרי ההמרה של ש"צ. ואכן, באותה השנה עצמה, מיד לאחר ההמרה, כתב נתן העזתי למאמינים שבעיר אלעפא לאמר: „השרידים ראשי עם ה' נר"ו... הנני הולך להקביל פני אדוננו יר"ה מלך מלכי המלכים יתנשא מלכותו, כאשר גזר עלינו ועל שנים עשר שבטים, אשר בחר לו אחד עשר אנשים איש לכל שבט ואנו הולכים לעיר אלכסנדרונה כמצותו ושם נתראה פנים עם קצת יחידי סגולה אשר נתן להם רשות לבוא למקום הנ"ל. עתה באתי להודיע דבר שאף ששמעתם דברים זרים

(1) קצור ציצת נובל צבי, אודיסה תרכ"ו, עמ' כ'.

(2) תורת הקנאות ליעב"ץ, עמ' 21.

(3) עניני שבת' צבי, מקיצי נרדמים, ע"מ 49–50.

(4) ע"י גרץ X, ציון 3, סעיף 18.

(5) מר מ. נחמד סיפר למר בן צבי כי הוא הכיר אדם אחד בא בימים, שזכר שבילדותו חי בארם-צובה זקן אחד, שהיה מדליק בליל תשעה באב נרות של יו"ט בפרהסיא, והיה מלגלג לשאר יהודים, ההולכים לבית הכנסת ואומר להם: טפשים, למה אתם מתאבלים, וכבר בא המשיח (6)

(6) יי בן-צבי מפרש כי שם המשפחה מעיד שמוצאה מעיר חמת,

על אדוננו ירֵיה אל ירך לבככם – – והתחזקו באמונתכם מאד כי כל מעשיו הם נסיונות נפלאים – – עמוק עמוק מי ימצאנו – – ואשרי המחכה וכו" (1). וכפי הנראה עכשיו מן התעודה הזאת, לא בכדי עודד נתן העזתי את מאמיניו בימים ההם בעיר ההיא. הוא, שבתי בן אברהם חמוי, אחד השרידים אף הוא אשר לא רך לבו והתחזק באמונתו, מתפלל שגם הוא יהיה בין הנבחרים המאושרים אשר יזכו „לראות בפני אדוננו שבתי צבי". דברי נחמתו של הנביא לא עלו, איפוא, בתוהו.

והתעודה השניה מכילה אגרת ששלח שבתי צבי אחרי המרתו לאנשי אמונתו אשר בסופיה. והאגרת עצמה נדפסה כבר – בהשמטות מועטות ולא מקריות כלל – ב„זכרון לבני ישראל" של השבתאי ברוך ב"ר גרשון מאריצו אשר פרסם ר"א פריימן (2).

השורה הראשונה „ויעש ש"ץ נחש מכסף וישימהו על הנס" חסרה אצל מאריצו. וכפי שהדברים עצמם מוכיחים („ויעש ש"ץ") לא נכתבה על ידי ש"ץ כי אם ע"י המעתיק הקדום להעיד כי היה המכתב חתום בידי ש"ץ בחותמת של נחש. ואכן, דמות הנחש היתה מאז ומתמיד נסו וחותרתו של שבתי צבי. כי נחש בגימטריא משי"ח וסמלו – „כ"י"ם נקם בלבי", כידוע. עוד בדברי הנבואה הראשונים שגלה אברהם יחיני לש"ץ נאמר: „דע כי בן נולד למרדכי צבי – – ויקרא שמו שבתי – – ויקח כח נחש בריח וכח נחש עקלתון והוא המשיח האמיתי" (3). וכן חתם ש"ץ על המכתב ששלח לר"ד הלוי בעל הטיז ע"י רבני פולין בחותמת שעליה היתה דמות נחש עקלתון (4). כתובת זו מוסיפה לנו את הידיעה כי גם אחרי ההמרה המשיך ש"ץ להשתמש בסמל זה של נחש כנס וכחותמת.

גם התאריך אשר בתעודת ארם צובה חסר אצל ברוך מאריצו. בתעודת ארם צובה כתוב „במוצאי יום אסרו חג המצות וחג הסוכות יום ב' כ"ג לראש חדשים ויקרא שמו ה' נסן". השנה חסרה כלל, אולם גם החודש לא נקבע בבירור וכנראה לא ידע המעתיק כיצד לפרש את „ראש החדשים" אם לניסן או לתשרי וע"כ כתב גם חג המצות וגם חג הסוכות. אולם אצל ברוך מאריצו מסופר:

„ובכל הזמן אשר ישב אדוננו בדולציניאז פהם היתה לו הארה ופעם היה בהסתר פנים עד כי בשנת תל"ו לפ"ק בא לו הארה גדולה – – ובסמוך הפסח עשה המצות – – וע"כ גמר בלבו שהגיע זמן הגאולה וליגלות פעם שנית לעיני כל העולם וכתב לקרוביו ואוהביו כדברים האלה, ואח"כ באו שלשה

(1) תולדות המקובלים השבתאים והחסידים לר"ד כהנא ח"א 102. ע"י הערה 8.

(2) עניני שבתי צבי, עמ' 68 שורות 12–6.

(3) תורת הקנאות, ל"ח ומ"ד. ע"י גם כהנא ח"א 61.

(4) קצנ"צ, עמ' 42.

מכתבים, האחד לחמיו ר' יוסף פילוסוף, השני „לאנשי אמונה אשר בעיר סופיאה” – הוא המכתב אשר לפנינו – והשלישי לר' יוסף קריליוו. ובשלתם בשר את התגלותו הקרובה.

ברור איפוא שיש לאחד את שתי הידיעות ע"ד מועד כתיבתו של המכתב ולקבוע אותו לאסרו חג המצות, כ"ג לחודש ניסן תט"ו. כלומר חצי שנה לפני מותו של שבת-צבי.

גוף המכתב נמסר בזכרונותיו של ברוך מאריצו כלשונו בהשמטות מעטות. וכה כתוב שם :

„אחי ורעי כל אנשי אמונה אשר בעיר סופיאה⁽¹⁾ יזכו ויראו בישועת ה' עין בעין⁽²⁾ יראו בשוב ה' ציון.

הנה אנכי שולח מלאך לפניכם⁽³⁾ והוא יגיד לכם את כל כבודי במצרים ומקצת מה⁽⁴⁾ שראה השמרו מפניו ושמעו בקולו ואל תמרו את פיו בכל אשר יאמר לכם משמי כי לא אשא לפשעיכם בקום למשפט אלקים ויגבה ה' צבאות במשפט ואם שמוע תשמעו בקולו ועשייתם כל אשר ירבר אליכם עלה אעלה ואוצרותיכם אמלא.

נאום הגבר הוקם על אריא דבי עילאי וטביא⁽⁵⁾ דבי עילאי משיח אלקי ישראל ויהודה”.

השמט איפוא במקורו השבתאי של ר' ברוך ב"ר גרשון מאריצו הפסוק הארמי האופיני :

„ומן הוא אלהא די ישיובינכון מן ידי כי מבלעדי אין אלדים”. ברור כי השבתאי מאריצו לא הרהיב לפרסם פסוק זה הקובע את אמונתו של ש"צ באלהות עצמו וכופר בקיום אלהים אחרים בלעדיו. מכתב זה של ארם צובה אשר לפנינו מכיל איפוא את המקור האמתי יותר במלואו.

חסר בו גם המשפט : „על במתי אב” רמז לכך כי ש"צ עלה על כסא של אבא קדישא וירש את מקומו, ככתוב „בסוד אדנות אדוננו יר"ה מפי מהר"ן : „כי שם הוי"ה שהוא המעולה מכל השמות – וזו טרחת אדוננו המלך יר"ה עד שהושיב את המלך שהוא התפארת על כסאו וע"כ נתנבא עליו חבוק הנביא וצדיק באמונתו יחיה ר"ת צבי” גם פסוק מסוכן זה, שנשתמר בתעודת ארם צובה השמיט מאריצו משום זהירות.

(1) בכתובת ארם צובה כתוב : צופיה.

(2) ארם צובה : ישועת ה' ועין בעין.

(3) ארם צובה : לבשרכם.

(4) ארם צובה : ממה.

(5) ארם צובה : טביא.

בתעודת ארם צובה מנוקדות אותיות אחדות, מה שאין כן ב„זכרון לבית ישראל“ של מאריצו בפרסומו של ר״א פרימן. כן מנוקדות האותיות ע ב במלים: „הגבר הוקם ע״ל על במתי אב״ רמו לכך כי עלה ש״ץ על השם של ע״ב. כמו כן מנוקד על „אלדי״ם ויגב׳ה ה׳ צ׳באות״, רמו לצבי.

ואחרון אחרון: בתעודת ארם צובה נשמרה, למרות המחיקה, החתימה המלאה הבלתי שכיחה: ש״ץ מחמד. ברוך מאריצו לא העיז להגות את החתימה הזאת, עמד ופרסם את המכתב בלי כל חתימה, שלא כמנהג מכתבי ש״ץ כלל. וכנראה היו כל שלשת המכתבים המובאים „בזכרון לבית ישראל“ חתומים כך ועל כן נשמרו כלם בלי חתימות. אולם המכתב שהוצל לנו עכשיו בארם-צובה מעיד על חתימת שלשתם, אשר נכתבו בדולציניא על ידי שבתי צבי, כשנקרא שמו מחמד, בסוף ימיו, מחצית שנה לפני מותו.

התישבות המקובל ר' אברהם רוייגו וחבורתו בירושלים בשנת התס"ב ליצירה (1702 לספה"נ).

תנועת העליה לא"י בסוף המאה הי"ז לספה"נ, שבראשה עמד ר' יהודה החסיד, מצאה הד גם בחוגי המקובלים שבאיטליא. אף שמסופקני מאד אם ר' יהודה החסיד שהה באיטליא בשנת 1678 כדי ללמוד את השפה האיטלקית⁽¹⁾ ובכן היה ידוע שם לחסיד וקדוש, באין ספק ששמועות אדות התעמולה בפולניה ובגרמניה של המוכיח הנלהב הזה ובני חבורתו הגיעו ג"כ לאיטליא. וכשעלה בשנת 1700 לירושלים נסע עם חלק מן הנוהים אחריו דרך ויניציאה, ובודאי גרם שם התענינות מרובה באישיותו הנפלאה ובתכלית נסיעתו. ר"י החסיד קוה למהר את הקץ ע"י התעוררותו לתשובה בארצות הגולה וע"י עבודת הקדש במקום הנבחר. אמנם אין לנו ידיעות מפורטות על דעותיו, ואף שדרש דרשות נלהבות בכמה מקומות בפולניה ובגרמניה לא נשארה לנו אף אחת מהן לזכר עולם⁽²⁾. אין לחשוד כלל שהיה בו אף שמץ מן השבתאיות, ואף ר' יעקב

(1) ברילל, *Jahrlücher f. Jüd. Gesch. u. Lit.*, ח"ב, עמ' 212. המקורות שמציין ברילל אינם מוכיחים כלל את זהותו של ר"י חסיד דנן. בשו"ת הרמ"ז, סי' נ"ב, נמצאת שאלה מוירונה מאת ר' מרדכי ב"ר שמואל חיים בסאן ושם נאמר: „זה קול האדם קול יהודה ח"ה החסיד מהר"ר יהודה אשכנזי והוא ששה חדשים אשר גר הוא תוך קהלנו ללמוד הלשון ועבר הגבול לאסור הרקיקין הדקין בפסח וכו'". בס' נ"ג, בתשובת ר' משה זכות, אנו קוראים (דף מ"ח, ע"ב): „ותרב לי הפליאה באמרי בלבי מה ראה אותו הרב החסיד ששמועתו נאה לאסור איסר בהוראה ולהרבות תמיהות". גם ר' שמואל אבוהב, הרב במנטובה, נשאל על ענין זה של רקיקין דקין ותשובתו „לכמוהר"ר יהודה ליב אשכנזי לוירונה" נמצאת בס' רל"ד של שו"ת „דבר שמואל" שלו. התאריך של תשובה זו הוא כ"ח למביי (= למספר בני ישראל) שנת חל"ת מצה (1678). אלה הם המקורות, והנה כמה ר' יהודה ליב אשכנזי איכא בשקא שנתכנו גם כן בשם „הרב החסיד". קשה לעלות על הדעת שר"י חסיד דנן התענין בשפה האיטלקית ונסע מפולניה לאיטליא בכונה מיוחדת זו ללמוד אותה השפה. לאיזה צורך? גם יש להעיר שהמבטא „ללמוד הלשון" (ולא ללמוד הלשון) מורה שר' יהודה ליב אשכנזי זה גר בוירונה בתור מלמד הלשון (העברית?), ובכן דברי ברילל מופרכים מכל הצדדים.

(2) כהנא, תולדות המקובלים השבתאים והחסידים, כרך א' (אוריסה תרע"ג), עמ' 122, הערה 1, כותב: וקצת מדרשת ר"ה נדפס בס' „אורי וישעי". חפשתי בספר הזה לר' אברהם ב"ר אליעזר הכהן (נדפס בברלין שנת דע"ח, 1714) ולא מצאתי אף רמז לר' יהודה החסיד. כנראה טעות זו באה לכהנא מפני שמצא בך כ"א, ע"א למטה: שמעתי מפי מור ורבי החסיד איש אלקי אב"ד מדינה

עמדין, הקנאי הגדול הזה שהיה חושד בכשרים כמה פעמים בחושו הנפרו של מינות, הוכרח להודות ש„אולי רייח כוונתו ומחשבתו טובה היתה לפי ערך חכמתו הפחותה ומיעוט השגתו, ומ״מ פעל ועשה טוב לעורר העם בתשובה מפני הבכיות והדמעות שהוריד״.¹ כמו בכל תנועה המונית נתלווה אליו ערב רב, ובינו היו שבתאים אשר בראשם עמד חיים מלאך. אמנם טובי החברה של ר״י החסיד, אחרי מות מנהיגם ה' ימים² אחרי הגיעו למחוז חפצו, השתדלו להרחיק מעליהם את חיים מלאך ובני סיעתו והצליחו³. והנה אין מגמתי לדון פה על פעולותיו של ר״י החסיד⁴, אלא על השתלשלות הענינים שנתים אחרי מותו.

מהריי זלה״ה. אולם ר״י החסיד דנן הוא ר' ישעיה (ע״י דף י״ט ע״א למעלה: שמעתי מהמארז הגדול מ״ו הרב הגדול מה״ר ישעיה אב״ד מדינה).

אולי דרשות ר״י החסיד לא נשארו לדורות אחרונים מפני שהוא וחבורתו החנגדו לדרוש. ר״י החסיד, אף שהיה מוכיח בעל השפעה מרובה, הזהיר את בני חבורתו שלא לבלות את זמנם בדרושים, כמו שמודיע ר' משה ב״ר ישעיה כ״ץ בהקדמתו לספרו „ברית מטה משה“, פ״ו על ההגדה (שמביא גיכ ברילל, שם, ח״א, עמ' 228–229): „והן אמת בבואי לחברה קדישא של מ״ו מוהר״ר יודא סג״ל נתחרטתי על זה בתרטה גמורה על שטרחתי בטרחה גדולה מאד והיייתי מבטל תורת אמת שהיה לי למלאות כריסי בש״ס ופוסקים... וסברתי אחר שמנתי בתוכם... לילך בעקבותם ללבן העונות... ע״י תשובה ומ״ס... ולא המדרש עיקר אשר מתאיים לדרושים כל תפציהם, ומבלים זמן זמניהם, ולהבל ימיהם, כאשר כבר הזהיר ע״ז מ״ו מוהר״ר יודא סג״ל עם החברה קדישא שלו, ולא דברה תורה אלא נגד יצהיר שנותן בפי המלעיגים לאמור שאין לחברה שום השגה בדרוש ע״כ אין דעתם נוחה בזה שרחוקים מחכמה זו, ע״כ אין דעתם מסכמת בזו, אבל אני... מעיד שהיה ביניהם מופלגים גדולים ורבנים היודעים לדרוש את התורה במ״ט פנים ורבים בתוכם מפורסמים... והיה להם תמיד למזכרת עון על שהיו יגיעים בלמוד הדרוש ויצא שכרו בהפסדו... ומה שבאו להגביה קולם בדרוש ומשמתים את עצמם על תורתם... ומה גם שהכל שלא לש״ש רק לשם גאווה בעויה וכו״. מענין הוא שר' יחיאל מיכל, הרב בברלין, שהיה ממעריצי ר״י החסיד (עיין רשומות, ח״ב, עמ' 463), בהסכמתו לס' „אורי וישעי“ כותב: „מעולם לא נמצא כתב ידי ביד שום מחבר המדפיס פשטים ורמזים ודרושים לכל תפצס... ומה גם לא על הדרוש יצאתי (היינו: בנתינת הסכמה זו) כ״א על דברים המעוררים לב אדם לתשובה כי כן תוכן מחבר זה לש״ש וכו״.

1) תורת הקנאות, דפוס לבוב, עמ' 57, אחרי שהתחיל בגנות עמ' 55 למטה, לספר אדות החברה של ר״י החסיד.

2) עיין ס' „שאלו שלום ירושלים“ לר' גדליה מסעמיטיש (רשומות ח״ב, עמ' 466–467). ר״י החסיד הגיע לירושלים ביום ד' בשבוע, ובליל שבת נחלה ונפטר ביום ב' שלאחריו. דברי ר' יעקב עמדין (שם, עמ' 57) שר״י״ח נפטר בירושלים תוך שלשה ימים לביאתו שמה צריכים איפוא תקן.

3) עיין „שאלו שלום ירושלים“ (שם, עמ' 479): „כי כבר ירוע שקם אחי המפורסם בדורו בכל מלכות פולן והוא איש ירושלים אחד מיוחד מן החברה קדישא של המוכיח מ״ו ר״י חסיד סג״ל ה״ה מהו משה נר״ו הנקרא בפי כל ר' משה סעמיטישער וקם הוא וחבריו וביער את הקוצין שהם ר' חיים מלאך וחבריו ולא נשאר שם רק בר בלא תבן“.

4) עיין עתה מאמרו של קרויס בספר זכרון לכבוד רצ״פ חיות ז״ל, 1933, עמ' 51 והלאה. אין פה המקום להעיר על כמה מדבריו צריכים תקן.

הרבה מהעולים נתפזרו אחרי פטירת המנהיג מפני המחסור הנורא ששרר ביניהם. מן הצבועים שבהם היו גם אלה שיצאו לתרבות רעה ואף כחשו בדתם לירגלי הרדיפות שעברו עליהם. נשארו בירושלים טובי החברה, הרבנים והחכמים, שבראשם עמד כנראה ר' ישעיה חתנו של ר"י החסיד. לעזרתם הגיע לירושלים בשנת התס"ב בתחלת אדר מקובל גדול וגם עשיר נכבד, ר' אברהם רוויגו ממודינא. כמו כל מקובל התעניין מאד בפרובלימת הקץ. ביתו במודינא היה פתוח לרוחה לכל ת"ח ובפרט למקובל. אף שנכשל לפעמים באנשים שהיו בסתר שבתאים¹, אין לחשדו כלל שהיה חבר לאותה כת. ר' משה חאגיז, הידען הגדול של תעלולי השבתאים ומחנגדם הקנאי, מזכיר את ר' אברהם רוויגו בכבוד רב². והנה באותו הזמן שהיתה תעמולת העליה לא"י ע"י ר"י החסיד וחבורתו הכין גם הוא את עצמו להתישב בעיר הקדש, וכבר שלח לפניו את תלמידו הותיק בקבלה, ר' מרדכי ב"ר יהודה ליב אשכנזי, לסדר לו בית שם. אולם אויבי ר' אברהם הלשינו עליו אצל הממשלה האפיפיורית ברומא, ועי"ז הוכרח לדחות את זמן נסיעתו. גם שליחו ר' מרדכי חזר למודינא קודם הגיעו עוד לירושלים. את כל זה מספר ר' מרדכי בספרו „אשל אברהם“, פי' על הוזהר, שנדפס בפירודא בשנת תס"א. המחבר מעיד שכל ידיעתו בקבלה שאב ממורו וע"כ קרא את ספרו על שמו (עיין שער הספר וההקדמה; גם בהסכמות נזכר ר' אברהם לשבח מרובה). המחבר חי משך כמה שנים על חשבון ר' אברהם ומדבריו בהקדמתו (דף ו', ע"ב, למעלה) יש לנו מושג מנדיבותו הגדולה של המקובל העשיר הזה: „ובי היה המעשה אשר קורות הזמן לא הניחוני, דחפוני והממוני, וגרשוני מבית אבי עד הלום (היינו: למודינא) להשלים חוקי חק התורה היקרה. והנה בדרך במלון אילן גדול שתול על פלגי מים... כי כן דרכו כל הימים ליתן לכל שואל די מחסורו, ועמדי זה כמה שנים אשר פיזר עלי ודאי הוצאה לא מעט“. הספר „אשל אברהם“ נדפס בהוצאות ר' אברהם אשר לא חס על כספו כדי שיהיה נדפס בדיוק רב, כאשר מזכיר ר' מרדכי (ההתנצלות המחבר) בסוף הכרך, דף קפ"ה, ע"א, למעלה: „בשבתו ובקימתו הוזהר כל בעלי אומניות ובעלי הגהות שלא יחוסו על כספו ויבררו ויצרפו צרוף

(1) כנראה האמין בחסידותו של מרדכי מאיזענשטאדט קודם שנשתתף. עיין מעשה טוביה לר' טוביה כ"ץ הרופא, הוצ' שטערנבערג, פאדגורזע 1908, דף י"ח ע"ב, והשוה ג"כ גריץ, *Gesch. d. Juden*, כרך י', הוצ' ג', עמ' 467–468. ר' אברהם רוויגו התעניין מאד לשמוע את הסויות אדות הגאולה מן הוזהר שגלה ר' אשל (העשיל) בוויילנא כפי שספר לו הרופא ר' משה בורגא מפראג (עיין עניני שבת צבי, הוצ' פריימאן, עמ' 100, ועמ' 103).

(2) עיין להלן, בצדק מגין פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, הוצ' רבלין, ח"ב עמ' 151–152, על ר' אברהם נגר חשד השבתאיות.

אחר צרוף ושמשו¹) שם אהל בהם שלא יצא מתחת ידם דבר שאינו מתוקן". ר' מרדכי מוסיף להזכיר את הפרטים בנוגע להחלטת מורו להתישב בירושלים (שם, למטה): „באשר כבר אותי שלח לפניו להורות לו בית הוראה בירושלים תוב"ב, וכבר צרור הכסף לקח ושילח על פני חוצות, כדי ללמוד וללמד בארץ אשר היא מקודשת מכל הארצות. והנה בעלי חיצים כוננו חיצים על יתר בשפת יתר לירות במו אופל אצל השרה²) יר"ה עד שהשתות יהרסון וצדיק זה לא הוציא מחשבתו לפועל ולא תעשינה ידיו תושיה. תש כחו של זקן זה קנה חכמה אחרי ריצת אגרותיו, ובצדק כל אמרותיו. ופה קדוש אמר אלי לאמר: תלמידי ידידי חזור בך, והשם אשר יריב ריבי הוא יריב גם ריבך. ואני בעניי שמעתי לעצמו, כי קשה עלי פרידתו. ובבואי לאיתן האזרחי, הוא אברהם בצדקתו, כמעט פרחת רוחי, כששמעתי העקולים ועכובים אשר סבבו לשושנה, חושים וקוצים כסוחים עד לא בינה. חזר לאמר: התנחמי בגלותך, כי יש תקוה לאחריתך. אולי משמים עכבונני כדי להניח זכרון ליראי ה' ולחושבי שמו בהדפסת הכתבים אשר כתבת וסדרת... לעמוד על כוונת זוהר חדש וישן. אלקי אברהם היה בעורך, ואני בגופי ובמאודי אעורך. אולי בגלל הדבר הזה יעזרני אלקים לפנות בקר אחר גמר הדפוס גלך לפני השם בארץ החיים, והאנשים המבקשים נפשינו יהיו גדועי קרנים. ולדבריו הנעימים שמעתי, וכמחשבתו גם אני חשבת, כי באשר ילך אלך וכו'".

נעלמה מאתנו מהות המלשינות על ר' אברהם. כמו כן לא ידוע בברור אורך הזמן שעבר מהתחלת המלשינות עד שנת תס"ב. ההכנות לנסיעה התחילו מחדש אחרי כלות הדפסת הספר „אשל אברהם", ובינואר 26, שנת 1702, הפליגה מליוורנו ספינה מיוחדת אשר הכילה החבורה של ר' אברהם, בסך הכל כ"ה נפשות. גם אז היה מוכרח המנהיג להעלים את נסיעתו „לסבת בלבול החקירה", וכאשר הרחיקה הספינה מן החוף הגיע הוא אליה בלילה בספינה קטנה. הספור המענין של המסע של חבורה זו מליוורנו לירושלים, שאנו מפרסמים להלן בפעם הראשונה מתוך כתב"יד, מתאר היטב את ההרפתקאות של עליה לא"י בימים ההם. ה' שבועות ארכה הנסיעה הזאת³). בחבורה היו שתי נשים הרות, כלתו של ר' אברהם רוויגו ואשת תלמידו ר' מרדכי אשכנזי, וגם כמה ילדים.

(1) ושמשו, לשון גופל על לשון הפסוק בתהלים י"ט, ה'.

(2) השרה פה היא זו של האפיפיור ברומא מפני שמודינא היתה שייכת לממשלתו.

(3) אורך נסיעה זו היה יותר מן הרגיל. ר' גדליה מסעמייטשי בספרו „שאלו שלום ירושלים"

(שם, עמ' 471) מספר ש. החברה של ר"י החסיד היינו על ים הזה (הים התיכוני) שבעה עשר יום. וביציאתי מירושלים תוב"ב הייתי על הים י"ד שבועות כי רוח סערה היה סוער נגדנו. כנראה תחת י"ד שבועות צ"ל כד' שבועות.

אמנם לא היה חוסר כסף לחבורה זו כי ר' אברהם לקח עמו רכוש הגין והרבה קפצים, אבל עברו עליה כמה פגעים רעים בים וביבשה. מן הספור יש ללמוד שלא היו נמצאים אז יהודים בערי החוף, עכו חיפה ויפו. ספינת החבורה הוכרחה להתעכב בנמל עכו ט' ימים. הנוסעים באו בקשר עם סוחרים צרפתים שבעיר, ובפרט עם סוחר אנגלי נאמן, אבל אין זכר כלל מיהודים שבודאי היו באים לבקר חבורה חשובה כזו שהגיעה לעלות לירושלים. אדות יפו מעיר כותב הספור ש"אנשי המקום אנשי רשע וסכנה", וגם אדות חיפה הוא כותב, וגם זה הוא מקום רשע לפי הנשמע" (דף ב', ע"א). בחיפה עמדה הספינה ב' ימים וביפו עלו הנוסעים ליבשה, ואין זכר כלל מיהודים במקומות האלה. נוסעים יהודים בחרו בימים ההם להגיע לנמל של ציידה (ציידון) מפני ששם היתה קהלה יהודית¹. ואף ספינת החבורה של ר' אברהם היתה הולכת לנמל זה, אלא ע"י הסערה שבים וע"י שבירת התורן הגדול שלה נטתה מדרכה ונמצאה עומדת אצל נמל עכו.

אחרי עכובים רבים הגיעה החבורה לירושלים, דרך יפו ורמלה. ביום ב' אדר. מענין הוא לקרוא איך הפרנסים והגבאים של בתי כנסיות שבירושלים באו לכבד את ר' אברהם ולהזמין לבקר ביום שבת את בתי התפילה שלהם (דף ג', ע"א). אמנם אליה וקוץ בה – כי הכבוד הזה היה לשם הנדבות שאורח חשוב צריך לגדב כשיש לו "עליה". ג' בתי כנסיות נזכרים, בה"כ של הספרדים, בה"כ של תלמוד תורה, ובה"כ של האשכנזים². הבכורה היתה לפי המנהג לבה"כ הראשון ואותו בקר ר' אברהם בשבת הראשונה אחרי ביאתו. בשבת שניה המנהג היה לגדב בבה"כ השני, ובאחרונה בשבת שלישית בבה"כ של האשכנזים. החבורה הגיעה בזמן מגפה ובמהרה נמתחה הפורענות על המתישבים החדשים. אשתו של ר' מרדכי אשכנזי מתה בעת לידתה, ואח"כ בתו ולבסוף גם הוא בעצמו. כמובן צערו של ר' אברהם על פטירת תלמידו הותיק היה גדול מאד. לאורך גיסא היתה לו שמחה משפחתית כשחבלי לידה עברו בשלום על כלחו, ובערב פסח היה הוא המוהל של נכדו הנולד.

בחור'ם של פסח הוציא ר' אברהם לפועל תכלית אחת של נסיעתו, היינו ליסד ישיבה של עשרה רבנים וחכמים להגות בתורה ובקבלה ולעבוד עבודת

(1) אדות קהל צידון עיין רוואניס ב"אוצר ישראלי, ח"ט, עמ' 30–31.

(2) ביה"כ זה נבנה בשנת ת"ס קודם ביאת ר"י החסיד וחבורתו. ר"י החסיד קנה תיכף אחרי הגיעו לירושלים, בית בחצר הקודש והיינו חצר של בה"כ של קהל אשכנזים. לערך ארבעים בתים היו בחצר הזו, וגם "בית המדרש מפואר מאוד מלא ספרים" (עיין "שאלו שלום ירושלים", שם, ע"א 466–468). הדברים הברורים של ר' גדליה מסעמייטש, אחד מבני החבורה, מראים שלא בצדק מיתסים את קנית החצר, ואף גם בנין בה"כ הזה, לר"י החסיד.

הקדש. ישיבה זו היתה כעין ישיבות הספרדים בא"י שחבריהן היו אנשים מוחזקים כבר למלומדים¹. בהתיסדות זו השתתף עם ר' אברהם ר' ישעיהו חתנו של ר"י החסיד בתור המנהל של החברה של המוכיח הנפטר. היו רבים שהיו חפצים להמנות בן החברים, כי כנראה ר' אברהם קבל על עצמו לפרנס אותם מהוננו, אולם נבחרו רק עשרה שהיו היותר חשובים. התחלת הישיבה היתה בריח אייר, החברים היו מבליים רוב היום בבית המדרש, התפללו השכם בבקר בכונה מרובה, ותיכף אח"כ למדו בטלית ותפלין את ס' הוזהר וכתבי האר"י עד שעת אכילה². היינו קרוב לחצי היום. חציו השני של היום היה מוקדש ללמוד גמרא ופוסקים וגם ס' ראשית חכמה³.

זהו בקצור תוכן ספור המסע שלפנינו. נזכיר פה בפרוטרוט את החשובים מבין חבורתו של ר' אברהם וגם עשרה החברים של ישיבתו שישד – עד כמה שאפשר לנו לעמוד על זהותם.

א. בראש החבורה שנסעה מליוורנו נזכר „כמוהר"ר יהודה ליב כהן איש ירושלים". כשהגיע ר"א רוויגו לירושלים נתארח בביתו של ר' יהודה ליב זה עד סדר דירה משלו. הוא נזכר ג"כ בין העשרה החברים של ישיבת ר"א „הח" השלם כמוהר"ר יהודה ליב כהן אשכנזי מבודון. והנה זכר מוצאו מבודון (= אובין, Ofen) מראה בברור שהוא היה בנו של הרב הגודע של קהלה זו. ר' אפרים הכהן בע"ס שו"ת שער אפרים. ר' יהודה ליב, שהו"ל את ספר אביו בצולצבאך בשנת 1688/9⁴, מזכיר בהקדמה פרטים מחיי אביו ומחיייו. ר' אפרים נתקבל בשנת תכ"ו (1666) לרב ולמ"ץ „בק"ק בודון בל"א אובין". הוא מת ביי"ג סיון תל"ח (1678) בזמן המגפה. בשנת אדמ"ת הקודש לפ"ק (1685), ביי"ח סיון, נסע ר' יהודה ליב מביתו לא"י והגיע לירושלים בתחלת שנת עיר האמ"ת לפ"ק (1685). שהה בעיר הקדש שנה תמימה ואח"כ חזר לאירופא כששמע שעיר אובין נלכדה מיד התורקים⁵. בסוף ההקדמה הוא חותם „ומצפה לרחמי שמים לחזור ולעלות לירושלים", וכנראה חזר לשם איזה זמן אחרי השלמת הדפסת ס' שו"ת שער אפרים בשנת 1689 מפני שבספור שלפנינו נזכר ביתו בירושלים שנתארח בו ר"א רוויגו, וקשה לשער שר' יהודה ליב היה רחוק מביתו משך י"ד שנה, משנת 1689 ועד שנת 1702. שנת נסיעתו עוד הפעם לאירופא אינה

(1) עיין לונץ, ירושלים, ה', עמ' 192, הערה 2. בשתי ישיבות ספרדיות בשנת תקי"ח, שמוכר לונץ כפי התעודה בשם „המעלות לשלמה" לר' שלמה חזן, מספר הלומדים בכל אחת מהם היה עשרה. (2) גם בישיבת „נוה שלום", שמוכר לונץ, למדו אחר חצי היום ה' דפים מראשית חכמה. (3) התחלת הדפוס היתה בתמוז שנת תמ"ח וההשלמה בשליש הראשון של שבט שנת תמ"ט. (4) עיין מגלת אובין לר' איצק ב"ר זלמן שפרסם קויפמאן בספרו Die Erstürmung

ידועה, ואולי היה שד"ר לטובת קהל אשכנזים בירושלים. והנה בתחלת שנת 1702 הוא נסע מליורנו לא"י בחבורת ר"א רוויגו. מענין הוא שנעשה חבר ישיבת ר"א ביחד עם ר' ישעיה חתנו של ר"י החסיד אשר נחשד בשבתאיות ע"י ר' יעקב עמדין (עיין להלן). ר' יהודה ליב הלא הוא דודו של ר"ע (אחי זקנתו בת ר' אפרים הכהן)? על ר' יהודה ליב, שהיה קרובו, כותב ר"ע שמתקע אהלו של תורה בירושלים תוב"ב ומת ושם¹, בשם טוב" (מגלת ספר, עמ' 4) ועל ר' ישעיה שפך את חמתו. אמנם אין לקבל בכל פעם את החשדים של ר"ע כדברים כהיותם.

ב. אחרי ר' יהודה ליב הכהן נזכר ר' אברהם רוויגו ובני ביתו. והנה בכל המאמר הזה הנדון הוא המקובל העשיר הזה ופעולותיו², ויש רק להוסיף שבירושלים, מגמת נפשו זה כמה שנים, לא מצא מנוח ושלוח בסוף ימי חייו כמו שקוהו הצרות הרבות שבאו על הישוב בירושלים, ובפרט על קהל האשכנזים, מתוארות בס' שאלו שלום ירושלים לר' גדליה מסעמייטש (רשומות, ח"ב, עמ' 481 והלאה). בס' שפת אמת לר' משה חאגיז שנכתב באלול שנת תס"ז (ונדפס באמסטרדאם באותה שנה; לפני שנורק דפוס ווילנא, תרל"ו), ובמכתבים מירושלים שנתפרסמו ע"י ריבקינד ברשומות, ח"ד, עמ' 301 והלאה. בשנת 1705 או 1706 הוכרח ר' אברהם לנסוע לאירופה בתור שד"ר ביחד עם ר' חיים חזן כמו שמודיע ר' משה חאגיז (שפת אמת, דפוס ווילנא, עמ' 89): „והן עוד היום שלחו להרב החסיד מוהר"ר אברהם רוויגו נר"ו שבאמת הוא ציר אמונים לשולחיו ולשם שמים היה מבייש את עצמו בין היחידים. ופוק חזי אחר כל העמל והטורח מה העלה ומה יעלה בידו במשך ארבעה וחמשה שנים שהיה ויהיה מחזר הוא מצד אחד וחברו הטוב הרב השלם מוהר"ר חיים חזן נר"ו מצד אחר וכו'“ (השוה ג"כ עמ' 106, ולהלן אצל ר' חיים חזן). ובכן רק שנים אחדות היה גר בעיר הקדשי. כנראה לא שב כלל עוד הפעם לא"י, ובכ"כ כסלו

(1) אולם לפי הרב חיד"א (שם הגדולים, הוצ' בן-יעקב, וינא 1864, דף י"ג, ע"ב, סי' 226) הוא נפטר בצפת: „ובנו הרב החסיד מוהר"ר יהודה ליב ונפטר בעה"ק צפת ת"י.

(2) רק מעט נודע מחבורי ר"א רוויגו. הספר „זרע אברהם“, מפתח למאמרי ר"ל, שמיחס פרומקין (שם, עמ' 101) לר' אברהם רוויגו דנן (שהיה בן ר' רפאל), הוא באמת לר' אברהם רוויגו (בן ר' מנחם) ראש ישיבה בפיררה ואחד מרבתי של ר' גדליה אבן יחיאל בע"ס שלשלת קבלה. עיין ר' חיים מיכל, אור החיים, עמ' 87, סי' 173. הכ"י הוא עתה באוקספורד (עיין ניבוארא, קטלוג כ"י העברים בבודליאנא, ח"א, סי' 2258 וסי' 2259).

לאורך גיסא נזכר סי' „אוצרות חיים“ על קבלה לר' אברהם רוויגו דנן בספר „מאורות נת"ך דף פ"ח, ע"ב, סי' ס"א „ביאיר נתיב“: „ומ"כ בס' אוצרות חיים של מ"ו הרב המקובל אלקי כמוהר"ר אברהם רוויגו בשם הרב הרמ"ז (ר' משה זכות) ו"ל וכו'“. בפסקא זו ניתן הטעם על עויבת שטח הקבלה של ר' משה קורדובירו ובחירתו זו של האר"י.

תע"ד (1713) נפטר במנטובה¹. חברו ורעו, ר' בנימין הכהן מריגיו, הספידו ב' טבת וספר בשבחו (עיין בספרו גבול בנימין, אמשטרדאם תפ"ו, ח"א, דף רט"ז ע"א-רי"ז ע"א, דרוש נ'): „עלי לבי דוי כי נפטר במנטובה ליל מוצאי ש"ק כ"ט כסלו תע"ד אהובי אשר כנפשי החסיד העניו המקובל האלקי כמהר"ר אברהם רוויגו זצוק"ל ודרשתיו בריגיו ליל ה' י' לחדש טבת פ' ויחי". בתוך הספדו (דף רט"ז, ע"ג) אומר ר' בנימין: „הצדיק הזה אשר אנו עסוקים בהספדו יכון לומר עליו על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא אשר בחר לנחלה לו ישיבת א"י ושם נפשו בכפו לילך עם כל בני ביתו לדור שם... הנה כי כן הצדיק הזה יכולים אנו לומר עליו הי חסיד הי עניו מתלמידיו של אברהם אבינו כי כן שמו נאה לו כי כאברהם היו מעשיו שביתו היתה פתוחה לרווחה כביתו של אברהם אבינו והיה איש חסד להיטיב לכל הבריות שקיים בעצמו והגית בו יומם ולילה כי גם בלילה לא שכב לבו כנודע בשערים". אודות בני ביתו, היינו משפחת ר' רפאל בנו, אין לנו ידיעה אם נשארו בירושלים או חזרו לארץ מולדתם.

ג. ר' מרדכי אשכנזי הוא בע"ס אשל אברהם שנדבר עליו למעלה. ר' מרדכי זה היה בנו של ר' יהודה ליב אשכנזי, אולם האחרון איננו ר' יהודה ליב הכהן הנ"ל שנסע ביחד עם החבורה. אין שום רמז בספור לאיזה קרבות בינו ובין ר' מרדכי שאינו נזכר כלל ככהן. מוצאו של ר' מרדכי אינו ידוע לי. הוא עזב את בית אביו וגלה לאיטליה להשתלם בלמודיו. נעשה תלמידו הותיק של ר"א רוויגו בקבלה. לא זכה לחיות בירושלים רק כג' שבועות עד שמת מחמת המגפה.

ד. ר' מאיר אשכנזי, שהיה כנראה ת"ח וע"כ נזכר בתואר „כמהר"ר", ג"כ אינו ידוע לי. נפרד מן החבורה בעכו מפני שהיה מתירא לנסוע דרך יפו. בודאי הגיע אח"כ לירושלים, אבל עקבותיו אח"כ נעלמו מאתנו.

ה. ר' יוסף מביאלא היה זקנו של הרחיד"א, ע' ס' מעגל טוב הוצ' פריימאן עמ' 27: ובעיר קליף (Cleve) הוו מצאתי אחות אימא היא מרתו גיטלי בת מלך אדוני זקני הרב החסיד המקובל איש האלדים קדוש מהר"ר יוסף בייא ליר ז"ל אשר בא לעה"ק ירושלם בחברת הרב הקדוש מהר"ר יאודה חסיד ז"ל זה

1) אצל כרמולי, תולדות גדולי ישראל, עמ' קי"ב, ישנה ערבוביא בתאריכים. לפי דעתו ר"א רוויגו התישב בא"י כבר קודם שנת ת"ס, ובשנה זו הלך לחו"ל בתור שד"ר ואחרי ד' או ה' שנים חזר לא"י „וימת שם בזקנה ושיבה טובה". גם פרומקין, שם, ח"ב, עמ' 101, מכפיל דברי כרמולי, אלא שמוסיף שאחרי חזירתו לא"י שב עוד הפעם לחו"ל ונפטר במנטובה. מספור המסע שלפנינו ברור שלא התישב בא"י עד שנת התס"ב, אחרי איזה שנים הוכרח לעזוב את ירושלים בתור שד"ר, ואין לנו שום ידיעה שחזר כלל לא"י מנסיעתו זו.

ששים שנה מעלה מטה... ומהרר"ן היה לו בת יחידה מ' שרה הנז' ושמה הינדיל והיתה אשת מר זקני מהר"ר יוסף ז"ל ובתו אדונתי אמי מ' שרה תנצב"ה נקראת על שם זקנתה וכו'.

אודות האחרים שבחבורת ר"א רוויגו אין לי חומר נוסף. ר' משה לופס פירירא היה כנראה אדם חשוב ונמצא בירושלים עוד בשנת 1729 (עיין להלן דף 13 הערה 15). על ר' מרדכי דלאטש, כותב הספור שלפנינו, עיין להלן.

נבוא עתה לעשרת החברים של ישיבת ר"א רוויגו בירושלים.

א. ר' חיים חזן היה בנו של ר' יוסף (בן ר' אליהו) חזן, אחד מרבני אומיר שעלה לעת זקנותו לירושלים⁽¹⁾. ספרו של ר' חיים, דרשות על חמשה חומשי תורה, נדפס בוויניציאה בשנת 1693 בשם „שנות חיים“. בהקדמתו (בסוף) מזכיר המחבר „כי פעם ופעמים היו לי המעות מזומנים אל ההדפסה וקראן אסון ראשונה ברעש הגדול שהיה באומיר⁽²⁾ ושנית בשרפה וכו'“. בהקדמתו לספרו של אביו, „עין יהוסף“ שנדפס באומיר בשנת ת"ץ, מספר ר' חיים (דף ב', ל"א): „ויהי לעת זקנת שלמ"ה ששלימה משנתו (היינו: ר' יוסף)... ואך יצא יצא ממכון שבתו מתא אומיר יע"א לשכון כבוד באדמת קדש... ירושלים הבנויה... ויהי כאשר נתבקש בישיבה של מעלה... נפשי הומיה כאשר התעו אותי האלהים מבית אבי נר ישראל וכו'“. ר' חיים התישב בירושלים אחרי פטירת אביו. בספור שלפנינו נזכר „שהיה רב במצרים“ (היינו: קהיר), אולם בהסכמת רבני מצרים לספר „עין יהוסף“ נאמר רק שר' חיים היה דיין מצויין בארץ ובחול^ל ואין זכר כלל מרבנותו שם. בשנת 1712 נבחר לחבר הישיבה שיסד ר"א רוויגו, ואח"כ מפני הצרות שבאו על יהודי ירושלים נשלח בתור שד"ר ביחד עם ר"א, כאשר הוא מספר בהקדמה זו (דף ב' ע"ב): ותלו עיניהם בראשון לציון לקדוש ה' מכובד הרב הכולל כמוהר"א רוויגו דין הוא הדר לכל חסידיו... ואותי קראו עמו במחיצתו ויצא דבר מלכות מלפניהם כי טובים השנים לשובב נתיבות בכל גלילות אשכנז וערי פרנקיאה שלוחי דרבנן וכו'“ (השוה ג"כ למעלה דברי ר' משה חאגיז). אחרי כמה שנים של נסיעה ביחד נפרדו שני השדריים האלה. ר' חיים חזן בקר את קהלות פולניה ומת במיר בליטא (עיין „עין יהוסף“, הקדמה והתנצלות המגיה בן בנו של הרב המחבר, היינו ר' דוד בנו של ר' חיים) ור"א רוויגו פנה לארץ מולדתו איטליא ונאסף שם אל אבותיו בשנת 1713.

ב. ר' ישעיה, חתנו של ר"י החסיד, הגיע לירושלים ביחד עם מנהיג

(1) אודות ר' יוסף חזן עיין פרומקין, שם, ח"ב, עמ' 71–73, ואודות בנו ר' חיים, עמ'

102–103.

(2) הרעש הזה באומיר היה בשנת 1688 (עיין Jew. Enc., ח"א, עמ' 415, דף 1 למעלה);

החבורה ברי"ח חשון תס"א (1700). וזכר איך התרעם על חותנו כשדבר דברים מבולבלים בליל שבת מתוך חליו (שאלו שלום ירושלים, ברשומות ח"ב, עמ' 466): „וחתנו מ' ישעיה צוות: חמי חמי ישתוק ויעשה קידוש היום". עזר את ר"א רוויגו ליסד את הישיבה ונעשה ג"כ לאחד מחבריה. שמו בא על החתום באגרת שנשלחה מירושלים לברסלוי לבקש עזר בשביל קהל האשכנזים שהשתרגו עלו עליו חובות עצומות (רשומות, ח"ד, עמ' 318—320): „ונאום ישעיה ח"ר (חתן ר') יודא סג"ל זצללה"ה. באחרונה ע"י הצרות הוכרח לעזוב את ירושלים ומצא מנוח בעיר מנהיים בגרמניה בבית המדרש של הנדיב ר' אשר לעמלי. בביהמ"ד זה היתה ישיבה של עשרה חכמים דומה לישיבת ר"א רוויגו בירושלים (עיין להלן). אמנם חברי ביהמ"ד הזה נחשדו בשבתאיות ע"י ר' יעקב עמדין, ובפרט ר' ישעיה דנן. ב"תורת הקנאות" (דפוס לבוב, עמ' 75, למטה) כותב רי"ע: „בתמוז שנת תפ"ה (1725) הוגבה עדות בב"ד מומחין מפורסמים רבנים מובהקים במנהיים על היושבים בבית המדרש שם מושב לצים וכת של פריצים, משויורי כנסת ר"י חסיד הג"ל המתבוססת בדמיה שעשו תועבות גדולות ונאוצים, וכבר נתפשטו אותן כתבים ומצוים ביד הכלי. והמחטיא את הרבים ישעיא חרי"ח (חתן ר' יהודה חסיד) עשה עצמו כמקבל תשובה והשליך עצמו לפני בה"כ לדרוס עליו ושוב נמצא השרץ בידו כמקדם". והשוה ג"כ שם, עמ' 81, למטה: „...חבר רע ישעיא (הוא חתנו של ר"י חסיד החדש אשר חזר עם הכנסיה שלא לש"ש לחו"ל כנו"ל, וחצבו להם כופ"ר בבה"מ דמנהיים)". גם ב"מגלת ספר" (עמ' 108) מזכיר רי"ע את חברי ביהמ"ד הזה לגנות: „אך לסוף אגלאי מילתא שהוא בן ר"ה ווילנר אחד מיושבי בה"מ דמנהיים מכת רי"ח ואין לי להתיחס בקורבתו". אין לנו לע"ע האפשרות לתלות על קנקנם של החשדים של רי"ע, ולדידי עודנו הדבר בספק גדול אם לא השד רי"ע בכשרים כי הוא מסמן את כל הכת של רי"ח כשבתאית וכן תולה את האשמה הזאת בכל חברי ביהמ"ד דמנהיים מבלי הפרש. מי יודע אם ה"תשובה" של ר' ישעיה והתנוולותו להשליך עצמו על סף בה"כ שם „לדרוס עליו" היו כדי להמלט מן הרדיפות שעברו עליו, כי היה עני מדוכא והתפרנס מחסדם של נדיבים.

ג. על ר' יהודה ליב הכהן כבר נדבר למעלה.

ד. ר' נתן נטע ב"ר יהודה ליב מנהיים. שהיה רב ואב"ד בהגני" ידוע מספרו „יאיר נתיב", פירוש ומראה מקומות על ס' „מאורי אור" של ר' מאיר פאפירש, שחבר בירושלים ביחד עם חברו ר' יעקב מוויילנא. הספר נדפס בשם „מאורות נתן" בפרנקפורט דמיין, שנת תס"ט. בהקדמתו מתאר ר' נתן נטע איך היה שלו ורענן בביתו בעיר הגנוי בעלזא ששמש שם בתור רב, ואיך נספה לחברת ר"י החסיד ועלה לירושלים. אחרי מות המנהיג נתפזרו רבים מהעולים,

אבל הוא התחזק להשאר בעיר הקדש ונעשה לחבר הישיבה של ר"א רוויגו (הקדמה, דף א', ע"ב, למטה): „ונקרא נקראתי בבית מדרשו של ש"ם גדול הוא הרב המפרסם המקובל אלק"י נדיב נדיבות יעץ צניף תפארה מ"מ מוהר"ר אברהם רוויגו נר"ו וכו'". גם הוא בא על החתום באגרת שנשלחה מירושלים לברסלוי אחרי חבירו ר' ישעיה: „ונאום הקטן נתן נטע מנהיים". מפני הצרות נמנה גם הוא לשד"ר לקהלות אשכנז נגד רצונו כי לא היה חפץ לעזוב את הארץ ולהפרד מחברו בקבלה ר' יעקב מוילנא (שם, דף ב', ע"ב): „האמנם בעתות הזמן הולך וסוער על קהל עדתנו קהל האשכנזים ולא פסיק... אוספו אסיפה כל ראשי עדתינו הם אמרו והם אמרו כי נת'ן יקום והתהלך שליח מצוה לגדור פרצתינו טובב הולך בערי הירחמא"לי ערי אשכנז גול"ל ודופ"ק אפתחי נדיבים... ואני בשמעי צירים אחזוני... כי קשה עלי פרידת א"י אפי' שעה אחת ופרידתי של צדיק רב אחאי מר יעקב הנז' חבר טוב ומביטול תורה בקבע וכו'". כשבא לאשכנז החליט לפרסם את הספר הנ"ל והנדיב ר' אשר לעמלי ריינגאנים¹, שיסד את ביהמ"ד במנהיים, עזרו בהוצאות הדפוס (עיין ההקדמה בסוף). גם ר' נתן נטע לא חזר לא"י אלא מצא מנוח בביהמ"ד הזה כמו שאנו קוראים בהקדמת ס' קול הרמ"ז, פי' על המשניות, לר' משה זכות. בשובו מא"י לגרמניה עבר ר' נתן נטע דרך איטליא ובקר את ר' בנימין הכהן, הרב בקהלת ריגיו וחברו של ר' אברהם רוויגו. ממנו השיג כ"י של הספר הזה, וכשהתישב במנהיים התחיל להעתיקו אבל אח"כ מסר אותו ליושב אחר בביהמ"ד דמנהיים, ר' שמואל מקראקא שהדפיסו באמשטרדם בשנת 1719 (עיין שער הספר: „הובא לבית הדפוס ע"י... שמואל מקראקא... ולע"ע חד מיושבי בה"מ דק"ק מנהיים יע"א"). בהקדמה (דף ב', ע"א) כותב המו"ל: „ועתה חסדי ה' אוכיר על כל הטוב אשר גמלני, ועל אדמת קודש הביאני, לבית המדרש אשר הוקם אביר הגבירי. כהר"ר אשר לעמלי נר"ו... בנה בית זבול מקדש מעט לתפלה חיי שעה יקרא, וחיי עולם זו בית וועד לחכמים עשרה. ולא זו אף זו לכל צדיק מדור לבדם, לפי כבודם, ומספיק לכל א' כדי ספוקו, כדי להיות פנוי לעבודת ה' ולתורתו בלי דוחקו. ותמידין כסדרן על משמרתם משמרת הקודש עומדים בלי הפסק תורה... וחד מבני החבורה אשר אתנו ה"ה... מוהר"ר נתן נר"ו אב"ד בק"ק האגני היה לפנינו, ומשם נכנס לארץ הקדושה עם כמה רבנים. וע"י הסיבות מבעל הסיבות הוכרח לחזור לארץ מולדתו, ודרך מדינת איטליא היתה הליכתו. והגיע לק"ק ריגיו ושם זקן א' יושב בישיבה... ה"ה הגאון המפורסם המקובל הגדול... מוהר"ר בנימין כהן וכו'". ביהמ"ד שיסד ר' אשר לעמלי במנהיים היה כעין ישיבת ר"א רוויגו בירושלים.

(1) כך הוא שמו בהקדמת המחבר יאיר נתיב, אבל ישנו נ"א: „ריינגאנוס" (עיין בעמ' הבא הערה 1).

היינו שעשרה רבנים וחכמים הגו שם בתורה ועבדו עבודת הקדש ודי פרנסתם ניתן להם¹). בראש החברים האלה עמד ר' הלל סג"ל, ובין החברים היו שנים מטובי החברה של ר"י החסיד, ר' ישעיה חתנו ור' נתן נטע, שנים אלה שהיו גם חברים בישיבת ר"א רוויגו בירושלים.

ה. ו. ז. וט. אין לי שום חומר אודות החברים האלה בישיבת ר"א רוויגו, ר' זנוויל מקאליש, ר' ליב מאפאטשנא, ר' יוסף מבלייא (מביילאז), ור' שלמה מלוקאב. כולם הם מפולניה ואולי באו ביחד עם ר"י החסיד.

ח. ר' משה מסעמייטש היה אחיו של ר' גדליה מסעמייטש, בעל ס' שאלו שלום ירושלים. שניהם שייכים לחברת ר"י החסיד. ר' משה וחבריו דחו את חיים מלאך ובני סיעתו מחברתם (עיי' למעלה, דף 1 הערה 2). לפי דברי אחיו היה ר' משה מפורסם בפולניה, אבל אין לנו שום תעודה לדעת על מה נוסד פרוסום זה.

י. באחרונה יש להזכיר את ר' מרדכי דלאטש ממודינא, כותב הספור שלפניו. אין לי ידיעות אחרות אודותיו. מספור המסע אפשר לראות שהיה איש יודע את החיים, וכמו נוסעים איטלקים אחרים²) הצליח באופן טוב לתאר את מאורעות הנסיעה של חברת ר"א רוויגו. הכ"י הוא כנראה האורגינאל שנשלח לאיטליא (למודינא), ומשם השיג אותו לפני איזו שנים המו"ס ר' דוד פרענקיל בווינה, ועתה נמצא הכ"י בספרייה של ביהמ"ד לרבנים בסינסינטי. בודאי שלח ר' מרדכי זה מכתבים אחרים למודינא אשר הכילו חומר חשוב על מצב הדברים בירושלים משנת תס"ב והלאה. הבה נקוה שעוד יתגלו המכתבים האלה לטובת ידיעתנו של קורות הישוב העברי בירושלים ובא"י משך המחצית הראשונה של המאה הי"ח לספה"נ.

(1) ר' אשר לעמלי מת בשנת תפ"ד והניח קרן קיימת להחזקת ישיבה זו. עיי' הפסקא מס' מזכרת נפשות ק"ק מנהיים שפרסם קויפמאן ב„ירושלים" של לונז, ד"י עמ' 49, הערה 3: „יאא"נ (= יזכור אלהים את נשמת) פ"ו (= פרנס ומנהיג) ושתדלן הקהלה החבר ר' אשר בר משה ענא"ו (= עם נשמות אברהם יצחק ויעקב) בעבור שהקים והעמיד בית המדרש גדול לתורה ובית הכנסת לתפלה, והניח אחריו ברכה סך רב ועצום קרן קיימת להחזיק עשרה רבנים מופלגים בבית המדרש למען יחזיקו בתורת ה' לילות וימים, ולהשיא בני עניים ויתומים, ולשכור שלשה מלמדים ללמוד את נערי בני ישראל מקרא ומשנה וגמרא עם פירוש תוספות להגדיל ולהאדיר תורות תמימים, וביום מיתתו להלביש ערומים... נפטר ביום שבת קודש ר"ח ניסן תפ"ד לפ"ק, ונקבר למחרתו ביום א' וקרא (צ"ל: ונקרא) בפי כל ר' לעמלי רייגאנום". הוא נדב לטובת עניי ירושלים סך ג' אלפים זהובים ריינש.

(2) יש רק להזכיר את המכתבים היפים של ר' עובדיה מברטינורא, וכבר העיר קויפמאן ב„ירושלים" של לונז, ה' עמ' 70-71, על חשיבותם של המכתבים מהעולים והתיירים מאיטליא.

[כ"י פרענקיל סי' 694 בספריה של היברו יוניון קולג', בסינסינטי; ג' דפים של גיר] (דף א', ע"א) בסימן טוב ומז"ט⁽¹⁾ יהיה לנו ולכל חברותינו המתהלכים ומסתופים בחצרות קדשנו היא ירושלים עה"ק⁽²⁾. ואלו הם האנשים ונשים וטף אשר שמו לדרך פעמיהם. יהי נועם ה' עליהם. ויצילם ויפדם מכל צרה וצוקה. מדבר ומגפה. ויפרס סוכת שלומו עליהם.

כמהר"ר יהודה ליב כהן איש ירושלים.⁽³⁾ שהיה לנו לעינים. ומליץ יושר בכל הדרך אשר הלכנו. כמהר"ר אברהם רוויגו⁽⁴⁾ ומורת⁽⁵⁾ אשתו. הנעלה כמה"ר רפאל בנו ומורת⁽⁶⁾ אשתו וב' בניו וב' בנותיו וחמותו⁽⁷⁾. כמהר"ר מרדכי אשכנזי⁽⁸⁾ ומורת⁽⁹⁾ אשתו וב' בניו ובתו. כמהר"ר מאיר אשכנזי נתלווה עמנו בליורנו⁽¹⁰⁾. ובא עמנו עד עכו⁽¹¹⁾. הנעלה כמה"ר שמואלקן⁽¹²⁾ אשכנזי אשר בא עמנו ממודונא⁽¹³⁾. הבחור כ"מ יוסף מילי מצינטו⁽¹⁴⁾ נתלווה עמנו בבולוניא⁽¹⁵⁾. הבחור הנעלה כמה"ר משה לופס פירירא⁽¹⁶⁾ נתלווה עמנו בליורנו. מר"ת⁽¹⁷⁾ אביגיל אלמנת כמהר"ר אליה מלאך⁽¹⁸⁾ הקדימה עצמה בליורנו ובאה עמנו משם.

(1) ומזל טוב. (2) עיר הקודש.

(3) בנו של ר' אפרים הכהן, רב בבודון (אובין Ofen) באונגריה ובע"ס שו"ת שער אפרים (עיין בהקדמה).

(4) Rovigo אצל העיר Adria באיטליה הצפונית. מקור משפחת ר' אברהם מעיר זאת. אבל הוא ואחיו העשירים גרו במודונא (עיין בהקדמה). כרמולי, תולדות גדולי ישראל (מ"ק, 1828). עמ' קי"א, מזכיר שר' אברהם התישב במודונא בשנת הת"ך (1660), אבל אינו נותן שום ראיה לדבריו. (5) להלן בסימני ר"ת. כנראה = ומרת ורבנית תחיה. שמה היה רבקה (להלן דף ב', ע"ב)

(6) שמה היה אסתר (שם). (7) שמה היה שמחה (שם).

(8) תלמידו של ר' אברהם רוויגו ומחבר ס' אשל אברהם (עיין בהקדמה).

(9) Livorno. עיין להלן דף ב', ע"א.

(10) Samuelchen בגרמנית. (11) מעיר Modena.

(12) Melli. שם משפחת ידועה באיטליה. ר' יוסף דנן היה מעיר Cento.

(13) Bologna.

(14) Lopez Pereyra. ר' משה נזכר בתור תושב ירושלים בשנת 1729 בעת שפרסם בנו ר' יצחק באמשטרדם את ס' כסף צרוף, פי' על משלי, לר' יאשיה פינטו הרב הנודע בחלב. השוה שער הספר: „ובהיות שהספר הנ"ל היה צפון וטמון עד הנה... וכעת נתגלגל זכות עיי זכאי היה הבחור החכם ונבון יצחק בכ"ר משה לופס פיריירה נר"ו תושב עה"ק ירושלים תובב"א אשר בעברו דרך ק"ק ארם צובה לבא לערי האיפופא (אברופא) חלו פניו בכדיו של הרב המחבר... שיעלהו על מזבח הדפוס... בבואו לק"ק אמשטרדם הראה הספר ליחידי ק"ק ספרדים... הספר נדפס בבית הגביר יצחק יהודה ליאון טימפלר. עיין ג"כ הערת וואכשטיין במלואים לתולדות חכמי ירושלים, הוצ' רבלין, עמ' 65, סי' ט"ו. ותחת „תרפ" שם צ"ל „תפ"ט“.

(15) מרת תחיה.

(16) השם מלאך היה כנראה רגיל בימים ההם, וכמו"כ להלן „קלנימוס מלאך“. השבתאי חיים

מלאך ידוע, וזמן לקבל את דברי ר' יעקב עמדין (ס' תורת הקנאות, דפוס לבוב, עמ' 55, למטה)

הזקנה מרת יהודית אשכנזית מילדת אשר לקח אותה עמו מע' (1) המורינו כי כן יעצוהו כל אנשי לוורנו שיקח אותה שמא ח'ו תצטרך בדרך לכלתו (2). והיתה עליו לטורח וללא תועלת. כי חלתה כל ימי היותה בספינה יותר מכל הנשים. בילא בתו של כ"מ קולונימוס מלאך משרתת למעלת המורינו ממודונא. שלמה פורמיזני (8) משרת למע' המורינו ממודונא. רפאל מערבי (4) משרת למע' המורינו מאיזמיר ולקח אותו בליוורנו לשרת ולמליץ בדרך. מרדכי דלאטש (6) יצ"ו. וסי' (6) כ"ה תברכו את בני ישראל.

ביום ה' לפ' וארא כ"ו לחדש טבת (7). נסענו מליוורנו לעת ערב ומע' המורינו לא בא עמנו לסבת בלבול החקירה (8) כי כן יעצוהו גבירי ליוורנו שלא יתראה בפני המון העם ליסע לפי שגזרו אומר עליו שיתעכב בליוורנו עד בא תשובה מרומא על הספר לידע איך יפול דברי. וע"כ הוצרך להעלים הדברי. ואח"כ בלילה בא בספינה קטנה וליווהו ג' מגדולי העיר והגיעו אצלנו קרוב לשעה א' של לילה. ושמחנו כולנו מביאתו. והספינה כבר היתה הולכת ברוח טוב. וכן הלכה כל ליל ששי ויום ששי. ואנחנו כולנו מצוערים ומתעלפים מהים. ומנענוע הספינה לא אכלנו ולא שתינו עד ליל ש"ק. ביום ש"ק התחילה הספינה לילך בנחת ולא חיה כ"כ רוח. ואז התחלנו לצאת חוצה לראות האויר והים. ובאלו השני ימים עשינו מהלך טוב שעברנו כל מלכות סרדני"א (9) וקורסי"א (10) קרוב לב' מאות מילין.

ביום א' לפ' בא לא היה רוח והספינה היתה מתנועעת והולכת והיינו בצער גדול. ובפרט מי שהיה בתענית ער"ה (11) וחזרנו לשפוך (12) כבתחלה. ביום ב' הוא ר"ח שבט חזר הרוח טוב והלכנו בטוב וכן יום ג'. ובבקר צדו המלחים

ש.מ.ה.לך היה נקרא לפי שהלך לטורקיא ללמוד אמונת ש"צ שר"י מברכיה. וכינו אותו אח"כ מלאך". עיין ג"כ גריץ, *Gesch. d. Juden* ח"י, חוצ' ג', עמ' 475, הערה 1.

(1) מעלת. "המורינו" הוא ר' אברהם רוויגו.

(2) אשתו של בנו ר' רפאל רוויגו.

(3) מעיר *Formigine* לדרום מורינא.

(4) בכ"י היה נכתב מקורם "ג' גיאת" אבל אח"כ נתקן בין השורות ל"מערבי". המשרת הזה היה מעיר סמירנא (אומיר) ומפני שידע טורקית לקח אותו ר' אברהם רוויגו עמו בליוורנו להשתמש בו בדרך.

(5) *De Lattes* ר' מרדכי היה המחבר של מכתב-מסע שלפנינו, ובכן הזכיר את שמו באותיות גדולות (עיין ג"כ בסוף הכ"י ובהקדמה).

(6) = וסימן (עיין במדבר ו', כ"ג). בסך הכל היו כ"ה נפשות בחבורה זו.

(7) = ינואר 26, 1702 לספח"נ. (8) עיין בהקדמה.

(9) *Sardinia, Sardegna*. (10) צ"ל: וקורסיקה, *Corsica*.

(11) = ערב ראש חודש. (12) חיינו; להקיא.

דג א' גדול ממשקל ב' מאות ליטרא בקירוב הנקרא דולפינו⁽¹⁾ והרגוהו והפשיטו⁽²⁾ ונתחווהו ואנחנו רואים ובוזה היה צחוק ושמחה להורגו⁽³⁾ לפי שאומרים הספנים שמביאים⁽⁴⁾ הזמן הרע. ביום ד' וה' לא היה רוח טוב והיה לנו צער גדול מנענוע הספינה וביום ו' קרוב לחשכה נהפך לטובה. וישבנו במנוחה יום ש"ק לפ' בא. ומאז כבר עברנו כל מלכות סיצליא ומלכות מלטא⁽⁵⁾. ומשם לקנדיא⁽⁶⁾ הים הולך וגדל כי יש קרוב לז'⁽⁷⁾ מילין בלא ראות שום ארץ עד ציפרי⁽⁸⁾. ונקרא גולפ' ד"י מא"ר⁽⁹⁾.

הלכנו ביום א"ב⁽¹⁰⁾ על מי מנוחות ממש והיינו מתמהים איך כמעט הלכנו רוב הדרך בלא צער ויראה ופחד. וכן היו מתמהים כל הספנים וראש הספינה עצמו. ונשבע שכל ימי חייו לא הלך בדרך בשובה ונחת בלא רוחות חזקות כדרך הזה. שממש אפילו בימות הקיץ לא ראה כך. אבל ביום ג' ה' הטיל רוח חזקה אל הים נגד מהלכנו והספינה מתנועעת והולכת מעלה מטה והיינו בצער גדול כל היום ההוא. והלילה שלאחריו דהיינו ליל ד' י' שבט נתוסף רוח חזקה וממש האונייה⁽¹¹⁾ חישבה להשבר. והיו הגלים מתגברים ועולים תוך הספינה. ונפל עלינו פחד ורעדה גדולה. וקמנו והתפללנו כמה תפלות ותחנונים רוב הלילה ונדרנו נדרים כל א' כפי כוחו כאשר מצוה לידור בעת צרה. ונדרנו ג"כ ללמוד באותה הלילה כשנהיה בע"ה⁽¹²⁾ בירושלם תוב"ב וכן כל יום ד' היה סערה גדולה. ולא אכלנו ולא שתינו כמעט כולנו באלו שני הימים מרוב הצער ועלינו נאמר יחוגו וינועו כשכור וכו'⁽¹³⁾. וביום ה' נשקט מעט הרוח והתחלנו לאכול. ויהי ביום הששי נחה שקטה הספינה. ובא רוח טוב אבל לא ללכת לציפרי ומשם לציידה⁽¹⁴⁾ כאשר היינו חושבים. אלא היה טוב ללכת דרך אלכסנדריא והיינו יכולים להגיע שם קודם השבת. והגם כי כל חשקנו היה לקצר מהלכנו וברחנו מתחלה זו הדרך וזו העיר כל ימי היותנו בליורנו לפי סברת רוב אנשי הקק"י⁽¹⁵⁾ של אותה העיר שלא רצו שנלך שם עכ"ז⁽¹⁶⁾ היינו מסכימים לילך שם ולנוח שם מעט. להיות כי בליל ששי בא חולשא גדולה בהתעלפות גדול לאשתו של

(2) צ"ל : והפשיטוהו.

(4) היינו : הדולפינים.

(6) Creta.

(7) בודאי ישנה פה טעות סופר כי מאי קנדיא עד ציפרוס המרחק הרבה יותר מז' מילין.

(9) Golfo di Mare.

(11) כמו : האניה (יונה א' ד').

(13) תהלים ק"ז כו'.

(15) = הקהלה קדושה יחיו.

(1) Dolfino, Delfino.

(3) כמו : להרגו.

(5) Malta.

(8) Cyprus, Cipro.

(10) יום א' ויום ב'.

(12) = בעזרת השם.

(14) Saida (צידון).

(16) = עם כל זה.

הנעלה כ"מ רפאל רויגו וכמעט נסתכנה למות והיו סבורים ח"ו שמת וולדה מתוך מעיה וצרה גדולה היתה באותה הלילה. וישבה כמה ימים אחרי כן ג"כ מוטלת על ערש דוי.

וגם הקאפיטאניו⁽¹⁾ כמעט היה מסכים עמנו אלא שמאת ה' היתה זאת לנו כי בראות הקאפיטאניו ביום שבת בשלח כי נהפך הרוח לציידה הולך אותנו באשר הרוח ללכת והלכנו כל השבת ויום א' והיינו סבורים להתקרב לנמל ציפ"רי משעה לשעה. וביום א' לעת מנחה הוא י"ד שבט נתחזק הרוח והים הולך וסוער. ואז ממש מת לבנו בקרבנו והתפללנו תפלת מנחה בבכי וקול צעקה (דף א', ע"ב) והגם כי אין אומרים תחנה להיות ליל ט"ו בשבט אמרנו בהם תחנונים וסליחות ובקשות בדמעות שלישי. ואח"כ ראינו בעינינו כי שמע ה' אלהי אבותינו קול תחנונינו בזכות אבותינו. והפצרנו את עצמינו לשמוח ביום ט"ו בשבט להיות י"ט⁽²⁾. הגם כי כל היום היה הם בסערה מעט. ויהי לעת ערב היה אור לנו ורוח טוב וזמן טוב והיה הבטחתנו ליכנס בנמל של ציידה בבקר בבקר. ויהי בחצי הלילה נהפך לרוח גדולה וחזקה וגשמים גדולים. והיו הספנים דחופים ומבוהלים להפוך הוי"לוש⁽³⁾ אל מקום אשר הרוח הולכת ואז נשבר האילן הגדול⁽⁴⁾ מהג' שבספינה. והרב החובל נפל כמעט אל תוך הים וכמעט הגיע אל שערי מות לולי שמרוב בקיאותו החזיק עצמו אל חבל א' וניצול. אבל נעשה לו מכה גדולה ברגלו. והיה מדוכא ומעונה כמה ימים מחמת מכתו. וגם אז פחד ורעדה אחזתנו.

ויהי בבוקר ההוא יום ג' לפ' יתרו ט"ז שבט נמצינו עומדים אצל נמל עכו. ואז השליכו הברזלים וקשרו הספינה שם. וכך אמר לנו ראש הספינה דעו כי בודאי נס גדול נעשה לכם שאם ח"ו נשבר זה האילן בהיותנו באמצע הים לא היינו יכולים לילך בלא זאת הוילא"ש הנקראת וילא לאטינה⁽⁵⁾ בזמן החורף ובזמן הזה בפרט. אז קרבו ויאתיון כמה תוגרמים אל תוך ספינתנו בספינות קטנות כתות כתות. והיו עיניהם יוצאות לראות הממון⁽⁶⁾ והנשים והילדים אשר היו מתחבאים. ובפרט הערביים וכמה אנשים שהיו פניהם שחורים ככوشים ובלשונם היו מגמגמים. ואנו היינו מתייראים ופנינו משתנים. כה עשו שלשת הימים הראשונים שהיינו שם באותו הנמל. ובאו אנשי המכס והמתורגמן עמהם

(1) Capitano (2) = יום טוב.

(3) Vela, מפרשים. (4) התורן הגדול.

(5) Vela latina ובאנגלית: latin sail. השוה ג"כ מכתב ר' אליהו מפיסארו

(המעמר, חוצ' לונק, ח"ג, עמ' 234): „בכל גליאה תמצא ג' אלנות, גדול, בינוני וקטן. האלון הגדול הוא באמצע שעליו הוילא גדולה נקרא לארטומוני (וצ"ל: לאטינא), היא מח' יריעות, וכו'."

(6) היינו: החפצים והמטלטלין.

לראות אם אנו רוצים ליכנס אל תוך העיר עם הממון. והאקפיטאניו הודיעם שדרך מקרה בנו⁽¹⁾ שם ולא נכנס תוך העיר וע"כ אנו פטורים מהמכס. ובאו ג"כ סוחרים צרפתים ועשו לנו כבוד גדול. ובהיות שאמרו להכנס תוך העיר א"צ⁽²⁾ לשלם כ"כ מכס כ"א⁽³⁾ ג' פיאצטרינו⁽⁴⁾ שהם כמו דוקאטו א'. ע"כ נכנסו לתוך העיר ד' מחבורתינו דהיינו הח' כמה"ר מאיר אשכנזי והנעלה כ"מ רפאל רוויגו וכ"מ משה לופס פירירא ורפאל המשרת. והוכרחו לפרוע אח"כ א' ציקי"נו⁽⁵⁾ לכל א' אבל עשו להם כבוד גדול. ונתעכבנו שם ט' ימים. והיו אלו הד' הנז"ל⁽⁶⁾ הולכים ובאים אל תוך העיר ובפרט כ"מ רפאל. והביא להם מתנות ובזה עשה חברותא עמהם דהיינו עם הג"א⁽⁷⁾ שהוא ראש לתוגרמים שבאותה העיר ועם המתורגמן הנקרא אצלם תורג'מן ועם הקונ"סולו פֶּראנציסו⁽⁸⁾. ורצה הג"א שגם מעלת המורינו⁽⁹⁾ יכנס תוך העיר בלי שיפרע שום מכס והלך לביתו ועשה לו כבוד גדול ושלח בנו ללוותו עד תוך הספינה וב' ערלים אחרים מנכבדי הארץ והזהירוהו כמה הזהרות על הממון שלא יתראה ושלח יולין עמו כ"כ משא דאוושא מלתא⁽¹⁰⁾ וכמה דברים לטובתנו.

וגם הקאפיטאניו היה הולך ובא תוך העיר לראות אם המצא תמצא לו סחורה למלאות ספינתו. וגם אם יוכל למצוא עץ גדול לעשות מחדש האילן שנשבר. ואמר משיח לפי תומו שהיה צריך להתעכב שם בעכו הרבה ימים לעשות זה האילן. וכאשר שמענו כך אז הסכימו ביום ד' יום שני לביאתינו שם לשלוח שליח משם לירושלים תוב"ב כי אמרו שבג' ימים יוכל להחזיר לנו תשובה ולהודיענו אם יש שום חשש סכנה בדרך מחמת הערביים אשר רגילים להיות תמיד באותם הדרכים. ובפרט עתה ששמענו שיש מלחמה בין הב"ש⁽¹¹⁾ של ירושלים וביניהם. וג"כ שישלחו ליפו אנשים וגמלים ושומרים. כי היה נראה לעינינו כי יותר טוב לקצר מהלכנו כי מעכו ליפו יש מהלך יום א' בקירוב ומעכו לצידה יש ג"כ קרוב לזה המהלך וצריך ג"כ מהלך יום ויותר מצידה ליפו. באותו היום עצמו הגיעה ספינה אחרת פֶּראנציסא והקפיטאניו שלנו הלך לבקר לקאפיטאניו אחר לפי שהיו מכירים זה את זה. אבל כשראה הקאפיטאניו שלנו שהאחר התחיל למלאות ספינתו מצמר גפן אחר ביאתו והוא לא מלא נכנס בו עין רעה ונהפך לאיש אחר. שמעיקרא היה איש חסד טוב⁽¹²⁾ מאד הוא וכל המלחים אשר אתו כ' אנשים כולם ממש משרתים לכל אשר

(1) צ"ל: באנו. (2) = אז צריך. (3) = כל אחד.

(4) Piastres. (5) Sekchino.

(6) = הנוכרים למעלה. (7) להלן "האגה" Agha פקיד העיר התורכי.

(8) Console Francese. (9) ר' אברהם רוויגו.

(10) עיין למשל עירובין צ"ו, ע"ב, למעלה. (11) Pasha.

יחפץ ועכשיו ממש נתחרט על שלקח אותנו בספינתו. והיה מבקש תואנה איך יוכל לעשות לפטור עצמו ממנו. ויהי כאשר שמע ששלחנו שליח לידע את שלום העיר ולהורות לנו הדרך אשר נלך בה התחיל לשפוך מרה ולומר שהוא רוצה לילך ולא להמתין תשובת השל[יח] אשר שלחנו והיה זה ביום ה' לעת ערב.

או בשחר⁽¹⁾ התנו עמו מעלת המורינו והחכם ר' יהודה כהן בדבר הזה וטענו טענה זאת כי להיות שהיה תנאי ביניהם כתוב בשטר שיחוייב להוליך אותנו עד ציידה ושם היה חייב להמתין ד' או ה' ימים עד שנשלח שליח ואחר כוא התשובה להוליך אותנו עד יפו. ומעתה במקום אותן הימים שהיה לו להמתין בציידה ימתין כאן. וכן הסכים עמהם להמתין עד סוף ה' ימים ולא יותר. אבל כל מגמתו ורצונו ועצתו היתה שנשב שם ושנכנס בתוך עיר עכו. כי אמר רואה אני האשה הזאת דהיינו אשתו של כ"מ רפאל בסכנה גדולה ואתם כולכם עייפים ויגעים מן הים. ויותר טוב לכם לנוח כאן חדש או ב' חדשים ובין כך תלד האשה הזאת ותלכו לדרככם לשלום בספינה אחרת עד יפו. או תלכו בשיירה מכאן לירושלים. ואיך ישיא לבבכם אתכם לשים עצמכם בסכנה וזאת האשה יותר ויותר ואינכם מכירים הניסים שעשה לכם האלהים וכיוצא בדברים האלה לעורר לב כל א' וא' ולכל א' וא' היה הולך ומדבר על לבו. אבל היה מיעץ לפי דרכו. וגם בפיו אמר שאנחנו גורמים לו הפסד גדול להיות שסוחרים אחרים קודמים לו ליכנס בנמל וכל הקודם זכה למצוא סחורה. ועוד שאחר ששמע מכמה אנשים בקיאים ויודעים זה הנמל של יפו שהוא קשה ומסוכן הרבה ליכנס בתוכו לרוב הסקוליי⁽²⁾. הנמצאים בו ורוב הספינות ההולכות בה משתכרות ב"ת⁽³⁾ היה עושה כל מאמצי כוחו ומדבר דברים טובים ורעים להוליך אותנו לציידה אם לא נרצה לישב שם בעכו. בקיצור הסכימו באותה הלילה⁽⁴⁾ להמתין שם עד עבור כל יום ש"ק לא זולת ובליל מש"ק⁽⁵⁾ לשים לדרך פעמיו.

ויהי ביום הששי לפ' יתרו י"ט שבט ויהפוך ה' רוח חזק מאד והגלים הולכים ועולים. וזה התחיל כמו בחצי הלילה. וכל היום הים הולך וסוער והגם כי הספינה⁽⁶⁾ [ה] (דף ב', ע"א) היתה מקושרת בד' אנק"ר⁽⁶⁾ של ברזל מד' רוחות הספינה כמנהגם כשנכנסים בנמל עכ"ז האניה חשבה להשברי. וגם כי להיות הרוח כ"כ חזק מאד דחף הספינה האחרת שהיתה אצלינו ע"ג ספינתנו ואז ראינו עצמנו בסכנה גדולה. אז הספנים רצו מבוהלים ע"ג הספינה ומתעוללים

(1) היינו : ביום ה' בבוקר.

(2) = בתוך תהום.

(3) = מוצאי שבת קודש.

(4) Scogli, סלעים.

(5) היינו : בליל ו'.

(6) Ancra עוגנים.

עלילות ע"י חבלים להרחיק הספינה האחרת מעלינו ולא יכולו כי הים היה הולך וסוער. וספינתנו התחילה להשבר מלמעלה. ואנו צעקנו בתפלה ובבכיה גדולה דעני לאברהם וכו' דעני ליצחק וכו' ודעני לאליהו בהר הכרמל (שהיינו רואים אותו מרחוק ט"ו מילין) עננו. ובאותו הזמן לא היו הקאפיטאניו של שתי הספינות תוך ספינתם. וכשראו הרוח החזק יצאו מן העיר אל תוך ספינתם והיו ממש מתים מרוב הפחד. ובפרט הקאפיטאני שלנו ממש היה חובק את ידיו ואוכל את בשרו. ואז ראה ה' בעניינו ונתן כח ביד המלחים להרחיק מעלינו את הספינה וקשרו ותקנו אותה כתקונה וזה היה קודם חצות היום. וכל היום ההוא לא שקט ולא נח הרוח החזק עד קרוב לחשכה ואז ממש ענינו ראו כי בא שבת בא מנוחה. כי לא היה אפשר לעמוד על רגליו בספינה ולא לישב במקום א' כי היתה נהפכת בכל רגע ובכל שעה.

ואז הקאפיטאניו כ"ש שחרה אפו וחרק את שיניו. והיה מדבר נגד מעלת המוריניו שלא בפניו כי רוצה לסכן אשתו ובניו וכל חבורתו להתהלך בתוך ים בימים האלו ובזמן הזה. אבל לא היה לו פה לדבר עמו כיון שהוכרח לעמוד בדבורו להמתין עד ליל מש"ק. וגם הוא הודה בע"כ⁽¹⁾ תראו הנס הגדול שנעשה לכם שאם היינו באמצע הים בזה הרוח החזק לא היה ח"ו תקוה לנפשנו. ואינכם משגיחים והגם שה' עשה לכם ניסים אין ראוי לסמוך על הנס כי לא כל שעתא מתרחש ניסא⁽²⁾. ומחוייבים אנו לעשות את השתדלותנו להמלט עצמינו מסכנה שאנו רואים בעינינו. וכל זה היה מתרעם נגדינו כי היה רוצה ש[נצא] מהספינה ונשב שם בעכו. או לפחות שנחזור לאחורינו לציידה ושם נשב עד בא ספינה אחרת ולהשליך המשא מעלינו. אבל אנחנו לא הטינו אוזן לדבריו כי כל מגמתנו לגמור דרכינו ולהגיע לעה"ק תוב"ב כיון שלא היינו רחוקים אלא דרך שלושת ימים. ושם אתנו הח' רבי מאיר אשכנזי הנז"ל זה נטה אוזן לדברי הקאפיטאני ועלה אל היבשה וישב שם בעכו כי היה מתיירא להוליך ממונו אל יפו בלתי עבור דרך ציידה ולא רצה לבוא עוד עמנו.

וגם ביום ש"ק לפ' יתרו וכל יום א' עד חצי היום לא היה רוח טוב לא לציידה ולא ליפו. והקאפיטאני לא היה לו פה לדבר כי הכיר כמעט כי מאת ה' היתה זאת לאינו סיבה (כי באמת מחסידי אומות העולם ומודה בהשגחת ה'). ואנחנו חשבנו כי כל זה הוא לתועלתנו להמתין תשובת השליח אשר שלחנו וע"כ חזרנו ונתננו לו שוחד דברים ושוחד ממון עד שנתרצה להמתין עד עבור כל יום ב' אולי יחזור השליח אשר שלחנו ביום ד' ובתשובת האגרת יורנו הדרך אשר נלך בה. ואם יש חשש סכנה וכיוצא. והגם כי באמת ביום א' אחר חצי היום וליל ב' ויומו ג"כ היה רוח טוב לא שם לדרך פעמיו ועמד בדיבורו. אבל

(1) בעל כרחו.

(2) עיין מגלה ד' ע"ב.

בליל ג' היה רוצה לילך ולא יכול כי עכבהו הרוח כי לא היה טוב. ויהי בבקר ותפעם רוחו ויחר אפו על הימים שעברו על שלא הלך לדרכו בהיות הרוח טוב. וגם אנו נצטערנו על העיכוב ח' ימים ללא דבר וללא תועלת ולא ידענו מה לעשות מאחר שלא בא השליח ולא ידענו מה נהיה ממנו. ובדבר הזה היו כמה צדיקין וסתיקות היאך לעשות לפי שבאגרת ששלחנו גורנו אומר שישלחו לנגדנו ליפו אנשים וגמלים ושומרים כדי צורכנו. ואם השליח הלך ועשה שליחותו בזמנו א"כ אפשר שהאנשים ימתינו עלינו שם ביפו. ואיך נוכל לילך לציידה ולהתעכב שם. ואח"כ נהיה מוכרחים להוציא יציאה יתירה על אלו האנשים שבאו בשבילנו. ואם השליח לא עשה שליחותו איך ומה נעשה לילך ליפו. שמא נהיה מוכרחים להמתין שם איזה ימים עד שנמצא גמלים וסוסים וחמורים לנו ולנשינו ולטפינו ולכל רכושינו. ואנשי המקום אנשי רשע וסכנה⁽¹⁾ עד כי האיר ה' שכלינו ועלה בדעתנו להניח שם מקצת מהממון ביד סוחר א' אנ"גליס⁽²⁾ חשוב מאד שם לעכו. שכן אמרו לנו מעיקרא כי טוב הדבר שלא להוליך כל אותו הממון עמנו וכן נעשה. ובזה ידענו כי כל עכבא לטובה והכרנו אותו אח"כ כאשר יבואר.

ובכל זאת אנחנו מחזיקים בתומתנו להתהלך משם ליפו ובכן ה[ו]כרח הקאפיטאני על אפו ועל חמתו ליקח איש א' עמו אומן ובקי בדרך [יפו] ולהטות אוזן לדברינו ולהוליכנו דרך יפו כי כך היתה בשטר חובתו וכך יפה לו ע"י השוחד שהוסיפו לו. אלא שהיה מטיח דברים נגדנו ואומר שאם לא יודמן לו רוח טוב שיליך אותנו עד חי"פא הוא מקום למטה תחת הר הכרמל ושם נשב עד בוא הרוח. וגם זה הוא מקום רשע לפי הנשמע⁽³⁾. ואעפ"כ⁽⁴⁾ השלכנו על ה' יתן והתפללנו לפני ה' יתן בלב הקאפיטאני להוליכנו בדרך הטוב והישר. ועשינו השתדלות לקבל אגרות לתועלתנו משם בעד האג"ה[ה] של יפו וכן עשו ולקחו מתנה בעד האג"ה של יפו שמלה חדשה. ובכן ביום ד' לפ' משפטים כ"ט שבט ב' או ג' שעות קודם הלילה שם לדרך פעמיו והלכנו כל ליל ה' אבל להיות הרוח חזק וקשה הרבה מאד הוכרח לחזור לאחריי. ויהי בעלות השחר ביום ה' נמצינו עומדים אצל נמל חי"פא ושם ישבנו גם בכינו בזכרינו את ציון כי היינו רחוקים מהלך ג' ימים מירושלם והרוח כ"כ חזק וקשה ונגדיי ולא יכולנו להגיע אל מחוז חפצינו והוכרחנו לישוב שם ב' ימים. והיינו רואים בעינינו הר הכרמל שהיה רחוק מעט והיה לנו צער גדול על שלא יכולנו ליכנס שם. ויהי ביום הששי סמוך לחשכה הלך הקאפיטאני לספינה קטנה וחזר לעכו

(1) כנראה לא היו יהודים ביפו באותו זמן (עיין בהקדמה).

(2) Inglese, אנגלי. גם בחיטה לא היו נמצאים יהודים אז.

(4) = ואף על פי כן.

(ונתננו לו אגרת לדרוש מאותו אנ"גלים שיש שם אם הגיע השליח ששלחנו ולא נודע איו) וחזר בליל ש"ק קרוב לד' שעות והוא עודינו מקשה לבו שלא להוליך אותנו ליפו וכ"ש בראותו אלו הב' ימים שהיו כ"כ נגדיים. וע"כ היה מטיח דברים נגדינו ומתרעם עלינו. ובראותינו כי אנחנו בידו והיה יכול ח"ו להזיקנו הסכמנו ונתננו הרשות בידו להוליכנו אל אשר יהיה הרוח ללכת או לציידה או ליפו. וכך נשאר התנאי עמו בליל (דף ב' ע"ב) ש"ק כי נשקט מעט הרוח ונהפך לטוב.

וביום ש"ק לפ' משפטים כ"ג שבט בעלות השחר שם לדרך פעמיו ואנחנו עינינו תלויות אל ה' אלהינו עד שיחוננו ויוליכנו אל הדרך הטוב והישר. כי ממש היינו כעורים ההולכים באפלה. וישמע ה' את קולינו וישלח רוח טוב לדרך יפו והיינו הולכים בנחת ולא בצער כי לא היה כ"כ חזק. ועדיין היינו מצטערים שמא נגיע ליפו ביוש"ק⁽¹⁾ עצמו להיותנו רחוקים מהלך ח' שעות ולא יותר. ויכריח אותנו בעל הספינה לצאת בשבת (כי היה מתפחד להתעכב באותו הנמל מפני הסכנה אם יבוא רוח חזק שתשבר הספינה ח"ו) וא"כ נבוא ח"ו לידי חלול שבת. וה' עשה לנו נס ופלא כי להיות שלא היה הרוח חזק היתה הספינה הולכת לאט לאט. ולעת ערב נתחזק הרוח וראינו בעינינו ספינה שנסעה קודם ספינתנו והיתה רחוקה הרבה ממנו ואז נשארה לאחרינו. ובכן בליל מש"ק אחר ההבדלה ופזמונים והפרשה⁽²⁾ ממש הגיעה הספינה סמוך לנמל ושם השליכו הברזל. ולא רצה להתקרב אל הנמל כמו שעושים למקומות אחרים מפני הסכנה. ואז תכף ומיד שלח אלינו שר העיר ספינה קטנה עם כמה תוגרמים לראות מי הם האנשים שבספינה ושנלך מהר אל תוך העיר. אז קם הקאפיטאניי בבהלה גדולה הוא והמלחים אשר אתו לגרש אותנו מהספינה ולהוציא את כל הממון ואז הלכו אל היבשה מעלת תחכם ר' יהודה כהן וכ"מ רפאל רוויגו ומשרתו רפאל והלכו אל תוך העיר והביאו האגרות אל השר הוא הג"א ואז שמח לקראתם כי היה לו הנאה מבשורות טובות שבתוך האגרות. וכ"ש כאשר ידע מתוכם שמביאים לו מנחה ושלחם לבית אחד לישן ואנו נשארו עד אור הבקר תוך הספינה. ואחר חצות התחיל הקאפיטאניי במהירות וקול צעקה לפנות הספינה ושלח [התיבות] וכל הממון מלמטה למעלה ומתוך אותה בהלה נאבדו כמה וכמה דברים והיה נזק לא מעט. ובאו ספינות קטנות ליקח הממון ולהוליכו אל תוך העיר. הבוקר אור והאנשים ונשים וטף שולחו וגורשו ממש מתוך הספינה אל היבשה כולנו בערבוביא ואז נכנסנו אל תוך העיר בעלות החמה. ושמונו כל הממון תוך מקום המכס.

(1) = ביום שבת קודש.

(2) נראה שמכוון לפרשת "ויחן לך", אלא שקשה שפרשה זו נאמרת לפני התבדלה.

ובין כך צוה הג"א לתורג'ימן שלו לבקש גמלים וסוסים וחמורים בשבילנו. וכן עשה ומי ראה את אלו נכנסים ובאים כדי ליתן לנו גמלים וחמורים והיו באים לאין מספר. ובכן פרענו המכס הצריך לכל ראש י"ד אריות⁽¹⁾ (שהוא קרוב לששה ציקיני) והביאו המנחה אל הג"א ומגדנות וכן אל התורג'ימן ולא הוצרכנו לפתוח התיבות כי השוחד עיור עיניהם. ואז לקחנו ל"ו בין גמלים וסוסים למשא להביא כל הממון וחמורים כ"ח לרכוב ולממון ג"כ. ורכבנו על החמורים אנשים ונשים וטף וגם התורג'ימן בא עמנו וד' אנשים עמו מזויינים לשמרינו בדרך והיינו הולכים בטוב להיות היום טוב לא חום ולא קור. זולת אשתו של מעלת מורנו סי'⁽²⁾ רבקה שהיתה מתפחדת הרבה לרכוב. וגם סי' שמחה⁽³⁾ וכ"ש סי' אסתר בתה להיותה הרה וכרסה בין שיניה. והיו מוכרחים הבעלי חמורים להחזיקן בצעקותיהן בכל שעה. אבל אשתו של החכם כמהר"ר מרדכי אשכנזי הגם כי היתה הרה וחלתה הרבה ימים בספינה מצער הים ואותו היום עצמו שיצאנו מהספינה היתה ממש כמו מתה מחמת נענוע הספינה עכ"ו בהגיעה ליבשה ותחי רוחה. והיתה הולכת בשמחה ואומרת שאין לה פחד וצער כלל לרכוב (הגם כי אפילו לאנשים הוא צער גדול על אלו החמורים כי האוכף שלהם רחב הרבה) ויותר היתה חפצה בזה הדרך מכל הדרך אשר הלכנו הן במרכבה הן בספינה כי בכל אלה נצטערה הרבה וברכיבה לא היה לה צער. ובכן הגענו לרא"מלו⁽⁴⁾ סמוך ללילה והלכנו זה הדרך בשלום ובמישור בה' שעות בקירוב אלא שחמור א' בעט ברגלו אל רגל מעלת המורינו והוכרח לישב במטה מחמת המכה הרבה ימים אחר הגיענו לירושלם אלא שהיה מפציר עצמו לילך לבה"כ ובפרט בש"ק.

ויהי בלילה אחר אשר הגענו ברא"מלו בקש לנו התורג'ימן בית לשבת ושם עמדנו בדוחק ובצער. והיינו סבורים לקום בבקר לילך לדרכנו לשלום ולא יכולנו להיות שהיה להם באותו יום חגה גדולה וכן ביום ג' וביום ד' לא יכולנו למצוא חמורים וגמלים כדי הצורך להיות [ב]א שר גדול ועכבו כל הסוסים. אלא ב[אלו] הימים שלחנו בב' פעמים גמלים נושאים הממון והלכו לפנינו וכל זה היה לטובתינו שלא יבוא כל זה הממון עמנו מפני עיניהם הרעה. הגם כי נצטערנו לישב שם ער"ח וב' ימים של ר"ח אדר אחר תשלום חמשה שבועות תמימות שהיינו בדרך קמנו קודם אור הבוקר ושמנו לדרך פעמינו כולנו כ"א⁽⁵⁾ ורכבנו על החמורים. זולת אלו השתי נשים סי' רבקה וסי' אסתר כי בראות

(1) מטבע זה נזכר הרבה פעמים (עיין בן-יהודה, מלון, ח"א, עמ' 389). שויו כמו הגרזש

(פאסטער). עיין לונק, ירושלים, ד', עמ' 142, הערה 10.

(2) Signora, מרת. (3) חמותו של ר' רפאל רוויגו.

(4) רמלה. (5) כאיש אחד.

התורג'ימן כי היו מצטערות הרבה ברכיבה הלך בלילה ומצא דבר א' מעצים עשוי כמו לול של תרנגולים שרגלים⁽¹⁾ באלו המקומות להביא בתוכו הענבים וחתכו לשנים ותקנו כמו מטה קטנה שיוכלו לישב בתוכה ע"ג פרדה כראוי וכשורה. ובכן הלכו כך והנשים אחרות רוכבות על החמורים. אז מסר לנו התורג'ימן ערבי א' איש גבור חיל רוכב על הסוס לשומרינו בדרך ונערו עמו. והוא יעמוד בפרץ נגדנו מכל הערביים שהיו ח"ו יכולים לבוא ומכל אורב בדרך. ובכן הלכנו כל היום בלי עיכוב בשום מקום. והשמש היה חם הרבה. ועכ"ז לא ירדנו כמעט מהחמורים והלכנו מתחלה כמו ד' שעות מישור וכל שאר הדרך כולה הרים גבוהים. ובאמת ראינו כמה ניסים ונפלאות כל היום שה' הציילנו מיד הזאבים⁽²⁾ שהיו מלוים אותנו ובכל שעה ובכל רגע שואלים ורוצים מעות ומגזימים בלשונם. וכשהיתה כל השיירה יחד א' היה מתיירא מחבירו אבל אם א' היה נשאר לבדו לאחר או לפנים אז היה הגוי מגמגם בלשונו ומגזים ומאיים בחרבו הקשה עד שהיה מוכרח ליתן ד' או ה' פא"ראש⁽³⁾. ולא די אלו החמרים שמנהגם לעשות כך לכל אלא הערבי השומר עצמו הגם כי פעל ועשה הרבה לתועלתו עכ"ז ב"פ⁽⁴⁾ הפציר רוצה מעות והתעולל עלילות ברשע. והיה רוצה להכות החכם רבי (דף ג', ע"א) יהודה כהן על שלא מיהר לבוא אצלו כדי לדבר עמו בלשון ערבי שהיה רוצה מעות. וה' הציילו מידו וכן לכולנו.

ויהי לעת ערב היה אור לנו וראינו מרחוק מחמד עינינו היא עה"ק תוב"ב. ומאז באו לקראתינו כמה אנשים ונשים. בחורים וזקנים וחכמים. ונכנסנו בכי טוב אל תוך ירושלם קרוב לכ"ג⁽⁵⁾ שעות כולנו שלמים ובריאים. אלא שהיינו עייפים ויגעים ובפרט הנשים והילדים שכמעט לא אכלו ולא שתו והחמה קדרה עליהם. נכנס מעלת המורינו וכל בני ביתו לבית החכם ר"י כהן ושם באו להקביל פניו כל ליל ו' ויום ו' הרבנים הגדולים ראשי ישיבות ומדרשות. ומי ראה את אלו יוצאים ולא יצא⁽⁶⁾. וממש כל היום הוא אלו יוצאים ואלו נכנסים. והוא היה יושב במטה מחמת מכת הרגל. ואעפ"כ בעת קבלת שבת הוכרח לקום לילך בבית הכנסת ספ"אניולו⁽⁷⁾. כי כן המנהג שבאים הפרנסים והגבאים ומביאים מנחה בשם ויין מתנה הראויה להתכבד ומוזמינים וקוראים אותו לילך

(1) צ"ל : שרגילים. (2) חיינו : החמרים הערביים.

(3) מטבע קטן בחורכיבה. (4) ב' פעמים.

(5) הכותב שהיה מאיטליא חשב את השעות כפי השעון האיטלקי שהיה מסודר מערב לערב.

ובכן שעה כ"ג היא כשעה ה' אחרי הצהרים. אודות השעון האיטלקי בימי הביניים עיין ביחוד גינצפל Handbuch d. mathem. u. techn. Chronologie, ח"ג (1914), עמ' 94–95.

(6) עיין רש"י לשמות י"ח, ז'.

(7) Spagnuolo. אודות בח"כ של האשכנזים עיין בהקדמה.

לבה"כ שלהם. וכן עושים בשבת שנייה ראשי בה"כ של תלמוד תורה. ובשלישית בה"כ אשכנזים. והצד השווה שבהם כי צריך להתנדב נדבות גדולות כל א' כפי ערכו וכן מנהג כל האורחים. וביוש"ק אחר בה"כ חזרו לבוא כל חכמי ירושלים להקביל פניו ממש כתות כתות של מלאכי השרת. ובעת הסעודה כל א' מביא מנחה קטנה כוס יין מלא ברכת ה' וקערה א' של כסף ממניי מגדים או פירות חשובים לחבב מצות הכנסת אורחים.

ובאמת שהוא שמחה גדולה לראותם איך כולם מחבבים ומקבלים פני תלמיד חכם. אלא שלא היתה שמחתנו שלימה כי בליל ב' לפ' תצוה באו חבלי לידה לאשתי של כמהר"ר מרדכי אשכנזי והפילה זכר מה' חדשים ונפטרה לבית עולמה, ותהום כל העיר לאמר כי מתה [מ]חמת המגפה כי אמר[ו]..... יש זה החולי.... אשר ישבנו ש[ם] בכינו. והיו בורחים ממש מביתו של כמהר"ר מרדכי הג"ל אנשים ונשים כבורח מפני מדורת אש. ואח[רי] שנמצאו לה נשים שבאו לגמול חסד עמה הן העידו כי לא נמצא בה שום מום וסימן מובהק להכיר שמחמת המגפה מתה. ואז הלכה אשה אשכנזית בעולת בעל לגמול חסד להח' ר' מרדכי הג"ל לבשל לו ולכלכל את בניו. ואחר פורים חלתה ומתה בג' ימים. אז כ"ש שהוסיפו לחוש כי זה החולי היה בביתו. ובאלו הימים היו מתים כמה אחרים מיהודים וגוים. וגם נפטר חכם א' חסיד שהיה הולך ובא לבית החכם ר' מרדכי הג"ל ואכל ושתה עמו. באופן ששום א' לא היה רוצה שיכנס זה החכם ר' מרדכי לביתו. וכ"ש שכל א' היה פורש עצמו מליכנס לביתו. ונתאמת זה הדבר בעו"ה⁽¹⁾ שגם הוא נפל לחולי. וביום ב' פ' ויקהל כ' אדר נפטרה בתו הנקראת בו"נה⁽²⁾ וב' בניו היו חולים ג"כ. וביום ג' נפטר גם הוא והלך לעולמו. ואנו לא יכולנו לילך ולבקרו כי כולם פה א' מזהירים בנו שלא נכנס שם. ואם היינו נכנסים שם שום א' לא היה רוצה אותנו בביתו. ואחרי שידענו שהיה חולה לא עלה בידינו לבקרו⁽³⁾ לשלוח שליח לבקרו. ובכן כאשר נודע לנו הדבר הזה אז ממש מת לבנו בקרבנו ובכינו על פטירתו. ובפרט מעלת המורינו נר"י צעק ובכה בכי גדול והיו האחרים גוערים בו. כי בזה הזמן איננו טוב לתפוס דאגה בלבו. עכ"ז לבו דווה ומצוּעַר בכל עת ובכל שעה כל עוד שזוכרו. ובאמת כי הצער הוא גדול ואין להרהר אחר מדותיו של הקב"ה. ואולי כי לכפרת הדור נאסף הצדיק. וכן נראה שאחר פטירתו נעצר המגפה. חט"ו⁽⁴⁾ שבק לרבנן ולכל ישראל. י"ר⁽⁵⁾ מלפניו ית' להצילנו מכל צרה וצוקה מדבר ומחרב ומגפה. ונוכה לישב בבית ה' היא ירושלם הבנויה לאורך ימים. ולהרביץ תורה

(2) Bona.

(1) בעונותינו הרבים.

(4) חיים טובים וארוכים.

(3) צריך לחוסף; ולא.

(5) יהי רצון.

ברבים לקיים קרא דכתיב¹ כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים אכיר².
בליל ז' לחדש ניסן חלה וגם ילדה³ אשתו של כ"מ רפאל רוויגו בן
זכר תמים ונימול ליום ע"פ⁴, ובליל שלפניו ישבו שם כל הלילה ללמוד עשרה
ת"ח ובאור הבקר התפללו שם במדרש ותכף ומיד נעשה המילה, והמהל היה
זקנו כמוהר"ר אר"י⁵ נר"ו והסנדק החכם השלם כמוהר"ר רפאל מרדכי מלכי⁶
נר"ו ונקרא שמו בישראל דוד חי, ונעשה סעודה קטנה להיות ע"פ לאותם הת"ח
שהיו שם באותה הלילה לא זולת ואעפ"כ היה בשמחה רבא וסימנא סבא.

ובימי חש"מ⁷ של פסח היה העסק של מעלת המוריגו בחברת החכם ר'
ישעיה חתנו של הרב הקדוש ר' יהודה החסיד זצ"ל לברור ולבחור החכמים
השלמים הטובים שבהם מאותם שהיו חפצים ובאים לשמוע דברי אלקים חיים
כי רבים היו חפצים. ויש מהם עלה ב[גורלם להתקיים ולעמוד [בין] העשרה
המ[בוררים] כאשר פה יהיו נקובים ואלו ישבו במדרש לילות וימים רובם ככולם
ושם מתפללים כל ימות החול בבוקר בבוקר כתפלת ותיקין⁸ ובתפלתם צועקים
ובוכים ומתוודים בלב נשבר ונדכה עד כי ממש בוקעים רקיעים ובפרט בזמן
הזה שחולי המגפה הולך ורבה. אולי ישקיף וירא ה' משמים וימנע המגפה
מעמו ישראל ומעזה"ק ומכמה חסידים שנפטרו בעו"ה. ואחר התפילה מיד בקדושה
ובטהרה בטלית ותפילין על ראשיהם בחרו ללמוד ס' הזהר ואחרי זה כתבי
האר"י עד שעת אכילה. ואחר חצי היום לומדים גמרא ופוסקים וראשית חכמה
עד שעת מנחה. והיה התחלת הישיבה יוש"ק הוא ר"ח אייר התס"ב. י"ר שנוכה
ללמוד וללמד ולשמור ולעשות בארץ המובחרת הזאת. ויפדנו ויצילנו מכל חלאים
רעים ומיתות משונות וישלח לנו משיח צדקנו ויבנה בית קדשינו ותפארתינו
אכיר.

ואלה שמות חמבוררים לעשרה החברים⁹.

הח' השלם כמוהר"ר חיים חזן שהיה רב במצרים, החכם מוהר"ר ישעיה
חתנו של הקדוש כמוהר"ר ר"י החסיד זצ"ל.

(1) ישעיה ב"י ג'.

(2) אמן כן יהי רצון.

(3) ע"פ הפסוק בישיבה ס"ו, ח'.

(4) ערב פסח.

(5) כנראה = אברהם ראש ישיבה, היינו ר' אברהם רוויגו שיסד ישיבה בירושלים.

(6) עיין אודותיו מחברותיו של מר אליעזר רבלין הנזכרות בהערות, לתולדות חפצי

ירושלים, ח"ב, עמ' 107-108.

(7) בחולו של מועד.

(8) עיין ברבות ט" ע"ב.

(9) אודות חמבוררים האלה עיין בהקדמה.

הח' השלם כמוהר"ר יהודה ליב הכהן אשכנזי מבו"דון¹. הח' מוהר"ר
 נטע שהיה רב ואב"ד בהגני².
 הח' מוהר"ר זנוויל מקאלש³. החכם ר' ליב מאפאטשנא⁴. הח' ר' יוסף
 מבלייא⁵.
 הח' ר' משה מסעמייטיש⁶ הח' ר' שלמה מלוקאב⁷. מרדכי דלאטש⁸
 ממודונא.
 (כאן סופו של דף ג' ע"א, ע"ב הוא חלק).

1 Ofen באונגריה (עיין למעלה, עמ' 13 הערה 3).

2 Hagenau בעלזאס.

3 Kalisz בפולניה.

4 Opozno קרוב לפיוטרקוב בפולניה.

5 צ"ל : מביילא Biala בפולניה. עי' לעיל בהקדמה. יחד עם ר' יהודה חסיד בא גם

ר' זלמן ביילאר (היינו : מביילא) ומת ונקבר באותו יום שנפטר ונקבר המנחיג (עיין ס' "שאלו שלום
 ירושלים", רשומות, ח"ב, עמ' 467).

6 Semjatiſhi בפלך גראדנא.

7 Luków בפולניה.

8 מחבר ספור דגן (עיין למעלה, עמ' 14 הערה 5).

לתולדות היהודים בקורדיסטאן ושכנותיה

ידיעותינו על חיי היהודים בקורדיסטאן והארצות הסמוכות לה הן מעטות ודלות עד מאד. יהודי הגלילות האלה שקועים בדלות רוחנית וחומרית זה כמה דורות. הקשרים שביניהם ובין העולם היהודי הגדול הם רופפים. רק לעתים רחוקות פוקד נוסע יהודי את הקהלות הנדחות אשר שם—שרבות מהן הן עתיקות ימים, ומוזכירות לנו זכרונות קדומים מזמן שהמונים עצומים מִישראל ישבו עוד במזרח והמרכו הבבלי עמד בראש כל תפוצות הגולה — ומביא לנו פרישת־שלום מאחינו הרחוקים־הקרובים. מפני זה יקרה לנו כל תעודה היסטורית, כל תשובה וכל ידיעה היכולה להפיץ קצת אור על חייהם מאיזה צד שהוא. זה לא כבר פרסם פרופ' יעקב מאן⁽¹⁾ קבוצת תעודות על יהודי מוצול וקורדיסטאן שמהן אפשר להוציא כמה ידיעות מענינות על חייהם הרוחניים והכלכליים. התעודות הן מן המאה ה־טו, הי"ז והי"ח. אולם יש לשים לב גם לידיעות שאנו מוצאים בספרות השאלות והתשובות⁽²⁾ על קהלות ישראל שבסביבות מוסול ובקורדיסטאן ופרס. ידיעות שעד עתה לא הושם אליהן לב⁽³⁾ והן מפיצות אור רב על דרכי חייהם של נדחי ישראל אלה. יש לשים לב גם לידיעות שאנו מוצאים על מצבם במאה הי"ט⁽⁴⁾. אורח חייהם של יהודי הארצות האלה לא נשתנה, או נשתנה רק מעט מאד, במשך מאות בשנים. ויכולים אנו ללמוד מן המאוחר על המוקדם. מחקרי זה יתבסס בעקר על ספרי השו"ת וגם על קצת תעודות שאני מדפיסן בסופו כ„נספחות“.

(1) בספרו *Texts and Studies ח"א עמ' 491—549*.

(2) אמנם ספרי השו"ת שהגיעונו מחכמי הארצות האלה הם מועטים מאד. מקור חשוב למאמרי הוא ספר שו"ת צדקה ומשפט לר' צדקה חוצין ז"ל. שהיה מחכמי ארם צובא ואח"כ ראב"ד בבגדאד בשנות תק"ג—תקל"ג. חלק קטן מתשובותיו נדפס בירושלים תרפ"ו ע"י הרב ר' יצחק נסים רחמים. שני כרכים גדולים מהן נמצאים בכת"י בידי הרב הזה והוא הואיל בטובו להשאלים לי. אני מביע לו בזה את תודתי הרבה. כן אני מביע את תודתי הנאמנה לדר"ו. פישל, שנתן על ידי את התעודות הבאות בסוף המאמר והרשה לי לפרסמן.

(3) עי' משיב „בתרביץ" שנה ג' עמ' 348.

(4) מלבד ספר מסעותיו של הנוסע ישראל בן יוסף בנימין (תורגם לעברית ע"י דוד גורדון בשם „מסעי ישראל, ליק תרי"ט) יש לנו ידיעות מרובות בשו"ת „רב פעלים" להרב הבגדאדי המפורסם ר' יוסף חיים, שנדפסו בארבעה חלקים בירושלים תרס"א—ס"ג—ס"ה—תרע"ב.

א.

יהודי קורדיסטאן פזורים בהרבה עירות וכפרים נדחים. אין להם כמעט שום קשר עם יתר אחיהם שבארצות אחרות, אך מזמן לזמן היו מבקרים אותם שדריים מן הארץ הקדושה. כך אנו רואים ששד"ר אחד, ר' מרדכי בר', אליעזר סידון, בא שתי פעמים לקורדיסטאן ולפרס „בשליחת עיר צפת”¹. בדרכו התנפלו עליו פעם שוללים, ולא הניחו לו לא כסף ולא שוה כסף. התנפלויות של שודדים על הולכי דרכים הם מעשים בכל יום. מפני סכנת הדרכים ומפני פזורים הרב של יהודי קורדיסטאן יש שהיו השדריים מגיעים רק אל הקהלות הגדולות וממנים שליחים אחרים במקומם, מילידי הארץ, שיסבבו על כל המקומות ויקבצו את הנדבות². את שליחי ארץ ישראל היו אחינו אלה מקבלים בסבר פנים יפות³.

(1) מאן שם עמ' 529.

(2) שו"ת צדקה ומשפט כתי (ומתוך שכתב-היד הוא מבלבל ובלתי מסודר לא יכולתי לציין את הדף בכל המקומות שאביא ממנו): „שליח שבא מא"י פה בגדאד יע"א ולי רצה להטריח עצמו לסבב בכל העירות והכפרים שהם קרובים לבבל דרך ה' ימים, ז' ימים, עשרה ימים, ומינה שליח במקומו לילך לאותן מקומות לגבות מהם נדבה, ופסק עם השליח שכל מה שיגבה מאותן המקומות שיקח אותו שליח שליש בשכרו ויתן לשליח א"י שני שלישים, והלך שמעון שהוא שליח של השליח לאותם המקומות ונשלל בדרך... יצאו עליהם ערביים כשנים עשר איש בהרבות וברמחים ושללו לשמעון ולכל אותם שהיו עמו... וגם הפשיטוהו בגדים והנחתוהו ערום ועיריה, והלך לאותה העיר. ואותם היהודים ראו אותו שהוא ערום קנו לו בגדים. וגם נתנו לו נדבה לא"י...”. ועי' גם ס' חוט המשולש לר' יהודה דיוואן, קושטא תציט, חלק התשובות ס' ד', שהוא תמה „על בני ארץ ישראל הבאים לחוצה לארץ לערי קורדיסטאן ופרס שאוכלים בשר נפחח... הגם שדעתם לחזור בודא"י...”, וכונתו בודא"י לשדריים הנאים מא"י. ר"י דיוואן הלך בשנות תע"א-תע"ג בשליחות חברון לקהלות קורדיסטאן פרס ומדי, ואנו מוצאים אותו בתבריו (דף ל"ג ב'), המדאן (נ"ג א'), גם בחלק השו"ת ס' י"ח, כאשן (שו"ת ס' ה'). בשנת ת"ץ הלך בשליחות ירושלים ודרש בבגדאד (כו' ב'). אשור = מוסול (כ"ז ב'), גם נ"ה א', דייארביכיר (מ"ז א'). הוא הלך גם לתימן (עי' הקדמתו). בסוף ימיו היה ר"מ בצפת. מו הדרשות שדרש בקהלות פרס נראה שהיו שם ת"ח הגונים מסוגלים לשמוע חדושי תורה. אולם כמאה שנה אחר כך כותב הרחי"ד א': „וגדלדה התורה עד שהיום בערי פרס אפילו תפלה אינם יודעים לא בכתב ולא בעל פה, ורובם אינם יודעים כי אם אשרי וישיב ביתך ופוסק שמע ישראל ולא עוד. והם טובלים קודם תפלתם ונכנסים לביהמ"ד ברעדה ישתקו יחדיו עד אשרי וכשמגיע לאשרי אומרים כולם בקול עד סוף אשרי ושמע עד ואהבת ותו לא, כמו שידעתי מפי מגידי אמת” (שה"ג הוצ' ב"י-עקב סוף ח"ב). ועי' גם שו"ת נדיב לב לרח"ד חזן ח"ב סי' כ"ג, שר' אליעזר חיים „מאנשי המדאן יע"א ושוכן עתה בהטראן יע"א” כותב: כמה אמוראים וגאונים זיע"א מפרסקמו, ולמלאכי ה' דמו, ועתה נעשית כמצודה שאין בה דגן, ובעוה"ר נשתכחה תורה מפרס... שאפילו נוסח שטרא לא ידעין למכתב וחכמינו כבלי מדע, אוי לה לאותה בושחה. הדברים נכתבו בשנת תרכ"ג, ואולם רב זה מראה עור בקיאות הגונה בספרי הפוסקים והשו"ת.

(3) הנוסע בנימין מספר שבבוא אליהם שליח מירושלים יוצאים כלם לקבל פניו ונושאים אותו על שכמם אל בית הנשיא, שם חולצים את נעליו ורוחצים את רגליו ואת מי הרחצה ישתו כל

ונותנים להם נדבות הגונות, יותר מכפי יכלתם. האהבה לא"י היא חזקה מאד בלבם, ולמרות ענים וסכנת הדרכים היו יחידים מהם עולים לא"י⁽¹⁾. לפעמים היו חכמיהם פונים בשאלות לחכמי ארץ ישראל⁽²⁾. מענין לדעת שגם מארצות אשכנז נזדמנו לשם, אמנם לעתים רחוקות, חכמים עניים שהיו מחזרים לאסוף נדבות, וידענו על דבר "חכם יאודה אשכנזי" שזה כמה שנים שיצא מערי אשכנז והיה מחזר ממדינה למדינה זה קרוב לעשרים שנה ויותר שעלה האיש מעירו ובא בשליחות לעצמו⁽³⁾ פה בגדאד...⁽⁴⁾

ידיעות מלאות ענין נמצא ע"ד קשרי המסחר של יהודי בבל ופרס בינם לבין עצמם ועם יהודי אירופה. "ראובן הביא עמו סחורה אחת מערי פרס לצובא, ואמרו לו שסחורה זו לא תמכר אלא בערי פרנקייה⁽⁵⁾ ע"י פרנקוס שדרים פה צובא, שיש להם שותפים בערי פרנקייה. ואז הלך אצל שמעון שיש לו שותפים בליגורנא⁽⁶⁾ ואמר לו תעלה סחורה זו לשותפים שלך שבליגורנא... והלך שליח ראובן לליגורנא, ועברו דברי ריבות בינו ובין שותפי שמעון ועמדו בדין תורה לפני בית דין ישראל שבליגורנא...⁽⁷⁾ סוחר בגדאדי אחד שולח "תפלין ומוזוות לערי פרס ללוי למכור לו הסחורה הנז' ולקנות לו בהם משם

הנאספים. נכבדי העדה ישתו ראשונה והנותר יתנו לגשים ולילדים (מסעי ישראל עמ' 40). ועיי"ש גם עמ' 36. ועי' גם שו"ת חוט המשולש לר"י דיוואן סי' ה': "ואשיבה שואלי דבר מפני כבוד הק"ק (קהלת כאשן בפרס) אשר גומלים טובה עם תושבי עה"ק ולעולם ידם פשוטה לתת כפי מסת ידם לקיום עיר קדשנו". בתשובה זו הוא מדבר על התקנות שתקנו בקהלה זו השר"ים הקודמים לו.

(1) עי' שו"ת המהרי"ט ח"א סי' פ"ב: ראובן מעיר אחת אשר מערי קורדיסטאן, רחוק מחלב כט"ו ימים, בא פה צפת תוב"ב. ועי' גם "אהל דוד" לר"ד ששון עמ' 1009, שכת"י מספר אור זרוע לר' דוד ב"ר יהודה החסיד התחיל להכתב בעיר עמאדיא בשנת אתתע"ז לשטרות (=ה"א שכ"ו), עי' ישי בר עמרם הכהן אלעמאדיאני, ונסתיים בירושלם ע"י ישי הנ"ל בשנת השכ"ט. ויש להוסיף ע"ז גם את דברי ר' יששכר ין סוסאן בהקדמתו היקרה לפירוש הערבי שחבר לתורה (אהל דוד עמ' 65). הוא מספר שתלמידיו הבאים מסביבות בבל ספרו לו שעוד היום כמה כפרים מדברים בלשון ארמית, "ואין להם לשון אחרת אלא הוא, ושני יהודים שבאו משם ראיתי שהיו עמי הארץ גמורים שלא היו יודעים מהתורה דבר אפילו ברכת המזון, והיו מדברים בו ברגילות ומהירות גדולה". ר' יששכר ישב בצפת והיה בן זמנו של ריי קארו. ועי' גם שבחי ר"ח ויטאל (בגדאד תרכ"ו) דף ה' א' על איש אחד שבא מאשור לצפת.

(2) בשו"ת המהרי"ט ח"ב סי' קנ"ד יש תשובה ששלחו חכמי צפת לאספהאן אשר בפרס.

(3) "שליח לעצמו" — מאסף נדבות לצרכיו.

(4) שו"ת צדקה ומשפט כת"י. ועי' עתה ב"אהל דוד" לר"ד ששון עמ' 763.

(5) כנוי לאירופא, והפרנקוס הם יהודי אירופא שישבו בארם צובא, היא אליפפא.

(6) ליורנו באיטליא. יש לציין שכמה מיהודי אליפפא הטיבו לדבר איטלקית, ע' מסעי

ישראל 15.

(7) שו"ת צדקה ומשפט כת"י.

שום סחורה ולשולחה לו לכאן בבגדאד¹. ובתשובה אחרת יסופר על „ראובן תושב כרכוך שבא לבגדאד לקנות סחורות ולחזור למקומות לשאת ולתת. וקנה משם סחורות בהלואה מכמה בני אדם, מאחד אלף רומי² ומאחד חמש מאות רומי, וכן על זו הדרך, וקנה מלוי בהלואה בסך חמש מאות גרוש... ולא פרע ראובן ללוי... וכראות לוי שלא פרעו ראובן לקח לוי כתבים משרי המדינה של בגדאד למושל של כרכוך שיגבה בחזקה מראובן...³. יהודים מבצרה ודמשק באים לרגלי מסחרם, באמצע המאה ה"ח, לקוגין לכלכותא ולערי תימן⁴, ובכן התחילה חדירתם של יהודי עיראק להודו זה קרוב למאתים שנה.

רבות סבלו יהודי פרס וקורדיסטאן מן המושלמים הקנאים. היו גם גזרות שמד בערים שונות והיהודים הוכרחו להמיר דתם, אבל אנוסים אלה היו משתדלים בכל כחם לשמור על היהדות בצנעא ונזהרו מלהטמע בין יתר התושבים. והרי שאלה אחת המלמדת אותנו הרבה: „בעיר אחת גזרו שמד על ישראל ובעו"ה נשתמדו יחד אנשים וגושים וטף, וכראותם שנשתמדו חששו בלבם שמא יבואו גוים ויקחו מהם נשים ויעברו על לא תתחתן בם, בתך לא תתן לבנו, קמו (צ"ל: קם) כל אחד ואחד [ואמר] זה הבת אני שדכתי אותה, ובתוכם היתה בת יתומה ובאו גוים ליקח אותה. קם ראובן ואמר: זאת מאורסתי היא מקודם לכן. ומרוב פחדו של ראובן על הבת קם ונתן לה כסף קדושין בינו לבין הבת בלא עדים... ומרוב פחד הגוים קם ראובן הלך ועשה כדין בערכאות של גוים ובא על הבת בלא כתובה מפחד של גוים. עכשיו הלך ראובן וברח מפני הגזרה, ואחר שברח בטלה הגזרה ולא נודע להיכן ברח...⁵ ואמנם אנו יודעים שהאנוסים אשר במשך כותבים בצנעא כתובות לנשותיהם, אחרי שסדרו את הנשואין הפומביים כדת האיסלם⁶.

ה„שיכים" שבכל מקום רדו בתושבים בפרך ועשו מה שרצו בשרירות לבם ואין דין ואין דייך. כמה פעמים נענו יהודים ע"י עריצים אלה בענויים קשים ומרים כדי שימירו את דתם, והם בחרו למות על קדוש השם. על מעשה

(1) שו"ת צדקה ומשפט כת"י.

(2) רומי = גרוש רומי או קרוש רומי ע"י מאן שם עמ' 528.

(3) שו"ת צדקה ומשפט כת"י.

(4) ע"י גספח א' סי' 4. ועל יהודי קוגין ע"י מש"כ מרכס ב-*Revue des Etudes Juives*

293 ואילך.

(5) שו"ת צדקה ומשפט כת"י. והשאלה היא אם קדושין אלו הם קדושין או לא. וע"י עתה

גם ב„אהל דוד" לר"ד ששון עמ' 764.

(6) וכך עשו גם אנוסי ספרד ופורטוגאל, ע"י במאמרי על האנוסים בספרד ופורטוגאל, ב„ציון"

ספר ה' עמ' ל"ג.

אכזרי ונורא יסופר בגבית עדות אחת: „זה מיכאל עשה רופא“¹ בעיר של כע-ב. והשיך אמר לו שימיר את דתו ולא קבל, קצצו חוטמו ולא קבל, קצצו אוזנו ולא קבל, קצצו לשונו ולא קבל, הטילו עופרת באותו מקום ולא קבל, סרקו את עור פניו והסירו אותו ולא קבל, וקם השיך ואמר שיוציאוהו לחוץ, ואחר שני ימים יצאנו מן העיר ומצאנו אותו מושלך מת במדבר“². שפיכת דמים היתה אחת העבירות הקלות ביותר אצל בני הארץ הזאת בכלל ואצל הערביים שבסביבות בצרה בפרט. שיך אחד אומר לאחד מחכמי בצרה: „אני רוצה ממך שתוכיח את היאודים שיוצאים לערביים ומוכרים כהרב ומרגאן“³... שלא ילכו אצלם איש יחיד לבדו יען כי הערביים מעדאן אנשי רשע... ורובם ככולם הורגים נפשות על פחות משה פרוט ה. אם ימצא אותם איש יאודי ועמו דבר השה מחמדיי⁴ הורגים אותו ולוקחים ממנו ומלבושו...“⁵. ואמנם מרובים הם המקרים של הריגת סוחרים ורוכלים יהודים. והרי מעשה „באיש אחד ושמו דוד בן זכריה שהוא דרפה בגדאד יע“א והולך לחילי שהיא סמוכה לבגדאד מהלך שני ימים, וכל השנה הולך שם להסתחר ולעשות משא ומתן... והיהודים בחילי הם מעט מזער...“⁶, וסוף דבר נהרג דוד זה⁶.

ב.

ידיעות מרובות אנו מוצאים על חיי המשפחה שלהם. ההורים מקדשים את בנותיהם בעודן קטנות, אפילו בנות שש ובנות שבע. הקדושין נעשים, כמו בימי התלמוד, זמן רב לפני הנשואין. האב מקבל בקדושי בתו מאת החתן או

(1) עסק ברפואה.

(2) שו"ת דגל מחנה אפרים לר' אפרים לניאדו ח' אה"ע סי' ב', והערות נתקבלה „פה בכל (= בגדאד) יום כ"ג כסלו התקמ"ה“.

(3) אמברא צהוב (Bernstein) ואלמוגים.

(4) מטבע על שמו של השולטן מחמד.

(5) מתוך גבית עדות שנתקבלה בבצרה ברי"ח אב תק"ס ונדפסה בספר רב ברכות (בגדאד, רב ביר' כ'ו'ת = תרכ"ח), והתשובה היא לר' משה חיים, הרב הראשי בבגדאד.

(6) שו"ת צדקה ומשפט כת"י. ועי' גם בשו"ת בית דינו של שלמה (קושטא תקל"ה) ח' אה"ע סי' ג' באחד מיהודי צובא שהיה הולך להסתחר באסכאנדרוניה, ומשם הלך לבילאן ולא נודע מה היה לו ואביו הלך לחפשו באנטיוכיה וכו'. וע"ע בשו"ת מר ואהלות לר' אברהם ענתבי ח' אה"ע סי' ו': „היו הולכים בשיירא כת ישראלים ופגעו בשיירא אחרת שבאים מתל עפר וגוי אחד מבני השיירא היה מסיח לפי תומו... ואמר להם: יודע לכם יהודים שאיך נהרג יחייה בן משה בג'בל סנג'אר... ואני ראיתי ראשו של יחייה בין הראשים הנהרגים, שהביאו אותם הראשים מגבל לתל עפר להוליך אותם לאשור לפשוט עורם, ומגבל לתל עפי דרך יום אחד“. התשובה נכתבה בסיון תקפ"ב והמעשה קרה כמה שנים לפני זה.

אביו כסף¹) או שוה כסף²) או גם דבר מאכל. על פי רוב מקדשין בכוס יין שמשליכים לתוכה מטבע של כסף או זהב; לפי מנהג פרס אומר המקדש: „אריסת לי ומקודשת לי אנתי פלונית בת פלוני ב הדין כסא דחמרא ומה דאית בה מן כספא ודהבא באנפי סהדי אילין כדת משה וישראל“³), ועל כוס זו מברכין ברכת אירוסין. כל זה בשעה שהקדושין נעשים ע"פ הסכמה מוקדמת ובאופן חגיגי, אבל יש גם שהקדושין היו נעשים בלי הכנות יתרות, בתוך כדי שיחה, כטוב לב שני הצדדים, אבי הבת והמקדש. והנה ציור נאמן מקדושין כאלה: „מעשה שהיו יושבים שם אברהם יצחק ויעקב, והעידו על נפשם ועל יהדותם, איך היו יושבין עם ראובן, ובא שמעון ועמד לפניהם, ואמר לו ראובן לשמעון: בוא שב אצלי שהרבה אני אוהב אותך. אמר לו שמעון: אם היית אוהב אותי היית נותן לי את בתך. אמר לו ראובן: תן לי דבר לאכול. אמר לו שמעון: אין לי כלום. והוציא שמעון שני רנריקין⁴) ונתן בידו של ראובן ואמר לו: אלו קדושי בתך. השיבו אברהם הנז' ואמר לשמעון: איזו בת? אמר לו שמעון: אותה הבת שיודעת ללמוד תורה. ענה יצחק ואמר לו: אמור שרה. אמר: בתך שרה. אז גער בו ראובן וקילל אותו, אמר לו: שרה אינה ברשותי, והשליך המעות מידו. וראובן הנז' יש לו שתי בנות, שרה ורבקה, שרה היא בוגרת ורבקה קטנה כבת חמש ככת ש...“⁵). המעשה קרה כנראה באיזה בית מרוח, והאב היה סבור שהוא מקדש את בתו הקטנה.

רגיל הוא הדבר שהאב מקדש אשה לבנו, ויש גם שהורי החתן קונים אשה לבנם, כמנהג הערביים. בשנות בצורת היו העניים מוכרים את בנותיהם

(1) עי' שו"ת רב פעלים ח"ג, אה"ע סי' ו'.

(2) שם ח"א, אה"ע סי' י"ג. ועי' גם בשו"ת נדיב לב לר' חיים דוד חזן, ראש הרבנים בירושלים, ח"ב סי' כ"ג, בשאלה שבאה מטהראן בשנת תרכ"ג: „ראובן ושמעון היו יושבים במשחה היין ומדברים בענין קדושי בת שמעון לראובן ובת ראובן לבן שמעון, ולקח שמעון כוס יין מסעודתו ומשלו ונתן לראובן ואמר לו: כוס זה בקידושי בתך פלונית לבני זה, והבן באותו זמן למרבה בן שמונה שנים, והבת ג"כ קטנה, ומעולם לא ראו הבן והבת ולא הכירו לזה עד עתה, וגם אבי הבן לא ראה הבת מעולם, מפני שזה בקפוטקיא וזה בנהרדעא...“. ואחר כך נכתב שטר מגומגם כיניהם בענין זה. שם סי' כ"ו יש עוד סאלה מענינת מעיר פאשאן (צ"ל: כאשאן) אשר בפרס, כמו שנראה מדבריו: „ולפי שהמנהג אצלנו לפרש למגרש פירוש הרי זה גיטך בלשון פרסי“.

(3) X, JQR, 618. ועי' משיכ בתשובות הגאונים שהוצאתי במדעי-היהדות כרך ב', ירושלים

תרפ"ו, עמ' ג"ז-ג"ח, וזהו נוסח עתיק מוזמן הגאונים ונפוץ בכמה מארצות המזרח.

(4) מין מטבע.

(5) שו"ת צדקה ומשפט כתי. ועי' מעין זה גם בשו"ת רב פעלים ח"ג, אה"ע סי' ה', במעשה שקרה בעיר חילי בשנת תרנ"ה, שאחד אמר לחברו: קבל כסף קדושין בעד אחת משתי בנותיך הנמצאות בבגדאד והבחירה בידי, או אקח את הגדולה או את הקטנה ממנה.

מפני הרעב. ומעשה בכהן אחד שרצה לזווג את בנו... ויהי בשנת בצורת קנה הכהן בדמים בת אחת מבני עירו בסך מה לבנו הנו, ויביאה אל ביתו ותהי לו כבת עד זמן משך שבע שנים, עד שתיקן כל צרכי חופת בנו...⁽¹⁾. והרי ספור אחר מענין מכמה בחינות. על נערה אחת שנתקדשה בבגדאד יצא קול הברה שהיא מקודשת לאדם אחד בעיר זאכו, ושלח בית-הדין לקרוא להורי הנערה, ואמר אבי הנערה ואמה, שבהיותם בזאכו והיו בדוחק גדול באו לעיר אחת הסמוכה לזאכו והנערה עמהם, ושם נמצא אדם אחד שיש לו בנים, ואבי הנערה מחמת דוחקו מכר את בתו לאמה לאותו היהודי בשמנה גרוש... ואיתה הבת קטנה היתה באותו זמן, כבת שש כבת שבע, והיה נשאר לאבי הנערה ג'יריק⁽²⁾ אחד אצל הקונה, ותבע אותו לפרוע לו אותו הג'יריק, והיו נועדים אותו האיש הקונה ואבי הבת ואמה בבית אחד, ולא היה שם איש זר ביניהם כי אם בחור אחד... וכשתבע אבי הבת לקונה באותו ג'יריק אז הוציא מחיקו ואמר בפני אותו בחור: הט אונך ושמע מה שאני אומר לאבי הבת, ואמר לאבי הבת: תקבל ג'יריק זה בשביל קדושי בתך לבני, ואמר לו אבי הבת: הן. וקבלו ממנו... אחר זמן מת האיש הקונה ובנו הגדול ונשארו לו שני בנים ואותה הבת ישבה בביתם. אחרי עבור זמן מה הביא אחד מהבנים את הבת עמו לבית אביה ואמר: קח את בתך, כי אינני רוצה עוד את הילדה הזאת, ועתה הנה בתך קח ולך, אם תרצה להשיאנה לאחרים השיאנה ואם תרצה למוכרה מכור... ואחר כך לקח אבי הנערה ואמה את הנערה והביאוה לבגדאד ונתקדשה לאחר⁽³⁾.

קרו גם מקרים שהנושים היו לוקחים את בנות הלויים נשים לבניהם, והיו כופין את הורי הבנות עד שיאמרו רוצים אנו. מעשה בראובן שבא מערי פרס פה בגדאד והניח אשתו ובת קטנה בערי פרס. ובאותו זמן היו היהודים עליהם גלות הרבה ועול משא מלך ושרים... ומכין ועונשין שלא כדין טף ונשים, ואשתו הגיעה לפרק אלו הן הלוקין... והכו אותה... והיא עניה... לקחה זווים מאדם אחד בהלוואה ונתנה לגוים, ואחר כמה ימים והנושה בא לקחת ממנה את הכסף שהלוה אותה, ואמרה לו אין לי מה ליתן, אמר לה יש לך בת קטנה תתני אותה לבני לאשה... ומחמת דוחקה הוכרחה להודות לו שתתן בתה לבנו לאשה, והלכו והביאו אנשים קהל ועדה ובאו לבית האשה והביאו כוס של יין ונתן הבן הכוס והקדושין... ביד אם הנערה ובתה... והבת באותו זמן היחה כבת שש או כבת שבע... כשנודע הדבר לאבי הבת מיחה באותם קדושין.

(1) שו"ת צדקה ומשפט כ"י. ועי' מעין זה בספרו של מאן עמ' 542.

(2) מטבע שערכה כערך רבע מג'ידי או שילינג או אלי לפי שער הכסף לפני המלחמה.

(3) שו"ת צדקה ומשפט, אה"ע סי' ז'.

בינתיים מתו אם הכלה ואביה והבת גדלה, וזבא אבי הבן ליקח הבת ולהוליכה עמו לעירו ושם לא יש יהודים כי אם גוים, ולא יש שם לא תפלה ולא עבודה ולא בית הכנסת... והבת ממאנת לילך עמו ואומרת: אם תמות איני לוקחת אותו הבן ואיני הולכת לשם, שקדשה בה מדאן ועתה הם דרים בבורמות שכלם גויים¹.

הבנות היו סחורה עוברת לסוחר, ויש שאדם היה מסלק בהן לאשתו הגרושה את כתובתה. מעשה כזה קרה בעיר כרכוך. ראוהו היתה לו אשה ולה שתי בנות, ואשתו היתה אשה רעה ורצה לגרש אותה והיא תובעת כתובתה ואין לו לפרוע כתובתה, ונתן לה שתי הבנות במקום כתובתה ונתן לה גט כריתות... ובת אחת היתה קטנה ומכרה אותה לאיש יהודי. ואם הבנות נשתמדה והמירה דתה ונשארה הבת אצל הקונה אותה, והבת היא כבת שש כבת שבע, ובא שוחט אחד ואמר ליהודי הקונה הבת: נתן לה קדושין לבת, שלא תבא אמה ותאמר אני רוצה בתי ותקח אותה בדין הגוים ותעשנה גויה, ועמד... ונתן קדושין ביד הבת וכתב לה כתובה ועשה לה נשואין, ואחר כך הביא הבת ונתנה לאביה².

בסוף המאה התשע עשרה התחילו יהודי בכל לתקן תקנות שונות בענין גיל הנשואין והשתדלו למנוע נשואי-בסרי. בבגדאד קבעו את גיל הנשואין לשלש עשרה שנה³. אבל יש לחשוב שבקהלות הקטנות והנדרחות היה גיל הנשואין קטן יותר גם סמוך לזמננו. אף המיאון, שנתבטל אצל יהודי אשכנז זה מאות בשנים, נהג אצלם עד הזמן האחרון⁴, וידוע שאין הבת ממאנת רק עד היותה בת שנים עשרה שנה ויום אחד⁵.

פוגשים אנו גם מקרים של לקיחת שתי נשים⁶. אף היבום נוהג עוד למעשה עד היום⁷, והם פוסקים שמצות יבום קודמת למצות חליצה, ואפילו במקרה שיש

(1) שו"ת צדקה ומשפט, אה"ע סי' ח'.

(2) שם, שם, סי' ט'.

(3) עי' שו"ת רב פעלים ח"ב, קונטרס סוד ישרים סי' א': "שמענו שבעיר בגדאד עשו הסכמה מקרוב שלא להשיא הבת פחות מן י"ג שנים, ויש אומרים עשו על פחות מן י"ד, ויש אומרים על פחות מן י"ב, אך כשהיינו בעיר בגדאד לא היתה הסכמה זו עריין". המתקנים חשבו, שאין להביא ראיה מדורות שקדמו, שהיו בריאים כפלי כפלים, על הגופים שבזמן הזה. אגב, בירושלים, הסכימו בחרם" עוד בשנת ת"ץ שלא תנשא הבת עד תשלום י"ב שנה, והתקנה נעשתה בעקר בשביל בני עדות המזרח, עי' שו"ת יוסף אומץ לרחיד"א סי' ק' ורב פעלים שם.

(4) שו"ת רב פעלים ח"ב, אה"ע סי' כ"ז, כ"ט, ל"א.

(5) עי' מש"כ בס' השטרות לרב האיי עמ' 40 הערה 15.

(6) שם סי' כ"ז: נשאלתי מערי פרס. אדם שיש לו אשה ורוצה לישא בחיה את אחות

אביה וכו', ועיי"ש סי' ט'.

(7) שם סי' כ"ב: אשה אחת מעיר ד' חוץ רחוקה מאשור (= מוצול) מהלך ששה ימים... באה

ליבם אשה אחרת ובנים. האח הגדול מיבם אפילו כשיש אח קטן יותר והוא פנוי¹. בבגדאד נוהגים עוד לגבות כתובת בנים דכרין אם כי אין הדבר מצוי². במצב שפל וירוד זה של חיי המשפחה, ושל החיים התרבותיים בכלל, תמהים אנו למצא נשים מלומדות ויודעות תורה בין יהודי קורדיסטאן ועיראק. מצד זה מענין ביחוד המכתב של אלמנת החכם ר' יעקב מזרחי לקהלת עמדיא³ שנכתב בתחלת המאה הט"ו: „בת מלך ישראל הייתי, מאן מלכי רבנן⁴, בין ברכי חכמים גודלתי. מעונגת לאבי ז"ל הייתי. שום מעשה ומלאכה לא למדני חוץ ממלאכת שמים, לקיים מה שנאמר: והגית בו יומם ולילה. בעונות הרבים לא היו לו בנים כי אם בנות. וגם כן השביע את בן זוגי ז"ל לבלתי עשות בי מלאכה וכן עשה כאשר צוהו. ומתחלה הרב ז"ל טרוד היה בעיונו ולא היה לו פנאי ללמד התלמידים, כי אני הייתי מלמדת אותם במקומו, עוזרת הייתי כנגדו⁵. ואחר פטירת בעלה השתדלה בכל כחה לקיים את בית מדרשו ופנתה בבקשת עזרה לקהלות קורדיסטאן. מכתבה מתובל בהרבה מאמרים מן התלמוד והוא מפליא אותנו בתכנו וסגנונו. ראינו כבר גם כן שאת „הבת היודעת ללמוד תורה“ היו החתנים מבכרים על בנות אחרות⁶.

שאלה מענינת מן הזמן האחרון היא אם „הנשים היודעות לקרות תנ"ך ומתפללות בכל יום“ עליהן לערוך תקון חצות כמו הגברים או לא. ואם ראוי לנשים ללמוד סדר הלמוד של ליל חג השבועות וליל הושענא רבה. הרב המשיב כותב „שלא נשמע שהנשים תאמרנה תקון חצות, אף על פי שהן נשים חכמניות ולמדניות ודרכן ללמוד תהלים בכל יום וגם יש להן למוד קבוע... וכן מנהג בביתנו שעומדות באשמורת קודם עלות השחר ואין אומרות תיקון חצות אלא לומדות פתיחת אליהו זכור לטוב וקצת למוד כיוצא בזה, וזקנתי היתה לומדת י"ח פרקי משנה... גם בליל הושענא רבה היו נעורות ולומדות משנה תורה ותהלים והתפללות של כורתי ברית...“⁷. יש לציין שגם בבומביי וכלכותא,

למה עיר בגדאד ובאה לה ידיעה שמת בעלה והלכה לעיר ההיא ונתיכמה וכו'. וחשאלה היא משנת תרנ"ב.

(1) שם סי' כ"ח וסי' ל'.

(2) שם סי' ל"ג, ועי' מה שכתבתי בהצופה לחכמת ישראל שנה י' עמ' 18–30.

(3) נתפרסם ע"י מאן בספרו הגז' עמ' 507–515.

(4) אביה היה הרב ר' שמואל הלוי.

(5) שם עמ' 511. נזכרים אנו בביתו של ר' שמואל בן עלי בבגדאד שהיתה „בקיאת בקרייה

(= מקרא) ובתלמוד“ והיתה מלמדת הקרייה לתלמידים. עי' עליה בסכוכו של ר' טתחיה מרגנשבורג.

(6) עי' לעיל עמ' 6.

(7) שו"ת רב פעלים ח"א קונטרס סוד ישרים סי' ט'.

במשפחות החשובות שמוצאן מבגדאד, מוסול ובצרה לומדות הנשים תנ"ך, משנה ועין יעקב, וכמה מהן בקיאות במדרשי חז"ל ובדיני השו"ע, והן בוחנות את השדריים הבאים לשם¹ לדעת אם הם בני תורה או לא.

ג.

בארצות אלו מפותח מאד הפולחן של קברי הקדושים. בזמנים קבועים בשנה יבואו אלפים ורובבות להתפלל ולהשתטח עליהם. בעת צרה, כגון עצירת גשמים וכדומה, יבואו אליהם להתפלל וגם לזבוח זבחים. יש מנהג בעיר אר ביל יע"א בזמן עצירת גשמים לוקחים חמש או שש בני בקר ומוליכים אותם על קברי הצדיקים שיש להם בבית הקברות, ושוחטים על כל מצבה בן בקר א' ואחר כך מתפללים על המטר, ואומרים י"ג מדות ותוקעים בשופר וחוזרים לשלום ומחלקים הבשר לעניים², והנה בא לשם שד"ר אחד, ודאי מארץ ישראל, והיה הדבר תמוה מאד בעיניו ופנה בשאלה אל ראש רבני בגדאד ר' יוסף חיים, ואחר שהוא נושא ונותן בדבר הוא בא לידי מסקנא שדבר זה "הוא איסור גמור, ואם נהגו בכך צריך שיבטלו מנהגם"³. אולם כך נהגו לא רק בארבל כי אם גם בה מדאן על קברי מרדכי ואסתר⁴, ובמקומות אחרים.

קברי הקדושים המפורסמים הם קבר יונה הנביא במוסול, קבר נחום הנביא באלקוש, קברי דניאל חנניה מישאל ועזריה בכרכור, קבר יכניה המלך בקופה. רובם קדושים הם גם לערבים⁵. נערצים ביותר הם קבר הנביא יחזקאל וקבר עזרא הסופר. המסורות על הקברים הללו הן עתיקות מאד ומימים קדמונים באו אליהם המונים המונים. רב שרירא גאון כותב באחת מאגרותיו⁶, שחכמי הישיבה בפומבדיתא מברכין את המנדבים לטובת הישיבה "בכנסת יחזקאל הנביא ודניאל איש חמודות ועזרא הסופר [וברוך בן] נריה ושאר חכמי התלמוד זכרונם כולם לברכה". לדברי ר' פתחיה מרגנשבורג היו באים לקברו של יחזקאל לחג הסוכות מששים עד שמונים אלף יהודים "לבד מישמעאלים". בדורות האחרונים תופס, כנראה, קברו של עזרא את המקום הראשון וממרחקים נוסעים אליו ל"זיארה"⁷.

(1) עי' זכרונות ר' יהושע ילין עמ' 124.

(2) שו"ת רב פעלים ח"ב, יו"ד סי' ל"א.

(3) מסעי ישראל עמ' 91⁹¹ ועל קברי מרדכי ואסתר בהמדאן עי' מאמרו של הרב ר' ישראל לוי ב-*Revue des Etudes Juives* כרך ל"ו עמ' 236–253 וע"ע כרך ל"ז 303, וכרך ל"ח 274.

(4) עי' עליהם מסעות ר"ב מטויליה הוצ' אשר עמ' נ"ב, נ"ג, ס"ה–ס"ט, ע"ג–ע"ה, פ"א, וכן גם בסכוב ר"ם מרגנשבורג, ובנוגע לזמן החדש עי' מסעי ישראל עמ' 26–27, 34, 42, 51–53 ועוד.

(5) נדפסה ע"י רש"י שכטר ב"סעדיהנא" עמ' 123. ועי' גם אגרת רב שרירא הוצ' ד"ר לזין עמ' 73: ותדא כנישאת דתוצל קרובה היא לבית מדרשו של עזרא הסופר.

(6) = בקור המקומות הקדושים. יריעות רבות על קברו של עזרא ישנן במאמרו של תחכם דוד

„מדי פעם בפעם ובפרט בימים שבין פסח לעצרת הולכים אחב"י אשר במדינת בבל ועיר בצרה ואשר בערי פרס ומדי וארצות הודו להשתטח על מצבת הצדיק... גם נמצאים שמה למכביר ערביים בעלי אהל ומקנה והמה מאמינים בהצדיק ומחבבים ומוקירים אותו עד מאד ונשבעים בו¹“. אגדות רבות מסופרות בפייהם של תושבי עיראק וקורדיסטאן, בין היהודים ובין המושלמים, על הקבר הזה. הנני מביא כאן שתיים מהן על פי כת"י אחד²: „ידוע ענין מארינו ורבינו עזרה הסופר ויע"א³. יודעים כל האנשים והנשים אשר סביביו מי הוא האיש ואיזהו האיש שיוכל להשבע לשקר על ארונו של הצדיק והקדוש עזרה הסופר מיד פגעה בו מדת הדין. מעשה בערבי אחד שגנב משכניו חבל ואחר כך נודע הדבר שהערבי גנבו. וימאן ויאמר לא גנבתי. הוליכותו אצל עזרה הסופר ואמרו לו: תשבע לפני ארונו, ונשבע והלך לדרכו. וישכב בלילה ההוא. ויהי בבוקר באו אנשי ביתו אל מטתו וראו חבל סביבות צוארו והוא מת. ויאמרו: ודאי עזרה הסופר נביא אמת“.

„עוד אחרת: בימי הרעב גנב יהודי מאת הערביים שתי תרנגולים וישחטם ויאכל אותם. אחר כמה ימים הלשינו עליו שהוא גנבם, ויאמרו לו: תבא עמנו ותשבע בעזרה הסופר, קוראים אותו אלאעזיר. וילכו עמו היהודים היודעים בו שהוא גנבם. ויעמוד לפני הארון ויאמר בלשון הקודש: שלום עליך רבי ומארי, בבקשה ובנא ממעלת כבודך שלא תענישני, מחמת הרעב אֶתְאֶכְלֶתְנוּם⁴. אומרים הערביים ליהודים: מה הוא אומר? אומרים להם: כבר נשבע, והלך לשלום“.

קברו של עזרה נמצא במרחק של מהלך שני ימים מבצרה. על הקבר בנויה חצר גדולה וכמה בנינים סביבה לצרכיהם של המבקרים. המקום נקרא „כפר אדוננו עזרה הסופר“. שומרי הקבר נקראים „שמשים של אדוננו“⁵. בזמנים קדמונים היה המשגיח על הקבר הקדוש מתמנה ע"י ראש הגולה וראש הישיבה שבבגדאד. על מנוי שכזה מודיע הגאון הבגדאדי רב דניאל⁶ לקהלות ואסיט ובצרה וסביבותיהם, והוא מספר שהממונה קבל את המנוי עוד בחייו של הגאון רב שמואל בן עלי, ויש בידו כתב על כך גם מאת „נשיאנו דוד ראש גלויות כל ישראל“.

ששון ב-Jewish Quarterly Review, הסיריה החדשה, כרך י"ז עמ' 410 ואילך, ושם גם צלומים מן הקבר.

(1) ספר מעשים טובים, בגדאד תר"ן דף כ"ח ב', הובא ע"י ששון שם עמ' 427.

(2) כת"י של ספורי מעשיות בידי הד"ר פישל. הכתיב נכתב לפני שנים מועטות.

(3) זכותו יגן עלינו אמן.

(4) אכלתי אותם. המלה נקורה בכתב-חיד. חלק מיהודי קורדיסטאן מדבר, כידוע, בדיאלקט

ארמי עד היום.

(5) ספר זכתי צדק לר' עבדאללה סומך (בגדאד תרנ"ט) ח"ב, שו"ת מעונגא דאתתא סי' א'.

(6) המכתב נכתב בשנת ד"א תתקס"א ונדפס ב-JQR, 8, ת" 396 XVI.

בשביל הבאים לבקר את הקבר של עזרא נתחברו כמה וכמה שירים ופזמונים שיש לאומרם על יד הקבר או בבואם ובצאתם של המבקרים⁽¹⁾. מענינת היא הידיעה שהובאה בס' מחנה יהודה לר' יהודה קצין, מרבני ארם צובה⁽²⁾: „גם עשינו הסכמה אחרת שלא ילכו הנשים והבחורים לכפר אחד הנקרא תידיף לבית הכנסת של אדוננו עזרא הסופר זי"עא, ואחר כך בקרב ימים מעטים התרנוהו בפומבי ביום הושענא רבה, יען כי ראה ראינו כי רבים עברו ונענשו ולא היו רוב הצבור יכולים לעמוד בהם, וגם כי ראינו שמיום שהסכמנו שלא ילכו הנשים למקום אדוננו עזרא הסופר זי"עא שבת עובר אורח והיה המקום שמם, ורעב של מהומה בא לעולם, ותלינו שחטא זה גרם והתרנוהו בפומבי⁽³⁾. הסכמה זו נעשתה בודאי מאותו טעם שתקנו בירושלם בזמן קדמון „שלא ילכו שתיי יין, להתפלל לרמה מקום שמואל הנביא ע"ה וכל זמן שיעמדו שם לא ישתו יין וזה נעשה כי היו מתקבצים שם אנשים ונשים שותים ומשתכרים וגדרו בו משום חשש עבירה, כי מנהג המדינה שהנשים הולכות מכוסות פניהן ומעוטפות ובלכתן שם הולכות מגולות⁽⁴⁾“.

ד.

בסוף המאמר הנני לציין קצת פרטים על סדרי הנהגת הקהלות. בכל קהלה, אפילו אם יש בה רק עשר משפחות, היה נשיא שעמד בראשה. הנשיא נקרא גם שו"ט⁽⁵⁾. הנשיא היה נבחר, או מתמנה ע"י פקיד השלטון, מבין עשירי הקהל ונכבדיה. נשיאים אלו היו ברובם אנשים תקיפים ונהגו נשיאותם ברמה. לנשיאים שבהקלות בגדאד, בצרה ומוסול היתה השפעה רבה גם על השלטונות. במקום אחד⁽⁶⁾ נזכר גם „הנשיא של המדינה“, והוא כנראה נשיא קהלת בגדאד שנחשב לראש כל הקהלות. הנשיאים היו מכים ועונשים את העובר על דברי תורה⁽⁷⁾, או את הממרים את פיהם. נשיא קהלת בגדאד (?) מגרש את יריביו מן המדינה בכח נציב המדינה⁽⁸⁾. התקיפים שבהם היו מטילים אימה לא רק על היהודים כי

(1) עי' במאמרו הנ"ל של ר"ד ששון עמ' 426–428.

(2) הספר נדפס בליוורנו תקס"ג, והדברים על ההסכמה נכתבו בשנת תק"א.

(3) דף י"ב עמ' ב'.

(4) התקנה נעשתה בשנת ר"ה בערך, ועי' „המעמר“ ג' עמ' 171. ועל רגילות הנשים ללכת

לקבר עזרא עי' גם שו"ת רב פעלים ח"א יו"ד סי' מ"ב. ועל הנדבות שהיו נודבות לקבר עזרא ולקבר יחזקאל שם סי' מ"ג.

(5) עי' להלן בנספחים.

(6) שו"ת צדקה ומשפט כתי"י ע' בנספח א' סי' 5.

(7) שו"ת רב פעלים ח"א אה"ע סי' ג'.

(8) שו"ת צדקה ומשפט ח' חו"מ סי' ד': לאה בעלה נחקטט עם חנשיא, ומחמת דברי ריבות

אם גם על המושלמים¹, כי ע"י דרכי השפעה שונים היו מטעים את השלטונות לדעתם. כבוד גדול היו בני הקהלה מחלקים לנשיאים. את ראשית בכורי יבולם או פרי העצים יביאו היהודים אל נשיאיהם, והקורדים אל שופטיהם, במ"ם מעוטרים בפרחים².

בשעת מינויו של הנשיא היו כורתים עמו ברית ואמנה ומתנים תנאים ידועים שבהם נפרטו התחייבויות שני הצדדים³. הנשיא וראשי הקהל היו מקבלים על עצמם בשבועה לקיים את התנאים. את הברית והשבועה היו מסדרים לפני חכם העיר, ואם לא היה חכם בעיר היו הולכים בני הקהלה עם הנשיא אל חכם ידוע בעיר אחרת. הנשיא היה מקבל על עצמו "שיהיה באמונה עם הקהל, שיתן נפשו על פרוטתם וישליך עצמו להציל ישראל חברו בעזרת הקהלה... ואם יגזור המלך ליקח ענישה (כסף ענושים) – אל יקח מעצמו וימלך בקהלה... ואל יעשה דבר מעצמו בלא עצת והסכמת עשרה חשובי הקהלה". הקהל מצדו היה מתחייב לפצות את הנשיא מכל נזק שיגיע לו ע"י משרתו מחמת השלטון, ואם יתנוהו במאסר יפדוהו. כן לא יתנו למנות אחר לנשיא, ואם יכריח המלך לאחד להקימו לנשיא, ימסור עצמו לתפיסה ולא יקום, אך הקהל יפדוהו מן התפיסה. הקהל מקבל על עצמו להשמע לפקודות הנשיא, אך אם יפסע בקהל ויפקיר ממונם או הקהל יעמידו להם אחר במקומו.

הנשיאים היו ממנים את הדיינים, ויש גם שהיו מעבירים אותם⁴, כך קרה להחכם הידוע ר' צדקה חוצין שנתמנה לראש רבני בגדאד ע"י הנשיאים הראשונים שהביאו אותו מארם צובא... והנשיא של זה הזמן התקוטט עמו על ענין אחד... ולא איחר הנשיא ושלח להודיעו שמהיום והלאה לא ידון יחידי וצריך שיושיב עמו שנים בדין. כשלא קבל ר' צדקה זילותא זו עמד הנשיא, והושיב שלשה תלמידים שלא הגיעו להוראה וקבע אותם לדיינים, וכל הקהל אינו מרוצה מהם אלא שבעל כרחם הולכים להתדיין לפניהם, שבמקום אחר אינם יכולים להתדיין מיראת הנשיא! וכך יוצא שבידי הנשיא היה השלטון הגמור על כל בני הקהלה.

מתי התחילו ראשי הקהל להקרא "נשיא" אין אנו יודעים. על מסי הקהלה במוצול מוצאים אנו תשובה מעניינת, כנראה משנות השלשים

שהיו ביניהם הוציא הנשיא לבעלה ועשה לו סרגול מאותה המדינה בכח השר של המדינה וכו'.

(1) מסעי ישראל לנוסע ישראל בנימין עמ' 45.

(2) שם עמ' 40.

(3) ע"י על זה להלן בנספחים עמ' 23.

(4) שו"ת צדקה ומשפט ח' ח"מ סי' א', וכבר הודיע הרב ר' יוסף חיים אב"ד בגדאד

נשות רב פעלים ח"ב, אה"ע סי' ל"ג שהכונה באותה תשובה היא לר' צדקה עצמו.

של המאה הי"ט, החשובה מאד לתולדות קהלה זו: „מה שנהיה מזה שנים בעיר אשור יע"א שעברו עליהם מים הזדונים⁽¹⁾ שנה אחר שנה וימת עם רב מהעיר ההיא ומה שנשאר מבני ישראל נדדו הלכו למקומות אחרים.. וכד נח זעפא התחילו לחזור כמה בעלי בתים למקומם, ורובם עניים ואין בהם כח עוד לסבול עול המסים שאינם נהוגים והעלילות ברשע, ובכל יום ויום הולכים ומוסיפים, ורוב הסוחרים הנמצאים שם הם מבני בבל הבאים להסתחר שם בדרך עראי וחוזרים לבתיהם, ויש מהם שמתעכבים י"ב חדש ויותר, ועיני המושל על בני העיר שרואה סוחרים רבים, ואינו מבחין שרוב הסוחרים אינם מבני העיר, ומרוב דוחקם וצערם לא יש לאל ידם לשכור להם מרביץ תורה להורות להם דרך האסור וההיתר וללמוד עם התלמידים, ורובם עמי הארץ ולא ידעו האיסור מה הוא, וכשראו בני העיר כך דאי אפשר להם עוד קיום בארץ ומוכרחים לילך מן העיר ההיא, ולהניח בית הכנסת שלהם הקדוש ומקדש מעט ביד הגוים, וגם להניח קבריהם וקברי אבותם ולילך, ומחמת זה נתקבצו כל בני העיר וחבר עיר עמהם, ותקנו והסכימו... שמהיום הזה והלאה על כל האורחים הבאים דרך ארצם להסתחר... יתנו דבר קצוב למאה, וזו היא הנקראת גאביל"ה, כמו שעושים פה ארם צובא יע"א ודמשק יע"א... ושלחו והודיעו לבבל ולכל המקומות הקרובים להם... כדי שקודם שיבוא הסוחר יהיה לו ידיעה מזה...⁽²⁾ תקנה מעין זו היתה נוהגת ברוב קהלות אירופה ואסיה, אמנם היו גם כמה מערערים עליה.

וכאן תהא שביתת קולמוסי, אין במקורות אלו שהשתמשתי בהם כדי ליתן ציור שלם מחייהם של יהודי קורדיסטאן וסביבתה, אבל גם זה המעט שאנו יכולים ללמוד מהם הוא מלא ענין רב. הבה נקוה שעוד ימצאו לנו כמה מקורות חדשים שיפיצו אור על חיי היהודים בארצות אלו.

(1) הכונה כנראה לשטפונית מי"ט.

(2) שו"ת מר ואהלות לר' אברהם ענתבי, ליורנו תר"ג, ח' חו"מ סי' ט'.

נספחים

א.

לקוטים משו"ת צדקה ומשפט לר' צדקה חוצין כת"י

1. שאלה: ראובן ששלח גט לארוסתו¹ שאירס אותה בערי פרס, בעיר אחת שקורין אותה ברוגרד, ואח"כ באה הארוסה לעיר בגדאד, ושלח לה גט כריתות מעיר ברוג', ומינה שליח משם לאדם אחד שהוא מן עיר המדאן, ושמר רחמים פב"פ, שיוליך הגט לארוסתו, וכתב לו שטר שליחות מעיר ברוגרד לרחמים הנז'... ושלח הגט להמדאן לאותו שליח הנז' ואותו האיש הביא הגט לבגדאד.

2. נשאלתי איש אחד בערי פרס שנעשה מומר הוא ובנו מכובד המס שעליהם, והבן בהיותו מומר ג"כ היה נשוי אשה ישראלית, והמיר דתו ונשאר עמה כמו איש ואשתו, ואותה האשה יש לה אחות, והאב והבן יושבים יחדו ואוכלים ושותים יחד, ואותה אחות היא אלמנה וישבה עמהם בביתם, והאב דבר על לב האלמנה לקחתה לו לאשה, ואמר לה אם את יושבת עם הישראלים יכבירו את עולך, ואם תשבי עמנו יקחו אותך הגוים וממירים דתך, אך אם את לו שמעיני, שתהיי את לי לאשה ונתרצית האשה להיות לו לאשה, אך בעל אותה בלי כתובה וקדושין, והיתה עמו ושכבה בחיקו כמו איש ואשתו כמו חמשה שנים ששה שנים, והוא מומר והיא ישראלית. אח"כ הבן עלה על דעתו ועברה עליו רוח טהרה, והעיר ה' את רוחו לחזור לדת האמת, לילך לעיר אחרת, למקום שאין מכירין אותו ויחזור בתשובה, ועלה האיש ההוא מעירו הוא ואשתו ואשת אביו המומר, ואביו עודנו בטומאתו נשאר בעירו, ובאו פה בגדאד... ואשת האב אין לה ממה להתפרנס, ובעיא למהך להתנסבא... יורנו רבינו כדת מה לעשות...

3. ס"ג. שאלה: אשה אחת שהיתה בעיר אחת, ומפחדה שמא יבאו הפרסים על העיר לבזו ולשלול אותה יצאה מן העיר לילך לעיר אחרת שהיא בטוחה, היא ובעלה ובנה שהיה קטן מורכב על כתיפה, ובתה ג"כ, שהיתה כבת שש כבת שבע, היתה מורכבת על כתף אשת אחי בעלה של אותה האשה, ויהי כצאתם מן העיר לברוח, הם לא הרחיקו מן העיר, ראו חיל גדול של פרס,

(1) יהודי פרס נהגו, כמו שראינו, לקדש בשעת האירוסין ולכן צריכה הארוסה גש.

ובאו עליהם ולכדום, ולקחו אותו הבן שהיה מורכב על כתף אמו והשליכו אותו בדרך לעיני אמו, ולקחו האשה בשביה היא ובעלה. ויהי בהיותם בדרך הבעל ברח והלך לעיר אחת, ואחר כמה ימים נפטר לב"ע וחלי"ש¹ והאשה הוליכו אותה השבאים למדינת בבל, ושם פדו אותה היהודים יצ"ו מיד השבאים, ובעלה של אותה האשה יש לו אח ורוצה לייבם אותה האשה, ושאלנו את פי האשה מה נעשה בבתה, ואמרה שמאותה שעה שיצאו מן העיר לברוח, ובאו עליהם הפרסים ולקחו אותה, שוב לא ראתה אותה הבת ולא לאותה האשה שהיתה נושאת אותה על כתיפה... ועד היום, והיום בכלל, לא ידעה מה נעשה בדינה של אותה ריבה... יורנו רבינו מה יהיה משפט האשה הזאת...?²

4. ס"א. במוטב תלתא כחדא הוינא אנן בי דינא דחתימין לתתא כד אתא קדמנא שייך שלמה בכ"ר משה ורשאן, ואחר האיום והגיוזום כדחזי קם על רגליו ואמר, שהוא היה הולך ומסתחר מבגדאד לבצרה, וראה יאודי א' מדמשק שהיה מוכר כריסם בבצרה וכגורנא, והיה יאודי א' מבגדאד שהוא שמו סלמאן כוהן, שהיה צבע ומכיר לאותו היאודי שהיה מדמשק, שירד בביתו כמה חדשים בהיותו בבגדאד, ומכיר אותו ואת אשתו ומשפחתו, וכשהיה בבגדאד היה אומר לו למה אתה מעגן את אשתך, או תשלח לה גט או תלך אליה, ואח"כ הלך אותו היהודי שאמי³ לבצרה, ואמר לו שייך סלמאן הנוכר לשייך שלמה, כשאתה פוגע ביאודי השאמי תאמר לו משמי: עד מתי מאנת לחזור לעירך אצל אשתך, או שלח לה גט, והלך שלמה הנז' ומצאו לאותו השאמי ואמר לו כדברים האלה בשם שייך סלמאן הנז', והיה דוחה אותו בדברים, והלך שייך שלמה לסוראת⁴ ומצאו אשכנזי אחד, וסיפר לו שיאודי אחד מדמשק מת בקוג'ין, ואח"כ בא יאודי אחד ושמו משה, והוא מאנשי בצרה וסיפר לשייך שלמה הנז' שהיאודי השאמי מת בקוג'ין, ובהיותו בכלכות הכהו יאודי א' מוג'רבי בסכין א' והניחוהו בספינה ובאו ב' יחדו לקוג'ין ומת שם וקברו... עוד באותו מעמד בא לפנינו שייך סלמאן כהן הנז' ואמר: היאודי השאמי נתאכסן בביתי, ושמו בראהים בן שבת, ואח"כ הלך לבצרה... ושמע משייך שלמה שהלך לעירי תימן, וסיפר שייך משה הנז' לשלמה הנז' שהוא בא עמו ממכא⁵, ובהיותו בכלכות הכה אותו המוג'רבי ומת בקוג'ין...

(1) = לבית עולמו וחיים לכל ישראל שבק.

(2) התשובה היא שאינה צריכה לא חליצה ולא יבום.

(3) דמשקי.

(4) עיר חוף לא רחוקה ביותר מבומבי, ועי' אבן ספיר ח"ב עמ' ל"ה.

(5) נראה שצ"ל: ממכא, עיר העומדת על חוף ים סוף, נזכרה פעמים אחדות בכת"י של

ר"ד ששון, עי' מהלל דודי, מפתח. ועי' גם אבן ספיר ח"א עמ' ק"א ועמ' ק"י.

...גם העיד שיק שלמה שמצא אותו בחיליה ג"כ ומבצרה חזר לעיר חיליה, והיה משרת בחיליה בבית הנשיא שלהם...

5. שאלה. קהל אחד שאחד מהם קנה גניבה מן הגנבים, והקול נשמע לאדון העיר, וכיביא (1) שלו, שהוא שר של המדינה, אמר לו לנשיא של היאודים למה אתם קונים גניבות, והעליל על היהודים, ונתפשו עם השר בעשרת אלפים זהובים, והנשיא דבר עם יחיד סגולה שהטיל עליהם השר גרית גה⁽²⁾ כך וכך זהובים, ושלח אחריהם לביתו וספר להם המעשה הרע הזה ונתקבצו יק' יחיד סגולה של אותה המדינה בבית הנשיא הנזכר כדת מה לעשות בדין עסק ביש, וישבו וכתבו פנקס אחד: פ' יתן כך ופ' יתן כך בג'רית גה הנזכרת, וכתבו על ראובן שלא היה עמהם באותו מעמד... שיתן ת"ר גרוש, וראובן הנז' בשמעו שהטילו עליו כ"כ הרבה... ברח לו והלך לעיר אחרת. וראה שם שר אחד מן השרים הגדולים של מלכות ויבך ויתחנן לו, וספר לו שאני גר בארץ, ובאתי לבגדאד ועכשיו הטילו עלי כך וכך מעות, אז הבטיחו אותו השר ואמר לו אל תירא ואל תחת, שבה עמדי ואני מצילך, והנשיא של המדינה שלח לאותו שר כתבים עם שלומים להביאו מעם השר ולא קבל השר למסרו בידם וכו'.

6. שאלה. במותב תלתא כחדא הוינא כד אתא קדמנא שיק אברהם מנוח תושב בצרא, ואחר האיום והגיוזם כדחזי קם על רגליו והעיד על נפשו ועל יהדותו, איך בהיותו בבצרה זה כמה שנים ששלח סחורות בספינה אחת של הגוי נ' טרוש להוליך אותה לכנגון⁽³⁾, ושלח עם הסחורות משרת שלו שמואל והלכו ביים, ואחר כמה ימים באו ספינות לבצרה והגידו שהמרכב של הגוי נ' טרוש נטבעה ביים, היא וכל אנשים שבה... ואחר כמה זמן הלך שיק אברהם לבנדר⁽⁴⁾ כנגון וישב שם לילה אחת בבית גוי אחד, והיו מספרים על ענין הספינה של הגוי שנטבעה וכו'.

ב.

תעודות לתולדות יהודי קורדיסטאן

בין כתבי היד שהביא הד"ר פישל מנסיעתו בפרס וקורדיסטאן מצאתי עשרה דפים שהם שריד מכת"י אחד גדול בעל חשיבות מרובה, וחבל על ראבדין. כל עמוד ועמוד מסומן במספר, והדפים שלפני מסומנים החל מתק"ע עד ת"ר, אבל באמצע חסרים שנים או שלשה דפים. כתה"י כולו הכיל איפוא כשלוש מאות דף. אמנם יש שרושם העמודים עשה קפיצות ודילוגים בלי כל

(1) וכחייא ?

(2) מס.

(4) בנדר = חוק, נמל.

(3) אולי רנגון, בירת בורמה.

יסוד; כך דלג מעמוד תקפ"ד לעמוד תקפ"ט בעוד שלא חסר כאן כלום וההמשך הוא נכון לגמרי.

שמו של המחבר לא נזכר בדפים אלו. הוא ישוב, כפי מה שאנו רואים מן התעודה האחרונה, בעמדי'א, ועמד בראש ישיבה הגונה ותלמידים רבים היו לו „מד' פאות העולם“, ממצרים, קושטא וארץ ישראל. אפשר אמנם שהתישבו בארצות אלו אחר שלמדו אצלו. בכל אופן זוהי ידיעה חשובה ומפתיעה. שאר קהלות קורדיסטאן תמכו בישיבה זו ועזרו בידי „התלמידים הגרים“. קהלת עמדיא היתה באותו זמן הקהלה החשובה ביותר בין קהלות קורדיסטאן. כשעשו בני ק"ק עקרון התקשרות עם השוטר שלהם, הוא הנשיא העומד בראש קהלם באו לעמדיא אל מחברינו שיחזק את דברי הברית בחרם ובשבועה. מצודתו של החכם היושב בעמדיא היתה פרוסה גם על יתר הקהלות, כי בכל אחת מהן היו לו תלמידים ותלמידי תלמידים.

הנני נותן כאן ארבעה כתבים מכת"י זה. הכתב הראשון מכיל תוכחה קשה לבני ק"ק מראגא על הקולות שהנהיגו חכמי עיר זו, והדברים ארוכים מאד על כן אני נותן רק את תמציתם ואת „פתחא דשמתא“ הערוכה נגד הממרים את פי החכם הכותב. עיקר הענין הוא במשומד שנתן גט לאשתו, והגט הוא פסול לדעת הרב המחבר. הוא דורש מהקהל שישתדלו לקבל ממנו גט שני כתוב כדין, והאשה מאיימת שאם לא יתירו להנשא תמיר את דתה ותקח עמה את בנה הלומד ב„מדרש“. הדבר הגיע כבר לאוזן השלטונות והם התחילו להעליל על הקהלות אשר שם, והגויים אמרו שהיהודים „הבריחו את המשומד ועשוהו יהודי ולפיכך לא יתירו אשתו להנשא לאחרים“. ואגב זה הוא מוכיחם על כמה ענינים אחרים. „אוי לי על מזלי ועל רוע גורלי. באיזה דור באתי ובאיזה זמן נבראתי. דור כסיל ובער, וטמא מחזיר ביער... אברהם אבינו בקש שימות מהרה ולא יראה בן בנו עשו עושה עברות... ואני אראה ואשמע כך מעשים הרעים שתעשו, תגרשו אשה בלא שמיצה מפי בעלה, ותוציאו אשה מקטן יבמתו מיבום בחליצתו הקטן⁽¹⁾, ותגרשו היום ותשיאה היום, ותשיאו מעוברת או מינקת תוך כ"ד חדש⁽²⁾, וכמעשה גוים פחות ממעשה גוים, שהרי הם ממתינן צ' יום. ואתם כלכם תלמידים של י, דבני בנים כבנים⁽³⁾ וכן תלמידי תלמידים כתלמידים... ואיך ערבה נפשכם לעשות אלו התועבות והנאצות... והנני מיחד כתב אחד בפני עצמו ואכתוב בו כל פתחא דשמתא, א' למי שלא ישתדל בכל כחו בגירושין של זו האשה, ב' למי שלא ישוב בתשובה מאותם העברות...“

(1) צ"ל: ותפטר יבמה מיבום בחליצת הקטן.

(2) כתובות ט' ב'. (3) יבמות ט"ב ב'.

הכתב השני נשלח ג"כ למראגא והוא עוסק עוד באותו ענין. מכתב זה כתוב בלשון רכה ובפיוסים. מזכיר הוא את כל הטובות שעשתה קהלת מראגא עמו ועם ישיבתו, והם גם הצילוהו מן התפיסה שתפסוהו הארורים הגוים. למדים אנו שהיה לו שליח לאסוף את הנדבות לטובת ישיבתו, ושמו הרון, אף בן היה לו ושמו מרדכי, שעסק גם כן בקבוץ הנדבות.

הכתב השלישי הוא חשוב מאד לתולדות היהודים בקורדיסטאן. הוא מגולל לפנינו את כל פרשת היחוסים שבין קהלה עברית ובין שלטונות המדינה מצד אחד ובין קהלה ובין השוטר, או הנשיא, מצד שני. קהלת עקרון¹ היתה שרויה בצער. היה לה יסוד לחשוש מעונש שיטילו עליה המלך והשרים. ואפשר הדבר שכל בני קהלה יהיו מוכרחים לברוח ולעזוב את עיר מושבם. בני קהלה מתקשרים יחד „שהיו כולם בעצה אחת אם בשקיעה ובישיבה ואם בבריחה והליכה לאיזה מקום“. השוטר שלהם, הוא נשיא קהלה המתמנה מטעם המלך, נמצא במצב קשה שהרי הוא האיש האחראי לפני השלטון, והם מתנים אותו תנאים אלה: „אם ירצו – בני קהלה – בבריחה השוטר אל יגלה סודם למלך, אם לא ילך עמהם“. מצד אחר הם מתחייבים ש„אם ישלח המלך יד בשוטר מכעס שהמריד היהודים והברחים – כל קהלה יתנו בפדיונו“. הם מתחייבים גם כן לשמוע בקולו ושלא יקום איש אחר להסיג גבולו, „ואם יאנוס המלך לאחד להקימו לשטרות ימסור עצמו לתפיסה ולא יקום. אך קהלה יפדהו“, וגם השוטר עצמו יסייע בדברי. הכתב מכיל עוד כמה תנאים מלאים ענין שקבלו עליהם שני הצדדים, והוא מפיק אור רב על תפקידו של הנשיא ויפוי-כחו.

מה היה בסופו של מעשה זה בק"ק עקרון אין אנו יודעים. מן ההערה הראשונה הבאה אחרי כתב זה אנו יודעים שאת הכתב הזה של חכם עמדיא שלחו מקהלת עקרון לאשור, היא מוצול. לפני כאן אחמד, כנראה פקיד המחוז במוצול, הלשינו על השר עבד אלרחים, שהיה מתושבי עמדיא ומן המשתדלים לטובת עקרון, שהוא שגור על בני עקרון שיבואו לעמדיא ומשם יוליכם „לפני משנה של קישטנטינה“ היושב בבגדאד² להקל משא עולם. כאן אחמד קבל על זה לאביו כאן בג, שישב כנראה בעמדיא, וזה האחרון דרש באורים על כך מעבד אלרחים. ונראה שלענין זה רומזים גם דברי הרב בהערה השניה: „לענין אותו הדבר אל תחוש...“.

הקטע האחרון מראה לנו מה היו דורשים מן „השוטר“, ומה היה תפקידו כלפי פנים וכלפי חוץ.

(1) בתעודות אחרות נזכרת קהלת עקאר, או עקר והיא היא. ועי' מאן שם עמ' 544

את זמנו של המחבר והמאורעות האלו קשה לקבוע. דומני שיש לקבוע זמנו בדרך השערה למאה השבע עשרה.

פתחא דשמתא

א. [עמ' תקע"ב] בגזרת עיריין פתגמא ובמאמר קדישין שאלתא אנו מנדין משמתין כל איש אשר ימרוד בדברינו וימרה מאמרנו, כל איש יכתוב הגט ולא שמע באוזניו מפי הבעל, אם סופר אם העדים, וכל מי שיתיר להשיא מעוברת או מינקת תוך כ"ד חדש, או אלמנה וגרושה תוך צ' יום, וכן כל מי שיזלזל בדבר אחד בדברים האסורים, וכן כל מי שלא ישתדל בגירושין של אשה זו אם בגופו אם בממונו אם בלשונו, מבעלי התורה ומאותם שיש בידם יכולת וחשיבות, ומאותם שעשו אלו הקלקולים, ויהיה נדוי בו, אלה בו, שמעתא¹ בו, ארירה בו, קללה בו, ויהיו כל ישראל מובדלים ממנו, ויהיה הוא מובדל מהם, ויהיה פתו פתו כותים ויינו יין נסך, וספריו ספרי קוסמין, וכליו כלי חרש, וזויו זווי מעילה, ונשואיו נישואי כנענים, ובריתו ברית ערלים, וחיוו חיי הבל, ומיתתו מיתת נבלה, [ע' תקע"ג] ומטתו מטת² מגואלה, ארונו ארון האלה, קבורתו קבורת חמור ובהמה בלי לזיה וצידוק הדין, ואיבודו אבוד רנה³, אסיפתו אסיפת צהלה, שמחה לרעיו וששון לקרוביו, שמו שם רשעים וזכרו זכר ארורים, עש אוכלתו ואש שורפתו וכו' וכו'. ואח"כ הוא מפרט דין נדוי והנהגתו. ושוב הוא שופך חמתו על אלה שהתירו זנות וגלוי עריות ו"חללו המועדים וימים טובים... מתירים סירכא כבועא אפי' על העצם ומתירים חליצת קטן והיא אשת איש ממש, ומתירין לישא גרושה תוך ג' חדשים, היום מגדשין ולמחר כונסין, ומתירין הגט בתנאי ואין יודעין בטיב גיטין... וכן נושאים נשים בחולו של מועד, וכן מתירין לחלוב בהמה ב"ט. וכן יש עברה אחת גדולה מכולם, שתלמידים שוחטין בלא רשות הרב ובלא הסמיכה... והנה סתם שמעתי ולא פרט שאמרו: בעלי התורה שבקהל מראגא כך וכך עושים... ומעתה אני גוזר נחש ג"כ סתם בכלל על כל מי שפרץ גדר והורה כך להחטיא לישראל ולא יהיה [חוזר בתשובה – שיהא בנדוי עד ש] יבא אצלי או עד שישוב בתשובה וישבע על דעת הקהל שלא יעשה עוד... ואני מאהבתי בכם שלחתי לכם אלו התוכחות כדי שלא תמותו... וכל השותה תתון ב"ט חילל י"ט... והנה יש עברה אחרת בידכם שהיא שוקלת כנגד כמה עברות, שכל גירושין שלכם פסולים, שתכתבו הגט שלא שמעתם מפי הבעל אלא מפי שלוחיו, זה רשע משה בן אליס שלחתי לו כמה פסקים בדיני הגט, ובפרט שלא לכתוב הגט עד שישמעו הסופר והעדים מפי

(1) צ"ל: שמתא. ועי' שבועות ל"ז א'.

(2) מטה. (3) באבוד רשעים רנה, ועי' סנהדרין ל"ט ב'.

הבעל בעצמו מפה לאוזן... ולא די שהלך כל טרחי וצערי שטרחתי בכתיבת פסקים בדיני הגט כדי שלא יטעו וישלחו לי הגט א' פסול, ויגיעת אותו העני שליח ה' יצ'ו קרוב לשנה א' שהלך להביא גט וכל הדרכים בחזקת הסכנה, ואפ"ה⁽¹⁾ בא בפחי נפש והביא גט פסול, אלא שג"כ שסו בו הכלבים ואריות ודובים שואגים, כי זה אומר למען השם אל תאמר הגט פסול הוא אלא תתירנה לינשא דנשבעה אם לא יתירוה להנשא דיוצאה מן הדת, ובנה התלמיד הקטן לומד במדרש מוליכתו עמה ח"ו, ולאבד ב' נפשות מישראל, וזה אומר לי למען ה' תכבה זה האש שגוים רוצין להטיל עלילות לישראל, שאומרים היהודים שהבריחו המשוּמָד ועשוהו יהידי ולפיכך לא יתירו אשתו להנשא לאחרים, ואתה שורף שונאך ושונא כל הקהל⁽²⁾ בעבור אשה א'...".

ב. [עמ' תקצ"ט] שלומי אמוני ישראל ברוכי ה', קהלי והמוני, שוטרי וסגני, נכבדי וזקני, אנשי ובני ק"ק מראגא ישמחכם אלהי, ויסיר מכם כל עון ועצבון ודאגה, ויצילכם מכל עון וחטא, אם בזדון אם במרד, אם בטעות ואם בשגגה, ותנצלו מכל צרה וצוקה, וכיונה במעי הדגה, ויסור מכם כל הקללה, וישים עליכם ברכה, וישלח למכתכם מרפא ותעלה וארוכה, ויסיר מכם ש"ח⁽³⁾ קנאה ותחרות ומבוכה, ויזכה לכל קהלכם לתשובה השלמה והערוכה, ותזכו לשמחת עוה"ב הטובה וברוכה, וכן תצילונו מזו הצרה והמבוכה, ותוציאנוי מזו ההפכה, ולשוּנאִיכם יתן אופל וחשכה, וכאש קוצים יעשה דעיכה, כי תאירו לנשמתי העצבה הדואגה האפלה והחשוכה, כזו הצרה של זאת האשה מסובכה, והרבה נופלים סמכתם וגם לנפילתי בזו הדאגה תעשו סמיכה, ולהרבה ידיים רפות החזקתם וגם לידי בזו הפעם תחזיקו ותעשו תמיכה, וכאלו קיימתם כל התורה כלה הקדושה אשר מקדם נסוכה, ובזה בכל עת אברכיכם כי יצא שמכם כריח התפוחים תהלתכם משוכה, ותהיו עליון לכל הקהלות לכבוד ולמעלה ולמלוכה, וכל פה יודו אתכם ויברכוכם ברכה, ויאמרו ברוך שברא קהל מרגאה בתורה קשורה ובמצות ובנדיבות משוכה, באהבת גרים ובפדיון שבויים תמוכה, אשר עשו לנו נחת רוח השכוכה, והצילונו מזו הצרה והתוגה וכן ה' יעשה להם נחת רוח ויצילם מכל צרה ומבוכה, וירבו בישראל כמותם ובכל עיר וממלכה, אשרי העם שככה, וכן אתם אנשי ק"ק⁽⁴⁾ אנשי ואהובי, משענת תורתי ועמודי ישיבתי, לחמי ופרנסתי כחי וגבורתי, בכם אתהלל בעדתי, ואתפאר בהדרתי, ואהללכם בתהלתי, שכן וכן ק"ק מרגאה הם טובים, שאלו כמה שנים הם

(1) ואפילו הכי.

(2) כאדם התולה קללתו באתר שלא לפתוח פה לשון.

(3) שנאת חנם.

(4) צ"ל: ק"ק מרגאה.

פרנסוני ופרנסו את מדרשי. והם החזיקו בידי לתורתי אשר הרבתי והרבצתי תורה בישראל בכחם ובנדיבותם ובאהבתם בי וחמלתם עלי, ובפרט שאלו כמה שנים משנת התפיסה אשר הארורים הגוים תפסוני וקהלות אלו הצילוני בממונם ובכל כחם ומאדם, לא היו לי פנים לשאל מהם הנדבה לפרנסתי ולפרנסת ישיבתי לתלמידים הגרים וזולתם, ולולי מחמלתכם ששלחתם לי הנדבה ביד שליח הרון יצ"ו, וג"כ בידי בני מרדכי יצ"ו, והרבה טובות עשיתם עם כל ישראל, כי לא לבד עמי עשיתם הטובה והמצות, שאלו כמה שנים החזקתם ידי לתורה, כ"א לכל אלו ישראל שבאילו הקהלות והגלילות, שלמדו תלמידים הגרים במדרש שלי מד' פאות העולם, עשיתם עד אשר יש לי במצרים תלמידים ובקושטנטינא ובאי וביגילאן⁽¹⁾ ובאשר⁽²⁾ הקהלות, הכל מכחכם הרבצתי תורה בישראל וכן שאו עוד ידכם קדש לעשות ג"כ זו הטובה עמי ועם הקהלות, שתתנו שכר לד' ת"ח שילכו ויקחו גט א' כשר לזו האשה ותצילו האשה הזו [עמ' ת"ר] ובנה ואת הקהלות מעלילות המלכות.

ג. לק"י⁽³⁾.

ברוכים אתם לה' אלהי ישראל. ומצאתם מנוחה והצלחה בביאת הגואל. במעלות העושר והכבוד ואושר נפשיי וגופיי כי עמנו אל. ויניחכם מעצבון ידיכם ומהתלאות ומעמסות עשו וישמעאל. ורוכב שמים ירכיבכם על במותי ההצלחות והמנוחות. ממתנה נחליאל. אתם ק"ק עקרון⁽⁴⁾ יצ"ו הודיעונו עניינכם הגידונו מוצאותיכם. כי אני והשר עבד אל רחמים בדאגה וברוגנה⁽⁵⁾ עליכם. עד שנדע שלומכם מהמלך ושריו ועבדיו. כל היום אני בבכיה ובתפלה בעדכם. ולענין ההסכמה והגזרה שנתקשרתם בשבועה על הקשר וחברה ואגודה כלכם יחד, ועברתם בין בתרי וגורי הברית והשבועה לידי בעצת זקיניכם ושריכם הברורים מכם, באתם אצלי להביאכם בברית ובאמנה יחד עם השוטר שלכם, גם הוא נכנס בשבועה, וראיתם חומר השבועה והחרם שהגדלתי להשביעכם בעצתכם וכדברייכם, לא מעצמי ולא להנאתי, אך מעצתכם ולהנאתכם, שלא יהרס גדירתכם ולא יפול סייגתכם, ואלה דברי הברית והתנאי ביניכם ובין השוטר כ' חסן יצ"ו מה שראיתי ושמעתי והואלתי להשביעכם בשבועה ברורה, בביטול מודעות כשמש בהיר בשחק, על דעת המקום ועל דעתי, מה שלקחתי דברייכם בביטול מחשבות און אם ישים בקרבו אורבו יהיו בטלים

(1) ובצילאן ? (2) צ"ל : ובשאר.

(3) לישעתך קייתי ה'.

(4) מצאתי שמו של מקום זה גם במכתב שנכתב בזמננו.

(5) מל' רגן, בדאגה ובחלונה עליכם.

ושביתין, לא שרירין ולא קיימין, ויהיו כחרס שבור, ואין משות¹ במחשביו, שתהיו כולכם בעצה אחת ובלב א' אם בשקיעה ובישיבה² אם בבריחה והליכה לאיזה מקום, וכל הפורש יהיה מובדל לאלה ולשבועה, ואם ח'ו יפסג המלך יד בכס לתפוס וללחוץ ולשלול, ותפס א' או ב', תצילום מעור הקהל, כל א' יתן כפי כחו ויכולתו מה שיראו באומד הדעת לאיש האמוד י' זקנים ברורי הקהל, ומכאן ואילך אם ירצו הקהל לסבול ולישב ואם ירצו בבריחה השוטר אל יגלה סודם למלך³ אם לא ילך עמהם, וכן אדם אל ירים ידו להתגאות ולהתנשא על הקהל והשוטר שלא יפותה בדבר קצין או מסית מה למרוד בקהל ובשוטר, ואם יאנוס המלך לאחד להקימו לשטרות⁴ ימסור עצמו לתפיסה ולא יקום, אך הקהל יפדוהו, ואם הקהל והשוטר לא ישיגוהו עליו להצילו יהיה מחול, כי לא השבעתיכם למיתה רק לחיים. וכן אם ישלח המלך יד בשוטר מכעס שהמריד היהודים והבריהם, להלשין עליו⁵ כל הקהל יתנו בפדיונו, ואם נתפס א' מהעם או השוטר על עונו⁶ אל יתנו עמו הקהל, הנפש החוטאת היא [עמ' ב'] תמות. וכל המוציא סוד הקהל לגויים או ימרוד בשוטר ובקהל כולם יעמדו על צד א' להכריתו ולקעקע ביצתו. וכן השוטר נשבע שיהיה באמונה עם הקהל, שיתן נפשו על פרוטתם, וישליך עצמו להציל ישראל חבירו בעזרת הקהל ובשבועתם עמו, ואל יתן ממון ישראל להצלת ממנו, ואל יחדש מנהגים רעים ובד'עים⁷ עליהם. ואם יגזור המלך ליקח ענישה – השוטר אל יקח מעצמו וימלך בקהל, אם יכולים ליתן יתנו, ואם לאו יברחו, ואל יעכב בידם, אם ירצה השוטר ילך עמהם, ואם לא יניחם שיברחו, ואל ילשין עליהם. ואם יגלה עליהם הוא בנדוי. ואל יחרפם עוד בקהל בקללות בנבלות הפה אך בדבר מורי אחי אמי⁸. כשיפול על איזה אדם דין וימרוד ויהיה מותר לו לקלל ולחרף. ואל יעשה דבר מעצמו בלא עצת והסכמת עשרה חשובי הקהל, קריאי מועד, ואם יטיל עליהם המלך ענישה, עד חמשים אל יתן עמהם השוטר. מחמשים ולמעלה יתן עמהם מה שיפסקו הקהל עליו. וכן הם ג"כ יהיו בדברו והוא נשיא עליהם, ולא יתגאו עליו ולא יעמדו בפניו

(1) צ"ל : ממשות.

(2) אם יוכלו להשתקע ולשבת במקומם.

(3) הכונה, כנראה, לפקיד השלטון, או לנציב.

(4) משרת שוטר.

(5) שתי מלים אלו מיותרות במקום זה.

(6) על עונו הפרטי, לא בעסקי צבור.

(7) נקוד בכת"י.

(8) חכם הקהלה בעקרון היה אחי אמו של הכותב.

ליקח השטרות. אך אם יפשע בקהל ויפקיר ממונם או הקהל יעמידו להם שוטר אחרי. ואם יהיה אדם נושה ומוצק מחובות ויברח אל ילשין עליו, ואל ישתה יין כשילך לפני המלך, קודם התפלה בשבת אל ישתה, וכן כשיעשו איזה עצה, שתהיה דעתו מיושבת עליו, ואל יתקנא בשום אדם, ויחשבם לבניו וממונם חביב עליו כשלו. על פי הדברים האלה כרתי עמכם הברית ואסרתי אתכם בשלשלת הנדונים ורסן בפיכם, וכל היוצא מהגזירה לא ימנה בכלל ישראל, אין לו חלק באהלי ישראל, בקהלם אל תחד נפשו, בסודם אל תבוא כבודי. ואלה השמות עוזרי אוזרי השבועה כ' חסן, חזקו, שלמאן. בי כמלוי, דותן גרוי, שלמה. מ' שלמאן. מ' אפרים. מדלום. מוסא. יהודה אברוהם גמלדין בפרי. נייני. בנימין. ברהים. ארוך. ברהים בן ג'ונא. שאול פקירי. שלמן. נ' סעדי. עבדולא. סלמאן מנדי. דאוד נ' ספתו. אבי דתן בן אחי חסן פירו. אברי. נצרי. משה בן אוסתא. יוסי רחמים ביבי. עבדין גאנו שושי. מרדך ביגמי וכן מ' יעקב. ספתי. עזרא. והשבועה הזאת לא לאלו בלבד מוסלת אלא אפילו לאותם שישבו שם שלא באו לעמדיא עמהם חלתה עליהם השבועה ולדורות הבאים אחריהם, והמיעוט [דף ב' עמ' א'] בתר רובא גריר, אע"פ שלא נשבעו נסגרים בשבועה, והיוצא לעיר אחרת הרי הוא כאנשי אותה העיר שהלך שם, ולא ניתן עליו חומרי מקום שיצא בענין נתינה להציל התפוסים, אך לענין הדין המחויב שלא לפרוץ גדר וסייג כל מקום שתלך תדבקהו השבועה ובחיקו שוכבת, ויותר על זה בשבועה כללית לכל שיהיו בדברי אחי אמי מורי הרב שיחיה, על פיו יצאו ועל פיו יחנו, לקיים השבועה שנשבעו לו לעניינו. אלהא חייא וקיימא ימגר ישרש כל הפורש משבועות האלה והבדילו ה' לרעה מכל שבטי ישראל, ואם יפרצו הגדר והשבועה ישתדלו ויוציאו אדונינו הרב מביניהם, ואנו נושאי נושקי רומח וקשת ועודרי מלחמת ה' והתורה נשפוך עליהם סוללה, להחרים ולהחרידם לא יוסיפו בגויים לגור עוד, כל מוצאם יהרגם, כי עברו תורות הפרו בריתות, דעו אתם ק"ק, אל תזלזלו בזו השבועה, כי שבועה גדולה נשבעתם לאלה ישראל אין לה התרה לעולם⁽¹⁾... ואם תשמרו הברית תהיו מובטחים שתשבו שאנן לבטח ועמכם הש"י וזכות אחי אמי ומדרשו, ותהיו אגודה אחת בסירת כסף שאין מגור שולט בו⁽²⁾, וכע"ש אם חומה היא נבנה עליה סירת כסף, וכל מה שעשיתי וכתבתי בדבריכם אדם אל ילין על דברי, להנאתכם ולטובתכם עשיתי, ואין אונס ומכריח, ומודעא בדבר, אלא ברצון בדעת לכוונה טובה להעמיד הדין והתורה, כענין הבונה בשמים מעלותיו ואגודתו ליי⁽³⁾, כל זמן העוגנין ומיתרי הספינה וקישוריה ומעגניה קיימין

(1) השמטתי שורות אחדות שידובר בהם על גודל העונש של העובר על השבועה.

(2) יומא ט' ב'. (3) לארץ יסדה.

פלטרינ קיימים ואנשי פלטרינ בחיים, ובהפך הפך, וכן התקנות והסייגות קיימים הצבור עומדין על תלם. ותורתם ודתם שמורים במסלולים, חכמיהם ומדרשיהם שקודים לתלמודם, ככוכבים בהילם. שלוה בארמנותם ושלוה בחילם.

[תקצ'] בעמ' ב', שהוא חלק ברובו, רשומות שתי הערות אלו:

1. נתרעם עבד רחי' מק"ע⁽¹⁾ שלחו כתב של תוכחת קע"מ⁽²⁾ לאשור⁽³⁾ לכאן אחמד הלשינו עלי⁽⁴⁾ שגזר על ק"ע יבואו אצלי ואוליכם לפני משנה של קושטנטינה להקל משא עולם ואם לאו אפסידם בכמה ממון, ונתרעם לאביו לסיד כאן בג, וקרא לעבד רחים אל⁽⁵⁾ למה שלחת כך, ונשבע לא שלחתי שום כתב לק"ע כ"א קע"מ שלחו תוכחת לק"ע הזהרו בשבועתכם לסייע הנתפסים⁽⁶⁾ ושאל סיד כאן בג לדבד(?) מה עשו בשוטר של כאן אחמד. שלחתי בכח ק"ע בבטחון שבועתם לו והוליכו מפתחות לאסמעיל אגא מפני עבד רחים.

2. בשלום אחי אמי הרב כתביך הגיעו לידי אלו הימים אין לדבר הקהלות מעורבבים הם. ואלה שמות שרי ק"ק תחתון⁽⁷⁾: מ' עמרם השר עבד אלרחים וכהן כהדין ונחום ועובדיה ובריומו ומרדך ועבתו כרים. וק"ק עליונה מ' שלמה מ' יעקוב מ' אהרן מ' דוד כ' הרוך וג' מלדין. לענין אותו הדבר אל תחוש שכבר נפלו לפני ושמר עלי מ... ונודד כנף ע"כ תוכו לרגלי וישאו מדברותי אך תכתוב לכל קהל כתב בפני עצמו במהרה תשלח.

ד. [עמ' תקצ"ח] כשמעמידים על הצבור שוטר על הקהל או גזבר על בית הכנסת וכיוצא אומרים לו: למה קמת? לעשות מצות או לעשות עונות? בעבור עולם הבא או בעבור עולם הזה בלבד? בעבור השם יתברך או בעבור מלך בשר ודם? בעבור ישראל או בעבור גוים בלבד? בעבור צדיקים או בעבור רשעים בלבד? בעבור להועיל לחלשים ולעניים או בעבור חזקים ועשירים? בעבור להועיל לנפשך להחיותה בעה"ב או להועיל גופך להחיותה בעה"ז בלבד? ואט צדיק הוא משיב: אני בעבור הש"י ובעבור חיי העה"ב ובעבור ישראל ובעבור הצדיקים ות"ח אותם שעובדים להש"י, אני עמדי להעמיד דת... בישראל ולהציל עשוק מעושקיו...

ג.

כת"י שנכתב בעמדיא בשנת תי"ט-ת"ך

היצירה הספרותית של יהודי קורדיסטאן היא דלה וריקה. כמעט שלא הגיעו אלינו כתיביד וחבורים מאותן מקומות, מלבד ספרי גורלות ופתרון

(1) מק"ק עקרון. ז. אי. על ק"ק עקרון, ועבד רחי' הוא השר עבד אל רחים הגו' לעיל.

(2) קהל עמדיא. (3) מוצול. (4) נראה שצ"ל: עליו.

(5) צ"ל: וא"ל = ואמר לו. (6) ע"י לעיל עמ' 24.

(7) עמדיא היתה חלוקה לשני חלקים, החלק העליון נמצא על חחר והתחתון בשפולין, ע"י

חלומות וספרי סגולות. והנה הביא ד"ר פישל כת"י אחד שיש בו ענין מה מצד מקומו ומחברו, והרשה לי בטובו לתת תאור מכת"י זה. כהנ"י הוא בגודל תבנית 16⁰ ומכיל ענינים שונים. על השער כתוב: „ברוך אשר לא עזב חסדו ואמתו מאת עבדו והגיעני עד הלום, ושנסתי את מתני להעתיק תוספתות וגם הקדמות לברית קודש ותפלות המתים לזכור יום מצוא, ואני העתקתי בחדש טבת כ"ח בו שנת משכנ"י (=ת"ך) אחריו נרוצה לפ"ק. הנני הדל אסקופה הנדרסת הצעיר שמעון בכ"ר יונה ברזאני יצ"ו. יש בכת"י זה גם תרגום עשרת הדברות לארמית. אחרי זה באים הלכות שחיטה וטרפות בקצור, ואחר כך באים „לקוטים אחרים שלקטם וחקרם מן הפוסקים כה"ר יעקב בן אברהם זלה"ה. והנני נותן כאן תמצית הקדמתו:

„אמר המחבר חפשתי וחתרתי בספרים הפוסקים והוצאתי דין ומשפט הסרכות לאורה, למען ילכו התלמידים בהם בדרך ישרה בסדר הוראות התלמוד בגמרא כדרך פסק דין והלכה סדורה... ולקטתים מהפוסקים הישנים והמחודשים ומאלו הפוסקים הרמב"ם ואשרי וטורים והגהות אשרי ומבית יוסף ומכלבו ומרבינו ירוחם ומרדכי והר"ן ושו"ע וס' לבוש מלכות ומנהג נרבווא, ומנהג קנדיאה ומנהג שאלוניקי וממנהגות רבי יעקב בן חביב ומשאר פוסקים אשר השיגה ידי וממנהגות הקהלות... ולהיות בקהלות תוגרמא שאוכלים מן שחיטת ישראלים ואין הפסד נהגו להחמיר כל דסריך נשחת... ואנו בני מזרח במקומות שלנו שהגוים עושים נזירות ופרישות משחיטתנו¹ אמרתי להציב הדין על דרך הגמרא וכמנהג שאלוניקי שהולכים על דרך הר' יעקב ו' חביב² על שהוא בעל הורתם...

ודע שמקומות של הרמב"ן והרשב"א והרא"ש הן עושין חומרא ואין בודקין הריאה כלל לפי שבמקומם הגוים אוכלים משחיטת ישראל ואין הפסד בממון ישראל, וכן באשכנז ובספרד נוהגין להטריף הכל זולת קשטיליא ושאלוניקי שאין הגוים אוכלים משחיטת ישראל נוהגין בבדיקה... ואלו המנהגים של אלו מקומות שלנו שנעשה בבדיקה שהגוים בינינו לא יאכלו משחיטתנו לפיכך נסמוך על הבדיקה.

1) עי' גם שו"ת חוט המשולש לר"י דיוואן סי' ה'. הוא מדבר שם על עיר כאשן בפרס: „יען מוכרחים להשליך אותם לכלבים לפי שבארצותם אין הגוים אוכלים בשר שחוטת מישראלי. גם מגיהי הס' זבח תודה לר' יחיא צלאח (כלכותה תר"ו) כותבים: „ובפרט במקומות שהעמלקים שבתמן ואנשי פרס מתעבים שחיטת ישראל".

2) עי' בענין זה תשובתו החשובה של הרשד"ם ח' יו"ד סי' מ' והובאה שם גם דעת ר' יעקב

ו' חביב.

אחר כך מתחיל שם חבור אחר עם שער מיוחד מצויר בצבעים שונים וכתוב עליו: אבני זכרון (שתי מלות אלו כתובות בדיו אחר ונראות כאלו נוספו אח"כ) ברוך אשר זכני לקחת קסת סופר במתני ולקחת עט קנה בדי לחשק התורה להעתיק קושיות הרמב"ם ז"ל... והיה לי למנה שנת לי"ד של"ם לפ"ק בחדש שבט (מכאן ואילך כתוב באותו הדיו והכתב של שתי המלות הראשונות) הצעיר שמואל במוהר"ר... ברזני וכו', ובראש הדף שאחריו, שבו מתחיל גוף החבור, כתוב: „הלכות שחיטה להרמב"ם ז"ל על דרך קושיא ותירוץ אשר חברים לחדד התלמיד' כה"ר יעקב זיבארי ז"ל... גם חבור זה נעתק ע"י ר' שמעון ב"ר יונה ברזני מפה עמדיא שנת התי"ט ליצירה".

ד.

עמדיא ובית הכנסת אשר בה

מר ר' זסלני הואיל בטובו למסור לי את הכתובת שמצא על אחד העמודים (עמודי עץ) ב"בית הכנסת העליונה" אשר בעמדיא. הכתובת חקוקה בכתב עברי: „אוול עמרתהא אתקנ"ט איצ"א אתג'דרת פי אתק"ס איצ"א פי את"ר אתג'דרת צפפהא". את הכתובת הזאת מצא גם בס' „פתרון חלומות" אשר בדי חכם שמעון עלוואן, אב בית הדין בעמדיא. הספר נכתב בשנת התקמ"ח, והמחבר העתיק את הכתובת הזאת ופירשה, וזה לשונו: וזוה פירושו: תחלת בנינה היה בשנת אתקנ"ט לשטרות ולא נשלם בנינה עד שנה שניה שהיא שנת אתק"ס לשטרות, לאחר ארבעים שנה בנו את העזרות סביבות החצר שהיא שנת את"ר לשטרות, והוא ממשיך: ו"שנת התק"ך ליצירה היא שנת שני אלפים ושבעים לשטרות אלכסנדר כי השטרות התחילו משנת שלשת אלפים ות"ן ליצירה חשבון מנינם. נמצינו למדים שבשנת התק"ך הכתוב למעלה היה להבית הכנסת העליונה בנויה ת"ק שנה ול' שנה, ושנה זאת שאנחנו עומדים בה היא שנת התקמ"ח יש לה בנויה תקנ"ח שנה". המחבר נשתבש קצת בחשבונו והוסיף לבית הכנסת י"ט שנה מיותרות. ביהכ"נ נבנה בשנת ה"א י' (1250) והיא קיימת איפוא עד היום תרפ"ד שנים.

אותו מחבר כותב במקום אחר: „סך ישוב עמדיא עד היום הזה שהיא שנת התקמ"ח ליצירה תתקצ"ג שנים. נמצינו למדים שנה שנפטר בה אותו צדיק חזן רוד עמדיא היה לה מיושבת קמ"א שנה כי מיום שנפטר אותו צדיק זלה"ה עד עכשיו לו שמונה מאות וחמשים ושנים שנה". חזן דוד זה הוא צדיק מפורסם בעמדיא וקברו נמצא שם עד היום. זמן קבורתו של חזן דוד רשום – לדברי מר זסלני – על המצבה שעל קברו. אולם אין לדעת מנין לו למחבר התאריך על זמן יסודה של קהלת עמדיא.

ה.

לתולדות היהודים בדאגיסטאן.

בטבת תרצ"ד קניתי בבומביי כת"י קטן אחד המכיל קצור מס' „תיקון יששכר“ או „עבור שנים“ לר' יששכר ן' סוסאן (שאלוניקי שכ"ד; וינציאה שלי"ט). שם המחבר הוא שבתי ב"ר אברהם שלמון ואת חברו כתב בשנת ת"י (1656)¹. בהקדמתו הוא מדבר על הסבה שבגללה נתעורר לחבר את ספרו זה, ויש בה פרטים מעניינים מחיי היהודים בדאגיסטאן.

„אמר הצעיר והקטן בן לא"א יקר רוח איש תבונה כהה"ר אברהם שלמון זלה"ה, הנה הרואה איש אשר כמוני נגוע ומוכה, נגש והוא נענה, אם לקוצר ההשגה בחכמה ותבונה, אם למקרי הזמן יהולל חכם ויאבד את לב מתנה, כי יד הגלות נגעה בי ובמאד מאד גדל כאבי, עד כי כמעט קט נשמה לא נותרה בי, כאשר הארכתי בהקדמת ספרי אשר כריתי לי, ונקרא שמו על שם גלותי כלי גולה, השי"ת יזכני להביאו אל הדפוס כחפצי ולבבי, וכל כך גדלה עלי יד הגלות המר הזה, כי משמן בשרי ירזה, בראותי כאשר ראיתי כזה וכוה, בהיותי הולך הלך ונסוע אל גלילות דאגיסטאן, יגער ה' בהם השטן, כי לא ידעו ולא יבינו בעבור השנים ופישוטן, כי כמעט היו אוכלין [חמץ] בפסח בכל דעתן, שנכנסתי אצלם בחדש ניסן משנת לא ת"ט ה' ליצירה, ועלה במחשבתם לעבר את השנה ולהטות מן הדרך, ולא שתו לבם לבקש על החטים לבררם ולנקר את הריחים לצרכי הפסח כחק לישראל, כי לפי סברתם היה אדר שני, עד שנתמלאיתי עליהם חמה ובטלתי כוונתם וסכנתם, וחזרתי על אותם הגלילות ולא מצאתי ספר אחד של עיבור לראותם הדרך אשר ילכו בה, זולתי מעט הניירים כתובים מהעתק תיקוני סידור חלבי², וכולם הטעו אותם בהעתקתם מיד ליד לא ינקה, ועזבו מקור מים חיים בעל „תיקון יששכר“ וחצבו להם בורות נשברים... חלפו חוק וגבול אשר גבלו הראשונים בעיבור השנים ובשאר דברים אחרים, כאשר כתבתי כל מעשיהם בספר השחיתות אשר חיברתי הנקרא בשם באר שבע.

...וכתתי רגלי והלכתי אל מקום אשר נמצא שם „תיקון יששכר“ וחברתי

קצור ממנו“.

(1) בספריה הלאומית בירושלים יש עוד כת"י אחד מספר זה שהובא גם כן מהורו ומסומן

Heb. 80 505.

(2) סדור מעיר חלבי.

רשימת שמות המקומות שנזכרו במאמר זה

כפר אדוננו עזרא הסופר, 11
 כרכוך, 4, 8
 ליגורנא, 3
 מוכא, 16
 מצרים, 22
 מראגא, 18, 19, 20, 21
 נרבונה, 26
 סוראת, 16
 ספרד, 26
 עדאן, 5
 עמדיא, 3, 9, 18, 24, 25, 27
 עקרון, 18, 19, 22
 פרנקייה, 3
 פרס, 2, 3, 7, 15, 26
 צובא, 3, 13, 14
 צפת, 2, 3
 קבר יחזקאל, 10
 קבר עזרא, 10, 11, 12
 קוג'ין, 4, 16
 קושטנטינא, 22, 25
 קנדיאה, 26
 ק"ק עליונה (בעמדיא), 25
 ק"ק תחתון (בעמדיא), 25
 קשטיליא, 26
 רנגון, 17
 שאלוניקי, 26
 תבריו, 2
 תידיף, 12
 תימן, 2, 4, 16, 26
 תל עפר, 5

אנטיוכיא, 5
 אסכאנדרוניא, 5
 אספהאן, 3
 ארביל, 10
 ארץ ישראל, 2, 22
 אשור-מוסול, 2, 5, 14, 25
 אשכנו, 3, 16, 26
 בגדאד, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 13, 15, 16
 בומביי, 9
 בילאן, 5
 בנדר כנגון, 17
 בצרה, 5, 11, 16, 17
 ברוגרד, 15
 ג'בל סנג'אר, 5
 גילאן, 22
 דאגיסטאן, 28
 דהוק, 8
 דייאר בכיר, 2
 דמשק, 14, 16
 המדאן, 2, 8, 10, 15
 זאכו, 7
 חילי, 5, 6, 17
 חלב, 3
 טהראן, 2
 כאשן, 2, 6, 26
 כגורנא, 16
 כורמות, 8
 כלכותא, 4, 9, 16
 כנגון, 17
 עיר של, 5

אגרות הרחיד"א ו"שליחי¹ ארץ ישראל

המכתבים שאני מוציא בזה לקוחים מתוך הספר "ילד זקונים" (כ"י שטרסבורג מספר 4095) להרב שבתי אלחנן מהזקנים. הספר הזה הוא קובץ בן שני חלקים, מכיל "אגרות שאלה ודרישה, שאלה ובקשה" (ח"א עד ע' 81) ו"אגרות של בשורה ואגדה" (ח"ב 121–82) מרבנים ושדריים לר' שבתי ועוד. על הר"ש, מאסף המכתבים, דברתי בפרטות במחברתי "ארבעה מכתבים" (מגנוזי ירושלים, חוברת כ"ה, ירושלים תרצ"ב). פה אעיר רק בקצור על טיבו של הרב הזה עד כמה שהדבר נחוץ, בכדי להבין על ידו את יחסו של הר"ש להרב חיד"א ולשאר הרבנים שנזכרו במכתבים. ר' שבתי היה אחד הרבנים המובהקים באיטליא, שם שרת בכמה קהלות² וזכה לפרסום רב³ בתור דרשן מצוין, גדול בתורה, ("מופת דורנו", קורא לו הרב חיד"א) ועסקן⁴ צבורי חרוץ. ביתו היה בית ועד לחכמים ואכסניה לשדריים, שרבו מאז באיטליא⁵. הוא בא בחליפות

(1) כך נקראים השדריים במכתבים: "שליחים". רק פ"א במכתב ר' שבתי לר' יו"ט קריספי (ס' מ' עיין לקמן) הוא מכנהו "ראשון לציון". ועיין ע"ד שם זה מ. ד. גאון "לתולדות התאר ראשון לציון", מורח ומערב (אלמאליח) כרך שני עמ' 29. ועיין תולדות חכמי ירושלים (פרומקין ריבלין ח"ב 58 הערה א') ולדעתו (א. ריבלין) לא השתמשו בתואר ראשון לציון לפני שנת התק"ן, והנה מהמכתב של ר' שבתי שהוא משנת תפ"ט יוצא שכבר אז השתמשו בתואר "ראשון לציון" לכנות בו שליחים-רבנים מא"י. ובכלל ע"ד "שליח ציון" עיין ערך מלין לשי"ר 220 ו"אוצר החיים" (עלהנרייך) תרפ"ט עמ' 248.

(2) ליוורנו, אנקונה, לוגו, קסאלי. עיין מחברתי הנ"ל צד 6.

(3) הוא מפורסם בשמו "מלכת שב"א". ביחוד בשו"ת. עיין "פחד יצחק" בהרבה מקומות ו"שמש צדקה" סי' ט"ז ובמחברתי הנ"ל צד 10, הערה 53. שב"א: שבתי בן אלישע מהזקנים (דילויקיו Delvechio ובשוגו של חיד"א "מר קשישא". עיין תולדות גדולי ישראל 332) ועל פי זה נקרא ספרו "ילד זקונים". עיין עוד ע"ד משפחת דילויקיו כתבי הרי"א ממדינת (הוצאת בלוי) 99 ובספרי הנ"ל צד 6 בהערה 25. ובדבר "מלכת" כבר העיר בעל תוג'י 321. וכל מקום שתמצא שם (ב"פחד יצחק") מלכת שב"א איהו ניהו דקרינן "מלכת" מלשון "מלכי ישפר עליך".

(4) עיין תוג'י 323 ו"חיה דרשן גדול". וזכה להיות נמנים בדרך מצוה" (כמו שאמר ר' יוסי בתלמוד) שבהיות שנתחמם הרבה בדרש אחד נחלה ויצא מחולי אל חולי עד שנתבקש בישיבה של מעלה. (5) עיין לונץ "החלוקה" (ירושלם, כרך ו' 37) ומחברתי הנ"ל צד 3 הערה 19, 20.

מכתבים עם גדולי הרבנים והעסקנים ושקד על מכתביו להניח אותם למשמרת זכר לדורות. וטוב עשה, כי כמעט תמיד יש ענין במכתביו, בין בנוגע לדת (הרבה פעמים הוא רומז במכתביו על ספריו¹) בהלכה, טעם זקנים², פני זקנים³, שאינם בנמצא וכפי הנראה נשארו בכ"י, בין למילי דצבורא וביחוד לארץ ישראל. הלא כך היתה עדין אז גדולה חבת הארץ באיטליא, עד שתיבות, עפר ארץ ישראל⁴, בעין יפה⁵ היו מהמתנות היותר חשובות, שהיו יכולים לזכות בהן השדר"ים את אנשי הצורה באיטליא. מן המכתבים האלה אנו רואים גם כן, עד כמה היו השדר"ים גדולי התורה חביבים על רבני הארץ ההיא, וביחוד על ר' שבתי ראש המדברים. השדר"ים האלה, ששקדו על תקנת החלוקה – יאמרו על החלוקה מה שיאמרו – הלכו גם לרעות את עצמם⁶. הם היו ממתקני תקנות ומגודרי גדר, הפיצו⁴ והדפיסו⁵ ספרים חשובים ועשו לתורה שלא תשתכח מישראל. ביחד עם, עפר ארץ ישראל⁴ הביאו גם כן את, רוח ארץ ישראל⁵ וקשרו בזה את הגולה עם הארץ קשר אמיץ כל ינתק עד היום. כך, עד היום! מי יודע כמה אנו, „החובבים“ בימינו, חייבים תודה להני, שליחי דרחמנא – שליחי דידן... בין השליחים המצוינים האלה נטל חיד"א חלק בראש. מן המכתבים אנו רואים – אעפ"י שהדברים בזה הם מהמפורסמים לכל מי שבקי בחיי חיד"א ובספריו – עד כמה החיד"א היה עושה ומעשה לא רק בתור שד"ר עיה"ק חברון, כי אם בכלל: „ומיום בואי אל הארץ הזאת רבו טרדות דמצוה ורשות ולא אני בן חורין לכתוב אפילו אגרת שלומים“ (ס' ל"ו). הוא לא פנה לבו לבטלה אף רגע. בכל מקום שבא שם ביתו לתורה ולתעודה, ואף בין נסיעה לנסיעה עסק בכתיבת ספריו ובהדפסתם, לקיים גזירת אבא מארי נ"י שאדפיס חדושי שחדשתי⁷ (ס' ל"א). בקצור: אם בימי חיד"א כבר התאוננו, שלא יש עוד ת"ח הגונים בא"י, שראו השליחים ולפעמים הם ע"ה⁸ (מעגל טוב, פיעטרקוב, 7) „עד כי בעו"ה חרפת אדם לוקח אשר בשם שליח יכונה“ (שם, 10), הנה עלה הדבר בידו – ועי' מעידיים המכתבים הערוכים לחיד"א שכלם אומרים כבוד והוקרה לו ולתורתו – להחזיר עטרת השדרות ליושנה⁶ וביחד אתה לרומם את הקרן התורה והארץ. חבה יתרה הראה ר' שבתי להרב חיד"א, שמלבד מעלותיו הנעלות בתור שד"ר גדול בתורה היתה לו גם קצת קרבה רוחנית עם הר"ש. כבר העירוני, שהר"ש חשב את עצמו בין „בעלי השיר היוצאים בשיר“⁷. ובאמת

(1) עיין מחברתי הנ"ל צד 10 הערה 54. (2) עיין לקמן „אגרת שליחי צפת“.

(3) עיין גם המאמר של הרב ש. אסף, קהלות הגולה וישוב אי „ההדר“, תר"ץ, גליון ב'.

(4) עיין לקמן במכתב ר"מ יפה. (5) עיין להלן, דף 14 הערה 2.

(6) „דאשריהם ישראל אשר בבוא אליהם שליח איי מכבדין אותו ומחבבין אותו כגלגל עיניהם...“

(7) פני דוד עה"ת לחיד"א פ' ראה). (7) עיין מחברתי הנ"ל צד 10 ובהערה שם 37.

לא היה משורר כלל וכלל. אף-על-פי-כן היה, כנראה ממכתביו, רך-המוג, ואחד הרבנים המרגישים, אהב את העם והמנהגים, ספרים ישנים ו,שמות מחברים¹. גם חיד"א, הגאון התלמודי הזה שלא אהב² את הפלפול, אף הוא נסה את כחו בשיר³. ואם שגם הוא לא זכה להיות בין „בעלי השיר“, בכל זאת חונן בנפש פיוטית והיה „חדור הרגשה עממית דקה העוברת כשתי בכל ספריו התורניים. זוהי אהבה לעם, לחייו ומנהגיו המתגלה בכל פסקי ההוראות בספריו“, ביחוד בתורת הנסתר שלו ובספרי מסעותיו, באגדותיו ומעשיותיו. הרב חיד"א היה אצל ר' שבתי בקסאלי בשנת תקט"ו⁴ ומאז היו קשורים בקשר ידידות ואהבה נאמנה ימים ושנים. באחד מכתביו כותב לו הר"ש: „וסהדי במרומים כי מיום שהרחיק נדוד מעלי היו לי ימים של צער ותפעם רוחי ואמרתי אני ללבי: מי יתן לי אבר כיונה אעופה אשכונה במקום שכבודו חונה להנות מזיו חכמתו. ר' שבתי תמך בחיד"א תמיכה חמרית ורוחנית בפה ובכתב. ביחוד ע"י ההלצה (מכתב מליצה) שכתב על הרב חיד"א, ושבה דבר באוני הקהל שבאיטליה על סיבו של „חסיד... הרב המופלא והכולל, עליו אין גומרים את ההלל וכו' וכו'“. יחד עם הר"ש עמד לימינו גם הקצין שח"ל (=שמעון חיים לוי מוריללי) בקסאלי, שהתאכסן אצלו הרב חיד"א, וגם דרש בבית הכנסת פ' כי תשא⁵.

(1) ילד זקונים ח"ב סי' ט"ז: „ועל ענין הספרים שחליתי פניו לפנות בעדי שמע אשמע וזכור יזכור ג"כ לקנות ספר שפתי ישנים ולהעתיק לי לשמי שמות שאר המחברים שהשמיט המחבר הנ"ל. עיין מחברתי צד 10 ובהערה שם 25.

(2) „ראיתי בחונים נערים בני י"ד שנה חריפים... אך כל עסקם... במהרש"א, אבל אינם בקיאים כל-כך. (מעגל טוב 5-6).

(3) הוא כתב שיר „טבור האר"ש“, עיין רוזנברג, חבורי הרב חיד"א צד 15.

(4) כן יוצא מהתאריך של „ההלצה“ שכתב ר' שבתי בפנקס הרב חיד"א. בכלל כל מכתביו אלה הם ממסעו הראשון באברופה (תקי"ג-תקי"ח).

(5) מעגל טוב (פרימן) צד 41: „אדר א' תשא, א' אחר חצות נסענו מוורצלי ובאנו לקסאלי די מונפיראטי ליל ב'... ונתאכסנתי אצל הקצין כמוהר"ר שמעון חיים הלוי מוריללי והפליא לעשות עמדי חסד וכל בני ביתו ודרשתי פרשת תשא. הדרשה הזאת נמצאה בקונטרס קפוטקיא דף ג"ד. עיין רוזנברג, חבורי הרב חיד"א 7 הערה 2. שם נאמר כי דרש בשנת תקי"ז ואנחנו יודעים, שחיד"א היה בשנת תקט"ו בקסאלי, ואולי יצא ושב איוה פעמים.

ובדבר שם המשפחה „מוריללי“ בקשתי לו חבר באיטליה ולא מצאתי (מר י. בן צבי אמר לי אמנם שידוע איטלקים בשם זה, אבל הם נוצרים). ואולי הוא מהשם „מרעלי“ ע"ש העיר Morella בספרד במחוז Castellone בין Saragossa ובין Valencia. ע"ז העירני הרב צבי יצחק מרעלי באלגיר שכותב לי: „בארץ המערב אומרים: מר ע"ל, ומחלקים השם לשנים, ויש אומרים מר וצירות הע"ן באה להם מיראה פן יתחלף עלי העברי בעלי המחמודי, ואלה מבני המשפחה אשר התישבו באיטליה, אולי בהיותם בין אחים הבלתי יכולים לבטא העין, חשבו באורך הזמן, כי אות הגרון חתא עומדת במקום ההברה (e) ע"ד אחינו האשכנזים, והגאון חיד"א ז"ל כתב את השם כמו שהוא

שח"ל היה, כנראה ממכתבי חיד"א, איש המעלה, מחסידים ואנשי מעשה, שר וגדול ליהודים, צדיק צדקות אהב, משכיל ונבון קצין מפורסם, רחים ומוקיר רבנו, איש חסד, שהפליא לעשות חסדי חסדים בגופו וממונו לכבוד א' ושכנתא בארעא דישראל. ביחוד מדגיש חיד"א את החסד שעשה עמו שח"ל בכלל ובפרט, "יומם ולילה...": "ומי יתן לי שבעים לשון לדבר מקצת מהכרת חסדו ושלמותו ותהי זאת נחמתי, כי נאמן בעל מלאכתי שלם ישלם רוב חסדיו ויברכהו". ואשת חבר כחבר, אשת שח"ל גם בשבחה מרבה חיד"א: "הלא זאת בת שבע, מנשים באהל תבורך רב חנינ"א ורב חסד"א על כשרון חסדיה, מפרי ידיה וכל נתיבותיה, צדק אזור מתניה וחוץ וחסד כפתוריה ופרחיה". כאלה וכאלה הם הדברים שחוזר עליהם חיד"א במכתבי תודה שלו לאיש חסדו, אלא ששח"ל, איש חסד באמת, כותב בתמימות: תם אני לא אדע, אדוני יקירי, מורי ורבי, למה חרד עלי את כל החרדה לשלם תודתי לי על שזכיתי לעשות אושפיזון לשכינה, כי לא עשיתי אחד מני אלף מהחיוב שהיה מוטל עלי לעשות עם איש חשוב כמוהו, כי בודאי לא הגעתי לחצי שיעור ועמו הסליחה...". ויאמן אדוני, כי לא מלבי הלך מאתי ולא זותי מחבבו חבה יתרה ואע"ג שנתרחק ממני סמוך לבי אליו נכון ומזומן לשרתו גם יחד אשתי ובתי.

הנה כי כן¹ האהבה היתרה עם הרב הגדול מהא"ש דיל ויקייו נר"ו והידידות הנאמנה של שח"ל הנעימו לחיד"א את ישיבתו באיטליא עד שמשם יצאה ונתפרסמה תורתו – צדקתו².

ואם בכלל היתה הישיבה באיטליא (בנגוד לזו שבאשכנז)³ חביבה על החיד"א, לא מעט גרמו לכך שני הידידים הנ"ל שביחד עמו היו בחינת חוט המשולש לא במהרה ינתק.

נקרא. אולם בנוגע אלינו אנחנו יושבי אלגיר אין כל ספק בקריאת העי"ן שהיא פתוחה תמיד. וכל אחד ממשפחתו מדי יבא לבטא שמנו, שפתותיו נוטפות מר. וראיה מהימנא לזה מצאתי בנוסח המצבה של מורנו הרב הגדול כמוהר"ר זרמיה מורעלי ז"ל אשר נתבקש בישיבה של מעלה באיר שנת תקכ"ל, ושם נכתב מורעלי מלא וא"ו.

(1) עיין מעגל טוב (פרימן) צד 41.

(2) ר' אלימלך מליונסקי, אהל אלימלך סי' רפ"א: "שם באיטליה יש צדיק אחד אשר ע"י חבריו הטוהרים מבטל כל ספרי מינות". (מצוטט ע"י יהודה יפת, הצפיה 234, תרפ"ח).

(3) "עם קשה עורף הוא (האשכנזים) ואנכי תרגלתי בערי איטליא בכבוד גדול ולשון מרבית בעיא צלותא, לשון רכה תסביר שחלק ממכודו, וכך היא הפוליטיקה מעם ליעור". (מעגל טוב פרימן 14).

האגרות

א. [סי' י"ח]. אגרת שכתב הרב המופלא כמוהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי שליח חברון תובב"א להקצין שמעון חיים לוי. אליסאנדריה ב'. אדר שני אשיר"ה לפ"ק. נדיב נדיבות ורב חסד מטה. כל פינות שהוא פונה לצד ימין נוטה. ה"ה אדוני משכיל ונבון הקצין. צדיק צדקות אהב, זה שדעתו רחבה וטהי המשרה על שכמו, היינו סגן היינו ממונה, מעלת כמר שלם¹. יראה זרע יאריך ימים וחפץ ה' בידו יצלח כ"ר. תכון תפלתי א' יראה לי פעולת צדיק לחיים וכל אשר הפליא לעשות חסדי חסדים בגופו וממונו לכבוד א' ושכנתא בארעא דישראל יכולה היא שתגן לפוקדו בבני סמיכי וארכא בחיין ליפוש חיי סגי ומסגי, הוא והמעטירה הגברת עקרת הבית הלא זאת בת שבע והבת היקרה מוקפין חומה מימות ושנות חיים והעושר והכבוד נר"י. הנה אדוני דק קנה זה להגיד לרום מעלתו דברים שבלב דהויין דברים, כי הן לי מכיר חסדו בכלל ובפרט את יקר תפארת עטני ואת כל טרחו יום ולילה ומתק שפתיו וחין ערכו במספר במשקל ועל איזה פרט אשיא חנות, כי קטונתי מכל חסדיו וטובותיו ודרך כלל לשון הדיוט חן ירבה וכן יפרוץ ותמיד תהלתו בפיי. למעלת מורנו הרב הגדול כמ"ה ש"א² מחוינא קידה חמש מאות, וחנות את אשר הרבה לעשות חסד וכל הימים אתיא זכירה בשבתנו על שיר³ ושבהח ולעת כזאת ידי לא אסורות לימים עוד הא'⁴ ופאי⁵ ינופף ידי יד כהה לקדם רבנו וכ' ואין עד להאריך זולתי להתחנן לרום מעלתו רבה לסלוח על הכל ואם על המלך טוב יאיר פניו אתנו סלה להודיעני מש' הגברת מש' הבת היקרה מש' כל מעלת האהובים, כי בשלומם שלום יהי לי. ואני תמיד איחל להיות נכון לעבוד עבודתו ורוב חסדיו עלי חומה על שתי כתפי לזכרון. נאום העבד הקטן כורע ומשתחוה למעכ"ת ומתפלל בעדו ובעד ביתו תפלת הדיוט הצעיר וזעיר

חיים יוסף דוד אזולאי

ב. [סי' י"ט]. תשובה להרב הנבון הנ"ל. קסאלי ה' לחדש אדר שני אשיר"ה לפ"ק.

מי בראש בן ישי בראש דוד בשתיים ב' לוחות ב' תורות נתנו לא⁶ בראש יוסף שנית ידו לעלות על גרם המעלות כמלך הוקם על כברוש, ריחו הטוב

(1) צ"ל בודאי שח"ל.

(2) הוא הרב ר' שבתי אלחנן.

(3) ע"פ הפסוק שמות ט"ז ד': "בשבתנו על סיר". (4) אולי: "אניף אנופף".

(5) לא במקום לוי. מעין זה כתב עליו מהר"ם קונין במצרח ח"ב: "הגאון האדיר אשר בידו

היו כל דברי התורה שכתב ושבע"פ". והמליצה "דוד בשתיים" ע"פ הגמרא יומא כ"ב ב'.

נודף כיוון וחירוש מאן בעי סם חיי אליו ידרוש וכל הדבר הקשה פרוש, נשיא ורם על כל קצין וראש, ה"ה הרב הגדול עוז ומגדול בוצינא קדישא אבן הראשה הוא חסיד הוא עניו כהלל, עליו אין גומרין את ההלל כמוהר"ר חיים יוסף דוד אוולאי שליח עיר הקדש חברון תוב"ב, נרו יאיר כאור שבעת הימים להמתנשא לכל לראש אי"ס. הן קדם אחלה לדבר בשפל קול התחנה, וכפי פרושות השמים, רמי פוזמקי ומצלי הן תהי [ארכא] לשלותיה דמר חיים שיחיה, ומחיה חיים יתן לו חיים ארוכים טובים ומתוקנים, כנפש האב וכנפש הבן, והבנים בניו, בנים ציצים ופרחים⁽¹⁾ וחתנים מן המנין⁽²⁾, סמוכים לעד לעולם גם בניהם עדי עד ברואין זה את זה, ברוך בכלל וברוך בפרט, זאת אומרת ומבשרת מקבלת אגרת דמר מעולפת ספירים והאותיות צהלוני ושמוחוני והיו לי למשיב נפש, כי הגיע בשלום בלי פגע במקום שכבודו מונח, וטוב הוא וטוב נתבשר בשורות טובות מהכתבים שעלו ובאו בידו מכמה מקומות כן ירבו וכן יפרצו נס"י אמן. תם אני לא אדע אדוני, יקירי רבי, למה חרד עלי את כל ההרדה לשלם תודתי לי, על שוכיתי לעשות אושפיוזן לשכינה, כי לא עשיתי אחד מיני אלף מהחיוב שהיה מוטל עלי לעשות עם איש חשוב כמותו, כי בודאי לא הגעתי לחצי שיעור ועמו הסליחה, במחילה יתרצה גם למרת אשתי אם לא [עשתה] את חייבה ולהיות שממדת קונו יש בו יקבל אחד המרבה ואחד הממעיט, שהכל נעשה בלב טובי ויאמן האדון לעבדו, כי יציאתו מביתי עשתה בי רושם, כי נתקו מורשי לבבי ויחם לבי בקרבי, מיום שנתפרדה מעלי חבילתו, חבילת מצוה, כי קשה עלי פרידתו ואמרתי אני ללבי: מי יתן ויחזור, אבל מה אעשה שבעונותינו הלכה זו למשיכה⁽³⁾ ואם על המלך טוב וחסדו מאתי לא ימוש וברית שלומי לא ימוט, ויזכור כי אני עבדו עבד כפות נרצע בכל עת לעבודתו. אשר על כן אם עלי ועל פועל ידי יצוני אומר הנני הנני, וירצה יואל לנחמני כפעם בפעם להודיעני מטוב מצבו, כי יהיה לי לקורת רוח, כאשר בשורות האלה הנני מבשר למר משלומי ומשלום אשתי ובתי ה"י והק' דודי אח"י זקן ביתי, כאשר קדשני במצותיו וצוני להגיד לאדוני, אשר כולם כל אחד נותנים שלום רב עד בלי ירה, ונושקים ידיו גלילי זהב, ומברכות פיהו יברכני בכרכה המשולשת בתורה לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי לפרוס את שלומותיו לכל האנשים אשר נקבו בשמות בכתב ובמכתב של מר, וכל א' וא' אמרו לכפלים בתשואות חן חן למר גיהו מלכא, דכפלינן שלמא⁽⁴⁾ ובפרט מורנו הרב כמוהר"ש⁽⁵⁾ נר"ו פורס למר שלמא חינא וחסידא כמאן דתני

(1) עין שבת קמ"ו. "שעשין ציצין ופרחין לתורה".

(2) ע"פ כתובות ח' א. (3) קלמבור מן "הלכתא למשיחא".

(4) עפ"י גיטין ע"ב א. (5) ר' שבתי אלחנן, הרב דקס.

אהבה רבה וקושר באלה קשרים אגרת שלו אליו מהר"ר יעקב¹ סגרי נר"י מיורצלי להשיגה למר בעגלא ובזמן קריב אחר סמוך לנסיעת האדון מהכא ולא עלתה בידו להביאה למעכ"ת מקודם, כי לא נזדמן מי שיבא לשער מקומו עד הנה. הק' דודי יעקב שנתלוה עמו בדרך מחוי קידה לפני רבי ובעי מיניה מסו וסליחה אם לא פעל ועשה כפי חייובם. ובכן אפתח פי בלשוני, תולעת שני, בתפלה לעני, לפני צורי וקוני, ראשון ואין שני: ישלח מלאכו אתו ויצליח דרכו, יסובבנהו יבוננהו כאישון עינו ינצרהו, ומכל צרה ונזק יצילהו, ואל מחוז חפצו יגיעהו, ובתוככי ירושלים יכניסהו, ועל גפי מרומי ההצלות יגדלהו ירוממהו ואורך ימים ושנות חיים ישיבעהו ובישועתו יראהו אמן. נאם עבדו זעירא נוסק ידי מר אסנפר רבא ויקירא קטינא דארעא ושפיל מעפרא עבד נאמן ליודעי תורה זולתי מחוי קידה וכרע כחירא².

שח"ל (שמעון חיים לוי) מוריללי³.

ג. [ס' כ']. תשובה מהרב הנ"ל (חיד"א) על האגרת הנ"ל.

ז. באדר ב' אשירה נא לידידי שלם סכו ומעונחו, ביתו בית ועד לחכמים ומאן דכאיב ליה כאיבא אמר: הצל חש"ל, שלם הוא אתנו, הולך ואור גבור כארי לעשות רצון קונו, הן יתן בקולו קול שחל שלם במדות ובדעות תהלתו מלאה ארץ ה"ה מעלת אדוני, המשכיל ונבון הקצין המפורסם נדיב ושווע, רחים ומוקיר רבנו, איש חסד כמוהר"ר שח"ל נר"י, כי לא בקסתי אפתח ותאמר שלום רב כורע ומשתחוה כי כאשר ידבק האזור במתני איש דבקה נפשי אחריו בדביקה בחשיקה בחפיצה⁴. ומשנתנו היא: זית שיש לו שם אין לו שכחה⁵. ויוסף עוד דוד להכיר שלמותו וענותותו באהבתו ובחמלתו, אשר לא עזב חסדו ואמיתו להודיעני מטוב שלומו והעתיר עלי דברי ענוה ופרק בשיר ושכחה כמאן דתני אהבה רבה ואני בעניי באמת קטונתי מכל חסדיו, ואיככה אוכל וראיתי מלך שלם שכמותו, עליון יתן קולו, כותב ממין על שאינו מינו, והארז אשר בלבנון כוותיה דמר כתיב ידו להאזוב אשר בקיר דברים שאינו כדאי לשומען, לא

(1) ע"ד המשפחה סגרי עיין מחברתי „ארבעה מכתבים“ צד 9 והערה 48 ועיין „פחד יצחק“, אות „אלם“ ועוד ודעת קרושים ותוגי לגירונדי בהרבה מקומות. ולתולדות התנוד' להרב ש. אסף ח"ב קכ"א. בכלל יצאו ממשפחת סגרי הרבה רבנים ושדרים עיין „דפים בודדים“ מאת ריבקינד „ירושלם, קובץ“ וכ' קמ"ו קנ"ה. (2) ברכות י"ב ב'.

(3) ע"ג הכתב: זאת אומרת: שאוני והטילוני לים החכמו, כה"ר דעת למוימה, נהר די אור, נגיד ונפיק מיניה כל תעלומה, הרב המופלא והמפורסם כמהר"ר חיים יוסף דוד אוולאי נ"י ואור זורחת וזרחת לע"צ בק"ק אליסאנדריא.

(4) עפ"י מ"ר וישלח פרשה פ: „בג' לשונות של חבה חבב הקב"ה את ישראל: בדביקה בחשיקה ובחפיצה“. (5) עיין פאה פרק שביעי משנה א'.

כן אבי, אלי אמר המלך כן ומי יתן לי שבעים לשון לדבר מקצת מהכרת חסדו ושלמותו ותהי זאת נחמתי, כי נאמן בעל מלאכתי, שלם ישלם רוב חסדי ויברכהו בבני סמיכי והעושר והכבוד כי"ר כברכתיה דמרי. גם פה מצאתי חן אחר שידעו מה שהפליא לעשות רום מעלתו והפצירו בי עד בוש להתעכב פורים פה להמעטירה הגברת, בנשים משובחת שר"י גבירתי, הלא זאת בת שבע מנשים באהל תבורך, ורב חני"א ורב חסד"א על כשרון חסדיה, מפרי ידיה וכל נתיבותיה, צדק אזור מתניה וכן וחסד כפתוריה ופרחיה. יהא רעוא תצמיח כגנה זרועיה להישיש והנשיא פנים הקצין ירא, הדוד האחד א"ח¹ טוב וחסד, שלמא רבה לידידות נפש בת קדש הגברת בת מלך סי' צפורה, לשוני לשון הדיוט, ברכות טובות אלפים בת יכל להק' דוד סי' יעקב שלום חן חן לו על לויית חן וחסד. למעלת מורנו הרב כמוהר"ר שמשון² נר"י הנני נושק ידיו גלילי זהב, ולבן חכם טובינא דחכימא המאי"ר³ לארץ חריף ובקי מחוינא קידה וכמו כן לאוהבנו מעלת חכם רבי יהודה חיים גירון⁴ ולהבן יקיר טוב⁵ אוהב, ארי במסתריט. ש"ר למע' הקצינים אחוי מרחמי סי' זלמן ומעלת הקצין כמוהר"ר יוסף חיים קציגין⁶ ואחוי הקצין. מחוינא קידה להקצינים סי' פאויא. ש"ר לכל יחידיו הק"ק ש"ר ובכן שלום למעכ"ת יגדל כנפש זוכר חסדיו בוער ברשפי אהבתו נרצע חיד"א.

ד. [ס' כ"א]. תשובה על אגרת הנ"ל.

צנטירא דדהבא, סמא דחיי טבא, מרגניתא דטימי לית בה מקסטיטוריה^(ז), נהיר כולי עלמא בבית יוסף להבה, כדוד סלקא ליה שמעתתא אליבא דהלכתא^(ז)

(1) אולי „אברהם חי" סגרי שנזכר בס' כ"ב.

(2) הוא ר' שמשון בקי.

(3) הר' מאיר בקי, ע"ד שני הרבנים (ר' שמשון ור' מאיר בקי) ה"מקובלים" האלה עיין

חוג"י 126. ונזכרים לקמן ס' כ"ב.

(4) ר' יהודה חיים גירון בקסאלי (תצ"ט-תקכ"א) תשובותיו נדפסו בשו"ת זרע אמת. עיין דעת קדושים מר' ישראל טוביה אייזנשטאט צד 62 ועוד שם ע"ד המשפחה ההיא צד 65, 72 ובתולדות אברהם לר' אברהם דאנון 123 ובאשכול לגינציג – פוכס כרך שני 143, ועיין עוד „יוסף דעת" (מ"ע) לר"א דאנון 97, 198. ובפרטות ע"ד ר"ח גירון בס' זכר דוד לר"ד זכות עמ' צ"ח.

(5) קלמבור עפ"י „דוב אירב" (איכה ג' 10).

(6) ע"ד השם קציגין עיין דעת קדושים 74. יצחק קציגין ב"ר שלמה קציגין במנטובה ובקובץ כ"י שם קולנימוס בכמוהר"ר ישראל קציגין (פס"ד משנת שפ"ג) פה מנטובה וע"ש צד 80 ובכ"י שטרסבורג Catalogue general des rus. Bibl. publ. de France No. 4046 : „גרשון קציגין, יהודה קציגין" (במאה הי"ז). ונזכרו גם בפנסק הקהלה של קסאלי, עיין ש. אסף, לתולדות החנוך ח"ב כ"ו כ"ח, ושם נזכר גם שם הפרנס ר' מנחם פאויא. ועיין עוד ע"ד פאויא במבוא למחזור וויטרי לר' שמעון הורוויץ עמוד 39.

(7) עפ"י סנהדרין צ"ג א' „וד' עמו שהלכה כמותו בבל מקום". וזה נאמר על דוד.

ושקילותיה בהויית דאבי ורבא סיני כיוסף ועוקר הרים כרבה ה"ה גבר בגוברין, אשלא ברבא הרב הגדול שליחא מהימנא כמוהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי נרו יאיר ויורח אלוך רבא.

תחלת תהלת אדוני ידבר פי ויברך כל פה שר בתורה כמעכ"ת שם קדשו לעולם ועד וקול מבשר ואומר משלומי וטובתו, כן ירבה וכן יפרוץ כולי שני קאמינא נ"י. מה אגיד לאדוני, מה אדבר ומה אצטדק, שמעלה חן לנמשל לאבק דק כמוני וירם תולעים, הלא יותר טוב לי לשתוק ולקבל שכר על שתיקתי דיפה מדברי עם גבר חכם בעוז עמו כ"ת, שעניותו תרבני הגבה למעלה, ולרש אין כל כי אם קל שבקלים, ועל פי רוב הענוה ידו פרש שר כאילו עשיתי אתו עמו יותר מהמוטל עלי, ומי יתן שהגעתי לחצי כבוד, ואני ראה וידע כי לא מלבי כי עכוב⁽¹⁾ הלב מכל ואנוס הוא הכל לפי רוב המעשה של הק"ק. כי תיתי עלי ועל צוארי⁽²⁾ ויאמן האדון כי לא מלבי הלך מאתי ולא זותי מחבבו חבה יתירה. ואע"ג שנתרחק ממני, סמוך לבי אליו נכון ומוזמן לשרתו גם יחד אשתי ובתי אשר משתחווים לעומתו בהכנעה ובכבוד ראש בצירוף כהר"ר דודי, אחי וראש, ובהרכנת הראש אנחנו מיחלים ומצפים לברכתו הטהורה, לא מנעתי לברך בשמו לכל איש כברכתו כאשר צוני, וכלם כאחד ענו באהבה ואמרו לי לכפול שלומותיהם למר ברב חנינא ורב חסידא. וא' אלוקי הרוחות ישמחהו בימי הפורים הבע"ל בשובע שמחות ויגיעהו למחוז חפצו על מי מנוחות ובמשכנות מבטחות ויניס ממנו יגון ואנחות ויעלהו גם עלה על גפי מרומי ההצלחות. כה מעתיר העבד העברי בשפתים נעות וברכים כורעות וידים נכנעות

שח"ל

ה. [סי' כ"ב]. שושן פורים אשירה נא לידידי לפ"ק משופר שופרי, עושה חסד לאלפים ידו פרש שר לרעבים גם צמאים, והיו העטופים ה"ה הקצין ונדיב במיחן עניין מכלכל חיים בחסד, משכיל ונבון לחש, פרנס ומנהיג המדינה אוהב תורה ולומדיה כמוהר"ר הקצין שמעון חיים הלוי מריללי נ"י. פי ולבי הוקשו למצותן עד שיעלה עמוד השחר, שוחרי קל חי ימים על ימי מלך יוסף ונטיעתו מצלחת לכ"ר, פרי הבטן והעושר והכבוד בשלם סוכו חיי"ם עד העולם כ"ר. תמיד לבא רשפי אהבה יוסף להבה עינא ולבא בי דבקה נפשי אחריו ויתיצבו כמו לבוש מתקו ותנובתו וחיין ערכו בעטרה שעטרה לו מטוב לב ורוח נדיבה, וגדול חסד, אשר אחד מפרטיהם ספק בידו להלהיב גופא בתר רישא אף כי לבות והדברים ק"ו בצירוף דאורייתא. כל מילי דמר האמנתי כי אדבר הלא זה אדוני

(1) קלמבור מן הפסוק "עקוב הלב מכל ואנוש הוא".

(2) עפ"י הגמרא פסחים ח' ע"ב, "ניתו עלי ועל צוארי".

מיוחד בה"דרו¹ עטרת הדר² בהדרת קדש הכתוב אשה ושמה עטרה הגברת נאווה קדש מלכא ומלכתא הגבירו והעדיפו מעל שמים חסדם. וכמדומה לי שמטריחין למלאכי מרום לכתוב בספר מעשיהם הטובים והסברת פניהם ורצונם הטוב ולבם המטיב וריה חנם וחסדם תדיר ולא פסיק וברכתיה דמר כמצות היום נוסעים אנהנו לגני"א לשלום. שבו עבר קדמתי פני האדון תשובה לכתבו המאיר ומזהיר שעטני ואתייא מבינייא אחת למעלת מורנו הרב הגדול מהרש"א נ"י וגם עתה הגם שדעתי אינה צלולה כל כך מסעודת פורים, מ"מ אני מכון דעתי ומלבא לפומא גלינא, שהנני משתחוה למעלת הרב הגדול נ"י ולמעלת מורינא הרב הכולל³. מוהר"ר שמשון, ולמעלת וחכמים הרמים כמוה"ר מאיר בקי וכמוה"ר יאודה חיים גירון נר"י בקידה ובהשתחויה לפי כבוד גדולתם ולכל בני ביתם שלום, ולהקצינים המשכילים ס' זלמן מחוינא קידה ולב"ב שלום וכ"כ להקצינים פאויאה ולב"ב ולכל בני העיר ולכל בני הישיבה ולכל האוהבים שלום. להקצין המרומם הישיש ירא א' אהובנו כמו"ר אברהם חי סגרי נר"י מחוינא קידה, ולמעלת נכדו, להק' דודו יעקב, כמו כן להק' כמר גור ארי' שמואל שלום להק' סוף הוראה כמוה"ר משה כהן⁴ ולבניו שלום. לנשים צדקניות הגברת המעטירה גם חסידה ס' ⁵ ב"ש נאווה קדש והמעטירה מרת אמה חינא וחסדא מנשים באהל יבורכו לידידת נפש בת מלך ס' צפורה גשה נא ושקה לי וברכתיה ברכת הדיוט להיות דאנסוני מיכלי ומשקי וגם שאוני שאני⁶ דנים על פרק הנסיעה, אינני יכול לכתוב למי שאני חייב לכתוב מהגדולים הנתנין למעלה על כל פשעים תכסה שמחת פורים גם אהבתם. ואני על משמתי אעמודה לשרתו לברך בשמו הטוב יהי שמו לעולם בבנים ובני בנים ועשר וכבוד לרוב כנפשו החכמה הרמה ונשאה ונפש העבד המשחוחה לרום מעלתו וזוכר חסדיו תמיד נאמן כפיו לעבודתו ועלי תשוקתו.

חיים יוסף דוד אזולאי.

ו. [ס' כ"ג]. אליסאנדרא ז' באדר תקי"ז.

עליון יתן קולו ללמד דעת קול ברמה, עליון נורא על כל סביביו בניות ברמה, עליון על כל מוקף חומה אישורין שבתורה, האשל אשר ברמה מעי מורינא הרב הגדול מעוז ומגדול המפורסם נ"י, ע"ה פ"ה כמוה"ר שבתי אלחנן

(1) קלמבור עפ"י „מיוחד שבעדרו". (מגלה כ"ח א').

(2) כנ"ל עפ"י יהושע ט"ז ה: „עטרת אדר" שם עיר.

(3) הוא ר' שמשון בקי עיין לעיל עמ' 8 הערה 2-3.

(4) אולי הוא ר' משה כהן שזכר במעגל טוב (פריימן) צד 7.

(5) „החסידה ב"ש" היא „בת שבע" והקצור בודאי קלמבור עפ"י הכתוב (ירמיה ח' ז').

„חסידה בשמים" (6) צ"ל: שאנו דניי -

מהוקנים כעבד ישאף צל בצלו חמדתי מאן יהיב לן [נגרי] דפרולי וארוצה עד איש אלוקים כי הלא לאמונה כל ימי היותי חסדיו וטרחו ורב גדלו והדרת יקרר תורתו וחכמתו היו למאורות, בשגם הוא בצ"ר¹ הא גופא כסיא² הרחק מאוד מאדם גדול הדור, מ"מ לו לבי הלך להשתטח אתו עמו, על כן יאמר נער חסר לב דאנא הכא ולב כסיל הרחק נדוד, ואם על המלך טוב יאר פניו אתנו, ישלח דברו הטוב ותהי על ראש דוד עבדו ובמקום שמצינו גדולתו איני רשאי להאריך, כי מה אני מאריך בפה בהיכל קדשו, רק זאת אעשה להשתחוות למע' הדרת גאונו ולהחזיק טובה וחינוך גדולות על מעלת צדיק לחיים, יהא רעווא: יאריך ימים על ממלכתו בחברת הדרת הרבנית וזרע רב על כל ברכה ותפלה כנפש אדם להבל דמה, נושק ידי קדש בוער באש עד לב משכים אש דת לו נרצע לעבודתו עבדו הקטן יוסף חיים דוד אזולאי

ז. [ס' כ"ד]. קסאל י"ג לחדש אדר שני ס' ושנת קדש קדשים הוא.
 בא נחל עליון מגליל העליון שטף ועבר במחנינו מאד נעלה עליון על כל האר"ש אר"ש זבת חלב ודבש. דבש וחלב תחת לשונו לשון למודים לשון חכמים מרבה התורה רבן של כל בני הגולה, עליון שם מעונו, מעונה א' קדם שוכן זבולה, עליון יתן קולו כולו מחמדים לו יערכנו פטדת כוש זהב, שב"א וחווילה עליון למלכי ארץ, מאן מלכי רבנן נס התעודה ודגלה ה"ה הרב המפורסם והמופלא, שרש היחס והמעלה יושב בסתר עליון ולו נאווה תהלה, מאור הגולה, פאר הדור והדרו עטרת זהב גדולה החסיד העניו שליחא דרחמנא כמוהר"ר חיים יוסף דור אזולאי נר"י יאיר כשרגא (תהל הלו) חדאי נפשאי חדאי נפשאי, קראי ותנאי תנא דבי רב, תנא ירושלמאי מתניא דמר תנינא, איכפל תנא לאשמעינן מידי דחביבא ליה ברישא ברחימתה עויזא ונפשו נפש היפה קשורה בנפשי, נפש שפלה, ונאמן עלי אבא דכמים הפנים אל פנים קרי בי רב, כמאן דתני אהבה רבה. הן אמת כי נפלאה אהבתו לי שאני זכאי לכך, ושפיר ידענא וקים ליה בגוא שממדת קונו יש בו שעושה את שאינו זוכה כזוכה ועדי בשמים וסהדי במרומים, כי מיום שהרחיק נדוד מעלי היו לי ימים של צער ותפעם רוחי ואמרתי אני ללבי: מי יתן לי אבר כיונה אעופה אשכונה במקום שכבודו מונח ליהנות מזיו חכמתו כי רבה היא, אבל מה אעשה כי ירט הדרך לנגדי ולית ביומיה דיזלון ויתון, ואף כי רחוק מחזיוני קרוב הוא ללבי, ואם שורייני דעינא בלבא תליא ועיני תמיד אל אדוני ומראהו כמלאך א' לפני וזאת נחמתי בעניי, כי יבא דבר אדוני המלך אלי למנוחה מן המודיעין ולפנים מטוב מצבו והצלחת דרכו, ויזכור את עבדו כפעם בפעם ואעשה כן גם אני עם מר ניהו רבי. ואם חפץ

(1) עפ"י הפסוק, בשגם הוא בשרי.
 (2) עפ"י הבטוי „הא גופא כסיא“.

שלום עבדו עלי ועל פועל ידי יצוני ויכתוב לי רובי תורתו כמו זר זהב יחשבו לי בכתבא למקרי כתב... בושתי וגם נכלמתי כי יקרא קן ספור של מר אמרה יא"י אמירה נעימה כתיבא יהיבנא בשבחי שלומים על מה שטרחתי בעדו כי אין מה להשיב שלא עשיתי⁽¹⁾ תאפי תומן ועוכלי⁽²⁾ מחיובי ויו"ד קרת קא חזינא הכא וכו"ו דכתיבנא אאופתא ויפה שתיקה. עשיתי ככל מצות כאשר צוני לדבר על לב הקצ' שמואל פאויאה והשיב תשואות הן חן למעלת כ"ת ולא נקיט בלביה כלל... הכבודה אשתי מב"ת, והבנים בני, משתחיים לפני הדום רגליו הטהורות ושואלים ודורשים... ברכות טוב של מעכ"ת על ראשם. ובעשר חלות אחלה פני מעכ"ת לפרוס שלום בעדי להגביר המרומם נדיב ושוע כמוהר"ר ישראל מגדול עזו ולכל ב"ב היקרים ואשא אל שמים ידי לצור יעזי ומשגבי ישמחו יחד בימי הפורים הבע"ל בכל שמחות של בית רבי, ומלאכיו יצוה לו לשמרו בכל דרכיו מפגע רע ומשגי ויביאהו אל המנוחה ואל הנחלה בארץ הצבי הלא כה דברי סין סין וקטין שבקטנים עבדו הצעיר

שבתי אלחנן מהזקנים.

גבי הכתב: לדזיו ליה כבר בתיה וכבן נזאי⁽³⁾. בושם דטבריה, עמו עזו ותושיה לספר בשבחה לו תהלה דומיה נודע בשערים שמו הטוב וברחובות קריה ה"ה הרב המפורסם המאור הגדול נ"י ע"ה פ"ה כש"ת כמוהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי נ"י שליח עה"ק חברון תוב"ב יושב בשבת ת"ח כמוני לע"ע בק"ק אליסאנדראי.

ח. [ס' כ"ה]. „ההלצה" שעשה המחבר (שב"א) על פנקס השליח הנ"ל. חייאת דקה כתר⁽⁴⁾ תורה, וכתר גדולה וכתר שם טוב עולה על גבו, כתיב על כסא יוסף הוא השליט על האר"ש, הנה ארשו של מים, אין מים אלא תורה מתלין ותלי תלים של הלכות כרב אסי, דוד בכל דרכיו משכיל וד' עמו, שהלכה כמותו וממנו תורה תצא, אין דבר נעלם ממנו במופלא ומכוסא, ישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא, זה כל האדם ימשוך בחין ערכו וטוב ניבו כי יפצה, ה"ה המאור הגדול לממשלת תורה וגדולה במקום אחד חסיד ועניו כמשה, הרב המופלא והכולל, עליו אין גומרין את ההלל. גדול שמו כר' יוסי ותהלתו מלאה ארץ ולכל העם מקצה, כבוד שמו כמוהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי נר"י, בנן של קדושים מילדי עה"ק ירושלים. תבותא ציר אמונים של עיר הקדש חברון תובב"א, ועת זרחה שמשו הטהור במחנה א' זה נתמלא כולו אורה, וכל העם ראו כי טוב הוא, אין טוב אלא תורה ומצוה, מלא על כל גדותיו

(1) זולי צ"ל „אפילו".

(2) מדה קטנה. עיין ב"ב 89b. כלומר, שלא יצא ידי חובתו.

(3) זולי: כבן עזאי בשוקא דטבריה. (4) עי' ב"מ י"ד ב': חייאת דקטרי.

ומכוסה, והנה מפיו יוצא פה מפיק מרגליות וכל העם ענו אחריו מקודש מקודש⁽¹⁾ בחרי ניסי, ושנה ופרש לנו את כל הקורות והצרות צרות שהשתרגו על צוארי אחינו אשר בקרית ארבע היא חברון, מקום קבורת אבותינו הקדושים, אשר היו לנו לחומה למסתור ולמחסה געו כל העם בבכיה ובדמעתם ערשם נמסה. כמו כל העם והתנדבו איש כמתנת ידו למלאות משאלותינו דהאי שליחא קדישא מרבנן קדישי, לעזר ולהועיל לעה"ק הנ"ל מחמת המציק והנושא, הכל מעלין לארץ ישראל, ארעא דרבנן, בצדקה דכתיב בה מעשה וגדול המעשה, ומנחה לד' מגישים וכן קימו וקבלו בכל גלילות אטליא גבורי כח עושה ובכל שרשומי נכר ניתן לו באתרא הדין בין כוללות המדינה ומנדבת היחידים שבעיר⁽²⁾ ומקופת עא"י וגם לרבות מק"ק מונקאלו יא"ק⁽³⁾ סך שבע מאות ושמונים לטרין י"ג סולדי מכל העולם בקרוב לסך שמונים ושנים ציקיני⁽⁴⁾ וחצי מפרנצי מלבד הצידה לדרך כראוי ולמשרתו אשר חפצו עושה⁽⁵⁾ ואע"ג שהן רבים עניי העיר וכשל כח הסבל מכמה הרפתקי דעדו עלן וידעינן אנן האי עשה והאי עשה דא"י⁽⁶⁾ עדיף ועשינו יותר ממאמצי, דלאו כל שעתא ושעתא מתרחש כי האי גברא רבא אשר ממחיצתו יצא. ותפילתנו זכה לפני א' מלך רם ומתנשא שליט חפצו עושה, אומר ועושה וכל חטא ועון נושא, יזכנו לראות א"י על תלה ולהקריב אשה ושם נגיע נראה ונרצה ועל מי מנוחות ינהלנו בנאות דשא ורצון יראיו יעשה אכ"י כהמעתיר איש צעיר המשתלח, קטן שבקטנים שבתי אלחנן בכמהור"ר אלישע מהוקנים כו"ח פה קסאלי מינפיראטו היום כ"ו לחדש אדר ראשון ס' הביאו בני ישראל נדבה לפ"ק שנת התקט"ו לי"ע.

(1) בכ"י בין השטין Carissimo e dilchissimo.

(2) ע"ד נדבת "היחידים" ו"קופת א"י" עין מעגל טוב (פריימן) ודפוס פיעטרקוב צד 9.

(3) ר"ת: "ישמרה א' קדם".

(4) מטבע איטלקית ונוכרה ג"כ במכתב הגאון ר' שמשון בק (שנת שמ"ד) שכתב מירושלים "ופה ת"ל הכל בזול וזולת החטה אצטרך... לפי דעתי י"ח ציקיני לקנות עתה בזמן הקציר" (ירושלים שנה שניה 143). ור"ד קויפמן מוציא המכתב הזה משער כי ר' שמשון בק הוא מארץ איטליא ומיסד השערות על שם "ולבי אומר ל", ומה תימה שלא העיר על שם המטבע שהשתמש בו הר"ש, שמכאן כמעט ראייה שהיה מאיטליא. ועיין עוד ע"ד מטבע זו כתבי הר"א מודינה (בלוי) 118 מכתב קכ"ד צונץ, צור געשיכטע א. ליטראטור³⁶⁰.

(5) ראו להעיר שהחיד"א לא נצל את הכסף "צידה לדרך.. ולמשרתו". הוא נהל חשבון מדויק בשם: "הוצאה כללית" (לצרכי השדרות) ו"הוצאה לצעמי" (לצדקה, העתקת כ"י וכיוצא), עיין רזונברג חבורי הרב חיד"א ע' 30.

והשגית בשבע עינים שלא "להוציא מעות מקדש לחול", ועיין מחברתי הנ"ל צד 21 הערה 85 בדבר ההזהרה לשליחים "שלא להוציא מעות מקדש לחול בהוצאת דרכים".

(6) עיין שו"ת אומץ יוסף ס' י"ט לחיד"א בדבר עניי א"י. ועין ארץ חיים להרב ר' חיים

סתהון צד פ"ב עמ' ב".

ט. [ס' לא]. אגרת החכם השלם כמוהר"ר חיים דוד יוסף אזולאי שליח חברון תוב"בא. והיא תשובה על האגרת לעיל ס' כ"ה.

ז"ך וישר ליוורנו למב"י לפ"ק. מר ברישא כלל גדול בתורה אסקלוסטיקא דאורייתא שמו נודע בשערים, המחדש בטובו הטוב והמטיב דאורייתא, רב פעלים מקבציאל (שריבה וקבץ ברבים?) המוקפים מילי דרבנן ודאורייתא. עטרת ראשי מורינו הרב הגדול ע"ה פ"ה מוהר"ר שבתי אלחנן מהוקנים, מלכא לעלמין חיי, שר האלף עשה חסד לאלפים דחיל ורחים ומוקיר רבנן שר בית הווהר, שרי זיהריה, עביד יומא טבא לרבנן, שר צבא, הדר עז"ר, מקיים מר מילי דרבנן, שר שלום, אוהב ורודף שלום, מע' המשכיל, הקצין המרומם שדעתו רחבה, כבודי ומרים ראשי כמוהר"ר שמעון חיים לוי מוריללי נ"י.

הן יד לקטן פשוטה לפניו לנשק רגבותיהם וללחוך עפרותיהם עד בשחק נאמן דאתיא זכירה את כל תוקף חסדיהם איש איש כברכתו וכל טרחם ומשאם בעבור דוד עבדו ולא מתוך עצלות אין קסתי ננערת למשאל בשלמא דרבינו ושולם מאוריני וצניף תפארת, ורק כי לפני המועד בשבוע שהגעתי פה נסעה ספינה לעיר אומיר, ולא היה אפשר לי בשום אופן ליסע, כי קוצר הזמן לא היה מספיק לשליש ולרביע עסק ואחרי כן חיים שאל להניחי עתירי בפרק הספינה ויאמרו לאמר: דהאידנא לא שכיחא ולא נשבה רוח ספו"נית⁽¹⁾, על כן חשבתי דרכי להדפיס ספרי הקטן⁽²⁾ לקיים גזירת אבא מארי נ"י שאדפיס חדושי⁽³⁾ שחדשתי בקוצר, והנה כי כן דבר זה עלי לטורח גדול אי משום לעשות כמו מהדורא בתרא ותוספת טובה, אי משום העסקה, אי משום הגהת הדפוס, וכל חדא באפי נפשיה תכבד העבודה על תלמיד קטן ורך כמוני, זאת היתה לי שלא נתעטרתי⁽⁴⁾ עד הנה לבא אל האר"ש, אף כי היום דקנה זה בדבר א' היכל ותיעל⁽⁵⁾ ענותנותם וצדקתם סמכתי אחר הפסח הביאו לי אור יקרות, כתבי הקדש מתחלת אדר שני ושבוע שעבר נתעטרתי בשניות מד"ס מ"ב⁽⁶⁾ (ז) למ"ב (ז) ועיני ראו כל לשון חכמים, אין זה כי אם מענותנותם היתירה והגדולה, כי עבדם מכיר בקצת חסרונו השתחיותי אמצא חן בעיני מעכ"ת למע' הרב נ"י והבן היקיר ואחיו כנהר שלום, למע' הגביר ובת מלך מרת צפורה

(1) קלמבור "רוח צפוני" עפ"י יבמות דף ע"ב.

(2) עין לעיל עמ' 2 הערה 5, ואולי הכוונה לספרו "שער יוסף", חדושי הלכות למס' תורות, שנדפס בליוורנו תק"ז.

(3) כפי הנראה גם ממקום אחר אביו השגיח עליו לכתוב זכרון בספר את חדושי. ובאחד הקונטרסים כ"י (עין רוזנברג חבורי הרב חיד"א צד 24) נאמר: "אמר הכותב בהיותי לומד עם מורי עטרת ראשי יצ"ו הלכות מליחה נטייה לב לציין איזה חדוש, גרגיר מכאן וגרגיר מכאן, קיחה קיחה אשר חדשתי אני הצעיר... והסכים אבא מארי".

(4) אולי: שלא נתעורתי. (5) אולי צ"ל ועל.

והקצין כמר אח"ס⁽¹⁾ והק' דודו והקצין פאוויה שלמא חינא וחסידא להרב הכולל מוהר"ר שמשון נ"י ולבן חכם ושמו רוח חיים מאיר⁽²⁾ בא מחוינא קידה בעוצם אהבה, וכ"כ לאורי וישעי ספרא רבה חיים עד העולם ולבנו ידידנו גור אריה יסלח נא אני מבקש, שאיני יכול לכתוב להם כעת. להקצין הטוב והמטיב מה"ר יוסף קציגין⁽³⁾ מחוינא קידה וחסדיהם ואהבתם על לוח לבי. להאיש משה כהן גדול ובניו וכל יחידי הק"ק אדברה נא שלום רב. ואני תפלה: צדיקים יפרחו כגפן עברו משכיות לבב בנפשם החכמה קדושה ראשונה ונפש עבדם נושק ידיהם קדש זוכר חסדי חסדיהם והיו למאורות על שתי כתפי לזכרון, נכוה בגחלת תשוקתם.

יוסף חיים אזולאי.

י. [ס' כ"ו] ממעלת השליח הנ"ל נ"י להק' שח"ל נ"י.

כבודי ומרים ראשי מעלת המשכיל ונבון הקצין המרומם נדיב נדבות כמוהר"ר שמעון חיים הלוי מוריללי נר"י.

אחרי הקידה כדת מה לעשות יום פורים שושן בפרק נסיעתי מק"ק אליסאנדריא כתבתי ליקירי הדרי מעכ"ת ולא זכיתי לעמוד במקום בעלי תשובה גם מאז דברתי לפני מי שגדול מעלת הרב הגדול מהר"ש מהזקנים נרו וסגר עלינו המדבר ידעתי ענותו ואולם סלח אני מבקש: אנא בכח גדולת ימין צדקם יסלחו הצדיקים דבר ידברו להודיעני משלום מעכ"ת, כי אנא נפשאי נאחו בסבך ערקתא דמסאנא מיניהו מלכי, ודא תהא למיקם כי שבוע שעבר הגענו פה לשלום האומנם מרוב הטרדות והספולים וכבוד הבריות לא נסתה כף הצג על האר"ש עד היום הזה, הגם הלום באתי, אשר לא כח כדת ולא נצרכא אלא לקדם פני מעכ"ת ובאות קדש הגברת החסידה מ' בת שבע מב"ת והבת היקרה בת מלך ס' צפורה ולברך ברכת הדיוט ישישו וישמחו בחג המצות הבע"ל ויתענגו על רוב שלום וכ"כ להישיש ירא א' הקצין אהובנו כמר אברהם חי סגרי נ"י והימנותא בידיה, הגם כי מרחקנא פרסיה לבי ולבבו קרבות יחפצו וכל חסדיו ואהבתו ושובתו עוברין לפני כבני מרון והיו למאורות תדיר ולא פסיק. למע' הרבנים מהר"ש⁽⁴⁾ ומהר"ש הי"ו הנני ולמע' החברים כמהר"ם באקי וכומוהר"ר חיים גירון מחוינא קידה ולהקצינים המשכילים ס' יונה וס' שבת י מחוינא קידה להקצינים ס' פאוויה שלום רב לתפארת בחורים ירא א' ובמנותיו חפץ כמר גור אריה שמואל

(1) אברהם חי סגרי

(2) עיין לעיל עמ' 8 הערה 2/3 המליצה "מאיר בא" עפ"י פסחים ב' א'

(3) עין לעיל עמ' 8 בהערה 6.

(4) אולי האחד ר' שבת וזהני ר' שמשון.

גירון ולכל האהובים שלום רב ולהיותי טרוד מאד היום קצר ואומר: חלותי היא: יחינו בטל אורות ידיו גלילי זהב כי בשלומי שלום יהיה לי. נאום המתפלל תפלה קצרה זוכר חסדיו ואהבתו נקלה ועבד לו מוכן לכל שירות אחד אחוז בחבלי עבותות אהבתו ועלי תשוקתו עבדו מחוי קידה
חיים יוסף דוד אזולאי

יא. [ס' ל"ו]. לשר האלף עושה חסד לאלפים, בכל באי שער עירו, שר וגדול ליאודים, בהלו נרו ה"ה כבודי ומרים ראשי מע' משכיל דורש את א' הקצין המרומם המשובח והמפואר, ונדיב נדיבות, מלכי צדק מלך שלם, כמר שמעון חיים לוי מוריללי הי"ו ועליו יציץ נזרו כ"ר. זה ימים כתבתי למעכ"ת ע"י הגביר ס' פינטו וע"י הבידואר ולא זכיתי להיות מבעלי תשובה, כנראה שהאגרות לא הגיעו ליד הקדש, וזאת אעשה להשתחוות לו ולברכו ברכת הדיוט, ברכת השנים למעלתו ולהגברת המעטירה, החסידה מ' ב"ש ת"ס¹, ולהבת היקרה צפורה יחתמו בספר החיים והעשר והכבוד אנס"ו ועד בשחק נאמן, כי חסדיכם עוברין לפני כבני מרון ולא אשכחם כל ימי צבאי, כי הגדילו לעשות חסדי חסדים ישלם ה' פעלם וצדקתם עומדת לעד כ"ר. למעלת הרבנים המובהקים גדולי ישראל כמוהר"ר וכמהר"ר ש"ב ה"י הנני נושק ידיהם ומקבל ברכתם ובשמחה יחוגו מרוב כל הם וכל בני ביתם ולמע' החכמים היראים כמהר"ר מאיר באק"י וכמהר"ר ס' יהודה חיים גירון מחוינא קידה, ויחתמו הם וכל בני ביתם לטובה ולברכה, ולמע' הקצינים ס' וס' שבתי ומע' החבר גיסם כמהר"ר יוסף קציגין ואחיו המפורסם מחוינא קידה ויוטב להם החתימה לחיים טובים, וכ"כ למע' הקצינים בני פאויאה ואחרון אחרון חביב הקצין הישיש ונשוא פנים כמוהר"ר אח"ס² והק' דוד ס' יעקב ולכל מע' בני הישיבה ולכל האוהבים ולכהן הגדול ולתפארת בחורים כמר ניר ולכל שואלי שמי ברית שלומי לא תמוט. ומיום בואי אל הארץ הזאת רבו טרדוטי דמצוה ורשות ולא אני בן חורין לכתוב אפ' אגרת שלומים, על כן יסלחו הצדיקים עליונים למעלה שלא עשיתי אליהם מאמר בפני עצמו ואם על המלך טוב יעטרני באותות שתיים לדעת מש' מע' כן וש' כל בני ביתו וכל האוהבים כי באלה חפצתי, ובכן שלום כסא מעכ"ת יורם ונשא על כל ברכה ותפלה, נכון למועדי רגל בשמחות וגיל תבואינה בהיכל מלך כנפשו הרמה והנשאה, מאירת עינים, מקודשת לשמים ונפש זוכר חסדי אדוני וכל ב"ב לנו לעינים נכוח בגחלת תשוקתו, מתפלל בעדו כל היום אברכנהו בברכת הדיוט עבד הקצין מחוי קידה ופורס סוכת שלום

יוסף חיים דוד אזולאי.

(1) מ' בתשבע תבורך מנשים.

(2) אברהם חי סגרי.

יב. [ס' ל"ז]. תשובה למע' השליח הנ"ל.

חדי"א דאורייתא, לעילא מן כל ברכתא, שירתא תשבחתא, דרופתא דאורייתא, ריש מתיבתא, אלקפתא וריש גלותא, דא הוא שליחא מהימנותא מחברון קרתא קדישתא, טובינא דחכימי וקרו ליה רב טוביומי כמוהר"ר חיים דוד יוסף אוולאי נר"י לא תספי עד זיבולא בתרייתא.

ביום ראשון לחשבון עונות בא הכתב והמכתב של אדוני לידי להזכיר את צוני ואת פשעי, כי לא כתבתי למר ניהו רבה אגרת שלומים ברגלים שעברו למי' כפי חיוב תלמיד קטן כמוני לשאול בשלום רבו ברגל ועם האדון הסליחה מתרי טעמי, והראשון מטעם טעם כעיקר, כי לא קבלתי לוחות הברית של מעכ"ת לא ע"י הגביר ס' פינטו גם לא ע"י הבי"דואר, ודין גרמא⁽¹⁾ דעצירה בי מלשלוח לו אגרת, כי לא ידעתי איה מקום כבודו. וזאת שנית, כי האדון יודע שלפעמים לבי כל עמי ועכוב הלב מכל ואנוס⁽²⁾ הוא מכמה טפלים דעדו עלי ולכן סלח נא אני מבקש וזה גורם גרמא בנזיקין. גם להמרה"א מהזקנים נ"י כותב הך כתבא למיקרי, ולא במרד ולא במעל חיי כי רחמתי עזיזא בתוואני דלבא וזכרו הטוב מאתנו לא ימוש וברית שלומי לא תמוט כל ימי חלדינו והנאני כחוס צח עלי אור מטוב מצבו ושהנו נצב על כנהו, כן הבריות, במקום שכבודו מונח, כן ירבה וכן יפרוץ מטוב אל טוב חיים עד העולם אמני. ושמועה טובה שלו תדשן עצם שלנו ושל אשתי ובתי המשתתחים לעומתו (וני'ק?) ותפלה לא' אנן נמי נענה בתריה כוותיה שהחיינו וקיימנו בטוב הבריות, כן ישמרנו ויחיינו לאורך ימים ושנות חיים אכיר. עשיתי ככל מצותיו אשר צוני לפרוס שלום לכל האנשים אשר נקבו בשמות באגרתו המסולאה וכלם כא' עונים באהבה ואומרים: יבא שלום וינח על ראשו של צדיק בתשואות חן חן לו ושפתים ישק המבשרות צבא רב של טובה וברכה וברכת השנים לכולנו בימי הפקודה שע"ל, ואין ספק שא' שבשמים רצון ירא שמים. עשה והוא נענה תחלה, ואני על משמרתי אעמודה ואצפה לתשובת מעכ"ת, אם יתמהמה בעיר הזאת כל ימי החורף הבע"ל בצירוף קדושת מצוותיו אשר עלי ועל פועל ידי יצונו, כי לעשות רצונו חפצתי בחפיצה וחשיקה ובפקודיו אשתעשע וביני וביני כרענא ומחוינא קידה קמיה נאמן בברית אהבתו נרצע לעבודתו ומוכן לשרתו כעבד הלוי

שח"ל.

יג. [ס' כה]. אלו דברי שאין להם שיא"ר נכתבו מאתנו שיירי הטלאים

(1) קלמבור עפ"י דין גרמא דעצירה בור (ברכות ה, ב).

(2) ירמיהו י"ז ט.

החתומים מטה למר ניהו אסנפר רבה ויקירא בעתם ובזמנם ושלחנום ביד איש עתי לאלסאנדריא ויהי בראות האיש, שפנה ויוו פנה הודו פנה הדרו מעיר הנגל החזיר בידנו האגרת ואח"כ מסרנום ליד איש אחר לתתם לאחד מקציני העיר הנגל שישלחם לא' מאוהכיו שבעיר ליורנו להציגם בידי גלילי זהב והבטיח לעשות ככה ושרטט וכתב אלינו שכן פעל ועשה וביני וביני הגיעה אגרת מעכ"ת מעולפת ספירים כתובה בליורנו ביום י"ג לחדש שאנו בו ותימה תימה קראנו בה שלא קבל אגרותינו הנגל והיטב חרה לנו פן ח"ו היינו בעיניו כאילו לא למדנו מס' ד"א ודרכי תשובה, לכן הנה נא הואלתי להעתיק האגרת הנגל דברים כהוייתן, כדי שיציץ ויראה בעיניו עין הבדולח, כי לא מלבנו ומצדנו עשינו את חייבוינו וזכרוננו הטוב חקוק בתואני דלבנא, והרי אנחנו מאשרים ומקימים כדחזי בקימה שיש בה הדור למעכ"ת ככל הכתוב לעיל וכפלנא שלמא לכל האנשים אשר נשא את שמותם על שפתיו, שפתי דעת, וכלם כ"א ינידון בהרכנת הראש ויגידון לשלם למר שלמא במיטבא כמונו ולקבל ברכתו ברכת חכם ונכרע נקוד לפני מלכנו כעבדא קמיה מריה לקבל באהבה רבה כל מצוותיו אשר עלינו ועל פועל ידינו יצונו והימנותא תיהוי, כי בפקודיו נשתעשע ודרך מצוותיו נרוצה כמצווים ועושים וכעבדים מכבדים אדוניהם. י"ב למביי תקי"ו לפ"ק הננו הננו נרצעים לעבודתו הצעיר שמי

הצעיר שח"ל

אמ"ש: עדין צריכנא למודעי למכ"תיר שקבלתי תשובה לשתי אגרות שמסרתי בידו הא' מאת אהובינו החסיד שבכהונה כמו"ה רמ"ך נ"י והשניה מאת הקצין פינטו יצ"ו דוד אוהב הוא לי, ושניהם מתנבאים בסגנון אחד להטיב למר מטיבותיהו, והקצין פינטו הנגל מלא למר שיחד למעכ"ת קרובו א' שיש לו באלסאנדריא של מצרים להרצות אליו איגרות, ושיכתוב לי לשמי והוא יוליכם אליו לליורנו ונקל הדבר בעיניו להכניס ולהוציא מכתבנו כפי מגמתנו ודא תהא למיקם ולהיות ושלום רב.

אגרת שליחי צפת.

„אגרת שליחי צפת“ ערוכה לר' שבתי אלחנן. האגרת מדברת אמנם רק על צרותינו המקיפות את ק"ק חברון, כי היום בצרה גדולה, מה שאין הפה יכול לספר, אך המכתב מתחיל בשם „אגרת שליחי צפת“, ובתשובת ר' שבתי, בגב המכתב, נאמר: „שליח מצוה בחברון“¹. ובאמת היה ר' אברהם

(1) בודאי משום „שבתחלה היו השליחים משותפים לשתי הארצות חברון וצפת“ (מ. ד. גאון

יהודי המורח ע' 189) והקדימו „שליחי צפת“ לפי שבכלל היו השריפים משתמשים בשם זה לטובת

גדיליא¹) תושב חברון. הוא נכד ר' אברהם גדיליא בנו של הרב ר' שמואל גדיליא בעל ספר ברית אברהם על ילקוט שמעוני, חברים של הגאונים ר' ישראל יעקב חאגיז ור' משה זכותא, בעל קול הרמז² (פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים ח"ב ע' 34 הערה 1).

ואשר לר' יו"ט קרישפי הלא הוא „החכם הידוע בתור שד"ר מירושלים, שהלך בשליחות לארצות מארוקו" ומוזכר במכתבים שונים שפרסם הח' ר"י טולידאנו במזרח ומערב²) לאלמאליח (אייר תרפ"ט ע' 381, פרומקין-ריבלין, שם. ח"ש, מלואים ע' 29).

השליחים היו באנקונא ור"ש (אז בשנת תפ"ט) רב בלוגו, עיר מפורסמת לשבח ובעין יפה לנדבה".

יד. אגרת שלוחה מאת שליחי צפת תבוב"ב לרבנו המחבר.

טובינא דחכמי, מרגינתא דלית לה טימיה... ה"ה החכם השלם, הדיין המצוין כמוהר"ר שבתי דיל ויקייו ז"ל, השומר אמת ישמרהו, דשן ורענן יהי' ומלא ברכת ה' נסיו.

מאחרי שים שלום טובה וברכה יחדו יהיו תואמים לראשו מלמעלה, מלא ברכת ה' מעתה ועד עולם גריו. אותותינו אלה מאתנו אנחנו שליח ע"הק תוב"ב בעוצם התשוקה באהבה רבה זכרנו ימים מקדם לא כביר בהיותנו פה בעיר לוגו יע"א, הן ידיע ליהוי אל מעלת תורתו, כי חזרנו פה לוגו יע"א פעם שנית, כדי לילך לעיר רומאניאה. ובכן עתה באנו לחלות פני תורתו, כי תוך זאת יקבל מעכ"ת כתב אחד לק"ק אשר במחנה קדשו ה"י והוא מק' חברון ת"ו ומשם בא"רה מעט מועד מפרטי צרותינו המקיפות את ק"ק חברון ת"ו, כי היום הם בצרה רבה, מה שאין הפה יכול לספר אחת מני אלף מצרותינו, כי על כן אתאנו לחלות פניו היקרים, ידבר על לב ק"ק אשר במחנה קדשו, יעשו עמנו צדקה וחסד, כאשר עשו בכל המקומות לאסור איסר מן הכלל ומן הפרט במתנת ידם אשר ברכ ה', כי ידענו הם אנשי חסד, כה יעשו וכה יוסיפו בהעדרה

השליחות, עד שיש שהיו כותבים „צבתי“ (בניית) לאמר: „ציון כמשפט תפדה“. עין „דער אורינט“ (פורסט) N. 16. 1840.

(1) עין הקדמה לס' „אורים גדולים“ שנדפס בשנת תקי"ח. שם נזכר בין רבני חברון גם הרב אברהם גדליה, ועין בס' „יהודי המזרח“ הנ"ל 182: „בכל ליל כפור בעת פתיחת הארון מוזכר הש"ץ את כל הרבנים ישני חביון עפ"י סדר א"ב וביניהם הרב גדליה“.

(2) הח' טולידאנו מעיר שם: „שמו של השד"ר הירושלמי הזה ר' יו"ט קריספו לא ידוע לי עוד ממקום אחר“, והנה ע"י פרסום האגרת נדע ג"כ ע"ד פעולתו בתור שד"ר באיטליא. מר ט. מעיר עוד: שם המשפחה קריספו כנראה נכתב בטעות בפי רבני מארוקו ההם שלא ידעו לבטא אותו כראוי וצ"ל קריספין, משפחה ידועה לרוב בתורקיה ומקורה מספרד. והנה באמת גם ברומניה ידוע בין הספרדים השם קריספין, אבל בכ"י שלפנינו כתוב קרישפי כאשר במכתב רבני מארוקו.

רבה, ושנינו: גדול המעשה, ולך תהיה צדקה והימנותא ליהוי, כי אהבתו תקועה בלבנו... אהבה רבה לא [תשכח] וזכרו הטוב לא ימוש מפינו, יהי' שמו לעולם ויחי עוד לנצח כימי השמים על הארץ נ"י. על דבר עפר ארץ ישראל, אשר דברנו לתת לו ימחול האדון, כי כל התיבות וכל החפצים הנה הנחנו בעיר מנטובה, ובכן אם יש לו איזה מיודעים שם בעיר מנטובה יכתוב ואנו נמסור אותם בידו. הן על הראשונות היו עיניו פקוחות לחקור ולדרוש לקרב התועלת לק"ק חברון ת"ו ועם א' הוא עושה וזכות אבותינו יגן עלינו מגלגלין זכות ע"י זכאי, וכל אשר יעלה על רוחם רוח הקודש, הן נדבת הכולל, הן שיעלה נדבת הגבירים, הכל כאשר לכל, שלחנו ליד הגביר הנשיא ורם כה"ר יהודא שלמן תן לחכם ויחכם עוד להשגיח בעין יפה בענין הנדבה, שתהיה מנה הראויה לפום צערא. גם לרבות להעלות זכרנו לפניהם בפרטות להיות כן כל לנו השליחות אינו כי אם דוקא מה שיתנו לנו לשמיא. ובכן שלמא דמר יסגא לעד בשיבה ונחת דשן ורענן ומלא ברכת ה', כיש את נפשו החכמה ורמה, מלאה חכמה ודעת ויראת ה' וכיש את נפש נאמני אהבתו דורשים שלומו וטובתו כל הימים בלב תמים ובאהבה רבה.

הצעיר: יום טוב קריספי, אברהם גידיליא.

גב הכתב: אל מול פני המנורה הטהורה זכה וברה ה"ה הח' השלם, הדיין המצוין כמוהר"ר שבתי דיל ויקייו נ"י, השומר אמת ישמרהו נס"ו, אורו וזרח בעיר סינטו מעיר לוגו יע"א."

טו. [ס' מ']. תשובת המחבר לשליחים הנ"ל.

שני בני היצה"ר, המאירים לארץ ולדרים בתורת פלאים, שניהם סלת מנחה בלולה במקרא במשנה ותלמוד, אשר מחרון ומפז מסולאים. הם נשיאי עדה קדושה, קריאי מועד הקרואים לכל ירר חשיבות שבעדת יראים, הם מלאכי ה', לקרוא לשכרים דרור המה באו וימינם פשוטה לקבל מתנה הראויה להחיות לב נדכאים ה"ה שליחי עה"ק חברון וראשון לציון, אשר העליון, החכם השלם המפורסם, הדיין המצויין כמוהר"ר יום טוב קריספי, גם את השני החכם השלם זה סיני כמוהר"ר אברהם גידיליא נ"י אמן נצח סלה ועד. בטרם תחל קן קולמוסא והיד כותבת אבא בתחנה ובקשה לא' נערץ בקדושה, ישמרם ויחיים ויצילם מכל עינא בישא ואת אויביהם יתן למשיסה, ישמחו ויעלצו לפני א' ויציצו בגילה ודיצה עם אלה השלושה בני חיי ומזוני לאכול לשבעה במדה גדושה אכ"ר. מכאן מודעה רבה להוריתא (להורות), איך האירו על עבר פני ולנגד עיני אותותיהם אותיות פורחות פרחי גדולה, שכולם מתאימות ושכולה אין בהם בע"י לכוננה והאותות צהלוג"י ושאלוג"י, כי שואלין ודורשין על הימים טובתי ודמיי"ם בדמיי"ם

נגעו, בפרו"ע פרעו"ת בישראל, בהתנדב עם ברוך ה' אשר בתוכו אנכי יושב, נדבה הראויה לפום צערא של חברון תוב"ב. הן עתה באתי להודיעם שכבר דברתי פה אל פה בהיותנו בלוגו, שהעיר הזאת עיר קטנה ואנשים בה מעט והם עמוסי התלאות, כי שערי דמעיות ננעלו וכמה הרפתקי דעדו עליהון ואין להם יכולת לבנות מצפון זהב יאתה שכלו כל הכיס"ין ולא למטייה כי אם שיבא מכשורא, באופן שאחרי אשר יגעתי בקראי אחת לאחת למצוא חשבון הצריך ונחר גרוני בבקשות ובתחנונות, שכל איש אשר ידבנו לבו וינדבנו רוחו אותו להביא תרומת ה' לצורך עיר הקדש תוב"ב כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון עשרה דוקטים, אשר כבר שלחתי ליד הקצין כבוד יהודה זלמן כמצווה ועושה מפי כת"ר. ואם מעט, שנינו: א' המרבה וא' הממעיט ובלבד שיכוון לבו לשמים ורחמנא לבא בע"י, ובשעת הדחק שאני, והדרת כת"ר יאמינו לי וידינו לכף זכות. ועל דברת עפר ארץ ישראל, אשר גמרו אומר לי כנותן שבעין יפה נותן, אשלם תודות לכבוד תורתם את שאהבה נפשי בעיר מנטובה יע"א שמתוך כך אזכור בזכור ולא תשכח זכרונם. ובכן קנצי למלין היבנא ומלין לשר עילאה יצליח ה' דרכם, כי שליחי מצוה אינן ניוזקין ויארין ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים וכסאם יהי' נכון מיד אויביהם הקמים ועיניהם תחזינה בבנין ארץ ובקכוץ נדחי ישראל וישבו לבטח דשנים ורעננים יחד אבות ובנים, ולא ישמע עוד שוד ושבר בגבולם כל ימי עולם, כנפשם וכנפש דורש שלומם וטובתם כל הימים בלב תמים.

בשליש האחרון של אדר ראשון שנת התפ"ט

הצעיר מלכת שב"א.

גב הכתב: יעלה ויבוא לידי מעלת החכמים השלמים הרבנים המובהקים שוחרי מצוות וחקים, ברוך אשר יבחר במשנתם ויקים ה"ה שלוחי מצוה דחברון תוב"ב כמהר"ר יום טוב קריספי הוא הראש ושם השני כמוהר"ר אברהם גידיליאי ההולכים ונוסעים מעיר לעיר ולע"ע חונים בעיר אנקונא.

אגרת ר' שבתי לר' משה ישראל.

ר' שבתי עמד, כאשר הראינו למעלה, בחליפות מכתבים עם גדולי הדור באיטליא וחוצה לה. התיידד עם השדרי"ם הגאונים, שבאו לגבולו, כהרב חיד"א ועוד, שלפעמים דן לפנייהם כתלמיד לפני רבו. בין אלה ימנה גם הרב ר' משה ישראל „שליח ירושלים" שאנו מפרסמים בזה את מכתב ר' שבתי אליו. ר' משה ישראל היה חמיו של הרב ר' מרדכי קרישפין וי"ג שנה שמש רב בק"ק רודיס. בשנת ת"ע"ע"א אנו רואים אותו בתור שד"ר בעיר המערב ובשנת תפ"ח בערי איטליא.

על ר' משה ישראל זה, שבניו ובני בניו היו רבנים ושרי"ם (אחד מהם, הרה"ג ראובן אליהו ישראל, היה רב בקריובה (רומניה) עיין מי. ד. גאון, "יהודי המזרח", 194) כותב הרב חיד"א (שם הגדולים ח"א, מערכת מ' ס' מ"ח): "מהרה"ר משה ישראל איש ירושלים היה רב בק"ק רודיס ובק"ק נוא אמן וחבר ס' "משאת משה" ג"ח בפלפול עצום ומדרש נכון ולשון הזהב ושקיל וטרי עם גדולי הדור והיה חתנו של מהר"ם בן חביב משלוניקי".

טז. [ס' כ"ז] אגרת שלוחה מהמח' לחכם המפורסם משה ישראל שליח ירושלים.

נר ישראל, גולת אריאל, בן מהללאל, משיב לכל שואל עמוקות, אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל ולפניו ארי נעשה שואל, נביא כשמואל מודיע לעמו מה פעל א', כמשה לישראל, כל עוף שפורח עליו נשרף כבן עוזיאל, באר את התורה הוא, ה"ה איש שר וגדול בישראל, רב פעלים מקבציאל כמוהר"ר משה ישראל, יעלהו גם עלה בכיפת החכמה א', אש תוקד בקרבי ולא תכבה בלבי, אשר אם יהיו כל אגמים הימים ומעינות מלאים מים כפל כפלים לא יוכלו לכבותו, יען כי אש אהבה בוער בי תמיד לבוא אל המלך, מאן מלכי רבנן, כוית רענן, אבל מסתפינא דלא ימתלי כי האי מתליא באתר דמרי ביתיה זייניה תלי כלבא רעייא קולתיה תליא¹. ועכ"ז בהיות שאהבה דוחקת², הנני בא ברב חנ"א ורב חסדא כעבדא קים קדם רבנן דטחנין (?) מנא כגידה (?) דכפר ידא ומחוי קידה, להתחנן ולהתפלל אליו, יעיר לי אוון לשמוע בלמודים בעמק הסודים בכל מה שאשאל ממנו לרגעים. ובפרט... ישמיעני קולו, קול נעים, אם כוונתי אל האמת בשאלתי אשר נשאל ממני מחכמים וידועים ומה שתוצאתי כפי כוחותי הגרועים ודא היא (לא נכתבה כאן והיא בס' טעם זקנים להרב המחבר). אצפה לתשובת מעכ"ת בנחיצה רבה ושלמא מא' רבא, כה מעתיר

מלכת שב"א.

אגרת ר' מרדכי יפה.

המכתב האחרון הוא של ר' מרדכי יפה ותשובת הרש"א אליו. מהמכתב הזה יוצא שר' מרדכי היה בשנת תקי"ז בקאסאלי בתור שד"ר, ועתה הוא "ממהר הנסיעה לארעא קדישא", אלא שהניח שליחים ממלאי מקומו ור' שבתי מבטיח לו: "הנני ראשי, פעלתי ועשיתי עם השליחים רב ח'נא ורב ח'סדא, אשר עליהם קדשנו במצותיו וצונו לעשות עמהם טובה". ר' מרדכי היה "מתקיפי ארעא קדישא" ומפורסם בתור שד"ר ת"ח בארץ וחוצה לה, הוא ר' מרדכי ב"ר נתן יפה, שביחד עם אחיו ר' אברהם בא על החתום במכתב משנת תקכ"ג

(2) שם עמ' א'.

(1) בנא מציעא ס"ד ב'.

לחכמי מיץ ולהגאון אב"ד דשם. ביחד עם שאר רבנים מפורסמים הם מתאוננים על הספרדים, שאף-על-פי שהם לוקחים תרומת כסף מאת יהודי אשכנז בחו"ל אינם נותנים לאשכנזים כלום, והיה כי יגש אחד ממנו אל הספרדים והתחנן להם לאמר: „עשו אתי ברכה... ויענו אותם: פנו לכם אל הגבירים אשר באשכנז ומה לנו ולכם בני האשכנזים“?

מדברים האלה וממכתב ההערצה של ר' שבתי אנו רואים, שר' מרדכי יפה היה מהשדר"ים הנאמנים, שכחם היה „יפה“ בשד"רות ודבריהם היו נשמעים בקהל רב. —

יו. [ס' מ"ב]. אגרת מכמוהר"ר מרדכי יפה איש ירושלים?
לדניו ליה כבר בתיה¹, מסיק שמעתתא אליבא דהלכתא ונהירין ליה שבילי דתלמודא כשביל דנהר דעה ה"ה אהובי הדיין המצוין כבוד שמו מפארים כמוהר"ר שבתי נ"י ויורח לעד כאור שבעת הימים אכ"ר. זאת אומרת ומדברת שלא יתרעם האדון על הכתיבה הזאת, לפי שלא כתבתי להאדון כראוי וכנמוס. זו נעשה מטורות הזמן והנסיעה לארעא קדישא, ואני טרוד הרבה שצריך להכין וודא לאורחא רחיקא, אבל בשביל כבוד מר לקחתי זמן לכתוב לו הרבה שלוחים כנהר דנגיד ונפיק, והנה קימתי בהבטחותי שהבטחתי לאדוני ושלחתי לו א' שיטה מהספרים מתוקנים מכל מיני תקון. ושלוש רב.

ממני מרדכי יפה.

ושלום רב לכל הקהל הקדוש קסאלי יצ"ו יברכם ה' בבנים דכרין עוסקים בתורה וגמילות חסדים אכ"ר.
וחיי אריכי ומזוני רויחי מהברכה העליונה אכ"ר.

יח. תשובה על אגרת הנ"ל.

מרדכי מן התורה, תורה כלפי גברא אגברא קא רמי ומצלי צלותא תדירא בקול יפה לבשמים ראש, מר דרור מירא דכיא, חד בדרא ה"ה ידיד נפשי כבבתי עיני, החכם השלם הדיין המצוין כמוהר"ר מרדכי יפה מתקיפי ארעא קדישא נ"י לעד כשמשא בטיהרא אנס"ו. שפר קדמי לאחוי למעכ"ת שקבלתי אגרות שו"ם לדלית להו שומא מכתיבת ידו, גלילי זהב ולא פתחתי בתשובה מקדמת דנא, דכלפי נוסחא דידהו סבור הייתי שפנה זיו כבודו מאתרא הדין. ויהי בשמעי מהגביר פינטא, דו"ד אוה"ב הוא לי, כי האדון מחעכב פה כל ימות החורף ונכסוף נכסף לזה כתב ידי, אני פי מלך אשמור, ואפיריון אמטיה על חבת הקודש שמסר אחד מספריו ליד הגביר הנ"ל לי לשמי, כמבטיח ועושה. והימנותא ליהוי, כי זכרו הטוב מלבו לא ימוש וברית שלומי ממני לא תמוט, ואם על

(1) סנהדרין ל"א ב'.

ועל פועל ידי יצוני אחוי קידה לפני רבי ואומר: הנני ראשי, פעלתי ועשיתי עם השליחים רב חיינא ורב חסדיא, אשר עליהם קדשני במצוותיו וצוני לעשות עמהם טובה. ואני בתומי אתפלל לא' בשכבי ובקומי בתפלה לעני: ישלח מלאכו אתו ויצליח דרכו וימלא כל משאלות לבו כל העתים והזמנים. כו"ח פה קסאלי כה מעתיר הטרוד (1) מטרת הזמנים וטרא אותו כי טוב הוא. שנת תקי"ז לפ"ק הצעיר שבתי אלחנן מהזקנים.

יט. [סי' ל"ט ח"ב ע"ד] מכוהר"ר דוד אשכנזי (2) שליח ירושלם. רישא דדהבא מרגלית טובה, מרגיש (=מרגיז-דיין) אר"ש ממקומה בחכמה נעלמה, תנא תונא מניניה דרישא אנת הוא רישא דסדרא דיתבי על מתות (3) דתורה כרובה (4) ראש עדת הרי ישראל בחכמה ובדעת ובכל מלוכה הממלכות הנדונה, והיתה לו למנה חכמה מפוארה בכלי מפואר, חכם גבור ועשיר, קמחא דאבשונא במקרא במשנה ובכל סוגיא דתלמודא, הח' השלם הדיין המצוין כמוהר"ר שבתי דיל ויגיו הי"ו. בראש אמיר תבענה שפתי תהלה לפני שוכן מעונה אמר שים שלום טובה וברכה יחדיו יהיו תמים על ראשו מלמעלה, גם ברכות יעטו ברכות הטובה כפולה ומכופלת אכ"ר. זאת אומרת איך באתי בשורותי הללו להודיע לכ"ת שבאתי מירושלם תוב"ב וששלחו אותי רבני ירושלם להדפיס את ספר מרנא ורבנא שהי' בכתיבות יד (הרדב"ז. עין התשובה. - דיין) שעדיין לא בא בכלל דפוס וכבר עשינו כמה חתימות בערי איטליה ומי שרצה סיע במתנות ידו כדי לזכות למצוה רבה כזאת ולזכות לברכות רבני ירושלם. ותזכו לראות בבנין אפיריון. עכשיו אני מחלה פניו על מה, שמגלגלין זכות על ידי זכאי שיהי' מר סיבה למצוה רבה כזאת, שכל בר ישראל יזכה לזאת המצוה, א' המרבה וא' הממעיט כולם יקבלו הברכות של רבני ירושלם. ואם אני הייתי הולך למחנה קדשכם היה לכם הוצאות רבות בשביל עגלה והוצאות אחרות, ולכך שלחתי להחכם המרומם כמוהר"ר יוסף בכ' בנימין קט (קש?), שכבר בלאו הכי היה הולך למחנה קדשכם בשביל פדיון שבוים (4) וע"כ מנעתי מלילך

(1) כבר העירוני למעלה שר"ש היה עסקן צבורי חרוץ, ותמיד היו ידיו מלאות עבודה עפ"י חתם „הטרוד". וכן חותם בפחו יצחק אית ספר בתשובה ע"ד ס"ת: דברי הטרוד... שבתי אלחנן בלא"א אלישע מהזקנים.

(2) הוא ר' דוד ב"ר מרדכי אשכנזי בעל „אשל אברהם" על הזהר, ועל ידו נדפס שו"ת הרדב"ז ד"ו תק"ט. עין בית עקד הספרים לפריעדבערג את „אשל אברהם" וכן יעקב את „שו"ת הרדב"ז". (3) אולי „על מצינות התורה והחכמה".

(4) איטליא של המאה ה"טו והי"ז וביחוד וויניציה הצטיינה במצות פדיון שבוים במדה מרובה. עיין ד"ר ש. ברנשטיין, „הצופה" 1929 עמ' 356, ומאמרו של הרב ש. אסף: „לתולדות היהודים באי מלטה", ציון חוברת ב', ועין ס' הזכרונות לר"ש אבוהב דף ס"ז שמרבה לדבר במצות פדיון שבוים

אני בעצמי ושלחתי להח' הנזכר עם המשרת שלי להודיע להם הענין. אני הכותב שליח ירושלים תוב"ב.

הצעיר דוד אשכנזי בכ"ר מרדכי
והמעות תשלחו ע"י מוריניו ורבינו כמוהר"ר יצחק די קנטון בטורין¹.

כ. [סי' מ'] תשובת המחבר.

דוד בכל דרכיו משכיל וה' עמו, עמו עצה ותושי', והלכה כמותו בכל מקום בנימוקא וטעמא טעמא ונותן טעם לשבח בחן שפתיו וניאומו כדוד גליא מסכתא² גדול מרבן שמו, ה"ה החכם השלם הדיין המצוין כמוהר"ר דוד אשכנזי נ"י, שליח עה"ק תוב"ב יהי א' עמו וינחהו במעגלי צדק למען שמו ראשית הגש הגשה לתפלה לנורא עלילה, ישמרהו ויחיהו א' בג' אלה: בני, חיי ומוזני לשם ולתהלה, ויעלהו גם עלה על גפי מרומי הצלחה והמעלה אכ"ר. מכאן מודעה רבה שקבלתי בספ"ר פנים יפות הכתב והמכתב של מע"כ תרי משמע ומשמעות א' לשניהם, כזוכה ומזכה את הרבים בקריה נאמנה בשם רבני ירושלים לסייע בסיוע שיש בו ממש להדפיס שארית שו"ת גאון עוזנו הרדב"ז זצ"ל בעץ חיים היא למחזיקים בה בתירת נדבה א' המרבה וא' הממעט, ולא עברתי ממצותיו ולא שכחתי להראות את דבריו לעיני השרים, הם ראשי הק"ק מעלת הפרנסים וענו ואמרו: נעמוד יחד ונדעה נרדפה לדעת מה יעשה בשאר קהלות, ולא נפרוש מן הצבור להצטרף עם עושי מצוה במתן דמים. איש כמתנת ידו ומה שיעלה מן המקובץ ישלחו על יד כמוהר"ר קנטון מטוריני כאשר צוה. ולא שדי אתחנן: ישלח עזרו מקדש, יסעדהו, יסובבנו, יביננהו ויחוננהו, יעלהו ינשאהו כל ימי עולם. כנפשו החצובה מתחת כסא א' עולם וכנפש הדורש שלימו וטובתו כל ימי לעולם.

הצעיר שבתי אלחנן בן כמוהר"ר אלישע מהזקנים

כו"ח פה קסאלי מונפיראטו סדר ושנת מאת כל איש אשר ידבנו לבו.

„נחלת אבותינו הקדושים מורשא קהלת יעקב“ ומצטט שם דברי הרמב"ם (פ"ח ה' מתנת עניים) ש„פדיוני שבויים קודם לפרנסת עניים“ וכו' והי' מהמנהג באיטליא להקריא דברי הרמב"ם ברבים; וכבר שמעתי חכם א' ותיק מחוכם שקרא אותו לפני רבים להעיר את רות המתנדבים...

(1) הוא ר' יצחק ב"ר אברהם חי קאנטון בטורין. עיין מזכרת חכמי איטליא עמ' 10, דעת קדושים (חלק מזכרת רבני איטליא) עמ' 74; ותולדות גדולי ישראל לגירונדי עמ' 159, ואוצר הספרים

לבן יעקב אות י' No. 505

(2) עין ערובין נ"ג א'.

דהיר אל-עמר ובעלי שכם

(קטע מכרוניקה שמרונית חדשה מהמאה הי"ח לספירה האירופית)

בימי האביב שעבר, התרצ'ג, נודמנתי בבית אחד ממכירי, מנכבדי הערבים בשכם, והוא הראה לי העתק מכרוניקה שמרונית, הנוגעת לדברי ימי השיך המפורסם דהיר אל-עמר מבני זידאן ומלחמותיו עם, בעלי שכם. התחלתי לחפש אחרי מקור המגלה ולברר מי הוא מחברה, ומצאתי את המקור שמור בידי העדה השמרונית, דהיינו בידי ידידי עמרם הכהן, בן הכה"ג המנוח יצחק, ולפי בקשתי העתיק לי את המגלה מן המקור. מה שנוגע לעצם המקור, הריהו כתוב ערבית פשוטה ומלאה בטויים שאובים משפת הדבור, הרגילה בסוף המאה הי"ח, וכמו כן מושפעת מהתורכית, שפת קציני הצבא והמושלים העליונים מטעם הממשלה התורכית.

מחבר המגלה הוא אישיות ידועה בדברי ימי השמרונים – אברהם בן יעקב הדנפי. משפחת הדנפים, המתיחסת למטה אפרים, ידועה לשם בדברי ימי השמרונים בתור משפחה שהקימה עסקנים, פיסנים וסופרים, במשך דורות רבים, וגם היום היא נחשבת למשפחה הראשונה בערכה, אחרי הכהנים. אברהם הדנפי מפורסם בתור סופר-פיטן, וכמו כן בתור אדם עשיר, נדבן ובעל השפעה על הממשלה, אדם שתרם מהונו לקדשי השמרונים, ולתקון בית הכנסת בשכם, והקברים המכובדים שבכפר עברתא, היא גבעת פנחס ההסטורית. על גבי הטבלאות הקבועות בכתלי החצר הגדולה של הקברים הקדושים הללו נשאר לברכה שמו של אברהם זה ואחיו שלמה בני יעקב הדנפי, והכרוניקה השמרונית (הוצ' אדלר Une nouvelle chronique samaritaine, Revue des etudes juives, 1902–1903) יודעת לספר את שבחיו ואת צדקת פורונו. הכתבת הנ"ל שבעברתא נושאת עליה את החאריך 1180 להגרה, שהיא 1766/7 לסה"נ – כלומר חמש שנים לפני זמן המאורעות, שלהם מוקדשה מגלה זו. מכתב ידוע מאברהם הדנפי הנ"ל נתפרסם ע"י הד"ר אדלר¹, והוא מכיל חומר רב לידיעת חייהם ומנהגיהם של השמרונים בזמנו. מלבד זה ידוע אברהם הדנפי בזה, שגאל בכספו כבדת אדמה על ראש הר גריזים, הלא היא החלקה אשר בה יחוגו השומרונים ויקריבו את הפסח מדי שנה בשנה עד היום הזה.

(1) בספרו The Samaritans ע' 167–165. דר. גסטר מיחס בסעות את זמנו לש' 1697.

כלומר, לזמן בקורו של סיר הנרי מונדרל בשכם, וטעה בזה לפחות ב-75 שנה.

המגלה המונחה לפנינו היא כעין ספר זכרון, או קטע מספר הזכרון לאברהם בן יעקב בן אבסכוה (=מרג'אן) בר אברהם הדנפי, המספר את דברי ימי התקפתו הראשונה, הבלתי מוצלחה, של השיך דאהיר אלעמר על שכם, ואת גבורת בית הטוקאנים, שהצליחו להדוף את ההתקפה הזאת ולהשתלט ביחד עם הגדודים הנאמנים לתורכיה על יפו ועל כל האזור הדרומי הזה שעל חוף הים. כל המאורעות הללו חלו באביב שנת 1185 להגרה ובקיץ שלאחריה, כלומר בתחלת שנת 1771 לספה"נ. ולמעשה הוו רק חוליה אחת בשרשרת המאורעות שהתפתחו בחלק זה של ממשלת עותומניה, שתחלתם נעוצה במרד עלי-ביק נציב מצרים, מצד אחד, ובמרד דהיר אלעמר, השיך הבדוי האמין הזה, שיצר ממשלה כמעט בלתי תלויה בחלק הצפוני של הארץ מצד שני – וסופם בדכוי שתי המרידות גם יחד על ידי צבאות התורכים. בכדי שהמאורעות הללו יהיו יותר ברורים, אסכם בקצרה את המצב והרקע הפוליטי שלהם בתיאור המאורעות הכלליים, השאוב מספרו של וולני¹.

עלי-בק, הנזכר במגלה זו בכינויו עלי-בק אלכרגי היה ממלוכי מצרים, אשר הרים נס המרד נגד השולטן, וימלוך במצרים בש' 1766. הוא התחבר עם השיך דהיר אלעמר מושל עכו והגליל. באותה שעה נהלה תורכיה מלחמה עם רוסיה, ולכן היה הצי התורכי ורובי צבאותיהם עסוקים בצפונה של הממלכה, אולם צי הרוסים נקרה אז בים התיכון, ועלי ביק השתמש בהזדמנות זו להתקשר גם עם הרוסים, במלחמתם נגד תורכיה. 500 הממלוכים אשר שלח עלי-ביק בתנאים אלה הצליחו לכבוש את עזה, את רמלה ואת לוד (בש' 1770) אנשי יפו נחלקו באותה שעה לשתי מפלגות, וצד עלי-ביק גברי. עותמן פחה מושל דמשק מטעם הממשלה התורכית בא ליפו, אולם המפלגה המצרית שביפו, בעלת בריתו של עלי-ביק, נעלה בפניו את שער העיר, ועותמן פחה נאלץ לשוב, ורק פלוגה אחת מפלוגותיו התפרצה דרך חור שבפרצת החומה העירה, ותשוס את העיר. למחרת היום בא דהיר ליפו, וכאשר לא מצא צבא תורכי בעיר, כבש אותה באפס יד, ויעמד מצב צבא בתוכה.

בסוף חודש פברואר 1771 בא מחמד ביק אבו-דהב, חתנו של עלי-ביק, ו 40,000 איש אתו ויתחבר בעכו עם חילות דהיר ויעלו יחד על דמשק. הם הספיקו אמנם לכבוש את העיר, ויצורו על המבצר, אשר צבא התורכים בקרבו, אולם מסבה בלתי ברורה – יתכן ששוחד ע"י ממשלת עותומניה, או מתוך שמיצה שהגיעה אליו ממצרים על מזימותיו של חותנו עלי-ביק כנגדו – עזב מחמד ביק את המבצר, שהיה קרוב לפול בידו, ופתאום שב מצרימה, ויתקוף את עלי-ביק. בחדש אפריל 1772 כבש את קהירו, ועלי-ביק בעצמו

¹ C. F. Volney: Voyage en Syrie et en Egypte etc. 1787

נאלץ לברוח, עם 800 איש, לעזה על מנת לבקש חסות אצל השייך דהיר בעכו. בינתים גברה, לרגלי כל זאת, המפלגה התורכית שביפו, ותגרש את הצבא אשר השאירו בעיר, ויתפשו גם מספר של אניות קטנות, בעלות-ברית מצרים, שעמדו בנמל. בגזרת אנשי שכס, שהתחברו אליהם, הפריעו אנשי יפו בעד מעברו של עלי ביק וצבאותיו צפונה. דהיר מהר לעלות על שכס ויטל ענשים קשים על תושביה, ואחר זה התחבר עם עלי-ביק מדרום ליפו וילוהו בשלום לעכו. בכחות מאוחדים תקפו על יד צפת את חיל התורכים שיצא לקראתם ויפזרוהו כליל. בשובו לעכו, באה לשם אנית-צבא רוסית, שהורידה בהתאם לחוזה מוקדם שהיה בין עלי-ביק עם רוסיה – מחסני מכלת ונשק ו-3000 איש-צבא אלבני. אחר זה חזר דהיר ליפו להעניש את תושביה בעד בגידתם בו. המפלגה התורכית, עם שייך ידוע משכס בראשה, סגרה את השערים והחליטה להתנגד לדהיר, אם כי חומות העיר היו חלשות מאד. המצור התחיל ביוני 1772 ונמשך שמונה חדשים – עד פברואר 1773, שרק אז נכנעה יפו לפניו ועלי ביק מנה עליה מושל, ויעמידה תחת פקודת דהיר.

ככה מתאר את הדברים החוקר הצרפתי המהולל וולני, אשר שהה בארצות המזרח זמן רב סמוך למאורעות הללו, והשאיר לנו תיאור מצוין ממצב הענין בסוריה, בארץ ובמצרים באותה תקופה. בתיאורו הכללי אין תפקידם של בעלי-שכס תופס כמעט שום מקום, והוא מזכיר את השייכים הללו רק בשתים שלש מלים. אולם מתוך המגלה הרצופה אנו מקבלים תמונה אחרת: יתכן שהיא מוגזמת, באשר מחברה מביע השקפת בני-טוקאן, אשר בצלם חסה, אולם מצד שני יש בה מעלה בזה שהיא מגלה לפנינו פרטים אחדים על מהלך המאורעות, שרק אדם מבפנים יכול להכיר ולדעת.

ואמנם אברהם הדגפי היה אדם מבפנים, לא רק עדר-ראיה, אלא גם משתתף במאורעות. הוא היה משמש, כנראה, בתפקיד חשוב אצל מצטפא-פחה לבית הטוקאנים, מפקד חילות שכס, אם במשרת מזכיר או גזבר, או משרה אחרת, וליווה אותו במחנה בכל תנועותיו הצבאיות. הוא מדבר בלשון „אנחנו” נצחנו או נכשלנו, ומתאר את המקומות בדיוק נמרץ. יש גם ערך טופוגרפי ידוע למגלה זו. זכר הכפרים המתוארים ומקומם חשוב לנו לשם קביעת העובדה על קיומם ורציפות קיומם באותה תקופה.

בעל הכרוניקה היה שמרוני, ושמרוניותו מודגשה פעמים אחדות, כגון בחגיגת חג הפסח בעיר, ולא על ההר כמנהגם, וזה – מפחד התקפת חיל דפיר פעם אחרת מדגיש המחבר שנשאר לשבת בכפר סלפית לרגלי יום השבת, ואח"כ מהר להשיג את אדונו בכפר רחוק – בזווה; ועוד פעם הוא מזכיר על אנשים „מעדתו” שהיו אתו.

מציאותה של כרוניקה מסוג זה הוא חזיון מענין, והעובדה שסופרה הוא שמרני מגדילה את ערך הענין בשביל הקורא העברי. בשפה העברית מועטים הם הזכרונות המקוריים מסוג זה. כדאי בכל אופן לציין בזה קטע ידוע מספר הזכרונות של הרב החיד"א⁽¹⁾ וג"כ את המכתב הקראי שפרסמתי „בציון“⁽²⁾, המזכירים את מלחמות דהיר-עלי; על דבר דהיר מסופר, באהדה ובחבה, בזמרת הארץ לר"י בירב (מנטובה תק"ה).

הכת"י נכתב, לפי שרשום עליו, בשנת 1185 להגרה, אולם לפי מהלך המאורעות יש להניח שיש כאן שגיאה. באשר הם התחילו באביב 1772, שחל אמנם עוד בתוך שנת 1185, אולם המאורעות נמשכו גם בקיץ, ובאותה שנה התחילה שנת 1186 להגרה בחדש אפריל, ולכן לא יתכן שהמגלה נכתבה לפני 1186, ובודאי שיש כאן טעות קלה בקביעת השנה.

תרגום המגלה נעשה לפי בקשתי ע"י החבר ר' זסלני, תלמיד המכללה העברית, ואני מביע לו בעד זה את תודתי. כמו כן עלי לציין בהכרה את עזרתו החביבה של ידידי הד"ר י. בן זאב, שהואיל לעבור על התרגום הזה. ההערות והביאורים נתוספו על ידי.

— ויכנס לשכם כרים בן השיך איוב ונאצף המתואלי ועמהם לערך 60 פרשים, ובין אלה אשר היו בחברתם—כבוד אחמד-ביק מבני טוקאן. ולפני בואם היה מעלת מצטפא ביק מציג להם רובים בשורות של ארבע משערי „מרבע“ המזרחיים עד שער החאן⁽³⁾ המזרחי, עד בית הביק הנ"ל, וגם בתוך החצר, למעלה מאלף רובים. והיה מספר הרובים באותו יום שנים עשר אלף רובים, ונדהמו השליחים הללו למראה המון (עצום) כזה, וידעו מעצמם כי לא יוכלו להשתלט על שכם. ואחרי שאכלו מה שהוגש לפניהם קמו ונכנסו לגנו של הביק, אשר בתוך שער-הגשים ותישבו, הם וכב' הביקים והאפנדים, וישאלו אותם, מה בדעתו של דהיר?⁽⁴⁾ ויענו: בדעתו שמצטפא ביק יצא אליו לכרות עמו ברית, והוא (השיך דאהיר) ימנה אותו על מוסלמי ירושלים, ואת אחמד ביק על שכם, ואחר זה יסע, אלא שלפני נסיעתו יוציא את כל הרובים מן העיר, למען לא יבינו האנשים כי יש תחת זה עול צמר ושופר⁽⁵⁾. ויתנו כל הנוכחים את תשובתם כי זהו ענין אשר לא יתכן בשום פנים, ויצאיתו של

(1) ס' מעגל-טוב השלם להרחיד"א, הוצאת פריימן, ברלין תרפ"א, ע' 48 ואילך.

(2) ציון ד', ירושלים, תר"צ.

(3) חאן — בתורכית בנין מרווח המשמש לבית הכנסת אורחים, או אכסניה לאנשים, ולפעמים

גם — לבהמות.

(4) דהיר, ובערבית ضاهر — הוא השיך דאהר מושל עכו וכל הגליל.

(5) עול צמר ושופר — במקור صوف وبق, ואולי יש בזה רמז לכסף ולזהב.

מצטפא ביק לא תתכן וכן לא תתכן הצעת השלטון הירושלמי, וימשכו הדבורים ביניהם עד ערוב היום, והסכימו כי אחמד ביק יצא למען השיך דאהיר וילביש אותו, ודאהר ילביש את אחמד בגדי שלטון, וילכו לשלום. ויתעוררו דמי האנשים, ויתפרסם הדבר כי נכרת השלום. ויקחו האפנדים וישלחו את אחמד ביק ואחריו את פרשי ההגנה. וכאשר הגיעו אצלו דבר דברים אחרים ממה שדברו שליחו, דברים המגלים כי מזמה צפונה בהם, והחליט כי התיצבות מצטפא לפניו דרושה והכרחית היא. ויעש אחמד-ביק בגברות גמורה ויודיענו לאמר: אנחנו, אדוננו השיך, רצוננו כי נהיה פליטים אצלך, ונתחזק בעמך, אלא שרצוננו להיות מובטחים על ידך ולקבל ממך בטחון ורוחה, ואני אכנס ואביא את מצטפא ביק אצלך – וישבע לו; ונדמה לדאהיר כי הדבר נכון, אין בו סתירה, וילבש את אחמד-ביק פרוה, וילך מאצלו. וכאשר נפרד ממחנהו ויקרא לאשר עמו מן השומרים, ויכנס העירה בשעה אשר הילדים נראים כזקנים, גדל אמץ לבם בגללו, ויעלו במהרה על מחנה דאהיר, – והשעה היתה שעת שקיעת השמש בליל ששי. וביום השני לא היה בינינו וביניהם דבר. – וביום השבת עם שחר החל הדבר¹ בפעל, רעמת תותחים וצהלת סוסים ויריות רובים והשלכת אנשים וסוסים, ולולא חסד האל משיג אותנו היו פורצים אל העיר כי פרשיהם הגיעו עד קצף (القلاص) ויתנפלו עליהם הפלחים ואנשי שכם וייגעו ויפרצו את מערכותיהם ביום הנזכר שבע פעמים והיתה העיר במצוקה. וימשך הענין עד הלילה, עד אשר נפרדו ופנו עורף כשהם המומים, ואנחנו מנצחים וחזקים בכח רבוננו החזק והאיתן; ואשר נפל מהם או למעלה ממאה נפש מלבד הפצועים, והסוסים אשר נפגעו עד לבלי ספור – ומאתנו נפלו שלש נפשות בלבד. וביום השני, הוא יום א' – היה קרב שנית – ובני חבורתנו לקחו את גמליהם להרוותם מים בעין-דפנה², אלא שהם (האויבים) השתלטו על העין ומנעו אותם מהשקות את הגמלים, וישברו אותם (דהיינו – התגברו עליהם), והיה בהם הרג רב, ונמשך הקרב עד שעת מנחה גדולה³, ואז נפרדו (שתי המחנות).

וביום השני חיה כואת, והשבח לאל – החסרון פגע בהם ונשברה גאותם (או – אגפם השמאלי), ויחלשו ונדלדלו. וביום השלישי נסוגו, ובעמק בורין⁴, חנו ורעו בשדותיו ובשדות עורתה⁵, ויבעירו באש את זיתיה, ויהרסו את בתיה

(1) כלומר – הקרב.

(2) מעין ידוע בערך קילומטר אחד דרומית מורחית לשכם, סמוך לכפר בלאטא.

(3) במקור: الضحى الكبير – והיא תפלת הצהרים.

(4) בורין – כפר קטן הנמצא במרחק 2.5 קיל' מדרום לשכם, ובו כיום 859 נפש, כלם

מוסלמים.

(5) עורתא או עברתא – כפר, שבו נמצאים קברי אלעזר בן אהרן וסנחס בנו, וכמו כן

לפי מסורת השמרונים, קברי שבעים חוקנים. מחבר הכרוניקה היה לו יחס מיוחד לכפר זה, ולקברים

והחריבוה בגלל אשר יושביה היו בעיר (בשכם), וזה בעזרת השיכים של עקרה¹, שהם ג"כ התנפלו עליהם (על יושבי עמק בורין) ויחריבו גם את הכפר עסכר ואת הכפר בלאטה ואת הכפר רוג'ב ואת הכפר אוד לא וחוארה. וישארו בעמק בורין מיום שלישי עד יום השבת, ויסעו ויחנו בכפר רפידיה² בקרבת העיר. והיה אצלנו³ משפט יום הששי הנזכר חג הפסח, ועשינו את הקרבן בסחר בגן בית הכנסת בלי קריאת ההלל והגבורה (פסוק דומרה, שהשמרונים רגילים לקרוא בקול רם). והיו האנשים באימה גדולה ודאגה אשר לא היתה כמות. וכאשר חלף יום השבת הנזכר, הוא יום השני לחג, והיה ביום הראשון ויתנפלו על העיר מצד אלפרון וורכיה⁴ והעמידו את התותחים והיו עלינו בהתקפה עצומה בתותחים וברובים; והי בראשית ההתקפה, וההצלחה האירה להם פנים, ונכנסו לצד גן בקיע מעג'נה והגיעו עד חומת (המסגד) הירוק⁵ ונמשכה ההתקפה שעתים שלש מלאה קצף – יצילנו האל – אך האל יתעלה הושיע ועורר עליהם את הגדודים, ויצאו עליהם כקופים, ויבאו עליהם בהתקפה, והיו רוגמים אותם ברובים, עד שהפיצו אותם, ויקחו את התותחים שלהם ואת אוצר הנשק החם, וכאלו כח האל נלחם להם, ויקחו גם את דגליהם ונסיהם ויפלו מהם באותו יום למעלה מאלף חללים, ומאנשינו שני חללים בלבד, ונכנסו אנשינו העירה בשמחה ובששון וריוח והוד, ונהפכו להם הרעות לגבורה, והוסיפו בחגיגות הפסח.

וכאשר האיר הבקר שלח דהיר לבקש את אחד מנושאי המצנפת, וישלחו אליו אדם חובש מצנפת (כלומר – שיך), ושמו לטפי פקיר משרקה, ולבושו בצורת בנתש⁶, והיה נאלץ השיך לנסוע, ויסע ביום השני ופניו מועדות לעכו⁷,

הקדושים הללו, כי הוא שהקדיש מהונו לתקונם, ושמו חרות על הטבלא הקבועה בחצר הקברים בצירוף התאריך (1180 להגרה, שהיא 1766/7 לסה"נ). עד היום מבקרים שמרונים ויהודים את הקברים הקדושים משתחווים ומתפללים עליהם. הכפר עורתא מונה כיום 1019 נפש, כלם מוסלמים, אולם קרוב לודאי שרבים מהם הם מגזע השמרונים.

1) עקרה – כפר גדול עם 1478 נפש, ע' מיל מזרחת לשכם, שאר הכפרים הנזכרים הם ישובים קטנים, הסמוכים לשכם, והשתתפו בהגנת העיר נגד דאהר. עקרה היתה בתקופה הסטורית מרכז שמרוני חשוב.

2) רפידיה – כפר קטן, 2.5 קיל' מערבית לשכם. המונה כיום בסיה 355 נפש.

3) אצל השמרונים.

4) כנראה – שכונות הסמוכות לעיר.

5) בשעתו היה בנין זה כנסיה שמרונית קדומה, והמוסלמים גולו אותה מידם, ויהפכו להם

למסגד עוד במאה ה"ג.

6) מין מעיל עליון עם שרולים רחבים.

7) היא בירתו של השיך דהיר.

במצב רע מאד נשא, ולצבאו אמר, כי זוהי מהמלחמות הקשות ביותר, וכל אשר השיגו מן הפגעים. והמשיך את קיומו ע"י התנפלות על דרך דמשק, ומניעת השיירות ההולכות משכם. ומשכם יצאו אז שיירות נושאות מאה גמלים עמוסי בגדים וצמר גפן וזולתם, וברובם מונחים צרורות דינרים. וכאשר הגיעו הגמלים לחאן עיין – אלבחאר, התנפלו על השורה וצוה עליו בכח עכו, והוסיף להתנפל על השיירות ועוברי דרך ולבזו אותם, וירד למחנה החוגגים⁽¹⁾. ויהי כחדשים לפני רדתו, שלח המלך את עות מן – פחה⁽²⁾ המנצח וימנהו למפקד צבא על מצרים וערי צפת ויתן לו את ולית (פחות) מצרים וצוה עליו בכתב רשמי לאמר: אל תכנס מצרימה בטרם השכנת סדר בערי צפת, והרגת את דאהיר, ולקחת את עכו, ונתת סדר בממלכה הזאת, והוצאת את עלי-ביק אלכראגי⁽³⁾ ממצרים, או הרגתו. ויבא עותמן-פחה הנוכר בשלש מטרות וישב בדמשק, והיה מאסף תותחים ומקלעים ומקבץ חיילות ומפיץ שמועות, שהנהו יוצא הנה להשכיך סדר בערי צפת ומצרים; וכאשר חזר הוד מעלתו מחמד פחה מן החג' התראה עמו (עם עותמן-פחה) וישלחו להודות למצטפא-ביק על חסדו בהלחמו עם דאהיר ויבטיחו לו שתי מטרות וידרשו ממנו גם את הגבורה והאמץ, ויסמכו עליו במלחמתו נגד דהיר אלעמר. וכבר אנה המקרה כי מחמד-ביק אבו דהב⁽⁴⁾ הוציא את עלי ביק אלכראגי ממצרים מנוצח. וכאשר יצא מגורש בא על עזה, והגיעה השמועה על ככה למצטפא ביק, ויכתבו אליו אנשי יפו, מבקשים את עזרתו ע"י כך שישתלט על יפו, – כי פחדו מדהיר ומעלי-ביק אלכראגי. וכאשר הגיע אליו הכתב רכב מיד ויצא משכם, ושלח את אחיו עם מספר רובים לפניו ויכנס ליפו רק הוא בעצמו ואתו הביקים והמנהיגים והפרשים, וחלק מנכדי שכם והשיכים של הסביבה, וכותב ספר הזכרון הזה, הנכונה ומעדתנו⁽⁵⁾. ויהי עם כבודו קהל גדול. שמנו פעמינו ראשונה לכור⁽⁶⁾ ושהינו בה לילה ויום, ונלך משם בערב אותו היום למגדל-יפו⁽⁷⁾ הקרובה למבצר אנטיפטוס (במקור: לראס-אלעין) ועמדנו שם.

(1) כלומר ההולכים לחגיגת מיכה, ובערבית חג'.

(2) מושל דמשק.

(3) מממלוכי מצרים, שהרים מרד נגד השולטן וימלוך במצרים בש' 1766. הוא התחבר עם השיך דהיר אלעמר. באותה שעה נהלה רוסיא מלחמה עם תורכיה. חיל תורכיה וציה היו עסוקים בצפון, אולם צי רוסיה היה אז בים התיכון ועלי-ביק השתמש בהזדמנות זו להתקשר גם עם הרוסים. וע"י ההקדמה.

(4) אחד מעבדיו של עלי ביק המצרי, שמרד ברבו וברח לאר"י.

(5) כלומר – מהשמרונים.

(6) כפר קטן, כ 7 קילי, מערבה לאנטיפטוס, בנפת תול-כרם, המונה כיום 280 נפש.

(7) הוא מגדל אפק של יוסף (מלחמות'ב, 19, 1) ידוע בשם מגדל צדק או מגדל יבא,

וביום השני בא דהיר מעכו לפגש את עלי ביק אלכארג'י והצטרפו לנסיעה ויסעו משם ויחנו אצל אטדי מילון, ואלה שני אילנות למערב הכפר גלגוליה⁽¹⁾, בינה ובין הטחנות⁽²⁾. והגיעה אליהם הידיעה כי מצטפא ביק חנה במגדל לעומת מחניהם. והיינו רואים את אהליהם ממצפת המבצר של מגדל, וישלחו אחרי השיך מוסה ג'מעיני זקן-מגדל, ונודע ממנו על הליכותיו של מצטפא ביק ומחנהו ממגדל, ואם לא נלך עליהם והיה מגדל ריק ממים. וכאשר הגיע השיך מוסא מאצלם ראינוהו כי הוא מבולבל מחוסר מספוא ומים. וישלח כבוד מצטפא-ביק ויביא מיפו כמות אורז וקפה והניחם בו (במגדל) עבור החילות. וישלח את כל הפרשים אשר אתו להתפור בסביבה, והגדיל באוסף רובים וסוסים, וישלח ליפו חמש מאות רובים, וכאשר ראה כי דהיר ועלי-ביק אלכארג'י נשארו במחניהם גם ביום השני רכב בעצמו בלילה ממגדל לכפר מסחה⁽³⁾ ואל צרטא⁽⁴⁾ ואל קראוה⁽⁵⁾ ואל דיר סתיא⁽⁶⁾ ואל סלפית⁽⁷⁾, וישלח ויאסוף את כל הרובים אשר בכפרי חבל מרדה⁽⁸⁾ וכל אשר אסף הניח בכפר זויה⁽⁹⁾, והיה זה ביום השבת⁽¹⁰⁾, והכותב הנכנע נשאר בסלפית, וכאשר עבר יום הראשון השגנוהו בא-לזויה. וכאשר האיר היום רצה ללכת אל מחנה דהיר ועלי-ביק ונרכב מזויה בבקר יום ראשון וחזרנו למגדל⁽¹¹⁾ ולקחנו את כל אשר בו ונפנה עם

הכתיב „מגדל-יפו“ חשוב בזה שהוא נותן ביאור נכון למוצאו של השם „מגדל-יבא“. בלי זה היה פירושו בלתי מובן. השערתו היא שזהו השם העקרי דהיינו „מגדל“ סתם או „מגדל-יפו“, כלומר מגדל הסמוך ליפו, כדי להבדילו ממגדל-גד, הסמוך לעזה, ממגדל של טבריה, ממגדל הסמוך לנצרת ומשאר כפרים הנשואים שם זה. מה שנוגע לשם „מגדל-צאדק“ הרי הוא חדש לגמרי, על שם בעל הכפר שיך צאדק אלג'מעני, שחי כאן רק לפני 80 שנה, ועי' רובינסון, „ריסורטס“, חלק שלישי.

(1) הוא גלגל שביהושע י"ב, כ"ג, ועכשיו כפר קטן עם 260 נפש, 8 קיל' צפונה ממגדל אפק (מגדל-יפו הנזכר).

(2) כנראה – שעל נחל הירקון.

(3) מסחה, צפונית-מערבית לזויה, כ 10 קיל' ממגדל יפו, כפר קטן המונה 87 נפש בסה"כ,

(4) צרטא, כפר המונה כיום 317 תושבים.

(5) קראוה, יש כפרים אחדים בשם זה, וכנראה שכאן הכונה לקרואת בן חסאן הסמוכה לצרטא הנ"ל, ושני אלה קרובים 4–5 קיל' למסחה.

(6) עכשיו ידועה בשם דיר-אסתיא, 886 נפש, 4 קיל' מזרחה לקרואת בן-חסאן הנ"ל.

(7) מדיר-אסתיא פנה דרומית, וכאן הגיע לסלפית, 5 — 7 קיל' דרומה, ועכשיו כפר גדול עם

1415 נפש.

(8) חבל מרדה – הידוע גם בשם „גורת-מרדה“ או בל-דגמעיין.

(9) זויה — 8 קיל' מזרחה למגדל-יפו ומספר תושביה כיום 513.

(10) המחבר שליווה את מצטפא ביק בכל דרכו מדגיש שלרגלי יום השבת הפסיק את נסיעתו

וישבות בסלפית, ורק לאחר השבת המשיך את דרכו לזויה, מרחק של 13 קיל' בקו האוויר.

(11) הוא מגדל-יפו הנ"ל.

הסוסים והרובים למעלה מאלף נפש ונכנס, והיה זה יום עצום; והיה כל החיל אשר ביפו למעלה משלשת אלפים נפש, וזלת תושביה.

והיה דוחק גדול לאנשים, והיו החילות פושטים על הגנים ושוללים את הפירות, ופרצו מריבות בין האנשים בגלל רבויים. ויפחית כב' מצטפא ביק את הצבאות עד חצים וישלח רץ לדמשק עם כתב־בקשה אל מחמד־פחה ועתמן ואל מצרים, ויודיע להם כי השתלט על יפו וגרש את דהיר ואת עלי־ביק ממנה וידרוש את נציבות יפו לאחיו מחמד־ביק, וישלחו אותה לו. וישלחו גם להודות לו על טובו וקנאתו. וכאשר הגיע הרץ עם המכתבים שלח והביא את אחיו אחמד־ביק משכם ומנה אותו על יפו, והפקיד שוטרים אצלו במספר אלף נפש ויתן לכל אחד מהם (כל יום) חצי גרוש¹, והחל לקחת מהסוחרים מפרע על חשבון המכס, והיה מוציא את הכסף הזה. ואחרי אשר השליט סדר ביפובצבאות, ואחרי אשר הושיב את אחמד ביק על יפו פנה לשכם, ואנחנו² הלכנו עמו לשרתו, והוא חלק ונתן וכבד והעניק בערך חמשה עשר שקי אורז וקפה ובגדים וחסה וכסף.

ואחר באו לשכם הגיע אליו כתב מאחמד פחה ועתמן פחה הנ"ל, מודיעים לו כי, זכות לך עלינו לקבל כבוד ופיצויים לעומת שהוכחת לנו מן הקנאה המוסלמית וגודל הגבורה, וזה שגרשת את השונא ואויב הוד מעלתו אדוננו השלטון, ינצרהו הגבור והרחום, ובהתאם לכך אנו מציעים לך רשיונות רשמיים על אסמי בית ממשלת עזת – חאשם³ ואת הגנת רמלה ונמל יפו בתנאי שתשלח לפחת דמשק עבורם, ועבדים והכנעות, ותקים כל זה עליך בכתב חוזה. ומתוך ענין באנשי הממשלה ובעלי השררה קבל על עצמו את הדבר וכתב אדות זה. ויגיעו אליו הכתבים הרשמיים אחרי עשרים וחמשה ימים וכל הדברים הצריכים להם וכן כל כלי הפחות, חילות והקצין הממונה על העבודות והפקידים וכל אשר תראה אצל השוטרים, וששים דגלי פרשים, ולא הוציא על כך אפילו רובה אחד מצדו. יום כניסתם לעיר היה המראה גדול, ויצאו לקראתם כל אחד מנערי העיר והזקנים והילדים בפעם אחת, וידמו האנשים כי האל הצילם בפעם אחת. וישלחו אליו את הממונה על הנשק אחמד־פחה ואת ראש הממשלה עתמן־פחה, וישוהו אצלו ששים יום, וכל יום היה מוציא עליהם בערך מאתיים גרוש מאכל ומספוא. ואחר כך אסף את הסוחרים והטיל עליהם מס של כסף, ויאסף להם 5000 גרוש, שרות להם ולאשר אתם, וישלחם.

(1) הגרוש או אריה היה מטבע גדולה באותה תקופה. בימי ר' רפאל מלכי (1700 בערך) פרעו

300 הבעה־ב היהודים בירושלם בסיה 400 אריות מס לשנה, כלומר 1/3 גרוש לראש משפחה לשנה.

(2) המחבר מתכוין בזה לעצמו.

(3) היא עזה, הנקראה על שם האשם זקנו של מחמד, שנקבר שם.

ואחרי אשר הגיעו לרמשק, הגיעה ידיעה על פטורי מחמד-פחה מדמשק, וזה בידיעתו של עתמן-פחה, ויטיב לכב' אדוננו מצטפא פחה הנ"ל, כי היה בכל מעשיו אדם שאפשר לסמוך עליו. והיה לפני שהגיעו הכתבים הרשמיים על נציבות עזה, הציע לו עתמן פחה את נציבות ירושלם ושכם, ולא קבל מיראת מחמד-פחה פן יפגע ברגשותיו. וכאשר פטרו את מחמד פחה שמו את ירושלם בכתב רשמי למעלת החג' אברהים אגא נציב עליה, ויעשוהו פחה וראש הצבא ונתנו את שכם למעלת אדוננו מצטפא-פחה.

ושבעה ימים אחרי בא הכתב הרשמי היה דהיר אלעמר ואלה אשר עמו מן (אלפנט?) אשר השתלטו על יפו שם בספינה בערך ארבעים קֶשֶׁת עם מכשירי יריה ומקלעים ונשאר להם לצור עליה (על יפו) מצד הים. וכאשר פנו אליה, והיו יורדים להלחם בה, יצאו אליהם ממנה סירות ונלחמו בספינה, ותפסו אותה, והטביעו ממנה כעשרה אנשים, ונמלטו ממנה בים אחדים מהם, והאחרים הובאו ליפו, ומיד שלחו והודיעו את הדבר לאדוננו ע"י מכתב מכב' אחיו אחמד ביק הממונה עליה וישלח אליו בדרישה להביא את השבויים יחד עם הרובים ויביאום, ומיד לבואם כרת את ראשיהם. והיה קודם לכן בא אצלו עתמן בן דהיר אלעמר כשהוא מלא זעם על אביו, ומביע רצונו להתאחד עם כבודו למען מצוא חן וחסד בעיני הרשות העותומנית, וההתרחקות משלטון אביו ועלי ביק הבוגד. וחשבו רב האנשים כי אין זאת אלא ערמה מצדו למען ראות את כח השלטון ונשאר אסור, וכל ידיעה נעלמה ממנו זולת האל. וכאשר הגיע לדהיר מה שנעשה לספינה ואשר בה יחד עם טפשותו על החוף ויציאת הספינה מתחת ידו והחליץ מצטפא ביק מכל אשר רצה דהיר שיקרה לו, התבררו לו כשלונו וחולשתו, וכי הענין כבר קרה למרות רצונו, ויעורר בעכו תנועה גדולה ויצא, ועמו עלי ביק אלכראג'י עם הרבה צבאות ונשק, ויפנה ללג'ון, וממנה—ליפו במקלעים ותותחים וכלי מלחמה ויצר עליה בהתקפה חזקה ומנע משכם הכנסת סחורות.

הערת המעתיק (עמרם הכהן):

עד כאן — חוברת ההסטוריון, ונראה שאבדו ממנו גליונות אחרים, כי לא השלים את תאור תנועת דהיר אלעמר, כי דהיר אלעמר התנפל על שכם פעם שנית, והשתלט עליה ונמלט מצטפא-ביק טוקאן ממנה לעיר רשיה (שבלבנון) ומצא מחסה בצל אמירי השהבים, ואחרי אשר השמיד השלטון העותומני את דהיר ומחה את צבאו משפלת עכו, שב מצטפא ביק טוקאן שכם, ונתנה לו הממשלה העותומנית את תואר הוזהר, יחד עם שלטון מצרים ע"פ הפרמאן שיצא מאת השלטון עבד אלחמיד הראשון בתאריך אמצע גמאדי הראשונה 1188 להגרה (יולי 1774) ונשמר עד היום בידי צאצאי מצטפא פחה הנ"ל.

ארץ ישראל וגלות בעיני הדורות של ימי הבינים.

א. המושג "גלות" בתקופה העתיקה.

הגלות הוא ענין שאי אפשר לדבר עליו אלא באימה וביראה, ואין בדעתי לגמור את הדבר במאמר קצר זה, אלא כונתי היא להדגיש צדדים אחדים שנתבארו לי במשך עבודתי ושבדרך כלל אינם מובנים כל צרכם. מובן שהפירוש תלוי בהערכה שמעריכים את היחס שבין עם ישראל ואלהיו. להיסטוריון ניתן רק להבין את המצב כמו שהוא בנמצא ואת הכחות הנפשיים שגרמו למציאות ושנולדו ממנה. הגלות הוא בעיקר מצב עובר של שעבוד פוליטי ופיזור לאומי שהתבארו עליו הנביאים ושבא לישראל על חטאיו והוא מוכרח להבטל ע"י הגאולה הקרובה. בקיום אלה נקבעה תמונת הגלות עד תקופת ההשכלה המודרנית. בספרות הלאומית הדתית שבארץ ישראל נמצאו רק רמזים לרעיונות נוספים לתמונה גדולה זו. הגלות כשהיא לעצמה לא היתה לנושא של „אידיאולוגיה“ שלמה. אמנם כבר בספרות ההלניסטית נשמעה השאלה המעיקה של אורך הגלות ושל זרות היהודים בין העמים, וחרבן הבית ותעמולת הנצרות הוסיפו להעמיק את השאלה ולדרוש תשובה, כמו שנראה. מכל מקום, בתקופה ההלניסטית המתקה מרירות הגלות ע"י המציאות של מרכז לאומי־דתי בארץ ישראל. הגולה היתה כעין שליחות שיצאה מן המרכז, ופעולתה בהפצת התורה היתה הצדקתה. היהודים שבארצות הפיזור יכלו לקיות שיבוא היום וכולם יחזרו למולדתם בדרך טבעי ושעם ישראל ישכון מאוחד בארץ רחבה ויעמוד בראש הגוים. ע"י שעבוד א"י תחת עול הרומיים נשתנה המצב. מדינת היהודים בטלה וההיכל נשרף באש. אבל היהודים לא גורשו מעל אדמתם, ובא"י נשאר להם מרכז לאומי ודתי. גם אחרי החרבן לא נשמטו התקוות הלאומיות מיסודם הריאלי. למרות האזהרה הבוודדת שבתלמוד שלא לדחוק את הקץ נשאר חי בלב האומה הרצון להחיש את הגאולה בידים, והמלחמות על קיום המרכז הלאומי בא"י נמשכו עד זמן הכיבוש ע"י הערבים¹.

(1) השווה את המבוא של דינבורג, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך ראשון.

ב. גלות היהודים וערכה של א"י לפי אבות הכנסיה.

הנוצרים עשו את שעבוד היהודים לעיקר דתי וליסוד רוחני¹. האומה הנבחרת נדחתה. במקום הבחירה לפי הבשר באה הבחירה ע"פ ההבטחה. בטלה זכות הירושה של היהודים, היורשים האמתיים הם בני אברהם ע"פ ההבטחה. ישראל הגשמי הוא בן האמה אשר נולד לפי הבשר והנצרות היא בן החפשיה על פי ההבטחה. הברית שנכרתה עם ישראל היא „היולדת לעבדות“, כנגד ירושלם של עתה, כי היא בעבדות עם בניה². והכתוב אומר „גרש האמה ואת בנה, כי לא יירש בן האמה עם בן החפשיה“. את הכתוב „רב יעבוד צעיר“ פירשו בסתירה מכוונת של הפירוש היהודי על היהודים שצריכים לעבוד לנוצרים³. הם נידונים לעבוד לקיסר ולשרים עד קץ העולם, בשביל שהרגו את ישו הנוצרי⁴. היהודים נתפזרו בין האומות, כדי להעיד על אמתת הנצרות ע"י מצבם החיצוני וע"י ספרי הקודש שמביאים אתם – סירוס משונה של האידיאולוגיה הגלותית של היהודים! כמו קין הולך היהודי נע ונד בארץ ומפחד מפני חרב האויב. אבל אסור להרוג אותם, כמו שנאמר בתהלים נ"ט י"ב: „אַל תהרגם מן ישכחו עמי, הניעמו בחילך“ או לפי התרגום הלטיני: *ne occideris eos ne quando obliviscantur legem tuam, disperge eos in virtute tua*⁴).

(1) לדברים הבאים השווה: Juster, les juifs dans l'empire Romain I, 43 sq., 226 sq. L. Lucas, Zur Geschichte der Juden im 4. Jahrhundert, 1910. השווה גם יחזקאל קופמן, גולה ונכר. סקירה מקפת על ספרי הנוצרים נגד היהודים נמצאה בערך Juifs של Dictionnaire de théologie catholique.

(2) פולוס, מכתב אל הגלטיים ד' כ"א והלאה, ומכתב אל הרומיים פרק ט' – י"א. (3) בטיים כאלה חזירים ביחוד בספריו של האירונימוס. השווה, Augustinus, De civitate Dei XV, 2. XVI, 35, 42. Ambrosius, Migne P. L. 16, 1263 sq., Quae sit rei divinae hereditas epist. ad Dardanum, השווה, Migne 22, 1106: Habes quod elegisti, usque ad finem mundi serviturus es Caesari, (Migne 24, 58): quod capti ב' ב' : „donec gentium introeat plenitudo sint et usque hodie serviant, et non deposuerint servitutis jugum, sed ne iudices quidem habeant proprios Romanisque subiciantur iudicibus in tantum, ut de principibus eorum qui esse videntur in populo Romani principes iudicent Augustinus, Civ. Dei XVIII, 46. Contra Faustum Manichaeum XII, 12, (Migne 42, 260): „Gemens et tremens eris in terra“. Nunc ecce quis non videat, quis non agnoscat in tota terra quacumque dispersus est ille populus, quomodo gemat moerore amissi regni et tremat timore sub innumerabilibus populis Christianis! Ideoque respondit Cain et dixit: „Major est causa mea“ etc... Vere inde gemit et tremat, ne regno etiam terreno perduto ista visibili morte occidatur... Sed quid ei respondet Deus? Non sic, inquit, „sed omnis qui occiderit Cain“ etc. ..., non sic

אבות הכנסיה שבמחצה השניה של המאה הרביעית ושבתחלת המאה החמישית הם יוצרי הגלות של ימי הביניים. הם התנבאו על מה שעתיד להיות, ונבואתם נתקיימה, מפני שהם והבאים אחריהם קיימו בידים¹. לפי דרישותיהם הוציאו הקיסרים הנוצרים פקודות המונעות בעד התעמולה הדתית של היהודים, גירשו את היהודים ממשורות הכבוד שבקיסרות ובטלו את הנשיאות שבא"י, את הסימן האחרון של חירות וכבוד לאומי שנשאר ליהודים. הפוליטיקה של אותם הדורות גרמה להתרופפותו של המרכז היהודי שבא"י, אע"פ שהוא נשאר קיים עד מסע הצלב הראשון. אבל גם סופר נוצרי כמו אוגוסטינוס מאמין בזה שהיהודים ישארו בא"י עד סוף העולם².

אמנם כדי לסתור את התקוות „הגשמיות” של היהודים, השתדלו הנוצרים להוריד ולבטל גם את ערכה של א"י. באחד ממכתביו מנסה היארונימוס³ להוכיח שלא א"י של מטה היא „ארץ ההבטחה”. את הכתובים שבהם תולים היהודים את תקוותיהם, כמו „לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ החיים” בתהלים כ"ז י"ג, „כי תהיו אתם ארץ חפץ” במלאכי ג' י"ב, „פקדת הארץ ותשוקקה” בתהלים

quomodo dicis, non corporali morte interibit genus impium carnalium Judaeorum... ib. XII, 13 (Migne 42, 261): „Et posuit Dominus Deus Cain signum, ne eum occidat omnis qui invenerit.” Hoc revera multum mirabile est, quemadmodum omnes gentes quae a Romanis subjugatae sunt, in ritum Romanorum sacrorum transferunt..., gens autem Judaea, sive sub paganis regibus, sive sub Christianis, non amisit signum legis suae, quo a ceteris gentibus podulisque distinguitur, et omnis imperator vel rex qui eos in regno suo invenit, cum ipso signo eos invenit nec occidit; id est non efficit, ut non sint Judaei, certo quodam et proprio suae observationis signo a ceterarum gentium communione discreti... cf. Lucas p. 98, 125 הכה המבדיל והשומר של את המילה הולך אוגוסטינוס בדרכי התיאולוגים של אותה התקופה להפוך את טענות היהודים ולהשתמש בהן לגנותם. ומשם לקח גם שפינוזה את דברי הולול שבספרו Tractatus theologico-politicus c. 3.

(1) בזה הם מעניינים, בייחוד, הדברים שבספר De altercatione ecclesiae et synagogae dialogus, Migne 42, 1132 sq.: Sed dicito mihi, quomodo tibi servio, quae adhuc filios meos liberos recognosco. Vacant negotiis, navigandi potestas est libera, compedes nesciunt, nullus vineam laboriosae necessitatis fossura discerpit... Tributum mihi solvis, ad imperium non accedis, habere non potes praefecturam, judaeum esse comitem non licet, senatum tibi introire prohibetur, praefecturam nescis, ad militiam non admitteris. cf. Lucas p. 23

civ. Dei XVI, 21: etsi expulsi sunt Israelitae de Hierosolymis, manent (2) tamen in aliis civitatibus terrae Chanaan, et usque in finem manebunt Migne 22, 1099 sq. (3) השווה בעמוד הקודם, הערה 3,

ס"ה י' ועוד – את כולם צריך לפרש על דרך משל. כשהיהודים מביאים לדוגמה את הכתוב „אוהב ה' שערי ציון” בתהלים פ"ו ב', יש לטעון: „כלום אוהב האלהים את השערים האלה שאנו רואים אותם נהפכים לאפר” ? „עובד אדמתו ישבע לחם” (משלי י"ב י"א). „אפשר לפרש את הכתוב על ארץ זו שאנו רואים אותה והיא בעיקר בידי פושעים” ? גם אבות העולם לא היו אזרחים בארץ שקוראים לה היהודים ארץ ההבטחה, אלא תושבים וגרים. והוא מאריך לדבר על קטנות הארץ וגומר: „וזה, יהודי, ארכה ורחבה של ארצך. בה אתה מתפאר, בה אתה מתימר בארצות שונות בפני אנשים שאינם יודעים את האמת”¹. והוא מסיים בדברים הידועים על עבדות היהודים שהובררה ע"י ההיסטוריה וע"י המצב בהוה, ששני הדברים, מצבם הפוליטי הנמוך של היהודים וערכה הקטן של ארצם משמשים לראיה על אמתת התורה הנוצרית.

ג. תמונת הגלות לפי סופר נוצרי של המאה ה"ב.

אנו קופצים בסקירתנו מן המאה הרביעית עד המאה ה"ב. יען כי במאה זו הפרובלימה של הגלות עומדת לפנינו בשלמות בצורתה החדשה. באותה התקופה חידשה הכנסייה הנוצרית את יסודות התיאולוגיה שלה וגם האומה היהודית ביססה מחדש את המסורת הדתית שלה בדרך למוד חדש. מרכז ההתפתחות נמצא בשביל הנוצרים בצרפת ובמדה ידועה גם בשביל היהודים. חומר לבירור השאלות הנידונות בזה נשמר ביחוד בספרות הויכוחים העשירה באותם הדורות שכמעט אינה מעוכדת עד היום. באחד מספרי הויכוחים האלה נותן המחבר הנוצרי בפי היהודי המתוכח תמונה והערכה כזו של מצב היהודים בגולה:²

„אכזרי מאד הוא האלהים לפי דברי האומרים שהתמדת מרצנו לסבול ענויים תהיה בלי שכר. לא ידוע וגם לא יאומן ששום אומה סבלה כל כך למען האלהים, כמו שאנו סובלים בקביעות... הלא אנו מפורים בין כל האומות, עוובים בלי מלך ושר ארצי ונלחצים ע"י מסים כל כך כבדים, עד שכמעט בכל יום של חיינו האומללים נשלם כופר נפשנו קשה לכלכל. אצל כל האנשים אנו נחשבים ראויים לבזיון ולשנאה כל כך גדולה, עד שכל העושה לנו עול, יחשוב זה לצדק גדול ולקרבת נעלה שהקריב לאלהים. כי אומרים שהאסון של שעבוד (captivitas) גדול כזה קרה רק משנאת אלהים אותנו... ראה איך הם בני האדם אשר ביניהם גולה,

(1) במקום הנ"ל עמ' 1104: *Haec est, Judaeae, tuarum longitudo et latitudo: in his gloriaris, super his te per diversas provincias ignorantibus factitas. Petrus Abaelardus, Dialogus inter philosophum, Judaeum et Christianum, (2) Migne 178, 1617 sq. ראה גם דינבורג, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כך שני עמ' 62.*

גלותנו (*nostra exsulat peregrinatio*) ואשר בחסותם (*patrocinium*) אנו צריכים לבטוח. בידי אויבינו הגדולים ביותר אנו מפקידים חיינו ואנו מוכרחים להאמין בנאמנותם של בלתי נאמנים (או בלתי מאמינים *infideles*). אפילו השינה המעודדת והמחזקת את הטבע העיף מחרידה אותנו בדאגה כל כך גדולה, עד שאפילו בשעה שאנו ישנים אנו יכולים לחשוב רק על סכנת ראשנו. בשום מקום, חוץ מן השמים, אין לנו כניסה בטוחה, ואפילו מקום הדירה הוא מלא סכנות. כשנרצה לצאת למקומות קרובים נצטרך לקנות במחיר גדול אותה החסות (*conductus*) שאיננו בוטחים בה הרבה. השרים עצמם העומדים על ראשינו ושחסותם קנינו בקושי מבקשים את מותנו באותה המדה שיש להם רשות לחמוס מה שיש לנו. ולנו המעונים והמרודים, כאלו נגדנו לבדנו קשר העולם, לנו יחשב לפלא עצם הדבר שמותר לנו לחיות. ולא ניתנה לנו רשות לקנות שדות וכרמים ושום נכסי קרקע שאין איש המגין עליהם נגד התקפה גלויה או נסתרת. וכן נשארה לנו בעיקר הפרנסה שנשיך לנכרים ונקיים בזה את חיינו האומללים. וזה עושה אותנו לשנואים בעיניהם שחושבים את עצמם לעשוקים בזה...".

ד. עבדות היהודים לפי התיאולוגיה ולפי החוק של המאה הי"ב.

תורתם של אבות הכנסיה מתקיימת כפירושה ומשמעה. לפי דעות התיאולוגים של המאה הי"ב צריך לכופף את היהודים בכל מיני כפיה, כדי שיחזרו לנצרות. אבל נאמר עליהם לפי דברי אוגוסטינוס „אל תהרגם". עליהם להיות כמו קין הורג-אחיו, הם מיועדים ליסורים גדולים, לחרפה רבה, לחיים הרעים ממות. היהודים הנם עתה משועבדים, עלובים, נאנחים, פחדנים ופליטים, וכן עליהם להיות, כל עוד לא יחזרו בתשובה לשם ישעם. התמונה של קין בתור סמל היהדות מופיעה עכשיו בכל דרשות הכהנים הנוצרים¹. התיאולוגיה הנוצרית

Rupertus Tuitiensis (1135 בשנת), *De trinitate et operibus eius*, Migne 167, 532 : 1

Quo exemplo (scil. Joseph) hodieque dignum est agere principes Christianos erga fratres Christi. Judaeos, id est, non occidere eos, auctoritate spiritus sancti per psalmistam ex persona eiusdem Christi protestante... Non ergo illos occidere, sed ad cognitionem sui אוגוסטינוס) reatus hoc exemplo convenit evocare Nam sicut tunc adoraverunt illi principem Aegypti, nescientes esse Joseph quem vendiderunt, sic hodie Judaei Christianis principibus subjecti sunt. nescientes hoc modo se esse subjectos pedibus Christi... Igitur quemadmodum Joseph illos in ultionem sui non occidit, sed pia tortura ad poenitentiam compulsi... , sic et hodie Christum, id est nos..., non decet, ut captivos

יצרה את התמונה ועשתה אותה לנפש חיה. היא גם מילאה את המושג של עבדות תוכן משפטי שלם. על ידה היו היהודים לסמל העבדות. „אין עבדות בויה וקשה יותר מעבדות היהודים, שבכל מקום שהם הולכים לשם הם מושכים אחריהם ומוצאים את בעליהם“¹. באותם הזמנים מופיע בפעם הראשונה בתעודות משפטיות המושג „עבדות היהודים“ בתור מושג משפטי מסוים (למעשה היה קיים כבר מקודם). ספר משפטים פרטי של מחבר אנגלי מתחלת המאה הייב כותב: „צריך לדעת שכל היהודים בכל מקום שהם צריכים לעמוד ישר תחת חסותו והגנתו של המלך, ושום אחד מהם לא יכול להשתעבד לאחד העשירים בלי הסכמת המלך, שהיהודים עצמם וכל נכסיהם שייכים למלך“. בתעודות גרמניות של שנות 1182, 1179, 1157 מדובר על היהודים „השייכים לאוצר (fiscus) „הקיסר“, על „כל היהודים שבמלכותנו שהוסכם לגבם שע"י זכות מיוחדת של משפטנו הם שייכים לאוצר (camera) הקיסרי“. וספרי חוקים עירוניים שונים של ספרד משנת 1176 והלאה קובעים את ההלכה: „היהודים הם עבדי המלך (servi regis) והם מסורים לעולם לאוצר המלך“². בין המושגים המשפטיים האלה

vinctosque Christi Judaeos occidunt, sed ut multum ad poenitentiam compellant
Petrus Cluniacensis, Migne 189, 367 (במכתבו אל מלך צרפת בנסעו למסע הצלב השני,

וגם הוא סומך שם על הכתוב שבתהלים) Non vult enim Deus prorsus occidi, non omnino
extingui, sed ad majus tormentum et majorem ignominiam, ut fratricidam Cain,
vita morte deteriore servari... Qui quoniam Christi sanguinem... fuderunt, servi,
miseri, timidi, gementes ac profugi sunt super terram

ברוח קצת יותר אנושית כותב ברנהרד מקלרבו במכתבו אל העם הצרפתי והגרמני, Migne 182, 567: Non sunt persequendi Judaei, non sunt trucidandi, sed nec effugandi quidem. Inter-
rogate eos divinas paginas. Novi, quid in psalmo legitur... (כמו למעלה) Vivi quidam
apices nobis sunt repraesentantes Dominicam passionem. Propter hoc dispersi sunt
in omnes regiones, ut dum justas tanti facinoris poenas luent, testes sint nostrae red-
emptionis... Ita factum est: dispersi sunt, depositi sunt, duram sustinent captivitatem
sub principibus Christianis. Converterentur tamen ad vespem...
דינבורג, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך שני, ע' 35, 36, 37.

(1 ברנהרד מקלרבו De consideratione I, 3, Migne 182, 732. הדברים נאמרו (בשנות 1153 – 1149) כאזהרה לאפיפיור אייגין השלישי להשליך מעליו את עול השעבוד של העולם הזה:
Expergiscere ergo et pessimae servitutis iugum iam iamque imminens, immo iam non
modice premens non tantum cave, sed horre. An ideo non servus, quia non uni
servis, sed omnibus? Nulla turpior servitus graviore quam servitus Judaeorum,
quam quocumque ierint post se trahunt et ubique dominos offendunt suos. Tu
quodque dic quaeso, ubi unquam sis liber, ubi tutus, ubi tuus?
יהודה הלוי, כורזי ה' כ"ה.

Leges Edwardi Confessoris, ed. Liebermann, Die Gesetze der Angelsachsen (2

ובין תורת התיאולוגים יש קשר ישר. השטה הפוליטית של ימי הביניים גמרה וקיימה את מצותיהם של אבות הכנסיה. המושג המשפטי נוצר אך ורק ע"י התיאולוגים.

ה. האופי הלאומי-הדתי של כנסת ישראל בימי הביניים.

היהדות של ימי הביניים לא אכדה בשום מקום את אפיה הכפול הלאומי והדתי שקבלה בירושה מן התקופה העתיקה. הקהלה היהודית נתארגנה בצורה פוליטית כמו העיר הנוצרית, ולפי מספר הנפשות ולפי תנאי התרבות מסביב היתה בנויה בנין חברתי וכלכלי מחולק ומפותח, כעין אומה בועיר אנפין. המצב הכלכלי המיוחד של היהודים נגרם ע"י העובדה של גלות היהודים מארצם ושעבודם הפוליטי, ובמדה שגדל הלחץ מבחוץ נתקלקלו גם החיים הכלכליים וגם המוסריים במדה ידועה. היהודים של ימי הביניים הכירו את העובדה הזאת היטב והאמינו בתיקון המצב ע"י הגאולה. הטענות של „המדע ההיסטורי“ שמונים בהן את ישראל בענין זה אינן מתאימות כלל וכלל לעובדות ההיסטוריות, וכמו כן יצאו ממקור של שקרים וצביעות העלילות על „המוסר הכפול“ של היהודים, שהוא חטא משותף לכל העמים בכלל ולאותן התקופות בייחוד, חטא שעם ישראל לא חטא אחד מאלף מחטאות הגוים. יחס היהודים אל המדינה הנוצרית נקבע היטב בדברי הר' יחיאל מפריש בויכוחו: „המלכות הזו והאפיפיור אשר מצוה בכל כחו לשמור אותנו ולהחיותנו ולתת לנו מחיה ושארית בארצם שלא כדין, כי אין לנו חלק ונחלה עמם בארץ הזאת, ועל ידם אנו חיים אחר הבורא...“ על זה המלכות נאמר הוי מתפלל

I (1898 – 1903) p. 650. Täubler Mitteilungen des Gesamtarchivs der deutschen Juden IV, 44 sq (לא אוכל להסכים למסקנותיו של טייבלר שאינן מבוססות על חומר מספיק). Baer, Die Juden in christlichen Spanien I, 1043. בכל הויכוח המסונה שניהלו הסופרים האפולוגיסטים שלנו על „Kammerknechtschaft“ לא הבינו הקשר ההיסטורי. לפי דבריו של קארו Georg Caro, Sozial – u. Wirtschaftsgeschichte der Juden I, 308 נוצר כל המושג של עבדות היהודים ע"י שיחה בטלה (hingeworfenes Wort) של האפיפיור אינוצנציוס השלישי! (בעקבותיו הולך גם טייבלר ע' 55) וכנה כותבים את תולדות היהודים! לפי האמת משתמש האפיפיור כאן כמו בענינים אחרים רק בבוטות שמצא אצל התיאולוגים של המאה ה"ב. ממאמרו של Dölger, Die Frage der Judensteuer in Byzanz Vierteljahrschrift f. Sozial – u. Wirtschaftsgeschichte 1933 ביחור מן המקומות המובאים שם ע' 12 וע' 23 יוצא שאותם המושגים הידועים במערב אירופה שלטו גם בביזנץ. בשנת 1312 טוענים השליחים הביזנטיניים נגד הממשלה שביניציה (שם ע' 23): quod nostri Judei quedam appropriata possessio sunt imperii. אין לטעין שיש כאן השעזת המערב, אלא מורת ה"טב בונים על יסוד תיאולוגי משותף.

בשלומה של מלכות וכו"1). גבולי הזכויות של היהודים נקבעו ע"י הכלל של „דינא דמלכותא דינא“, אבל כלל כזה לא בא לבטל ולטשטש את האופי הפוליטי והמשפטי המיוחד של הצבור היהודי במובן שפרשו את הדברים בתקופת האמנציפציה. שאלת היחס שבין כנסיה ומדינה שהעסיקה את הנוצרים בימי הביניים נולדה מתוך הפרובלימה של היחס שבין עם ישראל המשועבד ובין מלכות אדום, אבל בהתפתחותן המאוחרת נבדלו שתי הפרובלימות זו מזו לגמרי, ולא היה אפשר לפתור את הפרובלימה היהודית ע"פ הדוגמה הנוצרית, אחרי שהאומי הלאומי של היהדות נשאר קיים. אבל גם דמותו הדתית של עם ישראל הקשורה בלאומיותו לא יכלה להתמעט. הצבור היהודי נשאר כולו מוקדש לתפקידו הדתי. בשעת הנסיון מאחדת המיתה על קדוש השם את כל הנאמנים לברית. הקדושים של תקופת החשמונאים הורישו דוגמה לימי הביניים שרק היהודים יכלו למלאות אחריה. המעשה של מצדה חזר ונשנה כמה פעמים, שיהודים נסגרים במצור שחטו את נשיהם ואת ילדיהם והרגו את עצמם, כדי שלא להמיר את דתם וכדי להעיד על אמתת תורתם בעיני הגוים. גם לא נשכח תפקיד הגולה להכניס נפשות תחת כנפי השכינה. הויכוח עם הגוים אינו מתנהל רק בכוונה אפולוגית, אלא גם בכוונה פרופאגנדיסטית. עוד במאה ה"ב נשמעו תלונות על ההשפעה הדתית של היהודים על נוצרים. ועוד במאה ה"ג מקבלים גרים בגרמניה, ובספרד עוד בומנים מאוחרים, עד שהמנהג נתבטל מטעם דינא דמלכותא, ואל אוצר האפולוגיטיקה של היהדות נכנסה הטענה שהיהודים אינם להוטים אחר קבלת גרים. אבל ההבדל בין היהודי האזרחי והגר מכל מקום עוד לא נטשטש2). המגמות הדתיות לא פשטו את צורתן הלאומית והפוליטית. הגאולה שכולם מצפים לה היא לא רק תשועה נפשית, אלא בעיקר גאולה לאומית-פוליטית. לראיה על תקותם הפוליטית הבלתי כוזבת היהודים מראים באצבע על שרידים מדומים של ממשלה פוליטית שיש להם בארצות המזרח הרחוק3). התנועות המשיחיות של אותם הדורות הן מלאות צבעים חזקים

1) ס' יוחנן ר' יחיאל מפריס הוצ' גרינבוים (Thorn 1873) עמ' 12.

2) כוזרי א' כ"ז. לדעה זו יש ערך מעשי עוד בימי הביניים, כמו שיש להוכיח מכמה מקומות.

על הגיור בימי הביניים נאסף באחרונה חומר ע"י L. J. Newman, Jewish influence on christian reform movements, New York 1925 393 sq. ניומן הולך בדרכי האפולוגיטיקה הידועה, כשהוא מדבר בע' 394 על the neutral, often times hostile attitude of the medieval synagogue לפי האמת המאמרים המצדיקים משפט כזה נאמרו מפני הסכנה הכרוכה בדבר, ויש מאמרים ומעשים שסותרים דעות כאלה, ויספיק להעיר על החומר המובא ע"י ניומן עצמו, ויש להוסיף עליו.

3) העדות הראשונה לזה נמצאת אצל Isidorus Hispalensis, De fide catholica ex

veteri et novo testamento contra Judaeos, Migne, 83, 464.

המעידים על תשוקה פוליטית עמוקה, אלא שאין לה דרך לחיי המעשה. התקוות הפוליטיות מתחפשות במיתולוגיה ובאמונת נסים, עד שנאבד מהם התוכן המעשי. יש תמונה נוגעת עד הנפש שהיא חוזרת בכל תקופות הגלות מן המאה הרביעית עד התנועה השבתאית: לזמן מיועד מתכוננים היהודים לביאת המשיח, מבזבזים את נכסיהם ועושים תשובה ומצפים ליום הקבוע שיתגלה הגואל ויביא אותם מארבע כנפות התבל בדרך ישרה לארץ ישראל¹.

ו. היסודות של השקפת הגלות אצל היהודים של ימי הביניים.

השקפת הגלות של היהודים נוצרה, כמו כל ההשקפות ההיסטוריות של העמים, מתוך גורמים חיצוניים ופנימיים ביחד. אמנם כדי להעריך השקפות כאלה כהלכה, צריך להבין את מצבן בעולם שהן ניתנו לפעול בו. האומות והדתות האירופיות נתאחדו בלי דעת בתפיסת חיים שוה, והיהדות היא שיצרה את תפיסת החיים הזאת. הנוצרים של ימי הביניים קבלו את תורתם התיאולוגית-ההיסטורית מאבות הכנסיה, והם קבלוה מידי היהודים. לרוב אינם מכירים כל צרכה בהשפעה החיה הזו הנמשכת והולכת עד זמנו של אוגוסטינוס, המורה הגדול של ימי הביניים. יש להוכיח את הקשרים האלה יותר ויותר ממה שעשו עד עכשיו ע"י בדיקת החומר שבמדרשי חז"ל ובתפלות שלנו, אבל גם בספרות הנוצרים נשמרו בדרך ישרה ואי-ישרה שרידים רבים של דעות היהודים של זמנם שנמסרו בעל פה ואפילו בכתב שלא נתקבלו באותה הצורה אל תוך הספרות התלמודית. הנוצרים קבלו מן היהודים את ההשקפה היסודית של הניגוד שבין חירות פנימית ע"י קבלת עול מלכות שמים ובין שעבוד מלכיות וגלות, אלא שהם העבירו את הרעיון מיסודו הלאומי הפרובלימה הקשה של הגלות שהתאבקו בה הרוחות כבר לפני החורבן הוסיפה להחמיר ולהעיק אחרי החרבן ובעקבות הפולימיקה הנוצרית שסמכה על המאורע הפוליטי הזה. אצל יוסטינוס (ויכוח עם טריפון פרק ק"כ) נמצא כבר המשל הנורא על ישראל הגולה הנמשל לעפר הארץ שאינו מביא פירות. מפיו של אוריגנס אנו שומעים שפרשו בגולה (בניגוד לאגדה של ארץ ישראל) את פרשת "הנה ישכיל עבדי" על עם ישראל "שחי בגלות והוכה כדי שע"י פיזור היהודים בין הגוים יתוספו עליהם גרים"². מובן שיש כאן רק

(1) השווה גרץ, תולדות היהודים הוצ' גרמנית כרך רביעי (1908) עמ' 352; מאנן, התנועות המשיחיות בימי מסע-הצלב הראשונים, התקופה כ"ד ע' 346 ואת מאמרי ומאמרו של קהתי בציון ה'. (2) 55, contra Celsum I, מקום זה לא נזכר בספרו של א. גייבוואר, פירושי הנה ישכיל עבדי על פי חכמי ישראל ז"ל (Oxford 1876).

אחד השרידים של דעות שמן הראוי הוא לאסוף אותן ולעיין בהן. הסמל של קין הגולה לשם כפרת עונותיו שהשתמש בו אוגוסטינוס, כדי לגנות את היהודים, נמצא כבר בפי ר' יהודה בריה דר' חייא (תחלת המאה השלישית)¹, וקין נשאר בימי הביניים אצל יהודים ונוצרים הטיפוס של הגולה מדעת לשם סיוג². הסמל לא נחשב איפוא בתחלה לגנאי. הגלות של אומה שלמה מתוך כונה זו היתה צריכה לקבל אופי דתי והיסטורי עמוק לאין ערך. ונוסף לזה בא הרעיון של השכינה הגולה ומשתעבדת עם ישראל³. רק ע"י הנחות כאלה אפשר להבין את הספר של אוגוסטינוס על „עיר האלהים“ ההולכת בגולה ושעבוד בין אנשי העולם הזה, עד שתפרד מהם ביום הדין האחרון. ביום ש„כולו שבת ומנוחה“, שבו יעשה שלום במרומים ובחתוננים⁴. הרעיונות האלה הם היסודות לכל המחשבה ההיסטורית והפוליטית של ימי הביניים, והרעיונות הם כולם קנין היהדות, אלא שהנוצרים הסירו אותם מן הקרקע הטבעי שנולדו עליו, והעמים המנוצרים לא יכלו לסבול אותם, שהם היו קשים עליהם לפי גילם הצעיר ולפי כחם הפרימיטיבי. אבל לא העיזו לכפור ולמרוד ברעיונות אלה וליצור שיטה פוליטית שונה מזו של היהדות. הכל מודים בימי הביניים שבכח עצמו האדם אינו יכול לסדר את חייו הפוליטיים ושלמעלה מן החוקה הנמוסית עומדת החוקה האלהית, שהיא מצוה לאדם על הפעולות

(1) סנהדרין ל"ז ע"ב. בכר, אגדה אמוראי א"י מתורגם ע"י רבינוביץ, כרך א'

חלק א' עמ' 50.

(2) השווה למשל ס' חסידים הוצ' וויסניצקי סימן ל"ח.

"nunquam recipiatur in patriam, sed more Cain vagus et profugus sit super terram", Poenitentiale Burgundense (saec. VIII). Poschmann, Die abendländische Kirchenbusse in frühen Mittelalter Breslau 1930, p. 137. הנויה באחרונה ענעלאו ס' מנורת המאור לר' ישראל אלנקאוו חלק ג' (ניו-יורק תרצ"א) עמ' 116. ברור שהרעיון נוצר בקרב היהדות. אולם המנהגים של „תשובת המשקל“ הם דוגמה להחזרת האלילות אל תוך היהדות תחת השפעת הנצרות. משוררי ישראל לא חשו מלהשתמש בסמל של קין בשביל עם ישראל. השווה למשל שירי ר' יהודה הלוי, הוצ' בראדי ספר ג' עמ' 170: „יחרדו לכבוד עולם, ינודו כקין, ימודו פאת העולם מאין לאין“.

(3) ספרי הוצ' פרידמן פ"ד.

(4) Augustinus, De civitate Dei 19, 17 (Migne 41, 645): Civitas autem coelestis vel potius pars eius, quae in hac mortalitate peregrinatur et vivit ex fide, etiam ista Pace (scil. terrena) necesse est utatur, donec ipsa cui talis Pax necessaria est mortalitas transeat. Ac Per hoc dum apud terrenam civitatem velut captivam vitam suae Peregrinationis agit, iam Promissione redemptionis et dono spirituali tanquam Pignore accepto legibus terrenae civitatis... obtemperare non dubitat.

והדעות הנכונות הנחוצות כדי להביא את המין האנושי להצלחה בעולם הזה ובעולם הבא. המחלוקת בין הכתות השונות נוגעת רק בשאלה, מה היא החוקה והדת האמתית. בעקר התפיסה אין הבדל. לפי דעת היהודים החוקה האלהית נפסקה ע"י הגלות, ויחד עם זה נלקה סדר העולם הכללי, והוא יתוקן רק בשיבת ישראל לארצו והשלטת החוקה הנכונה בעולם. בהערכה זו של תורה, משפטים, חוקים ומצות מתבארת התמסרות היהודים ללמוד התלמוד שלפי המושגים המודרניים הוא מרחיק את האדם מתפקידו האנושי והלאומי המעשי. אבל גם הדת הנוצרית היא „נומוקרטיה“ עם דרכי הלמוד שלה, אלא שהחוקה הנכונה בעיניהם התחילה כבר למשול בעולם. מכל מקום התקוה המשיחית והאסכטולוגית קובעת לא רק אצל יהודים אלא גם אצל נוצרים את גבולי הפוליטיקה. לכל הדעות ההיסטוריה היא פרוצס שנקבע מראש ע"י ההשגחה, תשוקה לאידיאל שאבד, פרוצס של גלות וגאולה. בידי האדם ניתן להחיש את הפרוצס הזה ע"י סיגופים ומעשי תשובה, ע"י תקון המדות והדעות, אבל הגאולה הפוליטית והרוחנית צריכה לבוא מלמעלה. העקר הגדול הזה של האמונה המשיחית שולט לא רק אצל יהודים, אלא גם אצל נוצרים, לכל הפחות עד דורו של דנטה, הנביא הגדול האחרון של נומוקרטיה ואסכטולוגיה יהודית בפירוש נוצרי. העמים האירופיים שברו בכחם הפרימיטיבי את הכבלים האלה שהוטלו על שכמם, אבל ליהודים נשארו הכבלים המעכבים את הפעולה הפוליטית ואת האחריות הפוליטית לפי המובן המודרני. הם נשארו להם לא רק מפני חולשתם המעשית, אלא מפני התמסרותם השלמה לאידיאל שהיה כבד וזר לעמים אחרים ושדמותו נתמעטה אצלם ע"י פשרה עם העולם הזה. הגלות עם כל סימניה היא תוצאה לגיטימית של השקפת עולם נעלה שנולדה בקרב היהדות ושהכירו בה פעם כל עמי אירופה וכל בני המזרח הקרוב. הגלות היא סדר חיים ופתרון שוה"זכיות עם שאר הפתרונות לשאלת החיים שבנו להם עמי המערב והמזרח על יסוד הירושה הישראלית והיונית המזוגה. צורת חיים זו נהרסה ע"י ההשכלה של המאה הי"ח, ואם יש להוציא משרשי הצורה הזאת ומיונקותיה חיים חדשים, זה תלוי ברצון עם ישראל. אבל בראשונה צריך להבין את עומק הדין של הגלות. אם „המדע ההיסטורי האוביקטיבי“ של הגויים לא יודה בזה, זהו רק סימן לשנאה הפוליטית ולאדוקיות הדתית והלאומית של בני אדם שאין בהם בושה ויראה בפני המשא הכבד של העול ההיסטורי ושבדיהם ההיסטוריה היא אמצעי להצדיק את הכת המנצחת ולהכות באגרוף את הנרדף.

ז. הגלות בשירה העברית:

השירה העברית לא הרבתה לעסוק בתורת הגלות. אלא הסתפקה לתאר בקווים גדולים וחזקים (שאינן בהם מן הסנטימנטליות של הליריקה הנוצרית) את צרות הגלות ולבטא את געגועי האומה לגאולה, כמו שעשתה בדורות הקודמים האגדה של המרכז הלאומי. כאן אין מקום לאידיאולוגיה, אלא רק בטוי טבעי לצער על גורל אכזרי שמעלה הרהורי תשובה, אבל גורם גם כן ליאוש ואכזבה, אפילו בין חסידי אשכנז. „כל גלותא הדרן ודידי מתגברא, כל קשיי מתרצן ודידי לדוכתא הדרא“. גלות היהודים היא רק המשל הגדול לשאלה הכללית של „צדיק ורע לו“. זהו הכח של השירה העברית מימי הנביאים עד מדרשי האגדה ועד שירת ימי הביניים שבה נפגשו רעיונות דתיים נעלים ונוגעים בכל בן אדם עם העובדה האֶלֶמנטרית של ייסורי האומה הנוראים. ב„גשמיזם“ כזו של שירת ישראל טמון כל סודה הדתי והפיוטי שלא חנן אלהים את שאר העמים. ואין להאריך בזה. אחרי שנאמרו כבר בשנת תרע"ב על הענין דברים נפלאים במאמרו של המנוח שמחוני על ר' יהודה הלוי¹.

ח. א"י וגלות אצל ר' יהודה הלוי.

כידוע ר' יהודה הלוי, המחבר של ס' הכוזרי, הוא היחידי שהאריך לדבר על תורת הגלות במלים ברורות לפי הכח של אותם הדורות. אבל הוא לא המציא חדושים, אלא ביטא רק מה שהיה חי בלב האומה ומה שנאמר גם ע"י אחרים שקדמו לו. המחבר רוצה להוכיח את אמתת המסורה היהודית, וחלק מטענותיו העיקריות בענין זה נקבע כבר בפולימיקה הקודמת עם הנצרות. בתורתו על השתלשלות „הענין האלהי“ הוא מצדיק את היהדות לא רק נגד האיסלאם, אלא גם נגד תורתם של פולוס ואוגוסטינוס². כוונתו היא להוכיח שעל פי חוקי הירושה

(1) במאסף „העברי החדש“, ורשה תרע"ב. על מאמר זה העירני בטובו ידידי מר דינבורג.

לדברים הבאים השווה גם ספרו של Sarachek, The doctrine of the messiah in medieval Jewish literature: New York 1932.

(2) לא אציו להחליט, אם יש לענין האלהי של ר' יהודה הלוי קשר ישיר עם „res divina של אמברוויוס (ראה לעיל עמ' 2 הערה 2). אבל הכוונה הגלויה של פולמוס עם הנצרות נשארת בס' הכוזרי למרות מאמרו המפורסם של גולדציגר R-E-J-50, 32 sq. רוב טענותיו הגדולות וגם הקטנות לוקחו מן האפולוגיקה הקדומה של היהדות, השווה למשל דבריו על הכרונולוגיה (א' מ"ד והלאה). על גניבת החכמה מן היהודים (א' ס"ג וב' ס"ג והלאה). כמוכן ר' יהודה הלוי קבל ומסר חלק מתורתו

הטבעית היהודים הם היורשים האמתיים. והענין האלהי הוא לא רק קשור עם האומה הגשמית, אלא גם עם א"י הגשמית שנפלה לירושלם עולם לעם סגולה. עם ישראל הוא היורש האמתי, וא"י של מטה היא הנחלה האמתית. הארץ והאומה והחוקה המיוחדת לשתייהן הן קשורות זו עם זו קשר נצחי, ואין אחת לבדה יכולה להביא את פריה. אין כאן רעיון בודד שיצא ממוחו של משורר משונה, והמילדת לא היתה ההשכלה הפילוסופית, כפי שחשבו. הלא הטענה הקשה ביותר שטענה הנצרות נגד היהדות היא שע"י התפרדות האומה מן הקרקע הטבעית שלה בטלה גם החוקה שלה, והקושיא הזאת גרמה לתירושים שונים¹. אותו הרעיון של ר' יהודה הלוי מבוסס בצורה אחרת אצל הרמב"ן בפירושו על הכתוב „ותקיא הארץ את יושביה“ (ויקרא י"ח כ"ה)², והחומר שהשתמש בו שניהם היה מוכן בלי ספק כבר בידי אחרים. הלא זה היה הדבר המבדיל בין היהדות והנצרות שהיהדות האמינה אמונה „גשמית“ בתורה ובאומה ובארץ. „גשמית“ היא גם כן אהבת ר' יהודה הלוי לארץ ישראל, וזהו הסוד שבשירת ציון שלי. הגלות הוא הפרוד בין האומה והארץ והחוקה, והגלות אינה יכולה להיבטל אלא ע"י השתוקקות והתמסרות האומה לחזור למולדתה. התמונה ההיסטורית לא נשתנתה בעיקר מזמן הנצחון של הכנסייה הנוצרית שבמאה הרביעית. כמו אז גם בשביל יהודה הלוי הגולה היא כעין שליחות שיצאה מן המרכז שבא"י, והמרכז איננו „מרכז רוחני“, אלא מרכז „גשמי“ שלעת עתה אינו נראה לעינים ועתיד להראות אם היהודים ישובו בלב שלם. גם הפירוש של פרשת „הנה ישכיל עבדי“ על העם הגולה (כוזרי ב' ל"ד) – פירוש

במלבוש החכמה המוסלמית. אבל זה אינו העיקר בעיני ההיסטוריון שרוצה לגלות את היחס שבין היהדות ובין העולם מסביב הקיים בכל הדורות.

על המגע שיש לכוזרי עם התיאולוגיה הנוצרית הערתי כבר ב-MGWJ 70, 120 בהערה, וזה מתבאר שם ע"י השפעת ר' אברהם בר חייא על בן דורו הצעיר והגדול ממנו. בנוגע לס' מגלת המגלה יש להוסיף שהיו לו פרטי שטחו קורמים בספר De comprobatione sextae aetatis (Migne 96, 537 sq.) של ההגמון Julianus מטולידו (במאה השביעית) ובטענות היהודים עצמם שהוא מתוכח עמהם שם. ראב"ח לוקח גם מפירושו של היארונימוס על ס' דניאל.

(1) השווה למשל Eusebius, Demonstratio evangelica I, 3 Johannes Chrysostomus, 871 sq., 883 sq. mus, Migne P. G.

(2) על המקום הזה העיר צימלס במאמרו על א"י בשורת של ימי הביניים MGWJ 74 (1930) ע' 54 הערה 2, והשווה Origenes c. Celsum V, 25. אחר מתלמידי הרמב"ן אמר שכל מי שאינו דר בא"י לא קיבל עליו עול מלכות שמים (תוצאות א"י, הוצאת אסף, ירושלם, קובץ מוקדש לזכר רא"מ לונץ, תרפ"ה, ע' ס"ד). ונוסח השבועה הידועה של ר' יעקב בר חננאל ור' חזקיה בשורת הראש כלל ח' י"ג שנדרו לעלות לא"י נאמר: „ששם קיום המצות וקבלת מלכות שמים“, והשווה ספרא ויקרא כ"ה ל"ח (Büchler, studies in sin and atonement p. 93).

משותף לכל בני דורו – נמסר לו מן התקופה העתיקה¹. גם מצבו של עם ישראל בתוך העולם ההיסטורי נשאר בתקפו הקדום. כמו בזמנו של בית המקדש ככה גם בגולה ישראל בין האומות הוא „כלב באיברים” (ב' ל"ו), וכמו שבית המקדש כיפר על עון האומות, כך בזמן הגלות „כל האומות מתכפרות ביסוריהן של ישראל”, וישראל הוא „מיוסר להיות שלום לכל העולם” (רש"י)², וכמו שהיו מקריבים בבית המקדש קרבנות בעד שלות העמים ככה גם בזמן הגלות מתפללים היהודים „בעבור היות שלום בעולם, כטעם ודרשו את שלום העיר”³. אבל תעודת ישראל בהיסטוריה האנושית אינה מתקיימת בגלות קיום נורמאלי. לגלות יש רק ערך עובר, ואין לו מקום הכרחי בהיסטוריה, ולא ניתן לבאר ולפרט את הקשרים הפנימיים שבין תעודת הגלות ובין ההיסטוריה הכללית. כנראה מן החוץ יש אצל יהודה הלוי התחלות לתורת ההתפתחות ההיסטורית במובן המודרני. התחלות כאלה נמצאו גם אצל הרמב"ם והוא רואה בתולדות ישראל את ההיסטוריה של מרד הגוים ושל רדיפת עם ה' באמצעים מתחלפים ומתפתחים, והוא, כמו יהודה הלוי, רואה בתורתם של הנוצרים והישמעאלים רק הקדמות והכנות, כדי להכין את הדרך למשיח האמתי⁴. אלו הן רק התחלות לתורת ההתפתחות, כמו שנמצאו

(1) ראה למעלה עמוד 9 הערה 2.

(2) על פירוש רש"י העיר כבר קאסל בהערה לכוזרי ב' ל"ד. וראה נייבויאר, פירוש הנה ישיביל עברי ע' 38, אולם הרד"ק ואחרים שבאו אחריו התנגדו לרעיון שאומה אחת תשא בעון האומות האחרות. ראה נייבויאר ע' 50 ועוד.

(3) פירוש הראב"ע, מובא אצל נייבויאר ע' 45, השווה גם דברי הרד"ק שם ע' 54, וגם מחברים מאוחרים שדבריהם הובאו בספר הנזכר קבלו את הפירוש הזה.

הפירוש הוא קדום מאד, ונמצא כבר אצל אוגוסטינוס (שקבל אותו מן היהודים כמובן):

Civ. Dei 19, 26: Hanc autem (scil. pacem), ut interim habeat in hac vita, nostra etiam interest, quoniam quamdiu permixtae sunt ambae civitates, utimur et nos pace Babylonis, ex qua ita per fidem populus Dei liberatur, ut apud hanc interim peregrinetur. Propter quod et apostolus admonuit ecclesiam, ut oraret pro regibus eius atque sublimibus... Et propheta Jeremias cum populo Dei veteri venturam praenuntiaret captivitatem et divinitus imperaret, ut obedierent in Babyloniam irent, Deo suo etiam ista patientia servientes, monuit et ipse, ut oraretur pro illa, dicens, quia in eius est pace pax vestra, utique interim temporalis, quae bonis malisque communis est.

(4) ראה אגרת חתן של הרמב"ם והערות של קאסל לכוזרי ד' כ"ג. לעומת זה הולך ר' אברהם בר חייא בעקבות ההשקפה ההיסטורית של התיאולוגים הנוצרים (או שיש כאן דעה שהתפתחה בין היהודים כבר בסוף התקופה העתיקה?) באמרו בהקדמתו לס' מגלת המגלה ע' ד: „כי הגלות הקשה הזה שאנו עומדים בו היום גזירת המלך היתה מששת ימי בראשית וראוי היה להגיע אלינו, ואם לא היו עונותינו ועונות אבותינו גורמים אותו, וכל שכן שגרמוהו”. השווה לעיל, הערה 2 בעמ' 12.

גם כן אצל התיאולוגים הנוצרים של הזמן. בעיקר לא נשתנו החשקפות המסורתיות. לא רק שאינם מודדים במדת ההתפתחות את החומר ההיסטורי הממשי – ובלי מדידה כזו אין ערך גדול לתורה המפשטת – אלא תורת ההתפתחות אינה נוגעת באמונה המשיחית. הגאולה היא מהפכה פתאומית, החזרת הדברים למקומם הקודם, תחית העצמות המפורות של האומה, כמו שראה אותה יחזקאל הנביא (כוזרי ב' ל'). גם הסמל הנפלא של גרגיר הורע (ד' כ"ג), סמל ידוע לתורת התחיה האישית, נמצא בתור סמל לתחית האומה כבר אצל סעדיה (אמונות ודעות ח' א'). ורעיון ההתפתחות נוסף ע"י יהודה הלוי רק בדרך מלאכותית. בעיקר הוא פירש רק בדרך הפילוסופיה את התמונה ההיסטורית הקיימת מיום גלות ישראל מעל אדמתו.

ט. החלשת הערך החי של א"י

אצל יהודה הלוי מתגלה עוד צד שני שביחס הדורות אל א"י. בשירו המתחיל „דבריך במור עובר רקוחים“⁽¹⁾ טוענים ידידי המשורר שלא כדאי לגור בארץ שהיא מלאה חוטאים ועובדי עבודה זרה. כמעט מלה במלה מתחדש הויכוח הקדום על ערכה של א"י ששמענו מתוך מכתבו של היארונימוס הנזכר למעלה⁽²⁾). גם הכוזרי שואל את החבר: „מה תבקש היום בירושלם ובארץ כנען, והשכינה נעדרת מהם, והקורבה אל האלהים מושגת בכל מקום בלב שהור והכוסף החזק, ולמה תכניס עצמך בסכנת המדברות והימים והאומות המתחלפות“ (כוזרי ה' כ"ב). בעיקר הטענות האלה העלולות להקטין את ערכה של א"י אינן מבוססות על השקפה יסודית, אלא לפי משפט המשורר היודע את נפש עמו הם גולדו מתוך לחץ הגלות ומתוך עצלות ומקוצר רוח (כוזרי ב' כ' וכ"ד). מכל מקום נרגש שינוי ערכים ידוע גם אצל ר' יהודה הלוי בעצמו. בנסעו לא"י הוא רואה צורך להצדיק את מעשהו נגד הטענה שהוא מביא את עצמו בסכנה ומנסה את ה'. הוא אומר שהעליה לא"י תחשב לו לכפרת עונותיו והוא סומך על מה שנאמר בתלמוד שהגלות מכפרת עון, „כל שכן אם יהיה הגלות למקום רצוי“ (כוזרי ה' כ"ג). העליה לא"י תקרא גלות? האין כאן השפעת מושגים זרים? באמת, באותם הזמנים נהגו בכל תפוצות הגולה לעלות לא"י לקיים את נדריהם ולבקר בקברות הקדושים, כדי להשיג ע"י זה כפרת עונותיהם, כפי מנהגי

(1) הוצ' בראדי כרך ב' ע' 164. הערכה יפה של השיר תמצא בספרו של Franz Rosen-

zweig, Sechzig Hymnen und Gedichte des Jehuda Halevi P. 164. על הקשר הפנימי שבין

דברי מתנגדיו של ר"י הלוי ובין דעות המתנגדים של ר"מ חאגיז המובאים למטה ע' 22 העיר כבר

כהנא, השלח י"ג ע' 122 הערה 5.

(2) עמ' 3 הערה 3.

הנוצרים והישמעאלים. בחוגי התלמודיים האשכנזים אנו שומעים טענות דומות לאלו של המשכילים שבין חברי יהודה הלוי. אפילו בשאלה ההלכית, אם כופין את האשה לעלות עם בעלה לא"י, מחליטין שדין זה "אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים, והיה אומר רבינו חיים דעכשיו אין מצוה לדור בא"י, כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולים ליהרהר בהם ולעמוד עליהם". וגם בזמן מאוחר יותר מהססים ומדברים על רוע לב היהודים היושבים בא"י ועל רשעת הישמעאלים תושבי הארץ ועל קושי הפרנסה שבארץ¹. ככה קיבל יחס היהודים אל א"י צורה "רוחנית" המתרחקת מן היסודות הלאומיים הטבעיים. בינתיים קרה הדבר המשונה שתשוקת הנוצרים לא"י של מעלה נהפכה לתאות הכבוש של א"י של מטה, ובחנם השתדלו הסופרים של מסעי הצלב לכסות על סתירה זו².

י. רעיונות פוליטיים בנוגע לא"י?

בלתי נכונה היא הדעה שבסבת מסעי הצלב התחילה תקופה חדשה של התעוררות לשיבת ציון אצל היהודים. להיפך, אז ירד הישוב היהודי בא"י למדרגה התחתונה שבתולדותיו, וגעגועי הגלות מעידים רק על רעיון שנחלש במשך הדורות והוכרח להתחדש בצורה חדשה. ככה יש להבין שהמאורעות הפוליטיים מן החוץ לא עוררו רעיונות פוליטיים במחנה ישראל. היהודים התחזקו רק בחזיונות על הקץ שבהם ערבבו מעשים של הווה עם נבואות העתיד. חזיונות אפוקליפטיים כאלה נפוצו גם בין הנוצרים והישמעאלים, אבל להם שימשו בעיקר ככלי לתעמולה עממית או לכל היותר לכסות עינים לרגשותיהם הדתיות. אצל היהודים עכבה האסכטולוגיה כל פעולה מעשית. בזמנים מאוחרים יותר, בתחלת המאה הי"ד כאשר נכתבו בחוגי הנוצרים חבורים מעשיים לשם החזרת א"י תחת שלטון הנוצרים, מצא ר' יוסף אבן קספי בתכניות כאלה טעם להסביר

(1) תוספות כתובות ק"י; איסרליין, פסקים וכתבים פ"ח. השווה מאמרו של צימלס על א"י בשו"ת של ימי הבינים 74, M. G. W. J., בייחוד ע' 52, 56 ודינבורג, ישראל בגולה, כרך ב' ספר א' 179. לפי דעתו של צימלס אי אפשר להוכיח את השפעת הנצרות ביחס היהודים לא"י. אני חושב שהבאתי ראיות מספיקות. בע' 44 מטשטש צימלס את הבדל הדעות שבתקופות השונות. לפי חכמי התלמוד יש כח מכפר באדמת הקודש, אבל זר להם הרעיון שה"גולה" לא"י ימצא כפרת עונותיו ע"י נסיעתו שמה. והשווה ס' שפת אמת לר' משה חאגין, אמשטרדם תס"ז, ד' י"ד, שהוא מצדיק את דברי התוספות בתור הוראת שעה ומביא את דברי ר' יוסף מטרנני שכתב "דבויארה דהיינו לעלות להשתטח (על קברי הצדיקים) ולחזור לצאת, כי אין שם כל כך מצוה...", אכן בדירה איכא מצוה".

(2) השווה למשל ברנהרד מקלרבו— De laude novae militiae, Migne t. 182, p. 925.

בדרך הטבע את אמונת המשיח של ישראל, והוא שואל: „מדוע לא יקל... שעוד יביא ה' איש יעשה כמעשה משה וילך אל מלך מצרים ומלך תתן וימסרו לו היהודים ואי? או יקום מלך ויכבוש את כל א"י מיד מלך מצרים... ויעביר קול בכל מלכותו שנשוב לארצנו ואולי יהיה זה מלך התתרי... או יהיה מלך צרפת [או?] הקיסר, או אולי מבלי כל אלה יעיר ה' מחר... רוח השלטון שימסור א"י לנו ויאספו שמה כל היהודים הנמצאים בכל מלכותו וזולתם מד' רוחות השמים¹... כאן יש נסיון לבאר את הגאולה על דרך הטבע, אבל לא שמענו שרעיונות כאלה גרמו למעשים, אלא כנראה הכל נמסר בידי הקב"ה. כשלשה דורות אחרי כן מופיע שוב איזה ניצוץ של מחשבה פוליטית אצל חסדאי קרשקש בספרו „אור ה'", כאשר הוא משתדל להוכיח נגד הנוצרים שבימי בית שני לא נתמלאו הייעודים בענין המשיח, ושם הוא אומר: „הנה ענין בית שני, כאלו מלך מצרים המושל עתה בארץ הצבי היה נותן רשות ליהודים אשר בקצת מדינות מלכותו לעלות ולבנות בית הבחירה בתנאי שישבו תחת ממשלתו ולא יהיה מן הפלאים, לקצת הימים ימרדו בו, שיגלם משם ושיעבוד בהם²... פה צריך לשאול, אם אולי באמת נרמז כאן על משא ומתן מעשי שנהלו באותם הימים. הלא ר' חסדאי קרשקש חי בזמן חורבנה של גלות ספרד בגזרת קנ"א, כאשר הוכרחו המונים לעזוב את ישוביהם הקודמים ורבים מהם ברחו גם לא"י, והרב היה מנהיג דורו לא רק באפולוגיטיקה, אלא גם בפוליטיקה מעשית מאד, כמו שאנו יודעים היום³, והוא התקרב גם לתנועות משיחיות, ואם כן, מי יודע, אם לא יגלו גם כן תעודות המעידות על התישבות מכוונת בא"י ע"י בני אותו הדור כדרכם של גולי ספרד שבאו אחריהם!

אם ישאל השואל, מדוע בכלל היהודים של ימי הביניים לא פעלו פעולה מעשית יותר חזקה לטובת היישוב בא"י, מובנת מאליה התשובה שלהם לא גרמה השקפה שלילית מכוונת. כבר ר' יהודה הלוי גילה את הסבות הפשוטות: עצלות וקוצר רוח ולחץ הגלות, ולפי מה שראינו למעלה, עלינו להוסיף: „רוחניות" ידועה שבאה להם בעטיה של ההשכלה הפילוסופית והשפעת הנצרות. טעות אמנם תהיה להצדיקם לגמרי בחולשת ההבנה הפוליטית. היהודי החי בפנה נדחת מדרכי העמים מסביב לו הוא רק אחד הטיפוסים של הגולה, ועל ידו נמצא טיפוס שני העומד לכל הפחות ברגל אחת בתוך החיים המעשיים. את הארגון הצבורי של היהודים יש להבין רק מתוך נגיעתם החיה עם הפוליטיקה

(1) תם הכסף, הדברים הובאו גם אצל דינבורג, ישראל בגולה, כרך ב' ע' 182.

(2) אור ה', מאמר ג' כלל ח'.

(3) השווה ספר על היהודים בספרד הנוצרית, כרך א, ברשימת השמות, ערך

של הגוים. ולא רק בספרד נמצאו יהודים שלמדו את חכמת המדינה העיונית והמעשית על בוריה. כנראה אנשים כאלה חלקו את החיים לשתי מחלקות נפרדות: פוליטיקה בגלות ובשביל הגוים מצד אחד ותקנות אסכטולוגיות בנוגע לאי מצד שני! (השוה למשל את אישיותו של ר' יצחק אברבנאל). אין ספק שיחס כזה מותנה ע"י ההשקפות הכלליות המשותפות לכל העמים באותם הדורות, כפי מה שנסינו להסביר בפרק ו'. אבל כמו כן אין צורך להאריך ולבאר שיש כאן חולשה ידועה שלא יצאה בהכרח מן העקרונים שקבלה היהדות של ימי הביניים בירושה מן הדורות הקודמים. ולא בחנם שומעים כבר במאה הי"ד (אצל אבנר המומר) את הטענה, שלפי האמת היהודים אינם רוצים בגאולה ובהחזרת העבודה לבית המקדש ובחדוש שאר המצות התלויות בארץ, אלא הם מרוצים לחיות בגולה בתור פקידים ורופאים ובעלי מלאכה ומלואים ברבית וליהנות מיגיע האכרים הנוצרים שעובדים את האדמה ונוסעים למלחמה.

יא. תורת השעבוד הפוליטי אצל היהודים.

הרעיון של חובת ההודאה בשעבוד הפוליטי תחת עול הגוים מתבטא באופן ברור רק בספר עברי אחד, והוא ספר היוסיפון. ספר זה נחשב למקובל ומוסמך בין היהודים של ימי הביניים. הוא נכתב מתוך כוונה למסור ביד היהודים חבור שיספר להם את ההיסטוריה היהודית לפי הפירוש הנכון ושישמש להם ליסוד בויכוחים עם הנוצרים⁽¹⁾. אבל כדרכם של סופרי הדורות ההם – מתוך חוסר כשרון ספרותי או מתוך השפעה נפשית – לא הצליח למחוק את רשמי ההשקפות של הסופרים שהוא היה תלוי בהם. וככה למשל אנו קוראים אצלו את הנאום הידוע של יוסיפוס על צורך השעבוד תחת עול הרומיים לפי נוסח העיבוד הנוצרי, והוא הוסיף רק דברים משלו בלי לשנות את העיקר. אנו קוראים בעברית: „שאלו נא מימי אבותיכם, מתי הייתם חפשים בלא אדונים ולא היה עליכם עול גוים”⁽²⁾. מדובר על „עבודה מתוקה”⁽³⁾

(1) ער עכשיו עסקו המלומדים המודרניים בספר זה רק בדרך ארעי וגילו בזה דעות בלתי

מבוססות.

(2) יוסיפון פרק פ"ד והשוה Hegesippus qui dicitur... de bello Judaico ed. C. F. Weber, 1864, V, 15 P. 300: sed quaero, quando fueritis liberi, qui nunc servitu-tem recusatis? quando ergo liberi fuistis? Sed refertis mori praestare quam libertatem amittere. Quando ista vobis, Judaei, successit sententia, aut quando apud Hebraeos utilis servitus libertati inutili non
(3) Hegesippus p. 300: dulcis illa servitus erat, (3) .prelata?

שעבדו היהודים למלכי פרס. והמחבר הולך בעקבות הסופר הנוצרי ומאריך לספר, איך האבות נכנעו לפני מלכי האומות, ומוסיף משלו דברים כמו אלה: „והתורה הקדושה מספרה לנו כל זה להורותנו את אשר נכנע לפני מי שהוא בזמנו בעל ממשלה ויכולת“. לפני הקורא מופיעה תמונת החצרן היהודי העובד את מלכו בנאמנות. כמו כל היהודים של ימי הביניים, מכיר המחבר בחובת הנאמנות ביחס אל השלטון הזמני. אמנם הוא רומז גם אל הגאולה: „ומי בכם מכלכם ידע את סוד ה' באמרו לדוד ע"ה, בשמעך את קול הצעדה בראשי הבכאים או תחרך, יבין את דברי ויערכם על לבו ויגיד סודם לאחד מכם“. כדי להבין כל צרכו את השקפת המחבר, דרוש נתוח מתון של ספרו, וכמו כן דרושה אסיפת חומר מדויקת, כדי להכין באמת, עד היכן נגיעה השפעתה של תורת השעבוד בין היהודים¹.

יב. טשטוש הרעיון המשיחי בימי הביניים?

בויכוח שהיה בין הרמב"ן ובין פוילוס כריסטיאני בנוכחות המלך מארגון, אמר הרב למלך: „אין הדין והאמת והמשפט שלנו עיקרו במשיח, כי אתה שוה לי יותר ממשח. אתה מלך והוא מלך. אתה מלך גוי והוא מלך ישראל, כי משיח אינו אלא מלך בשר ודם כמוך, וכשאני עובד את בוראי ברשותך בגלות ובעינוי ושעבוד וחרפת העמים אשר יחרפוני תמיד, שכרי מרובה, כי אני עושה עולה לאלהים מגופי, ובוה אוכה לחיי העולם הבא יותר ויותר, אבל כשיהיה מלך ישראל מתורתי מושל בכל העמים ועל כרחי יש לי לעמוד בתורת היהודים, אין שכרי מרובה כל כך“². ובספרו על חשבון קץ הגאולה הוא אומר: „ודע יעורך האלהים, כי אם נסכים בלבנו שפשענו וחטאת אבותינו אבדו ממנו כל הנחמות ושיארך ויתמיד עלינו הגלות מאין קץ וסוף, וכן אם נאמר שרצה אלהים לענותנו בעולם הזה בשעבוד המלכיות לרצון או לתועלת, כל זה לא יזיק בעיקר התורה, כי אנחנו אין תכלית גמולנו ומבטנו רק העולם הבא והתענג הנפש בתענוג הנקרא גן עדן והנצל מענש גיהנם, אבל אנחנו יצם זה מחזיקים דבר הגאולה, מפני שהיא אמת מפורסם אצל בעלי התורה והנבואה ואנחנו מעידים בה נגד בעל דיננו כגון שפניה ורומי ואנשי דתות זרות בראיותיה ומשתעשעים בדבריה, מפני שאנחנו מצפים לה מתקויתנו שנשיג מן הקרבה אל

(1) את הנאום הנזכר לפי נוסח יוסיפון עיבר שוב כדרכו בעל המחבר של ס' שבט יהודה

הוצ' ווינר עמ' 56. ראה את החוברת שלי: Untersuchungen über Quellen u. Komposition des Schebet Jehuda, 1923, p. 54 sq.

(2) ויכוח הרמב"ן הוצ' שטיינשניידר ע' י"ב.

האלהים בהיותנו במקדשו עם כהניו ונביאיו ועם מה שיהיה בנו מן הטהרה והקדושה והיותנו בארץ הנבחרת ושכינתו שורה אצלנו יותר ממה שאנחנו יכולים להשיג היום בגלות עם העמים המחטיאים אותנו ועם מה שאנחנו מן הטומאה והשקוף, כי אז בימי המשיח יבטל יצר הרע להשיגנו האמת כאשר הוא או לענין אחר אשר סודו עמוק ממה שאמרתי. זה עיקר תאותנו והכספתנו אל ימי המשיח, עם מה שמוסיף עלינו תאוה וכוסף לימים ההם ענין התורה שמבארת לנו, כי בהיותנו חוטאים נעמוד בגלות ליסר אותנו ובעבדנו כראוי ישוב האלהים להיטיב לנו, כמו שהיטיב לאבותינו ועוד יותר, לא מאשר נהיה פוסחים על אמונות נכריות, אולי הן אמת, כאשר יחשבו חסרי הדעות באומתנו, ואמנם נפשנו המתאוה מתעוררת גם כן לימים ההם ונכספה אליהם להראות לבעלי דין[נו?] ר"ל שפניה ורומי אנשי הדתות הזרות, כי רוח זרעו וסופתה יקצרו, וזה טבע האדם להתגבר על אנשי מחלקתו להראות כי האמת אתו, ונכלל לנו ברצון הזה שרש מצוה גדולה, כי אנחנו חפצים בקדוש השם לעיני העמים. ואמנם חשבו חכמינו ז"ל הכופר בראשית הגמול הזה ר"ל ימות המשיח כופר ואין לו חלק לעוה"ב¹. בשני המקומות שהבאתי בזה יש כוונה אפולוגיטית ידועה. בויכוח משתדל הרמב"ן לדחות את כל מלחמת הדת עם הנוצרים בנוגע לשאלת המשיח, ובספרו השני הוא רוצה לבטל את תואנות הנוצרים נגד התקוות המשיחיות ה"גשמיות" של היהדות. אבל אף אם נסיר את המסוה האפולוגיטי, ישאר ערך חיובי מאד ליסורי הגלות למרות החזקת הרמב"ן בעיקר האמונה המשיחית. כנראה נשאר הרמב"ם המשכיל שקבע את אמונת המשיח בין עיקרי האמונה הרבה יותר "לאומי" מן הרמב"ן הבוחר בחיי סיגופים בגלות. בויכוח טורטושה הביאו הצרכים האפולוגיטיים אחדים מן היהודים להחליש את הצד המכריח שבעיקר של אמונת המשיח². השאלה היא, אם נמצא בימי הביניים איש יהודי שכפר בגאולה מתוך דעת מיושבת ובנה לעצמו במה לדת של גלות נצחית?

(1) ס' חשבון קץ הגאולה להרמב"ן ז"ל עם הערות והארות מאת הרה"ג וכו' ר' אברהם אבא ווערנער, הו"ל ש. ג. מאראט, ניו יארק תרס"ד ע' כ', יעקב ליפשיץ השתמש בהוצאתו (לונדון תרס"ט) בכ"י משובש מטעם הצנוורה. השוה אצלו ע' כ', – לדעות הרמב"ן יש לצרף מה שנאמר במכתב המקובל ר' עזרא הנדפס ע"י ג. שלום בס' היובל של ביאליק עמ' 161: "בזמן הזה כבר נפטרו ישראל מחיוב ארץ ישראל והיא מזבח כפרה להם כשהם טובלים לאהבת הקב"ה הגלות וטובלים העיני והשעבוד".

(2) ראה מאמרי על ויכוח טורטושה, Spanische Forschungen III, בקשר עם זה צריך לבדוק גם את הנסיונות לפרש את יעודי הנביאים ואת הנבואות שבס' דניאל על תקופת בית שני. במאמרי על אבנר מבורגוש, Korrespondenzbl. d. Akademie f. d. Wiss. d. Judentums 1929, p. 27 – 28, חשבתי להסביר שנסיונות כאלה באו להם רק מתוך כוונות אפולוגיטיות. אבל כבר

יג. ההתחלות של תורת ההתבוללות במאה הי"ז.

בתקופה המאוחרת של המאות הט"ז עד הי"ח לא נשתנו בעיקר דעות היהודים על הגלות וגם לא נשתנה יחסם אל א"י. בס' שבט יהודה יש למצוא נסיונות לבאר את שנאת היהודים ואת סבות הגלות בדרך טבעי לפי תורתם של הפוליטיקנים האיטלקיים שבתקופת הריניסנס, אבל השקפותיו נשארו מכוסות במסווה של רמזים והלצות, עד שאיש לא הבין אותן¹. הספרות הפובליציסטית של היהודים התפתחה במדה ידועה ע"י השפעות של המדעים המדיניים והכלכליים שפרחו באותם הדורות, אבל השפעות אלו לא נגעו עד נפשם, ועל כן לא הועילו בחכמתם, אלא שבילו כל כחם לשבח את התועלת הכלכלית והמדינית, שתצא לעמים ע"י קבלת היהודים בארצם, ובזה יצרו אפולוגיטיקה ידועה שעתידיה להשאר כסימן האחרון של היהדות. בתחיית המרכז היהודי שבא"י במאה הט"ז עזרו בלי ספק כחות פוליטיים לאומיים לפי המובן של זמננו, כחות שבאו בייחוד מן החוגים הספרדיים. אבל בעיקר גברה השפעת המקובלים, וחבת ציון ותקות הגאולה עלו למדרגה סודית שמגעה עם החיים נפסק כנראה לגמרי. בדורות הבאים נקרע בגלוי הקרע שבין הנטיות השונות של היהדות הגלותית. את המאה הי"ז אפשר לציין בתור תקופה של התישבות יהודית גדולה בכל רחבי העולם. בארצות של מערב אירופה ובמושבותיה וגם באירופה התיכונית כבשו היהודים לעצמם מקומות ישוב חדשים וזכויות חדשות. בין הפעילים במלחמה פוליטית זו נמצאו כמה אנשים שהשתתפו בהתלהבות בתנועה המשיחית של שבתי צבי. אבל אותם האנשים שהשתמשו בפוליטיקה ריאלית בארצות הגולה, תלו את עקר הקוויהם הלאומיות באמונה משיחית מבוססת כולה על נסים. ותורת המשיח של אותם הדורות קבלה דרך האנוסים השפעות גלויות מדת הנוצרים. הם לקחו מטבח א"ז תורת יאנוסלבטית ואת האמונה בביטול המצוות, ובזה הניעה האידיאולוגיה דאיתורית למטבח מצד אחר². מצד שני באה

רב סעדיה אמנות ודעות ח' ד', מתוכה עם אנשים שנקראים יהודים, "שחושבים שנחמות הנביאים נתקיימו בבית שני או שנתבארו רק בתנאי שלא יחזאו עוד, וכאשר לא נתקיימו התנאי, בטלו גם הנבואות". כאן ובפרטים אחדים מטענות מתנגדיו שנזכרו אצלי (למשל פירוש הכוזב, וגר זאב עם כבש) "שישלימו האנשים הרעים עם הטובים" גלויה ההשפעה הנוצרית שהוגי המשיחיים פתחו לה און קשבת. יצחק אברבנאל בס' מעי נר השובע ח' ב' ח' ו' י"א ו' טוען שפירוש ר"ח גליפפא הידועים מתוך ספר העקרים ד' מ"ב הם גנובים מפורפיריוס. לי נראה יותר קרוב שגליפפא קיבל את פירושו מאבנר והשתמש בו לצרכים אפולוגיטיים. מכל מקום אפשר שאבנר או אחד מן הקודמים לו הוציא את דעותיו של פורפיריוס מפירושו של הארוניםמוס לס' דניאל שהיה ידוע לאברבנאל וגם למפרשים יהודים שקדמו לו.

(1) להשקפות שבספר זה אקדיש מאמר מיוחד שיופיע בזמן הקרוב ב"מרחביץ".

(2) ראה את המאמר של ג. שלום, Über die Théologie des Sabbatianismus im

ההשכלה הפילוסופית של האנוסים והשפעת הנצרות עליהם להחליש את האמונה בקנינים החיים של האומה ולהכין צעדים לתקופת האמנציפציה¹. בחוגי האנוסים נפוצו דעות שיותר להם לגור בארצות השמד בשמרם בלבם את עיקרי האמונה ובעשותם את המצוות בצנעה, עד כמה שאפשר. ואפילו בין האנוסים שברחו לארצות של חרות דתית שפקפקו במסורה והקילו במצות. במחצה השניה של המאה הי"ז מופיעים הרעיונות המכריעים על סבלנות דתית ועל הפרדה בין המדינה ובין הדת, על ביטול הסמכות הפוליטית שבידי העדות הדתיות ועל שעבודן תחת משטר המדינה. דעות כאלה פעלו לטובת היהודים והיו עלולות להשפיע גם על נפשו. ההד של זרמים כאלה נשמע כבר בספרות האנוסים המאוחרים. על יחסם לא"י נאמרו דברים מענינים בס' שפת אמת של ר' משה חאגיז, הקנאי הידוע במלחמה נגד השבתאות, שבא בשנת 1707 לאמסטרדם. הוא כתב את ספרו, כדי לענות על שאלת השואל, "איך מבין הוא כהיום הגדר של קדושת הארץ הקדושה, ואם יש איזה שכר טוב לשכון בה, מאחר שכפי הנשמע לי מאיזה מעיינים הוא שבזמן הזה בגדר עצמו שהן כל שאר הארצות היא העיר הנוכרת ירושלם², ושבאיזה מקום שנקרא את ה' יענונו כמו שמאמת הפסוק שאומר בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך. עוד נאמר לי, שהדרים שלה עוברים צווי השם אשר גזר היות אותה הארץ שוממה מבלי יושב מבניה ישראל, ובהיות כן רצון השכינה, נראה היות הדרים בה סוררים" (דף ב' ע"ב). הם הורו שנתחללה קדושת הארץ, ומאחר כי עוב ה' את הארץ הטובה ההיא, שהעם היושב בה הוא רובץ תחת משא עונותיו, ושה' יחשוב לו עון על ישיבתו בארץ ההיא" (דף ה' ע"ב), ו"כי כל עיר ועיר מדינה ומדינה אשר גרים בה הן הנה כהיום אדמת קדש כערי ישראל ויהודה". והרמ"ח מעיר: "וידעתי את מכאובם, כי זה נמשך להם, לפי שרואים עצמן יושבים בהשקט ובבטחה איש תחת גפנו ותאנתו ובילדי הנכרים ישפיקו, ואין מעכב בידם, לכן בכח הדמיון ההוא שמציירין בשכלם, כי הם בחר ה' ושבמעשים אלו הוא חפץ, לפיכך הם מבקשים ליתן טענת פטור לעצמן מקרא דכתיב כי כה אמר ה' וגו' לכל הגולה אשר הגליתי מירושלם בכלה בנו בתים ושובו ונטעו גנות ואכלו את פריין..."³, שפסוקים אלו הם המורים לפי שכלם, כי אין

Lichte Abraham Cardozos, Der Jude, Sonderheft zum 50. Geburtstag M. Bubers, 1928.

J. Sonne, L'ebraismo di Spinoza, Estratto dalla Rivista "La Nuova Italia" (1

N. 7, 20 Luglio 1933 – XI.

(2) הדברים מתורגמים ממכתב ספרדי, והתרגום לא עלה יפה.

(3) בכתוב שבידיהם כ"ט משתמש גם שפינוזה Tractatus theologico – Politicus c. XIX

ed. Gebhardt p. 231 לצרכיו, וקירוב לשער שמקור דבריו בא מן הווכחים שבחוגי האנוסים, כמו

חפץ לה' בשיבת בני ישראל בארצות החיים ההמה, עד שהוא ית' יקבץ נדחינו, וגם מחזיקים דברי צפצופם באומרם רבותינו ז"ל שלש שבועות השביע הקב"ה את ישראל וכו'.¹ גם לרבות פשט הלעו שמלעזים הפסוק שבא בשאלתך בכל המקום אשר אזכיר את שמי, כאילו היה כתוב בכל המקום אשר תזכיר את שמי" (ז' ב'). והוא מלעיג על זה שכל אחד בעירו אומר שלום יהיה לי, כי זו היא ירושלים בשבילי, כי אני שקט ושאנן בלי עול תורה ועול דרך ארץ. מה לי עכשיו בצרת ירושלים" (ח' א')². ובין אלו יש כבר אנשים שאומרים: "יהיה לנו שמחה שיבא משיח בשביל אלו העניים (ר"ל היהודים בפולין ואשכנז ותוגרמה) שיהיה להם ולנו מנוחה" (י"ז א'). בטענות כאלה השתמשו מן החובה להעמיד חזקת הישוב בא"י" (י"ז א' וי"ט ב'). כבר נשמעו הקולות של אותם הזרמים שבעוד שני דורות עתידיים להתגבר על כל היהדות האירופית ולעקור מלבה את האמונה הטבעית באומה ובארץ ובגאולה, מה שלא יכלו לעשות אלפים שנה של התקפות מצד "הרוחניות". אין ספק שבכל דור ודור חייב האדם לבדוק את היסודות ההיסטוריים שהוא עומד עליהם, ויש דורות שהוטל עליהם ללמוד ולדרוש את תורת הקדמונים מחדש ובמדות חדשות. אבל אם אלה צדקו שהשליכו מעליהם את עול ההיסטוריה בקלות־דעת שאין כמוה – אם צדקו הם, מדוע כל המלחמה העקשנית של אלפים שנה ויותר?

גם במקומות אחרים שכספר זה. אין צריך לומר שיש הבדל גדול בין דרושים של הבל כאלה ובין הדעות הנזכרות למעלה בעמ' 14 הערה 3. בראשונה למדו מן הכתוב על חובת התפלה בעד שלום העולם ובאחרונה – על התישבות ואכילה בגלות.

1) במדרש זה איתו גם משה מנדלסון אצל Dohm, Über die bürgerliche Verbesserung der Juden, Zweiter Teil 1783, P. 75 כדי להוכיח שהתקוה של שיבת ציון אינה משפיעה על התנהגותם האזרחית של היהודים, ושהו לפי טבע האדם שיאהב את האדמה אשר טוב לו עליה, ואם אמונותיו הדתיות מתנגדות, הוא שומר אותם בשביל בית הכנסת ובשביל התפלה, ואינו מרבה לחשוב על זה. גם הרמב"ם מביא את המדרש הזה באגרת תימן שלו, אבל הוא מתכוון לנחם את האומה ולחזק את אמונתה בגאולה הקרובה הוא לא האמין באמונה השמורה "בשביל בית הכנסת". על מנדלסון צריך לאמר מלה ברורה אחת: אפשר שהיה בן אדם וסופר נחמד, אבל מקומו בתולדות ישראל נקבע בזה שהוא היה הראשון שהגיד על היהדות בתור מורה הדור דברים שאי אפשר שלא ידע (לפי מצבו וזמנו וידיעותו) שהם שקרים גמורים ומחלטים, ושעשה תורה שלמה מדעות שנחשבו עד אז לדעות של קומאים על שמריהם.

2) השווה דברי העשיר בספר דוד הראובני הוצ' נייבואר ע' 163: "אין לי חפץ בירושלים ואין לי לא רצון ולא חשק כי אם בסיניא" (Siena) והשווה לכל הדברים האמורים למעלה את תלונת אחד מראשוני הקראים בירושלים (מאן, התקופה כ"ג ע' 249): "ודע כי הנבלים אשר בישראל מדברים זה לזה: אין עלינו לבוא לירושלם, עד שיקבצנו, כאשר השליכנו".

החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה*)

א. תקופת-צפת

התקופה שבחרנו בה היא, לדעתנו, חטיבה היסטורית מיוחדת, שיש לה מסגרת משלה המוגבלת על ידי שני מאורעות חשובים בתולדות ישראל: היא מתחלת בגירוש ספרד (1492), שגרם לזעזועים חזקים בקרב הציבור הישראלי היותר גדול בעולם והביא לידי שינוי המפה היהודית בכל חלקי התבל המיושבים ולתסיסה משיחית חזקה בכל חלקי היהדות; והיא מסתיימת בימי חמלניצקי (1649), שגם הם מצדם, אם כי לא באותה מידה, גרמו לידי צרות מרובות ולידי עקירה משורשם של חלקים שלמים של היהדות. עקב השינויים הכבירים הללו, שחלו בין בתחילתה של התקופה ובין בסופה של זו, קמו אנשים גדולים בעלי-שאר-רוח, חולמי-חלומות הגאולה ודוחקי-הקץ, וניבאו לימות המשיח הקרובים.

במשך תקופה זו נראו בא"י ניצנים די חזקים לקיום ישוב יהודי מבוסס ואיתן, על יסודות כלכליים חדשים ובריאים, שהונחו בנקודות שונות של הארץ, ובעיקר בגליל, העליון והתחתון, ובירתו – צפת. אולם אדוני-הארץ השתדלו בכל מחיר להכשיל את המאמצים הגדולים והכבירים של העם הגולה והנידח, המעונה והנרדף בכל ארצות הנוצרים, ולהפסיקם עוד בראשית התפתחותם. עלידי רדיפה מופרות אחרי הבצע, השוחד והבקשיש המיטו מושלי הארץ הזאת,

(*) הריני רוצה להודות לאוניברסיטה העברית, שנתנה לי את האפשרות להשתמש באוסף-ריבלין (אליעזר) שברשותה, שנמצא למשמרת תחת ידו של מו"ר פרופ' קליין, וכן מוצא אני לי חובה נעימה להודות למורי ורבותי באוניברסיטה הנ"ל: הרב אסף פרופ' בער, פרופ' קלויזנר ופרופ' קליין על הערותיהם החשובות, שהשתמשתי בהן לצורך עבודתי זו. מחקר זה הוכתר בפרס מוצרי לשנת תרצ"ב.

שופטיה ופקידיה, שואה מרובה עליה והביאה עד משבר¹. לולא המעצורים הגדולים הללו, שכאילו גם מן השמים סיעום בכל מיני מחלות ומגפות ובצורות הן עלידי חוסר גשמים והן עלידי מחנות גדולות של ארבה, שבא ביעף על הארץ והשמיד כל חלקה טובה, וכל מיני מרעין בישין אחרים, שגרמו רעה מרובה לארץ קטנה זו², ולולא האסונות המרובים, שבאו לארץ עלידי שושים ובוזוזים, שהתנפלו עליה בכל שעת-כושר להתקיף את היושבים בה³, – כי אז, בלא שום ספק, לא היינו כיום הזה מיעוט כל-כך קטן בארץ אבותינו. העולים החדשים, שבאו לא"י אחרי גירוש ספרד ופורטוגאל, התיישבו ברובם בעיר צפת ובסביבותיה.

ישובה של העיר צפת הוא עתיק מאוד. העיר הזאת עמדה עוד בימי הבית. יוסף בן מתתיהו הכהן ביצר אותה לצרכי-הגנה על הארץ בפני הרומאים⁴. העיר צפת נזכרת גם בתלמוד ירושלמי פעמים בתור עיר מיושבת יהודים במאה השלישית והרביעית לספירת הנוצרים, בימי רבי אבהו ור' זעירא, שבה היו משיאין משואות לשם קידוש החודש⁵. וכן ידוע הדבר, שבצפת ישבו כהנים

1 ע"י ספר "חברות ירושלים", ונציה, שנת שפ"ו, ונדפס שנית בירושלים תרפ"ח, ע"י אליעזר ריבלין עם מבוא והערות, וע"י עוד במכתב מירושלים משנת שפ"ה ("ירושלים" של לונדן, כרך ה', עמ' 70 – 88). וע"י גם בכתבי הנמצא בספריה הלאומית והאוניברסיטאית המסומן Hebr. 61, 80, וע"י גם "ירושלים היהודית לפני שלוש מאות שנה" מאת מר ד. ילין בקובץ "ירושלים" לכבוד לונדן, שנת תרפ"ח, עמ' ע"ח-ק"ה.

2 ע"י הקדמתו של ר' יוסטוב צהלון בספר שו"ת שלו, דפוס ויניציה, שנת תנ"ד, וע"י עוד בפנים השו"ת, שמדובר שם על המגפות בצפת, סי' ח'; י"ט; מ"ד; נ"ז פ'; רל"ד. וע"י גם המבי"ט, שו"ת, ח"א סי' ל"ב; פ"ח ועוד. וע"י "מי מריבה" ו"מי מצור" לר' ישראל גליצ'ה (נדפסו בסוף ספרו "זמירות ישראל", ויניציה שנ"ט, עמ' קנ"ד-ק"ס). וע"י גם שו"ת של ר' יוסף מטרנאני, דפוסי קושטא וויניציה, הקדמותיהם של בניו: ר' ישעיהו ור' משה (בדפוסים המאוחרים השמיטו את ההקדמות), וע"י רוואניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק ג', ציון י"ג, עמ' 322-327.

3 ע"י רוואניס שם, וע"י עוד מכתבו של ר' שמשון בק משנת שמ"ד (ירושלים, ספר ב', עמ' 143 – 144; "המעמר" ג', עמ' 287 – 288).

4 מלחמות ב' כ' ו'. עכשיו אין עוד כל ספק, שזוהי העיר צפת של היום.

5 "רבי ביטל את המשואות וכו' איר אבהו אף על גב דאמר אם בטלו את המשואות לא בטלו מים טיביריה רבי זעירא בעא קומי רבי אבהו אילין דחמין צפת מהו דיסבון אל רבי ביטל את המשואות צפת למה מסבה אלא בגין מודעא דאינון ידעין" וכו' (ירוש' ר"ה, ב"י נ"ח). ויש להתפלל על דברי שי"ר האומר, שבתלמוד לא נמצא בשום מקום עיר ששמה צפת" (ע"י במכתבו לשלום הכהן משנת תקצ"ח, שנדפס בראש הספר "קורא הדורות", ורשה שנת תקצ"ח). ובעקבותיו של שי"ר הולך גם פרופ' ש. שטער במאמרו הגדול על צפת במאה הטי': S. Schechter, Safed in the Sixteenth Century בספרו: Studies in Judaism, ש' עמ' 202; 206, וע"י גם תרגומו של המאמר הזה לעברית ע"י י. יעקבי, עמ' 6, 8 (קובץ "הגלילי", תרע"ט).

משני משמרות-יקים ופשוהור-, ור' אלעזר הקליר, בן המאה השביעית, מזכיר את צפת בקינותיו „זכור איכה” ו„איכה ישבה”¹.

וכן מוצאים אנו ישוב יהודי בצפת גם בתחילתה של המאה הי"ג, בימי שלטונם של הממלוכים בא"י (1187 – 1516), שבוודאי הוא המשך למאות השנים הקודמות, אולי בהפסקות קצרות, ושרק במקרה לא נשארו לנו תעודות המאשרות אותו. בשנת תתקע"ז – 1210 ביקר בצפת התייר המפורסם רבי שמואל ב"ר שמשון ביחד עם הרב ר' יונתן הכהן מלונל ועשו שם שבת אחת². בשנת תתקע"ז – 1216 ביקר בעיר זו ר' יהודה אלהרי"י³, וכן אנו מוצאים שם ישוב יהודי חשוב בסופה של המאה הי"ג, בשנת המ"ט – 1289, שהיתה בה קהילה גדולה ובה בית-דין, שבראשו עמד אז הרב ר' משה בן יהודה, והוא ונכבדי העיר צפת החרימו את המדברים נגד הרמב"ם וספריו⁴. ובמאה הי"ד, בתחילתה, מזכיר את העיר הזאת גם ר' אישורי הפרחי⁵. בתחילת המאה השש-עשרה באה תמורה חדשה בחייה המדיניים של הארץ.

במקום השלטון הממלוכי בא השלטון התורכי. בימי ממשלתו של השולטן התורכי סלים הראשון, בשנת רע"ז, חודש אוקטובר 1516, נכבשה א"י על-ידי צבאות התורכים⁶. ואז כבר היה ישוב יהודי הגון בצפת. בזמן התמורה המדינית, בשעה שהארץ היתה במצב של בין שלטון לשלטון, קרו כמה מקרים של שוד והתנפלות על הישוב היהודי בצפת. ובן הדור, ר' אליהו קפסאלי, מספר על קבוצות חיילים של גדודים ממלוכיים, שביחד עם תושבי הכפרים הערביים מן הסביבה התנפלו על היהודים ושללו ובזזו אותם. יהודי מצרים, ששמעו על המאורע הזה, באו לעזרתם של הצפתיים ועמדו להם בשעת צרתם. אחד מרבני מצרים „כה"ר ניסים ביבא”, אסף „יותר משלש” אלף פרחים” ובגדים הרבה ובעצמו בא לצפת ו„צורר הכסף בידו” וחילק שם בגדים וכסף „לכל הנשללים”⁷.

(1) ע"י קרובות של כ"ד משמרות בספרו של קאהלע Mas. d. West. ספר א', עמ' ה' וע"י עוד בספריו של מויר פרופ קליין, בייטראג, עמ' 58; „ארץ-ישראל” עמ' 68; „מאמרים שונים לחקירת א"י”, עמ' 15; 20.

(2) „ומשם הלכנו לצפת וכו' וחזרנו לצפת ועשינו שם שבת” וכו' (ע"י „אוצר טוב” לברלינר תרל"ז, עמ' 37).

(3) „ועברתי על צפת ומצאתי שם בחיר האל שר וגדול מישר כל עקוב צדוק הצדיק ראש ישיבת גאון יעקב” וכו' (תחכמוני הוצ' קאמינקא, שער מ"ו, עמ' 354).

(4) ע"י ירושלים, ספר ב', עמ' 7.

(5) „כפתור ופרח”, ברלין תרי"א, עמ' מ"ו.

(6) ע"י Joseph von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, כרך א'.

ספר כ"ד, הוצאה שנייה, שנת 1834, עמ' 764.

(7) לקוטים שונים מס' דבי אליהו, פאדובה, תרג"ט, פרק קכ"ו, עמ' 93 – 95.

אולם לאט-לאט נתחזק שלטון התורכים בארץ והישוב היהודי בא"י התחיל להתרבות יותר ויותר.

תמורה מדינית חדשה זו גרמה לשינויים מרובים וחשובים בחיי הישוב היהודי שבארץ. מאחרי הכיבוש התורכי התחילה עליית המונים לא"י, ובעיקר נתייב הגליל העליון עם בירתו — העיר צפת.

בזה אפשר לנו להסביר את הסיבה מפני מה אנו רואים, שבה בשעה שהערים קישטא, אדריאנופול, שלוניקי, ניקופול, סמירנה, אנגורה, תוקאט, ברוסה, ועוד, ועוד, נתמלאו בהרבה אלפים של מהגרים חדשים ממגורשי ספרד ופורטוגאל, עדיין היו ערי א"י עומדות מן הצד, ומכל הזרם הגדול, שזרם לארצות תורכיה האירופית והאסיאתית, נכנס לא"י מספר קטן מאד של אנשים, — הממשלה התורכית עשתה לה שם גדול בחיבתה ובעזרתה ליהודים באותה תקופה, לפיכך נמשך לשם גם הזרם הגדול של האנשים. אולם כעבור עשרים וחמש שנים לאחר הגירוש, בשנת רע"ז — 1516, כשגם א"י עברה לרשות התורכים התחיל הזרם החדש להימשך גם לצד זה, לצד א"י. ומאז, במשך כל המאה ה"טז וחצי המאה הי"ז, היתה עלייה בלתי פוסקת לא"י.

יש עוד סיבה לתגבורת הישוב בארץ. באותה שנה, שנכבשה א"י על-ידי התורכים נכבשה גם מצרים על-ידם, בשנת רע"ז — 1517⁽¹⁾. כידוע היתה נהוגה במצרים, משנים קודמות, משרת הנגידות. שלטונות התורכים ביטלו משרה זו, או כפי לשונו של בן הדור ההוא ר' דוד אבן זמרא (1462/72 — 1527/80) נמשכה הנגידות במצרים „עד שמלכו התוגראין”⁽²⁾. ובזה נתבטלה ממילא ההיגמוניה של יהודי מצרים על יהודי א"י. אחרי ביטול משרה כבודה זו ובפרט אחרי שמי שהיה הנגיד האחרון במצרים ר' יצחק הכהן שולאל, התיישב בעצמו בא"י ויסד ישיבות בירושלים ובצפת ותמך בתלמידיו חכמים ביד רחבה, „יותר מאלף פרחים זהב לשנה”⁽³⁾, עברה ההיגמוניה לא"י וגברה העלייה גם לשם. בין ראשוני הבאים לא"י מאחרי הגירוש אנו מוצאים יהודים גדולי התורה והיראה, מלומדים בנגלה ובנסתר, אנשים שמתנהגים בפרישות ובחסידות כמו למשל רבינו עובדיה מברטניורה, שבא לירושלים בשנת רמ"ח — 1488, ור' יוסף סרגוסי, שבא לצפת בין השנים רנ"ז-רנ"ח — 1496-1498⁽⁴⁾. שני האנשים הללו, זה בירושלים וזה בצפת, שימשו גורם חשוב ומכריע לאיחוד הקהילות השונות בעריהם, שכבר אז היו בהן נוסף על האוכלוסים היהודים הישנים גם

(1) עי' Hammer, שם, עמ' 774.

(2) עי' רדב"ז, שו"ת, סימן תתקמ"ד.

(3) עי' ירושלים, ספר ג', עמ' 7.

(4) עי' מכתבו של הנוסע האלמוני משנת רנ"ז, „כלל” חרפ"ב, עמ' 57.

יהודים חדשים מארצות שונות. כשבא ר' יוסף סרגוסי לצפת השפיע השפעה עצומה על כל בני העיר, השפעה לשעה ולדורות הבאים. בני דורו היו מספרים עליו „שהיה משים שלום תמיד בין אדם לחברו“¹. הוא קבע את צורתה הרוחנית של העיר. ולאחר עשרים שנה כשעברה הארץ לרשותם של התורכים והעלייה התחילה, היו רוב הבאים לצפת יהודים חשובים בעלי מוסר ודרך-ארץ וגם בעלי-הון, שיש להם ביחד עם ידיעות תורניות גם יד ושם בעסקי מסחר ותעשייה, וכך הונח עוד מתחילת התקופה יסוד בריא ליצירת המרכז התורני והמסחרי בצפת ובסביבותיה עד שבמשך הזמן שימשה עיר זו כוח-משיכה חזק גם לתורנים וגם לתגרים. ולאט-לאט הורם המצב התרבותי השפל, ששרר בארץ עד לפני גירוש ספרד, וגם המצב הכלכלי נשתבח ונתעלה. היתה כעין השפעת-גומלין בין המצב התרבותי ובין המצב החומרי בצפת: ביחד עם יסוד בתי-חרושת למטווי-הצמר ולתעשיית בגדים וכדומה בצפת נוסדו שם ישיבות ללימוד התורה והחכמה, שבהם הורו ומהם יצאו גדולי ישראל וחכמים, עד שבמשך הזמן הפכה העיר צפת למרכז רוחני של כל א"י ושל כל הגולה כולה.

וכן אפשר להבין את ענין „הסמיכה“, שיצאה מתוך שורותיהם של חכמי צפת דוקא עוד בשנת רצ"ח-1538², שבראשם עמד אז הרב הגדול, מאור התורה ומאור הגולה ר' יעקב בירב. הוא האיש שדאג לקיומה של האומה הישראלית מתוך צפייה לימים הבאים ורצה לעשות דבר נשגב ונעלה ובעל-ערך לדורות: להקים שוב את „הסמיכה“ על תלה כמו שהיתה בתקופת המשנה והתלמוד ולהושיב בזמנו סנהדריה בא"י, סנהדריה כזו שתהיה הוקית ובעלת סמכות משפטית רחבה גם כלפי א"י וגם כלפי כל הגולה הפזורה עד שתהיה לה הרשות לסמוך תלמידים, ולרומם בזה את ערכה של הארץ בעיני כל ישראל באשר הם שם; את „בית יוסף“ ו„השלחן ערוך“ של מר"ן ר' יוסף קארו, שהיה בהם, בשני הספרים הללו, משום חידוש היהדות הרוחנית; את הקבלה של הרב ר' משה קורדובירו והאר"י וגוריו וכדומה, שאלו האחרונים ביחוד גרמו לחיזוק הנטייה המשיחית בישראל ולצפייה לקץ-הגאולה הקרוב. —דבר זה עצמו כבר מראה, מצד אחד, על התפתחותם הרוחנית הגבוהה של יהודי א"י באותו דור, דור של חידוש ההתישבות בא"י, ומצד שני — על חוסר כל דאגה חומרית

1 ר' אליעזר אזקרי, ספר חרדים, פרק ח', ט"ו: השווה שכתר Studies II, 206.

2 עי' „ויכוח שעבר בין חכמי צפת וחכמי ירושלים מענין הסמיכה“, מובא בשו"ת רלב"ח דפוס ויניציה, דף רע"ז ואילך; ועי' גם גריץ שפ"ר, ח"ו, פרק מ', עמ' 214-222; ועי' עוד שפ"ר, „מוצאי גולה“, ועי' גם פרומקין, „תולדות חכמי ירושלים“, ח"א, פרק ג', עמ' 38-51; אליעזר ריבלין, שם, עמ' 51, הערה 2; ועי' גם ח. י. בורנשטיין, „משפט הסמיכה וקורותיה“, „התקופה" ד, תרע"ט, עמ' 424.

וכלכלית באופן, שאפשר היה להם להתמכר לרעיונות נשגבים כאלו, שתוצאותיהם היו יכולות להיות ודאי מזהירות, אילולא המכשולים, שצמחו להם מבפנים דווקא, שגדעו את הרעיונות הללו קודם שהספיקו להשתרש.

ב. מספר היהודים בצפת

רשימת המספרים, שנמצאו בזכרונות הנוסעים, תתן תמונה של התפתחות הישוב היהודי בצפת במשך התקופה הנידונה:

ר' יוסף מנטביא כותב בשנת רמ"א – 1481 על צפת, ש„היא קהילה יפה ויש בה כמו ש' בעלי בתים עם הכפרים סביבם, שהם בתוך התחום“⁽¹⁾; הנוסע האלמוני משנת רנ"ו – 1495, מדבר על: „כמו שלש מאות ב"ב“⁽²⁾ בצפת בלבדה בימיו; בזמן הנוסע האלמוני משנת רפ"ב – 1522, היו בצפת: „יותר מג' מאות בעלי בתים“⁽³⁾, נזיר פרנציסקני אנונימי, שביקר את הארץ בערך באמצע המאה ה"ז⁽⁴⁾, מוסר לנו על סמך ביקורו כי מספר יהודי צפת הם מן 8000 עד 10000 נפש, רובם ספרדים⁽⁵⁾; ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב, שהיה בצפת בשנת 1562 (הכב"ש) מצא „בה קהל גדול, רחוק מסלף כארבעה עשר אלף“⁽⁶⁾. הנוסע הנוצרי לודוויג פון ראטר (Ludwig von Rauter), שבא לצפת מדמשק דרך גשר בנות יעקב בשנת 1568⁽⁷⁾, מוסר לנו על צפת דברים אלו: „העיר צפת יושבת על ההר ובה 2000 יהודים“⁽⁸⁾, הם על-פירוב זקנים; הם באים הנה כשכבר הם זקנים על מנת למות בארץ הקודש. בעיר זו יש ליהודים 8 בתי כנסיות או בתי מדרשות, ביניהם גם בית כנסת גרמני, וכן של שאר האומות⁽⁹⁾; יש להם

(1) „ירושלים“ ספר ז' עמ' 337: „המעמר“, כך ג' עמ' 90.

(2) „המעמר“ שם עמ' 185; מכתבי הרע"ב, הוצ' „כלל“, עמ' 60.

(3) שבחי ירושלים, ט"ז.

(4) A Spanish Franciscan's of a journey to the Holy Land, מתורגם לאנגלית ע"י

לוק, הקדמת המתרגם, עמ' 5.

(5) ע"י שם בפנים, עמ' 47; 74, וע"י עוד שם, עמ' 18, שמספר שם על „קהילה יהודית

גדולה בצפת“.

(6) ע"י „ציון“, ספר ג', ירושלים, תרפ"ט, עמ' 46.

(7) ב-17 לחודש ספטמבר.

(8) יש לשער בבטחון גמור, שהוא חושב כאן משפחות של יהודים, וזה יהיה בערך כ-10000

נפש. וישווה אם כן למקורות שבעליהם ביקרו בארץ שנים אחדות לפניו, ראייה לכך יש לנו מנוסע

זה עצמו. כשהוא מספר על הנוצרים שבדמשק (ע"י בספרו) (בעמ' הבא, בהערה 1) עמ' 437) הוא

אומר מפורש: „בעיר הזאת יהיו 40.000 נוצרים ביחד עם נשותיהם ובניהם“.

(9) הכוונה היא: בית-כנסת של יהודים גרמנים ושל שאר הארצות.

גם רב אחד, הוא רב ראשי שלהם; היהודים משלמים לאוצר המלך התורכי 50 מאידין לגולגולת בכל שנה, אותו סכום נגבה גם מן הנוצרים, מחוץ להכנסות שונות, שישנן למלך מן המסחר, וכדומה¹; הנוסע הנוצרי סלומון שווייגר, שביקר בקרבת העיר צפת בשנת 1581², מספר על צפת, שהיא בחלקה הגדול מיושבת יהודים³; הנסיך הפולני ניקולאי כריסטופור ראדזיביל, שביקר את איי בשנת 1583⁴, מספר על העיר צפת, שנמצאים בה הרבה מאוד יהודים בלא מספר⁵; ר' שלמה שלומיל, משנת שס"ז – 1607 (כלומר: לאחר 126 שנה מן הזמן הראשון), מוסר לנו פרטים רק על חכמי העיר צפת והלמדנים הגדולים שבה, שהם: „קרוב לג' מאות רבנים גדולים כלם חסידים ואנשי מעשה“⁶. ואם רבני העיר היו כ־300 איש אפשר לנו להבין מכאן, שהתושבים הרגילים: הסוחרים, בעלי־המלאכה, הפועלים ושאר בעלי־המקצועות החפשיים היו הרבה יותר, ואולי לא נטעה הרבה בהשערותנו אם נגיד, שבתחילת המאה השבע־עשרה, שאז היתה העיר צפת במרום התפתחותה והגיעה למדרגה העליונה שלה, היו בה בערך כ־6000 בעלי־בתים, שהם כ־30,000 נפש.

ג. עלייתה של צפת

למה ניתנה הבכורה לצפת דווקא? משום־מה בחרו המתיישבים החדשים, שבאו לארץ בתקופתנו, בעיר זו יותר משאר ערי א"י? ומדוע הזניחו את ירושלים הקדושה, בירת כל הארץ?

ראשית, סדרי הקהלה הגרועים, ששררו באותו זמן בירושלים, הקשו על התושב החדש להתאקלם שם; המסים המרובים, שהטילו זקני העיר ופרנסיה על מי שהרגישו בו, שיש מעט כסף בכיסו⁷; ובעיקר

(1) Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande. הוצא ע"י Röhricht u. Meisner, 1880, עמ' 438–439. מצאנו לנחוק להביא את הדברים בתרגומם העברי, כי אנו נותנים ערך מרובה לבעל המקור החשוב הזה, שכנראה, התעניין יפה בדברים שהוא מספר לנו.

(2) 18 לחודש מאי.

(3) Reisebuch des heiligen Landes, חלק ב', ספר המסעות של סלומון שווייגר, ספר ג'.

(4) פרק ל"ח, שנת 1609, עמ' 126.

(5) הנוסע הזה לא היה בעצמו בצפת והגיע רק עד הר תבור, ביום כ"ג לחודש יוני.

(6) וזו לשון המקור הגרמני, שבו השתמשתי: Die Stadt Sephet... wird bewohnt von den Juden, deren ein unzählbare Menge da sein soll, (שם) מכתבי הנסיך ראדזיביל, מכתב ב', עמ' 154.

(7) „כתבי שבח יקר וגדולת הארץ ז"ל, בסיליה, שנת שפ"ט, מ.

(8) ע"י מכתבי הרע"ב „המעמאר“, כרך ג', עמ' 130–131; גם 146; 149, וע"י גם שו"ת

חריב"ח, סימן כ"ה, וע"י עוד. מוצאי גולה" לשפ"ר, עמ' 213–214.

החובות המרובים, שחבו תושבי ירושלים היהודים בשם הקהילה למושלי-העיר ולאזרחיה הישמעאלים (ישנם כמה מכתבים מאותו דור המעידים על כך)¹ וכל תושב יהודי חדש, שבא לעיר, מחוייב היה גם הוא לשאת בעולם של החובות הללו, ולעומת זה המסים, ששלמו היהודים בעיר צפת, היו הרבה יותר פחותים מאלה שבירושלים, ותלמידי החכמים שבה לא שלמו שום מסים². שנית, גם השלטון החדש, שלטון התורכים, כמו השלטון הקודם, שלטון הממלוכים, קבעו את העיר צפת לעיר של מחוז – קיימאקאמיה – והיתה יותר מסודרת במובן המשרדי משאר ערים בא"י ובה, בצפת, ישב גם המושל של המחוז³, שהיה נקרא לפי המקורות העבריים: נאייפו⁴, הנאייפו מצפת⁵. דבר זה עצמו כבר משך אליו את המהגרים החדשים, שיבואו להתישב בצפת ובסביבותיה הקרובות. שלישית, העיר צפת היתה יותר נוחה לסוחרים היהודים, כי היא יושבת לא רחוק מנמלה הצפונית של א"י, היא צידון, שאז היתה עיר זו משמשת נמל חשוב בשביל כל א"י, שדרך בה נכנסו רוב סחורות-חוץ-לארץ. מלבד זה היתה לצפת עוד מעלה אחת: קרבתה לדמשק – מרכז חשוב של הסוחרים היהודים במזרח, וצפת עמדה בקשרי-מסחר מהודקים עם דמשק.

צפת היתה מוקפת עוד מזמנים קדומים כמה כפרים וישובים יהודיים, שמהם נשקפת אפשרות של התפתחות והתקדמות נוספת על-ידי הכנסת תושבים יהודיים חדשים בהם. מחוץ לכל זה היה גם אוירה של צפת גורם חשוב לישובה של העיר: אויר בריא וטוב ונוח יותר לאנשי אירופה וקל להם להתאקלם שם, בניגוד לטבריה הקרובה, שאקלימה טרופי ואוירה קשה לזרים.

וראש כל הסיבות הוא בוודאי, שבקרבת צפת – במירון – קבור לפי המסורת, ר' שמעון בן יוחאי, רבן של המקובלים, שהם היו מן הראשונים המתחילים במצווה זו של ישוב א"י בכל הזמנים. ועוד סיבה אחת שימשה גרם להפרכת הישוב היהודי בא"י בתקופתנו ובצפת ביחוד: התקוה המשיחית הגדולה שהקיפה אז את כל העם היהודי בכל תפוצותיו, שבקרוב יבוא משיח-הצדק המקווה ויגאל את עמו המעונה מכל צרותיו המרובות, ולפיכך צריך להתקרב

(1) ע"י לעיל עמ' קצ"ג, הערה 1.

(2) ע"י ר' יוסף קארו, „אבקת רוכלי", סימן א'.

(3) הנוסע הנוצרי Melchior von Seydlitz, שביקר את א"י בשנים 1556 – 1559, מספר שבצפת גר המושל של המחוז הזה (ע"י Reisebuch des heiligen Landes, ספר א', שנת 1609, עמ' 487).

(4) ואחד המקורות שבידינו גם מפרש מלה זו: „הנאייפו היינו אדון העיר" (ע"י מכתבו של הנוסע האלמוני משנת רנ"ו, מכתבי הרע"ב, ברלין תרפ"ב, עמ' 56). וזהו בערבית نايب Neib, כלומר, מושל ממלא מקום.

(5) „שבחי ירושלים" כ"ג:

לא"י בהקדם, וביחוד לגליל העליון, כי לפי דברי המדרש יבוא הגואל תחילה לשם, ותושביו של הגליל ההוא ינצלו מחבלו של משיח¹.

הפרופ' שכטר, במאמרו הגדול והיפה על „צפת במאה־השש־עשרה“², מביע שם את דעתו, „שסיבת ההתעוררות שבשבילה עזבו (היהודים) וכו' את מרכזי המסחר באירופה ובחרו בארץ הצבי היתה דתית בעיקר“³. לפי דעתו של הפרופ' שכטר, נסעו לשם רק אלו היהודים „שהרגש הדתי היה מפותח אצלם ביותר“, ורק אלו מבין היהודים עלו ארצה, שהרגישו „צורך גדול בחיים חדשים ובהתעוררות לתשובה“⁴ ובמקום אחר, שבאותו המאמר, הוא אומר בהדגשה מיוחדת: „אולם לא בשביל לפתח את העשר הטבעי של הארץ באו האנשים להתישב בא"י, אלא, כאמור כבר, כלם באו בשביל העשר הרוחני, שרק בארץ הקדושה אפשר להשיגו“ וכו'⁵. לפרופ' שכטר נשאר רושם על צפת של התקופה ההיא: „כמו הרושם של מחנה תדירי לתחיה מוסרית, על יסוד התשובה שנתקבץ לכאן מכל קצוי תבל. החיים היו בשבילם אך מעין שעת־כשר לעבודת הקדש, שרק לפרקים נפסקה בשביל דאגות קלות ערך כמו: הספקת פרנסה למשפחותיהם והשגת כספים כדי לסלק את מסי הממשלה“ וכו'⁶.

אבל לא כולם הלכו בעקבותיהם של המקובלים הסגפנים הקיצוניים. להיפך, אנו רואים מתוך המקורות שבידינו, שהיו גם חיים ארציים־גשמיים בצפת ובסביבותיה; חיים, שיש בהם משום טובת־הנאה ומשום רדיפה אחרי תענוגות של בשר ודם. יתר־על־כן: במקורותינו, שאנו מביאים אותם להלן, אנו רואים שגם בעלי התורה הגדולים והחכמים המפורסמים של צפת עסקו לעתים קרובות גם במסחר ובחרושת־המעשה ולא הסתפקו רק בלימודים ובעסקי־שמים בלבד⁷. היו בין חכמי־צפת ודייניה אנשים שהיתה להם הבגה בענייני־המסחר.

ד. על ענפי הכלכלה בא"י בתקופתנו

ענפי הכלכלה בא"י בתקופתנו היו שונים: עסקו במסחר ובמלאכה; עסקו בתעשיות ובחקלאות; עסקו בסרסרות ובהלוואת כספים, גם פרופיסיות חפשיות

(1) ע"י מדרש „לקח טוב“ (פרשה בלק, על הפסוק „דרך כוכב מיעקב“), דף קכ"ט; „אגרות משיח“ (ביהמ"ד לילינק, ח"ג עמ' 141); „אוצר מדרשים“ לאיוושטיין, עמ' 383; „קבץ על יד“, שנה ד', עמ' 24–69; וע"י עוד ד"ר ג. שלום, במאמרו „המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי (קרית ספר)“, שנה ב', עמ' 101–141; 269–273).

(2) ע"י שם, (מובא לעיל, עמ' קעג, הערה 5) לפי תרגומו של יעקבי (בקובץ „הגליל“ שנת תרע"ט), כל הקטעים שהעתיקנו הם לפי אותו תרגום.

(3) ע"י שם, עמ' 6. (4) שם עמ' 7. (5) שם, עמ' 19.

(6) שם, עמ' 23. (7) ע"י להלן, סעיף ה. „תורני־סוחרים“, עמ' קפו–קצג.

אנו מוצאים בארץ באותה תקופה: רופאים, עורכי־דין (מורשים¹), מלמדים, סופרי־עדה וסופרי־שטרות; מלבד, כמובן, רבנים, דיינים, מנהלי־ישיבות, מפקחים ואפטרופסים, וסתם תלמידי־חכמים, שתורתם אומנותם. היו אמנם, כאמור, מבין ת"ח גם כאלו, שמלבד עסקם התמידי בתורה התעסקו גם בסחורה או במלאכה, בחינת „אחזו בזה וגם מזה אל תנח את ירך”². מלבד זה זה היה עוד מקור הכנסה חשוב מאוד בא"י, ובחלקו הגדול זרם לעיר צפת. אנו מתכוונים לתרומות של כספים, גדולות וקטנות, שנכנסו לארץ ממדינות שונות, באופן קבוע ובלתי קבוע, לצורך החזקת הישיבות ובתי־הת"ת המרובים. ואין לזלזל בפרט זה כל־עיקר, כי באותה תקופה היתה חשיבותו מרובה ותפקידו היה גדול. והרי גם כיום הוזה עליית התרומות וירידתן מורגשת מאוד בישוב.

בתוך מקור הכנסה זה כלול גם ענין ההקדשות, שנשי חו"ל בעיקר הקדישו חלק מרכושם כדי שישמש קרן קיימת להחזקת מוסדות הלימוד הנ"ל³ בין המקדישים היו גם אנשי א"י. ומהם ניזון חלק הגון מן הישוב הא"י; מנהלי הישיבות והמשגיחים האפטרופסים, המורים־המלמדים והתלמידים.

כל הקהל האינטלקטואלי הוזה, וכפי שנראה להלן לא היה קטן כלל וכלל, היה זקוק למזונות. היה צרכן גדול. ומסביבו נוצרו כל ענפי הכלכלה, שהזכרנו אותם לעיל. ומכאן יתד ומכאן פינה להרחבת הישוב ועל־ידי כך גם להרחבת ענפי הכלכלה השונים וחזור חלילה.

ה' צפת בתור מרכז מסחרי

כבר אמרנו, שצפת היתה, בכל פרק הזמן של תקופתנו, העיר החשובה שבא"י בכל המובנים, ובתוכם גם במובן הכלכלי והמסחרי. אל צפת, היו באות כמעט כל סחורות־חוץ ע"י נמלי הארץ: צידון וביירות⁴. הוא הדין ביחס

(1) ע"י רלב"ה, ס"י פ"א וצ"ג; ר"י קארו, אבקת רובל, ס"י פ"ה; המביט, ח"א, ס"י ט"ו; שם ח"א, ס"י ז'; שם, ס"י קצ"ה; ר"מ אלשיך, ס"י ס"ג. וצריך להוסיף, שלא בתור משרה קבועה היתה להם עבודה זו.

(2) קהלת, ז' י"ח.

(3) אבקת רובל, ס"י פ"ה; ריו"ט צהלון, ס"י ל"ח; מ"ב; קנ"ח; קפ"ו; ר"ל; רמ"ח; רנ"ט; ר"י קאשטרו, אחלי יעקב, ס"י ז'; נ"א; ר"י יאשיהו מינטו, נבחר מכסף, ס"י פ"ה; ק"א ק"ב; קכ"ג, ועוד.

(4) לפעמים היתה באה איזו ספינה גם לעיר עכו והיתה מורידה שם אי־אילו סחורות, אך זה היה רק רבר שבמקרה ולא יותר.

לסחורות־פנים: כמעט כולן היו יוצאות לחו"ל דרך העיר צפת. אליה היו מביאים את התוצרת הארצית, שנועדה בשביל אכספורט: תוצרת חקלאית, תוצרת בגדים, תוצרת סבון¹, ומיני סחורות אחרות. ומשם אל צידון או אל ביירות למדינות־הים.

כדי לקבל מושג כלשהו על התפתחותה הכלכלית של העיר, בחקופה זו שאנו עומדים בה עכשיו, חשוב מאוד לדעת מה שאומרים בני הדור ההוא בעניין זה.

לפנינו קונטרס² של נוסע יהודי אלמוני מאיטליה, שסייר את א"י בשנת רפ"ב – 1522, ובתוך השאר הוא מדבר גם על טוב העיר צפת, ואלו דבריו: „צפת הוא גליל העליון מארץ נפתלי והכרך חזק בראש ההר וסביב הר הכרך כארבעה הרים שנים מהם כלם ישמעאלי' ב' מהם כל השפוע בתים מיהודי' וכו' העיר מלאה כל טוב ומוזנות משובחות ודגן ותירוש ויצהר לרוב מאד ובזול לקונה כל דבר בעתו ולולי רוב השמן והתבואה שמוליכים משם לדמשק ולמקומות אחרים לא היה שוה כלום מכל מיני פירות טובות³ נמצאים שם ואשר לא יהיה שם יובא מדמשק והארץ רחבת ידיים בסחורה ויש הרבה מכל מיני סחורות מיהודים והם מביאים הסחורו' מדמשק ומוכרים שם⁴.”

ובידינו מקור שני, משנת רצ"ה – 1535⁵, והוא מכתב אחד של ר' דוד די־רוססי⁶, שנשלח מצפת לאיטליה, וגם בו אנו מוצאים דברים אחדים על התפתחותה הכלכלית של העיר צפת:

„מה אדבר ואומר לך חדשות מהמדינה הזאת כי כבר קדמוני אנשים רבי' בכתב ועל פה וכו' וכלל אומר לך כי כמו שבאיטאליאה מתקנים תקונים ומחדשי' נטיעות והישוב מתרבה בכל יום כן הוא במדינה הזאת ומי

(1) ע"י מכתב שני של ר' שלמה שלומיל, ששם מדובר על „בורית הטוב", שהיו מוציאים אותה לחו"ל („כתבי שבה יקר וגדולת הארץ זשלי", בסיליאה, שנת שפ"ט, מ:). וע"י גם להלן, עמ' קסב.
(2) בשם „שבחי ירושלים", שפירסם ר' יעקב ב"ר משה חיים ברוך, דפוס ליוורנו, שנת תקמ"ה. וב„אוצר מסעות" של י. ד. אייזנשטיין, עמ' 130, נמצא בטעות, ששמו של המעתיק היה: „ר' יוסף כ"ץ", וזהו טעות כפולה. בספר (הוצאה ראשונה) שלפני נמצא מפורש: „אמר הצעיר יעקב ייץ", וזהו: „שמרהו צורו".

(3) כך.

(4) שם, טז:

(5) ט' לחודש ניסן. וטעות הדפוס היא, כנראה, בראש מאמרו הגרמני של ד. קויפמן Allgemeine Zeitung des Judenthums, כרך ס"ב, שנה 1898, גליון א', עמ' 9, ששם מסומנת השנה 1534, ובראש מאמרו האנגלי (J. Q. R., כרך ט, שנת 1897, עמ' 491), כתיב לנכון: 1535.

(6) ע"י בעמ' הבא הערה 1.

שראה צפת זה עשר שנים ורואה אותה עתה היא נפלאה בעיניו וכו' (1). והנה לפנינו גם מקור שלישי משנת שס"ז – 1607, והוא ג"כ מכתב, שנשלח מצפת לחו"ל, מר' שלמה שלומיל, שבו נמסרו פרטים חשובים אחדים על מצבה הכלכלי הטוב של העיר צפת:

"מי יתן והיו אחינו בית ישראל יודעים המעשר לבד מהשפע והטובה והשובע הגדול שנמצא כעת בארץ ישראל וכו' היא מוציאה פירות ושמן ויין ומשי וכו' ובאים בספינות מסוף העולם מוניציאה ומספרד וצרפת ופורטוגאל ומקוסטנטינא וטוענין בר ושמן זית צמוקים ודבלים ודבש ומשי ובורית הטוב כחול אשר על שפת הים ובכל זאת שבאים מסוף העולם לטעון משפעה הגדול אעפ"י כן אנחנו קונים החטים הנקי כשמש מדה אחת שהיא גדולה כשתי אפיות וחצי מעהררין (2) באחד טליר (3), ושמן זית י"ב ראטל בעד א' טליר וכל ראטל משקלו מ' ליטרין של מדינת מעהררין במשקל ושמן השומשמן שמתוק כדבש וטעמו טעם מן ה' ראטל בא' טליר והיין מי שקונה ענבים בשעת בציר ועוצר אותם בבית הבד יעשה ו' ראטל יין בא' טליר מלבד המים שרופי' שמוציאים מן התמד ד' או ה' ראטל יין שרוף ודבש דבורים ד' ראטלין בא' טליר ודבש ענבי' י' ראטלין בא' טאליר וצמוקים י"ח ראטלין בא' טליר וכן דבילים תרנגולים ביצים בזול הרבה כל תרנגול בה' או ו' צלמיר (4) וה' או ו' ביצים במטבע שהוא כ"ב פשיטים בארצכם ובשר כבשים הוא רך וטוב ושמן וכל כבש יש לו באחוריו כמין ככר כולו שמן וז' לטראות משקלו וכל לטרא בשר כבשים כמו במעהררין בג' צלמיר וחצי ובשר שור לטרא בג' צלמיר ודגים א' לטרא בא' פך (5) ולפעמים בזול ביותר ואורז בזול והרבה מיני קטניות ועדשים שלא ראיתם מימכם וטעמם כטעם אגוזים בזול וכן מיני לפתן וירקות טובות לאין מספר שלא טעמתם כטעמם הטוב מעולם נמצאים תדיר כל השנה כלה בקיץ ובחורף כמעט

(1) נדפס ב JQR, כרך ט', שנת 1897, עמ' 496 – 498, "המעמר" של לונץ, כרך ג', עמ' 203 – 204, ובשני הדפוסים נדפס בטעות: "ר' משה" במקום "ר' דוד", וחתימתו של בעל המכתב הוה עצמו מעידה על כך, כי הוא חותם: "דוד הקטן מן האדומים", שהוא התרגום העברי למלה האיטלקית: Dei Rossi. ועי' מאמרו הגרמני של קויפמן, שם, הערה 24. ואין מקום להעדתו של סויבר ("המעמר" שם, עמ' 208), שמשער ש"ד"ר קויפמן העתיק שמו בשם הכותב, ובאמת ב"ירושלים" (כרך י"א – י"ב, עמ' 28), כתוב השם הנכון.

(2) Möhren, מוראביה. (3) מטבע גרמני: Thaler.

(4) תרגום מלולי של המטבע הגרמני: Kreuzer.

(5) מטבע לערך פרה תורקית (עי' א. כהנא, "ספרות ההיסטוריה הישראלית", ספר ב', וורשה

תרפ"ג, עמ' 217).

בחנם מלבד הפירות הטובות⁽¹⁾ חרובין פומרנצין לימונא ואבטיחים וקרפוזים⁽²⁾ שטעמן הוא כטעם הצוקר ומלפפנות וקישואים ודלועים ועוד מינים ממינים שונים⁽³⁾ וכו'.⁽⁴⁾

ו. השוק של עיר צפת

מכיוון שצפת שימשה בתור עיר-בירה במובן הכלכלי, הרי ברור שלשם היו מתאספים כל סוחר הארץ, מן הערים ומן הכפרים, והיו קונים ומוכרים ועוסקים בכל מיני עסקים. ובוודאי היו אלו באים לצפת ביום השוק, שהיה קבוע בכל יום ישישי לשבוע. כי כן אנו שומעים מפי הנוסע היהודי האלמוני מאיטליה: "ואשוב ביום ההוא"⁽⁴⁾ לעין זיתון ובעלות השחר הלכתי לצפת כי הוא יום השוק שם יום ששי⁽⁵⁾.

מתוך מקור אחר למדים אנו כי בשוק של העיר צפת⁽⁶⁾ היו מרוכזות חנויות שונות כעין מרכז מסחרי, שבו היו נחתכים כל מיני עסקים. ואלו דברי המקור: "ובהליכתו לחנותו שהיתה כמו ח' אמות רחוקה מחנות השכיר אמרו לו בעלי החנויות האחרות" וכו'.⁽⁷⁾ ובכן רואים אנו מכאן כי במרחק של שמונה אמות מחנות אחת לחנות שניה ישנן עוד חנויות, אס-כן חנויות הרבה במקום אחד.

והנה לפנינו צוואת שכיב-מרע, שגם מתוכה מתברר עניין החנויות, שעמדו במקום מרוכז אחד. וזו לשון הצוואה:

"שהמעות הרשומים במקומות הידועים הכל לבת בתו פ'ראנקא ועוד הבית הגדול אשר הוא שוכן בו עתה עם החנויות אשר סביבו ג"כ יהיו שלה בזה התנאי וכו' שאין בבית הזה ובחנויות אשר סביבו רשות לא למכור ולא למשכן אלא לדור ולאכול הפירות"⁽⁸⁾.

-
- (1) כך. (2) אבטיחים צהובים בלשון תורקית (עי' א. כהנא שם).
 (3) "כתבי שבת יקר וגדולת הארץ ז"ל", נדפס בספר "תעלמות חכמה" ליש"ר מקנדיאה, בסיליה, שנת שפ"ט, מ: — מ"א.
 (4) ביום החמישי.
 (5) "שבחי ירושלים", י"ז:
 (6) מקור אחד קורא לשוק זה בשם "שוק היהודים" ("שבחי הארץ", דפוס מונקאטש, י"ז).
 (7) המבי"ט, חלק א', סימן ס"ו.
 (8) "אבקת רוכל" סי' פ"ה. תשובה זו אינה בעצם לר"י קארו. אלא לשני תלמידיו-ר' משה ברוך ור' שמואל ן' וירגא —, שהתעצמו בדין-צוואה זה ורק מפני שר"י קארו שימש במחלוקת זו מכריע מטעם ממוני הקהילה, לפיכך הכניס המדפיס את התשובה לכאן. ועי' שם, סי' פ"ו—פ"ז.

היה בצפת גם שוק מיוחד לממכר התבואות, ושתי מחיצות היו לו: אחת מצד מזרח ואחת מצד מערב¹.

מתוך המקורות שבידינו אנו יכולים ללמוד במקצת גם על סוגי הסחורות, שהיו נמצאות בחנויות הקמעוניות שבצפת. הנה לפנינו מקור קדום אחד, היינו: סמוך להתחלת תקופתנו משנת רנ"ו – 1495², שמספר לנו על עסקם של היהודים³ בצפת⁴ בלשון זו: „ורוב היהודים עושים חנויות מבשמים וגבינה ושמן ומיני קטנית ופירות וכו'“⁵.

וגם על חנות מכולת אחת אנו למדים משם, או בלשון המקור: „חנות מן אכילה“⁶, ושאר המקורות, קצת יותר מאוחרים, מספרים לנו על עוד חנויות שונות בצפת בתקופתנו:

בחנות אחת אנו מוצאים בגדים וקומאש⁷, בחנות שניה אנו מוצאים „אישיגוש“, כלומר, שבלים, אם-כן מיני תבואות⁸, ובחנות אחרת – „איסטיס“, מין צבע תכול⁹, ועוד בחנות אחרת – מיני בשמים¹⁰, וגם חנויות של ירקות שונים¹¹, פירות הרבה ודבשים שונים¹², אנו מוצאים שם. בין אלו היו גם

(1) „ועל הפלטיא גדולה אשר בתוך העיר מקום שמוכרים שם החטים שהיא רחבה שש עשרה אמה וכו' לא יש לה כי אם שתי מחיצות מזרחית ומערבית“ וכו' (ריו"ט צהלון, שו"ת, סי' רנ"א).

(2) מכתב הנוסע האלמוני („המעמר“, כרך ג', עמ' 158 ואילך).

(3) שבימיו היו בה, לפי דבריו של הנוסע הנ"ל: „כמו שלש מאות ב"ב“, עי' שם.

(4) במכתב זה אנו מוצאים עוד את השם „ספיטה“ במקום צפת, כמו שהיה רגיל במקורות אחרים בני זמנו ולפניו, ועי' עוד ר' אליהו קפסאלי „לקוטים שונים בס' דבי אליהו“, עמ' 94–95, הוא כותב „שפיט“, ועי' עוד שלמה רוזאניס, די"י בתוגרמה, ח"א, עמ' 190–191. אמנם טעה רוזאניס לחשוב שתושבי העיר הקדמונים קראו לה צפת מתוך בורות ועם הארצות מפני שחשבו כי זאת העיר הנזכרת בספרי הקדש „צפת“, ולא ידע המחבר, שער זו כבר נקראת בשם זה עוד מימי התלמוד, ועי' לעיל עמ' קצ"ג, הערה 5.

(5) „המעמר“ כרך ג', עמ' 158; מכתבי הרע"ב, הוצ' „כלל“, עמ' 54.

(6) שם.

(7) המבי"ט, ח"א סי' רפ"א; שם, ח"ג, סי' ק"ב.

(8) שו"ת ר"מ אלשיך, סי' ס"ג. ולפי דברי המקור היו שם לפחות בעד 50 פלורין (פרחים) „אישיגוש“.

(9) שם, וזהו הצבע, שנקרא בגרמנית: waid. השם הזה: „איסטיס“ כבר נמצא במשנה (שבועות ז' א'; מגילה ד' ז'). ובמקורותינו האחרים נקרא צבע זה בשם „ניל“ כמו בערבית. ולפי דברי המקור היה בחנות לא פחות מאשר בעד 150 פלורין „איסטיס“. ועי' עוד שו"ת של ריו"ט צהלון, סי' ר"ה.

(10) רלב"ה, סי' צ"ג; המבי"ט, ח"א, סי' ט"ו.

(11) שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סי' ב'.

(12) עי' לעיל, במכתבו של ר"ש שלומיל, עמ' קפ"י.

חנויות של צורפים, שהיו בהן שכירים-עוזרים¹, ובוודאי היו גם לשאר בעלי-המלאכה השונים שבצפת חנויות. גם בתי-קפה אנו מוצאים בין החנויות, או כלשוננו של המקור „חנות הקהווא“², שהיו פתוחות עד שעה מאוחרת בלילה³. וגם שומרי לילה „נטורי דשוקא“, השומרים על החנויות בפני הגנבים⁴, אנו מוצאים בשוק גדול זה, מלבד, כמובן, החנויות הסיטוניות הגדולות של צמר ושל בגדים⁵, והמאגזינים שלהם⁶ ובתי-המלאכה לטוויה, אריגה, צביעה, גזירה ותפירה וכו'⁷.

ז. תורנים סוחרים

מרובים היו בצפת החכמים, שלא רצו, או גם לא יכלו, לחכות להספקה שחבוא להם מקופת הציבור והחליטו להרויח כדי פרנסתם ע"י עסקם במסחר או במלאכה. מכאן יש להבין אחת מן הסבות שגרמו להתפתחותה של העיר צפת. לפנינו שאלה אחת, שנשאלה מאת הרלב"ח על פיטור ת"ח מתשלומי מסים, שממנה כבר אנו למדים, שהיו בא"י ת"ח, שהיו עוסקים מלבד בתורה גם במשא-ומתן, ואף-על-פי-כן רצו ליהנות מן הזכויות המיוחדות, שיש לת"ח, ולא לשלם שום מסים וארנוניות. וזו לשונה של השאלה: „איוו הוא נקרא ת"ח שפטור מן המסים ועולים אם דווקא המתמיד על הלימוד ואינו עוסק במשא ומתן כלל או אפי' שעוסק במשא ומתן כדי חייו ואחר כך חוו' על לימודו וכו'“⁸. הסוחרים ואנשי-המקצוע ראו בת"ח אלו, שעוסקים בתורה ובסחורה, מתחרים רציניים למסחרם, שלא דיים שהם גורמים לסוחרים הפסד לעבודתם, אלא גם מסייהם השונים של הת"ח מוטלים על שכם הסוחר ובעלי-המלאכה, והסוחרים הרגילים והקבועים חייבים לשלם לא רק את מסייהם הם אלא גם את מסי הת"ח. הסוחרים ובעלי-המלאכה טענו: או שהם ת"ח, שתורתם-אומנותם, ואז אין להם להפסיק ממשנתם אף לרגע ויהיו פטורים ממסים, כנהוג, והעוסקים בתורה ובמלאכה ישאו בעולם; או שת"ח אלו עוסקים גם במו"מ, שכמובן, אין הסוחרים

(1) המבי"ט, ח"א, סי' ט"ו.

(2) שם, ח"ג, סי' ק"ג.

(3) שם, (4).

(5) שם, ח"א, סי' רע"א; שם, ח"ב, סי' קכ"ו; שם, סי' רי"ג; שם, ח"ג, סי' ד'—ה'; שו"ת

רמ"ג, סי' ע' ועוד.

(6) „ראובן שיש לו מגאזין בכאן של הבאשה“ (שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' קי"ג).

(7) עי' להלן.

(8) שו"ת רלב"ח, סי' ק"מ.

יכולים למנוע אותם מזה, ואז על ת"ח-סוחרים אלו לשלם בעצמם את חלקם המגיע מהם במסים ואין להם שום רשות להטיל את עצמם על הציבור, ודינם כשאר הסוחרים בארץ.

שאלה זו, של פיטור או חיוב ת"ח ממסים, אלו הת"ח, שתורתם קבע ומלאכתם ארעית היתה, כנראה, מתוך המקורות שברשותנו, שאלה אקטואליות מאוד. ורוב חכמי א"י נזקקו לה וטפלו בה באורך ובקוצר. הרבנים עמדו לצדם של בעלי התורה ודרשו בכל תוקף לפטר אותם מכל מיני מסים, ואף את אלו הת"ח, שעוסקים בסחורה כדי להרויח את לחמם, יש ג"כ לפטר מעולם של המסים. ובתשובה לשאלה הנ"ל, שהובאה לפני הרלב"ח⁽¹⁾, הוא עונה נמרצות: „שכל מי שהוא עוסק בתורה ללמוד אף שיהיה מן התלמידים⁽²⁾ הוא פטור מן המס אם תורתו אומנותו ואינו מתבטל מתלמודו כי אם להרויח כדי חייו וכו' והנוטל ממנו וכו' הרי הוא בכלל גזול את הרבים כיון דעבר אדאוריית' ואדנביאי ואדכתיביי⁽³⁾.”

ידוע הוא החרם החמור, שהוכרו מטעם הרבנים הגאונים חכמי צפת – כמו המרן רבינו יוסף קארו, ר' ישראל בר מאיר דקוריאל⁽⁴⁾ ור' משה בר' יוסף מטראני, המכונה המבי"ט (1505–1585) – על מנהיגי העיר, שבראשם עמד אז אחד בשם יהודה הבירלין, שעלה לא"י משלוניקי והיה איש עשיר ותקיף⁽⁵⁾, על שהללו העיוו להכניס בפנקס של משלמי המסים גם ת"ח, שעוסקים לפעמים בסחורה או במלאכה. וזה נוסח החרם:

„ברשות ב"ד של מעלה וברשות ב"ד של מטה בגזירת עירין פתגמא ובמימר קדישין שאלתא אנו מנדין ומחרמין ומשמתין ומקללין ומאררין וכו' כל הני ליטותי וחרמי ושמתי יחולו על כל בר ישראל שיגבה שום מס משום בעל תורה שתורתו קבע ומלאכתו ארעי לא על ידו ולא על ידי שלוחו בין ישראל בין ארמאי וכל העובר על זה ארור הוא ביום ארור הוא כלילה וכו' ומשך גזרה זו מהיום עד עמוד כהן לאורים ותומים ואנו מקבלים עלינו ששום א' ממנו לא יתיר גזרה זו לא כולה ולא מקצתה בשום זמן וכל המקיים גזרתנו זו יבורך מפי עליון⁽⁶⁾ וכו'.”

(1) ע"י בעמ' הקודם.

(2) כלומר, שעדיין לא נסמך להוראה ועודנו נקרא בשם תלמיד.

(3) רלב"ח, סי' ק"מ. (ועי' ב"ב ח').

(4) בן דורם וזמנם של ר"י קארו והמבי"ט, רבו של ר' בצלאל אשכנזי (ע"י שו"ת שלו, סי' א').

(5) ע"י שו"ת „מהרשד"ם", חו"מ סי' מ'.

(6) „אבקת רובלי", סי' א'.

שאלה זו של פטור או חיוב ת"ח ממסים חוזרת ונשנית גם אצל הרב המבי"ט באופן מיוחד. מלבד התימחו, שחתם על החרם, שיצא מבית-דינו של המרן קארו, הקדיש לה סימן מיוחד בספרו ודן בה בפרוטרוט, והנה לשונו: „כמה שנים אשר היו קצת אנשים מתלחשים ומהרהרים על ת"ח שבעי" (1) ליקח מהם מכס על שהיו רואי' מקצת' נושאים ונותנים או עוסקים במלאכת הבגדים להרויח פרנסתם שלא יצטרכו לקבל הספקה מן הקהלות" (2).

ובכן אנו רואים מתוך כל המקורות, שהבאנו לעיל, שממוני הקהלות רצו לקחת גם אצלם-אצל אלו הת"ח, שעוסקים גם במו"מ או במלאכה - מסים. ומוכן, שהרב המבי"ט גם הוא, כשאר הרבנים בני דורו, עומד לצדם של בעלי התורה ואומר, שאין ראוי לקחת מהם שום מס, מפני „שרוב עסק' ביום ובלילה עסק בתורה ומיעוט היו יוצאים מבית לפקח על מלאכת' שנעשית ע"י אחרים שתבוא לידי גמר ולהבי' לבית' מזונותיהם וצרכיהם וחוזרים מיד לאומנות תורתם ואינם מתבטלים בדברי הבאי וגם אינ' מבטלי' זמן יותר אלא כדי סיפוקם כדי שלא יצטרכו לבריות לא להתעשר" (3).

ולבסוף פונה הרב המבי"ט אל ראשי העיר צפת בבקשה ואומר: „ולכן ראוי למנהיגי העיר יצ"ו אשר עיני כל ישראל שבעי' עליה, שלא להשיג גבול אשר גבלו ראשונים חכמינו ז"ל הראשונים והאחרונים אשר דרשו הכתובים אשר מהם פטורים ת"ח מכל מיני מסים וכו' וממקום אחר ירחמ' האל להתפרנס ולהתעשר" וכו' (4).

ואם המקורות הנ"ל הם סתומים ומדברים רק בדרך כלל על ת"ח, שעוסקים גם במו"מ, הרי יש בידנו עוד מקורות אחרים הקוראים בשמות של ת"ח מפורסמים, שעסקו גם בתורה וגם בסחורה. לפנינו שלושה מכתבים מתחילת התקופה, שהם תלונה אחת גדולה, שנשלחה מצפת לנגיד שבאותו דור על דיין חשוב ותקיף משמש בדיינות בצפת ותופש בה גם ישיבה גדולה בשם ר' משה דיין (5).

(1) שבעיר צפת.

(2) המבי"ט, ח"ב, סי' כ"ה.

(3) שם. ומעניין מאור לציין, שאף-על-פי שראשי התירה והמנהיגים הרחניים בכל איי הגינו בעו על הפרינציפ הזה של „כל המקבל עליו עול תורה מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך-ארץ" (אבות ג' ה), אף-על-פי-כן נמצאו גם ת"ח שכאלו, יפירות ואיני-הדעת, שרצו להרחיק מעליהם דיבת עמ-הארץ והביאו את עצמם ברצונם הטוב בעול המסים, וכך מעיד לפנינו הרב המבי"ט: „שבשני' שעברו החכמים שהיה להם מומן ולא היו מסתפקי' מאחרי' ראו דוחק העניי' שהיו דוחקי' אות' על הכארג' ורצו לחמול עליה' ולהחמי' על עצמם ולסלק מעליה' דבר' בני אדם המעלים בלשונ' גנאי על ת"ח ופרעו אותם שהיה יכול' בידם (שם).

(4) שם.

(5) שלושת המכתבים הללו נדפסו בספר Fragments from the Cairo Genizah in the

התלונה הזאת מוסרת לנו בפרוזה חרוזה, דרך-אגב, גם קיום ושרטוטים אחדים מפרצופו של אותו דיין, שהיה, לפי דברי שלושת המכתבים הללו, אדם קשה מאוד: „מחשיב כל אדם נגדו כאין ותופש מעשה קין להיותו בתבל לבדו כאילו אין בלעדו וכו' ומעביר רינונים ואומר בגאווה ומתפאר בלשונו מי כמוני מורה ואשר דבר פי ימרה ראוי לדונו כזקן ממרא וכו' שכיון שנתמנה ונעשה ראש מתנשא הוא לכל לראש וכו' אוי לדור שזה פרנסו" וכו' (1).

בעלי המכתבים הם: רב אחד, ג"כ בן צפת, ואף הוא ראש לשיבה שם, ושמך „יוסף בר' אברהם", שכפי הנראה מתוך הדברים עמד ר' יוסף זה בראש עדת המסתערים שבצפת (2). והוא ותלמידיו בני ישיבתו, החתומים בסוף המכתב השני (3), מתאוננים מרה לפני הנגיד על הדין הזה ועל מנהיגי הקהילה הצפתית שלוקחים מהם מסים שלא כדין התקנות, שנתקנו בבית-דינו של הנגיד, שלא יטילו שום הפסד או מסים או ארנוניות על הבעלי-תורה (4); מפני שהם „בכל יום תמיד וכו' קובעים לתורה עתים ואין לרבינו הנזכר למעלה מן התלמוד בטלה" (5). ומתוך שבחם שלהם באים הם לידי גנותם של בעל מחלוקתם העיקרי, הוא ר' משה דיין הנ"ל, שממנו ומתלמידיו אין מנהיגי הקהילה דורשים שום מסים, וכותבים הם לנגיד במכתבם זה כי הם אינם עושים „כמו שעושה כ"ר משה שיוצא לכפרים להביא דבש הדבורים שלו ופעם (6) יוצא להביא תירושו ויצהרו וכרמלו" וכו' (7).

Freer Collection. הספר יצא בשנת 1927, בהוצאת האינברסיטה במישיגן (אמריקה) ע"י שני מלומדים, Richard Gottheil and William H. Worrell, עמ' 246–265. החכמים המז"ל משערים, שהמכתבים הנ"ל מדברים בזמן דיינותו של ר' משה מטרנאני, שהיה, כידוע, רב בצפת. והוא הוא, לפי דעתם, ר' משה הדיין הנזכר כמה פעמים במכתבים. אבל, נראה לנו יותר השערתו של מו"ר הרב אסף, בבקרתו על הספר הזה („ציון", ספר ב', תרפ"ז, עמ' 112–122), שמקדים קצת את זמנם של המכתבים וקובע אותם לשנות רס"ה–ר"פ – 1505–1520 (ע"י שם, עמ' 120). בימי נגידותו של ר' יצחק הכהן שולאל, שבוודאי אליו נשלחו מכתבים אלו.

(1) ע"י שם, עמ' 248, שורה 15–29. וצריך להתיחס לדברים אלו בזהירות יתירה, כי הדברים נכתבו על ידי מתנגדיו של ר' משה דיין, ובוודאי הגוימו הרבה בגנותו.

(2) ע"י שם, עמ' 256, שורה 114.

(3) ע"י שם, עמ' 258, שורה 121–125.

(4) ע"י ר"ש די-אבילה, „כתר תורת" (אמסטרדם, תפ"ה), הקדמה וע"י „ירושלים" ג', עמ' 4–6 וע"י גם במכתבים הנ"ל (עמ' 256, שורה 112–113), שמובאת שם עיוותו של „כ"ר שמואל מסעוד" שכשנבא לצפת מסר בשם הנגיד: „שכל מי שעוסק בתורה מסייעו אדוננו הנגיד ירום הודו" וכו'.

(5) ע"י בספר הנ"ל, שם, עמ' 256, שורה 104–105.

(6) בדפוס בטעות: ופנים, ע"י שם, עמ' 256, שורה 106. מתוך לזה נפלו שם עוד הרבה טעויות דפוס, ובכל מקום, שאנו מצטטים מן המכתבים הללו, הרינו מצטטים לפי התיקונים הנכונים, שתיקן מו"ר הרב אסף ב„ציון" הנ"ל (ע"י בהערה שלפני הראשונה).

(7) שם, עמ' 256, שורה 105–107.

לנו, לרגלי עבודתנו, חשובים בעיקר הדברים האחרונים, שמהם אנו למדים, ש' משה הדין הנ"ל, היה, מלבד דיין וראש ישיבה חשוב ותקיף, וכל עובר על גזירתו מיד אותו יחרים"¹, גם מעין בעל-אחווה, שהועסק לעתים מזומנות, גם במשקו החקלאי והיה מבטל את עצמו לצרכי עבודתו זו מדברי תורה ו"יוצא לכפרים" על שדותיו, ובכן לפנינו אדם, שעוסק בתורה ובסחורה גם יחד, ומלבד זה הוא גם נהנה מן הזכויות המיוחדות, שיש לת"ח ואינו משלם מסים. והנה לפנינו עוד רב אחד, גדול-הדור וגדול-התורה שבתקופתנו — ר"י בירב², שהיה גם הוא סוחר חשוב, עושה עסקים גדולים בארץ ובחוץ לארץ. לפנינו טענות ותביעות על-פי שטרות, שתבע ר"י בירב הנ"ל מאת ר' יחיאל כהן ור' שבתאי כהן מיני בשמים, שקנה מהם בסכום של תתק"ע פרחים (970 פלורין) בשנת רפ"ח — 1528, והנה עצם התביעה:

„מה שאני תובע בפני בית דינכם הצדק שבאותם השנים שהוא ששה ועשרי יום לחדש אדר ראשון שנת רפ"ח ליצירה ובאותו הזמן היה פאטור³ כ"ר שבתאי כהן מכ"ר יחיאל כהן וכבוד רבי יחיאל כהן הנזכר נ"ע היה נרדף והיה חייב לי⁴ סך מעות וכו' מיד שלחנו אחר הנכבד כבוד ר' שבתאי הנז' בפני סופר ועד ואמר ליה ר' יחיאל הנזכר אותם הקורונפילייש וקאנילא⁵ שקניתי על ידך ממסיר⁶ יקומי

(1) שם, עמ' 248.

(2) עי' עליו למעלה עמ' קעו.

(3) מלה זו פאטור רגילה מאוד בשו"ת של זמננו ומובנה: פאטור—פקטור—סירטור—סוכן, נמצאות גם המלים: פאטוריה: פאטורישי, ומובנן: שכר-סרירות, שכר-סוכנות, מלים אלו מתבארות מתוך ספרות השו"ת עצמה והרינו להביא כאן ראיות אחדות מהן: „ראובן היה פאטור שמעון בחלב והי' שולח לו שמעון סחורותיו למכור והיה לוק' הפאטוריהא כך למאה" (שו"ת „המביט", ח"ג, סי' ק"ע); „דרך הפאטוריש להשתמש במעות של בעלי הסחורות היינו במעות של הסחורות שמכרו" (שם); „ראובן היה פאטור של שמעון בחלב שהיה מוכר סחורותיו והיה לוקח הפאטור כך למאה" (שם, סי' קע"א); „דבר פשוט הוא שהפאטוריש והסרורים הם שלוחים אלא שנוטלים שכר שליחותם" (שו"ת רמ"ג סי' ע"ח); ועי' עוד שו"ת ריו"ש צהלון, סי' י"ב, כ"א, מ"ד ועי' גם שו"ת רמ"ג, סי' ע"ח—ע"ט; ריא די בוטון, שו"ת „לחם רבי", סי' צ"ב וקפ"א, שם הוא קורא לו פקיד ובמפתח לשאלה זו הוא נקרא: פאטור; וכן קוראים לפקיד זה: קונסול (עי' שם, סי' קפ"ב). וכן מובנה של מלה זו באיטלקית: fattore.

(4) כן צ"ל; ובגרסא בטעות: לו.

(5) קורונפילייש הוא ברומית: Dianthus, בערבית: קרנפל, וקוראים לו גם צפורן (עי' עמנואל לעזר, די פלורה דר יודן, כרך א', עמ' 336); וקאניליא הוא ברומית: Canella Alba ושניהם הם מיני בשמים. וכך גם מפורש להלן בשאלה עצמה: „וקנה בשם הנקרא בלשון לעז קאלבוש וקאנילה" וכו' (עי' שו"ת רלב"ח, סי' צ"ג, קי"ו; בסוף העמ').

(6) Messere אדון באיטלקית.

מאניפיר"ו¹) והם בידך תנהו²) להחכם הרב כמה"ר יעקב בירב שאני מכרתי אותם לו ובפניו לקח הסופר קנין איך הקנה לי אותם הבשמים כבוד רבי יחיאל הנזכר בתתק"ע פרחים והקנה בפניו ובפני סופר ועד אותם הבשמים שקנה אותם כבוד ר' שבתי ממיסיר יקומ"ו מאניפיר"ו הנזכר בעד כבוד רבי יחיאל הנזכר והודה כ"ר שבתי שיש בידו אלו הבשמים ושקנה אותם בזה השער וחייב את עצמו להגיעם בידי או ביד מורשה שלי ואני מחלה מכם בית דין הצדק שיתן אותם הבשמים אם מכרם שיתן לי הקרן והריוח"ו וכו'³).

דברים אלו באו כעבור תשע שנים בשנת רצ"ז – 1537, לפני בית-דין בצפת⁴, והוא מצדו העביר את הטענות הללו בפני בית-דין שבירושלים, שבראשו עמד אז הרלב"ח⁵. ובידינו עוד מקור אחד – מכתב – המראה לנו ג"כ את ר' יעקב בירב בתור סוחר, שהיו לו ענייני כספים עם סוחרים שונים, וזו לשון המקור: „אחרי הקידה מרחוק זאת להודיע לאדון כתבתי בארוכה לאדון כתב עם אלעאמירי⁶) מתסאפיר הרבאעה⁷) שהלכה בחברת החכם כה"ר יעקב בירב י"צ⁸) וכו' וכעת זאת להודיע לאדון כעת היום יום רביעי ו' לחדש תמוז וכו' רוצה לעכב המעות פה עד בוא כתב מן האדון לפרוע לו המעות כי אמר שבא לו כתב מן איסמעין שאוש⁹) שלא רצה האדון להעביר שום חשבון ממה

(1) שם של הסוחר הנוצרי מאיטליה, שממנו קנה ר' יחיאל את הבשמים.

(2) כ"י.

(3) רלב"ח, סי' צ"ג, קט"ו.

(4) שם, קי"ז.

(5) שם. כדאי לציין כאן, שהבי"ד הצפתי, שבראשו עמד אז הרב המבי"ט (ע"י בשו"ת שלו ח"א, סי' ט"ו), פסק לזכותו של ר' יעקב בירב, מה שאין כן הבי"ד הירושלמי. בראשותו של הרלב"ח שפסק כנגדו. מעשה זה קרה, כאמור, בשנת רצ"ז, זאת אומרת שנה אחת לפני שר' יעקב בירב הכריז על הסמיכה (שנת רצ"ח), שלה התנגד הרלב"ח התנגדות נמרצת. פסק-דינו של הרלב"ח כנגד ר' יעקב בירב ותשובתו של זה האחרון עליו (ע"י שם, קי"ז:), ביחד עם התנגשויות אחדות קודמות משנת רט"ה ואילך (ע"י שו"ת הרלב"ח, סי' קל"ד, רט"ז; שו"ת של ר' יעקב בירב, סי' ג"ה, ס"ה וע"י עוד שו"ת הרלב"ח, סי' ק"ה, קל"ז), שימשו ראשית מודן וכבר מאז התחילה התחרדות-היחסים בין שני גאוני איי. (6) שם אדם.

(7) מנהיג השיירה.

(8) ישמרהו צורו. מו"ל המכתב חשבו, מתוך טעות גמורה, שזהו קיצור מן השם יצחק. בכלל יש לציין שהמו"ל טעו כאן הרבה בקביעת זמנו של המכתב. המו"ל קבעו אותו, מתוך קריאה מוטעית, לשנת 1067 לספירה הרגילה, ובאופן זה הקדימוהו ב-450 שנה לערך, וכבר השיר על זה בצדק הרב אסף „צי"ן" סיב, עמ' 116–117).

(9) שר-צבא נמוך של התורקים: „מפקד על עשרים או חמשה ועשרים חיילים" (ע"י ריבלין, „חברות ירושלים", תרפ"ח, עמ' 16, הערה 2), ובמקורות עבריים אחרים נמצא: „גאוש" (ע"י שם, עמ' 16; 17; 22), וע"י גם בכ"י של הספריה הלאומית, מספר: 61, 80 Hebr. שם נמצא מ"ר: „גאוש"י.

שעשה חכם בירב יצ"ו¹ ואמר הכאשף שבשביל האדון יעקב המעות פה עד בוא כתב האדון" וכו'²).

דברים אלו מוכיחים, באופן ברור ומוחלט, שהרב הגדול ר' יעקב בירב היה גם סוחר ועסק בכל מיני עסקים.

והנה לפנינו מקור אחר המספר על ר' משה ניגרין³, ש"דר בא"י ותורתו אומנותו ומשה⁴ זוכה ומזכה את הרבים וזכות הרבים השומעים את דבריו תלוי בו וזכותו מתפשט לתומכים אותו ומחזיקים עמידתו בא"י⁵. והוא, ר' משה ניגרין זה, שהמבי"ט עצמו מעיר עליו שהוא תלמיד חכם חשוב, בא במשאומתן: "את הר' יהודה יצ"ו אשר קבל בברוסה⁶ מאתים פרחים בסחורה מהחכם ה"ר משה ניגרין יצ"ו למוכרה במקום אחר ולחזור ולקנות לו סחורה אחרת לתת לו הריחוק⁷."

וכן אנו מוצאים, שהחכם ר' יצחק עראמה, מי שהיה "מפקח על המלמדים והלומדים" בחברת ת"ת בצפת מיסודו "של השר ה"ר שלמה אלאשקאר", היה שולח כסף למצרים, ביד המורשים שלו להתעסק בהם למחצית שכר⁸.

לפי המקורות שבידינו יוצא, שהאר"י הקדוש (1534–1572), עמוד התיכון של חכמת הקבלה, עסק גם הוא בענייני מסחר ומקח וממכר.

יש לפנינו מכתב מהגניזה של קאירו משנת 1559⁹, בשעה שהאר"י היה עדיין במצרים, ובו אנו מוצאים ש"כהר' יצחק לוריא אשכנזי" מכר "שמונה ככרים ושלוש¹⁰ ככר פלפל וכו' מכירה גמורה ליקר כר' נתן וכו' בסך מאה וחמשים פרחים זהב ויניציא"י¹¹. וכן יש לנו ידיעות שגם בא"י המשיך האר"י לעסוק במסחר לעתים מזומנות. ישנה עדותו של ר' יהודה אריה די-מודינה¹²

(1) ישמרהו צורו וקונו.

(2) נדפס בספר Fragments וכו', מכתב 47, עמ' 228–234.

(3) מחבר ספר "מלאכת עבודת הקדש", בן דורו וזמנו של המבי"ט, שמובא בשו"ת שלו (עי' בפנים) בתור אדם חי ופועל בימיו. וכאן עלי לתקן טעות אחת, שנפלה בחוברתי "מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים", עמ' 43, ששם כתוב, שחי במאה ה"ו, ולא היא. הוא חי, כנראה מכאן, במאה ה"ז.

(4) הוא ר' משה ניגרין.

(5) המבי"ט, ח"א, סי' פ"ג.

(6) ברוסה של היום היתה לפנינו עיר גדולה וחשובה. עיר בירת השולטנים התורקים הראשונים והיא יושבת לא רחוק מים השיש, כ-30 ק"מ ממנו, והיה שם קיבוץ יהודי חשוב בתקופתנו.

(7) המבי"ט, ח"א, סי' פ"ג. (8) שם, ח"ב, סי' ל"ג.

(9) "ביום שלישי שני ימים לחודש אלול שנת חוש"ה (שי"ט) ליצירה פה מצרים",

(10) כנראה טעות דפוס וצ"ל: ושליש.

(11) R E J, כרך ג"ז, עמ' 281–282.

(12) בספרו "ארי נוחם", עמ' 66.

בשם חברו „חכם אחד גדול וחסיד“, שבעצמו שמע מפי ר' יעקב אבולעפיא רבה של דמשק¹, שהיה מתהלך כרע וכאח להאר"י ז"ל: „שהיה האר"י רוב היום עוסק בסחורה ושלשה ימים קודם מותו חשב חשבונות עם הכל ואמר להם אני מוחל לכם ואם יש אונאה בעדכם בואו ונשלם“².

וחיזוק לדברים אלו, שהפרופ' שכטר במאמרו על צפת³ לא רצה להאמין להם⁴, אנו מוצאים בשאלה אחת, ששאל האר"י מר"י קארו, שהיא כולה עוסקת בעניני כספים ומו"מ⁵. בימים האחרונים מצא מו"ר הרב אסף מכתב חדש⁶, שבו מסופר ע"ד מסחריו של האר"י גם בא"י. כשיתפרסם המכתב תתעשרנה ידיעותינו הרופפות בכיוון זה.

ומתוך מקור אחר יש בידינו הודעה האומרת, שר' משה גאלנטי רב, דיין וראש ישיבה בצפת, בעל השו"ת, שהבאנו אותן כבר כמה פעמים, היה גם הוא עוסק במלאכת-הבגדים, זו התעשיה הצפתית הגדולה, והיו לו פועלים רבים בבית-המלאכה שלו: טווים, אורגים, צבעים וחייטים, וביניהם גם נשים, שעסקו, כנראה, בעיקר במלאכת-הטויה⁷. ופעם קרה שהאר"י ראה על מצחו של הרמ"ג: „ספק גזל וכו' וכשמוע הגאון⁸ כך הלך לביתו ויפשוט בגדיו ולבש שק ואפר וכו' וצוה לשמש שיקבץ כל העושה מלאכתו מלאכת הבגדים אנשים ונשים וכו'“⁹. ולאחר שהתאספו כל פועליו לביתו של הרמ"ג ביקש מאתם חשבון והניח לפניהם ממון, שיקחו כל אחד מה שמגיע לו ממנו, אבל אף „לא א' מהם לקח שום פרוטה זולת אשה א' שלקחה שני חצירות“¹⁰. וכשבא הגאון שוב לפני האר"י ושאל אותו: „והיכן היה הספק גזל?“, השיב לו: „באותה אשה שלקחה שני חצירות והטעות היתה זאת היא טווה דק ויש לה יתרון שכר משאר הטווים ומר נתן לה כשאר הטווין עב' וכו'“¹¹. אמנם דבר זה מתמיה

(1) ר' דוד קונפורטי „קורא הדורות“, מ"ב.

(2) „ארי נוהם“, עמ' 66, ועי' עוד בספרו של דוד כהנא „תולדות המקובלים השבתאים והחסידים“, עמ' 24 ; 52.

(3) בספרו עמ' 268 ובתרגומו לעברית עמ' 34.

(4) שכטר לא ידע כלל על מסחריו של האר"י במצרים וכן לא ידע גם ע"ד השאלה שלו אצל ר"י קארו, ואין צריך לומר, שלא ידע עדיין ע"ד המכתב החדש, שגילה הרב אסף, ועי' בפנים. (5) „אבקת רוכל“, סי' קל"ו.

(6) עומד להתפרסם בס' הזכרון לר"ר מו"א ז"ל.

(7) עי' להלן. (8) הוא הרמ"ג.

(9) „ספר מעשה ניסים ושבחי האר"י“, דפוס מונקאטש, שנת תרנ"ה, י: סיפורים אלו נדפסו פעמים רבות מאוד.

(10) שתי פרוטות (שם, י"א), וכך נמצא בספר „חמדת ימים“ (ח"ד, ג"ג):

(11) שם. ובספר „חמדת ימים“ (שם), מסופר אותו סיפור בשינוי לשון קצת ושם נמצא השם

אותנו במקצת, כי קשה לנו להאמין, שר' משה גאלנטי, הגאון המפורסם בדורו יעסוק גם הוא בעסקי מסחר ותעשייה בשעת שבתו על כסא הרבנות בצפת, אך אין לנו שום יסוד שלא להאמין למקור זה מאחר שדבריו מתאשרים ע"י כל המקורות הנאמנים, שנמצאים ברשותנו (ועי' עוד בסמוך).

במקורותינו מצאנו גם את ר' משה בירב, נכדו של הרב הגדול ר' יעקב בירב¹, שהיה גם הוא עוסק בסחורה והיה סוחר גדול במצרים ואח"כ גם בא"י. בספרו של הרב ר' משה גאלנטי מוצאים אנו שטר-קנין אחד, שעשו ביניהם ר' משה בירב ור' יוסף אבוטאליין, וזו לשונו:

„בפנינו עדים ח"מ הודה החכם כה"ר יוסף אבוטאליין נר"ו בכה"ר משה אבוטאליין נר"ו איך קבל מהחכם השלם המוסמך כמוהר"ר משה בירב נר"ו שבעים גרוש ברוש וטובים יפים ומכר לו בהם צמר טובה² ויפה ממה שיש לו באוצרו באגדרינופולי וכו' והתחייב ה"ר יוסף הנזכר לשלוח הצמר הנז' עם הספינה הראשונה וכו' עד הגעתה פה לשלום³ וכו' והיה זה פה צפת תוב"ב יום ג' י"ד לחדש חשון השנ"ט ליצירה⁴ וכו'. שטר זה מראה לנו, כי ר' משה בירב, „החכם השלם והמוסמך“ היה גם סוחר גדול ועסק במור"מ עם חוץ-לארץ.

במכתב, ששלח ר' שלמה שלומיל מצפת⁵, לידידו המקובל ר' יששכר בער מקרימיניץ⁶, שהתכונן אף הוא לעלות ארצה ישראל, אנו קוראים את הדברים האלו:

„וידרוש בכל קהלה וקהלה ויבקש מהם עזר וסמך עד אשר יהיה למכ"ת

ר"א גאלנטי, והוא היה אחיו של הרמ"ג, תלמידו של המקובל הגדול ר' משה קורדובירו, וחיבר כמה ספרים, ועי' „שם הגדולים לחיד"א“ (ערך אברהם גאלנטי), ועי' „תולדות חכמי ירושלים“ לפרומקין (ספר ב', עמ' 57, הערה).

1) וכן כותב המבי"ט בספרו: „הח' משה בירב יצ"ו בן החכ' השל' ה"ר אברהם בירב ז"ל בן הרב הגדול המוסמך מורינו כמה"ר יעקב בירב ז"ל (שו"ת, ח"ג, סי' ר"ט). מכאן רואים אנו, שרואניס בספרו ח"ג, פרק ה', עמ' 154, טעה לחשוב, שר' משה זה היה בנו של ר' יעקב בירב הראשון. ר' משה בירב זה הוא אותו ר' משה, שהמשורר ר' ישראל נאג'רה, שחי בימיו מקדיש לו שיר וקורא עליו: „אבי דלים הומים גבר צדיק תמים והוא אב ליתומים“. וכן שלח לו גם מכתב תנחומים כשמתה עליו בתו היחידה רות, שהמשורר אומר עליה: „בת יחידה חבצלת השרון ושושנה רעננה למשה היתה לפנה" וכו' „זמירות ישראל“, בחלק המכתבים, קמ"ט: קס"ז, ויציגה שנ"ט).

2) כ"ך.

3) כלומר לצפת.

4) שו"ת רמ"ג, סי' מ"ג.

5) ביום ה' כ"ה חשון, שס"ז — 1607.

6) „אחד המסבירים החשובים לס' הזהר, נרסמו מאתו ד' ספרים במקצע וה" (בהנא, ספרות,

ההיסטוריה הישראלית, סי' ב', עמ' 219, הערה 19),

ק"ל טליר להוצאות הדרך ועוד מאה טליר אחרי' שתביאם עמך לארץ הקדושה למען יהיה בידך איזה קרן שיעשה פירות על ידי איזה השתדלות שיעשה בא"י בעהש"י¹.

ובכן אנו רואים לפנינו סוג מיוחד של סוחרים, סוחרים ותורנים כאחד, סוחרים למחצה, לשליש ולרביע, סוחרים בעלי-צורה, שאין עינם רק לבצעם כדרך הסוחרים הרגילים, אלא בשביל להרויח את פרנסתם „כדי סיפוקם כדי שלא יצטרכו לבריות – לא להתעשר“, כלשונו של הרב המבי"ט².

ח. תעשית האריגים והמסחר בהם

המסחר שבעיר צפת היה מיוסד בחלק גדול על תעשית אריגים ובגדים. לא רק הבגד הוכן בצפת, כלומר: גזירתו ותפירתו, אלא גם כל העבודות הכרוכות בעשייתו לרבות הטוויה, האריגה והצביעה של החומר שממנו הבגד נעשה. ספינות צמר מיוחדות היו באות בכל שנה לחופי א"י להביא את הצמר לצרכי תעשית-הבגדים בצפת³. כל העבודה הגדולה, המשתייכת לתעשייה זו נעשתה בצפת. ורבים מאד היו מטפלים בה: טווים, אורגים, כותשים, גוזזים, צובעים, גוזרים ותופרים⁴. מגורשי ספרד, שבאו לצפת הביאו אתם מארץ מולדתם הישנה את אומנות האריגה של הצמר וידיעה מאומנת בתפירת הבגדים, עד שמלאכה זו הפכה להיות למלאכה יהודית בכל ארצות תורקיה⁵, ומהן עברה בתחילת המאה ה־ט"ז גם לעיר צפת.

(1) „כתבי שבת יקר וגדולת האר"י ז"ל, נדפסו בספר „תעלמות חכמה“ לר"י מקנדיאה, בסיליה, שפ"ט, מ"ז; אם-כן נדפסו הדברים עשרים ושנים שנה לאחר כתיבתם, ויוכל להיות עוד בימי חייו של המחבר.

(2) הובאו הדברים במקומם, ועי' לעיל עמ' קפ"ח.

כאן יש להעיר – שבמקורותינו אנו מוצאים לפעמים לא רק גברים סוחרים אלא גם נשים סוחרות. נשים, שהיו עסוקות בכל מיני משא-ומתן, או כעומדות ברשות עצמן, כגון אלמנות וגרושות (עי' שו"ת רדב"ז, סי' שצ"ח, ששם מסופר ע"ד אשה אלמנה אשכנזית, שהיתה מוכרת בשוק של ירושלים, ועי' גם שו"ת רמ"ג, סי' ל"א, ע"ד אלמנה שהיתה סוחרת בכפרים) או כעוזרות לבעליהן במסחרם. וכך מספר לנו מקור אחד: „ראובן היה נשוי לדינה והלך לו למדינת חים והניח בידה קצת מעות שתשא ותתן בהם ותתפרנס מן הריחוק והקרן יהיה קיים וכשבא מצא רוב הקרן נפסד והיא אמרה שבמשא ומתן נפסדו וכו' (המבי"ט, ח"ב סי' קפ"ד); וכן מספר לנו מקור שני: „ונשאר חבן ואשתו פה והתחילו לשאת ולתת במשא ובמתן בעסק הצמר והיתה היא נושאת ונותנת בתוך הבית והיתה יוצאת ערבנית קבלנית בכל מקח שהיה בעלה קונה בהקפה עד שכמעט ירדה כל כתובתה לטימיון כדי לפרוע לבעלי חובותיה“ (שו"ת רמ"ג, סי' ע' ופ"א).

(3) עי' המבי"ט, ח"א, סי' רמ"ה.

(4) עי' להלן. (5) עי' רזאניס, ח"ב, עמ' 40.

במכתבו של ר' דוד דירוססי⁽¹⁾ נמצא תיאור של התעשיה הצפתית הגדולה, תעשית-בגדים, אריגים ומשי בקיום בולטים ומפורשים אלו: „בכל עת מרבית היהודים לבוא⁽²⁾ ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום ואומרי' כי יותר מט"ו אלף קריסיאי⁽³⁾ נעשו בצפת בזאת השנה מלבד הבגדי' גבוהי' ויש שעושים מהם טובות כמו אותם שבאי' מוויניציא וכל איש ואשה שיעשה בצמר בכל מלאכה ירויח מזונותיו בריח וכו' תיכף לא עשיתי שום מלאכה רק קניתי מעט קריסיאי ובגדים ומכרתי אותם היה בהם ריוח הגון לפי הקצבה וכו' ומצפת יצא מוך טווי ובלתי טווי לרוב וכו' שמן ודבש ומשי מעט' וכו'.”⁽⁴⁾

מקור זה מראה לנו: א) שתעשית-הבגדים בצפת כבר היתה חשובה כל כך עד שהיתה יכולה להתחרות עם העיר הגדולה והמפותחת – וויניציא, שבה היתה קימת תעשייה זו דורות, ולעשות בגדים יפים וטובים „כמו אותם שבאים מוויניציא.” ב) כי בהתחלת תקופתנו, בשנת רצ"ה – 1535, כבר נעשו בצפת יריעות צמר או אריגים לשם תעשית-הבגדים, שהתחילה סמוך לאותו זמן, להתפשט בארץ ומחוצה לה. ג) שכבר עסקו בצפת או בסביבתה גם בתעשית המשי ואף שלחו ממנו לחו"ל. ועי' עוד להלן על המצב הכלכלי בכפרים שבסביבות צפת⁽⁵⁾, שמתוך המקורות שהובאו בקשר עם זה, הוכח ששם היו עוסקים בתעשית המשי. ובודאי היה להם קשר עם העיר צפת.

עבודה זו – תעשית-הבגדים – נתפרסמה בכל אי' עד שנעשתה למשל. ובפי הרב ר' לוי בן חביב כשהוא מדיין עם יריבו ר' יעקב בירב, בדבר חידוש הסמיכה בא"י, הוא עוקצו בדברים אלו „האם התנבא הוא⁽⁶⁾ שבשביל מלאכת

(1) עי' עליו לעיל עמ' קפב.

(2) לצפת.

(3) המלה קריסיאי היא Carisee רבוי של Carisea. הקריסיאי הן מין מיוחד של אריגים (מתוך מכתבו של פרופ. מ. ד. קאסוטו, שנשלח אלי מפירינצי בי"ד שבט התרצ"ב), אולם רוואניס בספרו (ת"ג, ציון ח', עמ' 295), מפרש מלה זו: „יריעת צמר”, שממנה עושים אריגים, וכן בערך מפרשים גם המילונים. להלן בסגור הג"ל עמ' 299, סותר רוואניס את עצמו ומפרש מלה זו אחרת: „קאריניואש וכו' והן בגדים דקים עד מאד.” יש להביא ראיה לפירושו הראשון של רוואניס משום מהרשד"ם, חו"מ סי' שס"ג.

„שראובן נתן לאומן אורג סך מה מקאריניואש לארוע ונתפטר עמו ערך שבע ועשרים לבנים האיד וכו' אחר זמן כמו ארבעה חדשים או ששה הביא לו קאריניואש לארוע ולא אמר לו ערך כלל וגם הוא האומן לא שאל ממנו דבר” וכו'. מלה זו קריסיאי או קאריניואש נמצאת כמה פעמים בשרות, אך משם אין להכריע את הפירוש המדויק של המלה, ועי' עוד „אבקת רוכלי, סי' ק"מ.

(4) J. Q. R., כרך ט', עמ' 498; „המעמר” כרך ג', עמ' 204.

(5) עי' להלן

(6) הרמב"ם.

הבגדים שבצפת יתקבצו ויעלו אליה בני ח"ל לשאר המקומות בא"י וכו' (1).
 על החייטים המרובים שהיו אותו זמן בצפת, אין אנו צריכים להביא כאן
 אף ראייה אחת. אותם המקורות, שהכאנו בסעיפים הקודמים, מספיקים כדי לברר
 ולהוכיח, שהיו הרבה חייטים בצפת, ששימשו את תעשיתה הגדולה, תעשית-
 הבגדים לא בשביל א"י בלבד, אלא גם בשביל חו"ל.
 גם מלאכת-הצבעות היתה ידועה בצפת בתקופתנו והרינו להביא כאן
 מקורות אחדים בלשונם:

„ראובן נתפטר עם שמעון הצבע על ד' בגדים שיצבע לו בסך ידוע ונטל קנין
 לתתם לו ושמעון נטל קנין לצובעם לו והיו הבגדים ביד אומן אחר שיעשה
 בהם מלאכה אחרת וחשב (2) כי ראובן יתן אותם ללוי שהוא צבע אחר
 ונתנם לו ותבעו ממנו ראובן ושמעון כי בטעות באו לידו שיתנם לשמעון
 הצבע ששניהם נטלו קנין על צביעת הבגדים (3).
 ואם שאלה זאת מדברת בצבעים סתם בלא לפרש לנו את מינם, הרי
 השאלה הבאה דנה בעניין של סכסוך בין שני סוחרים שאחד קיבל על עצמו
 את הבגדים, שמסר לחבירו על מנת למסור אותם „לצבעים שלאחריותו הם
 עומדים“, שהם יצבעו את הבגדים בצבעים שונים לפי דרישתו של הקונה:
 „ראובן נתפטר עם שמעון מכר לו כל כך צמר בערך שנתפטר עמו
 ונתפטר עמו שילוו לו גם כן קצת מעות בעין לצורך עבודת הצמר עם
 שיפרע בעדו לצבעים שכר צביעת הבגדים שיעשה לו לערך מאה חתיכו'
 לכל בגד אדום צבוע בצבע רוסיא (4) ולערך חמשים חתיכו' כל בגד
 פושטיקי (5) כי כך נתפטר עם הצבעים וכו' ונתחייב שמעון לראובן בשטר
 לפרעם לו לזמן שקבעו ביניהם בבגדים רחבי' אדומים צבועים בצבע רוסיא
 ומכללם יתן לו עשרה בגדים פושטיקיש והתנו ביניהם בפ' שאחר שימסור
 שמעון ביד ראובן הבגדים שיצטרך לצובעם אדומים ככה כאשר המה
 לבנים כדי שימסרם ראובן מידו לצבעים שלאחריותו הם עומדים אם
 יפסידום הצבעים או אם לא ירצה ראובן לצובעם אדומים כי גוונים אחרים
 או להניחם ככה לבנים שהרשות בידו מאחר שהוא כבר פרע לו דמי
 הצביע' כדי שיצבעם לו אדומים בצבע רוסיא כאשר נתחייב לו' וכו' (6).

(1) קונטרס „ויכוח הסמיכה“, מובא בשו"ת רלב"ח, דפוס וויניציה, רצ"ב ::

(2) האומן האחר.

(3) המבי"ט, ח"ב, סי' קל"ב.

(4) אדום. באיטלקית: rosso.

(5) הוא צבע מזויף או מחוקה. באיטלקית: Postichi.

(6) המבי"ט, ח"ג, סי' ד"י, ועי' עוד שם כל השאלה והתשובה, שמפורטים עוד ביתר פירוט

והנה לפנינו שאלה אחרת, העוסקת בריב שבין שני אנשים, שותפין במלאכת הצביעה⁽¹⁾ שאחד מהם נשא אשה בתולה, ולפי הדין הרי אסור החתן בעשית מלאכה בשבוע של חופתו, על כן באו ושאלו את פי הרב: „כיצד יעשו מפני תקון העיר שיתבטלו האורגים מפני שאין להם צבעונים ועתה אסורים במלאכה השותפים מפני ר' יעקב שנשא בתולה ואסור כל ז' וכו'".⁽²⁾

ובכן רואים אנו, מתוך המקורות שהבאנו לעיל, שהיו צבעים-אומנים בצפת בתקופתנו, שעסקו במלאכתם, מלאכת-הצבעות.

מתוך המקורות שבידינו אנו למדים, כי עלי-יד צפת, מחוץ לעיר, היה גם בית-יריחיים הנקרא „באטאן"⁽³⁾. שבו היו כותשים את האריגים החדשים, שהוכנו בצפת, כדי ליפותם ולהשביח את מקחם. האומן, שהיה עושה מלאכה זו היה נקרא „באטאניר"⁽⁴⁾, ואנו נקרא לו פֶּתָשׁ. וכן מסופר במקור אחד, שנושא עליו את התאריך של שנת 1536⁽⁵⁾:

„שהיקר ומעולה כה"ר משה ן' סידא היה רוצה ללכת לח"ל ורצה לסדר לנפשו שלא היה יודע מתי יחזור או מה מה יגזור עליו ואמר בתורת צואה שהמעות שהיה ממושכן לו בהם הבאטאן של ה"ר יהודה אבואלעפייא כמו שהיה כתוב בארוכה בשטר שיש ביניהם וכו' יתנו מעות המשכנתא להחכם מורינו הרב הגדול ונעלה הנגיד כמהר"ר יעקב בירב נר"ו שיאכל הפירות הוא וישיבתו" וכו'".⁽⁶⁾

מכאן אנו רואים, שלר' יהודה אבואלעפייא היה בית-יריחיים לכתישת אריגים, שהיה ממושכן אצל ר' משה ן' סידא, ובודאי היו בו גם פועלים עוסקים במלאכת-הכתישה. ויש לנו גם מקור אחר, המראה לנו על שכיר אחד בבית-יריחיים, זה או אחר, שהיה מחוצה לעיר צפת, ואלו דבריו:

„ראובן הפקיד אצל לאה צרור כספו וכו' ויהי היום בבוא המגפה לעיר רצתה לאה לברוח וראובן לא היה בעיר כי שכיר היה והלך לרחיים וכשמוע ראובן כי לאה נוסעת מהעיר הניח הכל ובא לתבוע פקדונו מלאה אז אמרה לו לאה לך טול פקדונך מעמי חור ראובן והלך לרחיים ונשאר שם עד עת ערב" וכו'".⁽⁷⁾

כפי שראינו אין בידנו הרבה מקורות, שידינו מצד זה של תעשית-הבגדים בצפת, כלומר בכתישת האריגים בבית-יריחיים מיוחדים לכך. מחוץ לשני

(1) ריו"ט צהלון, סי' קע"ח. (2) שם.

(3) מלה ספרדית batan, ועי' מהרשד"ם, חו"מ, סי' קל"ט, ועי' גם ריוואניס, ח"ג, ציון

ח"י עמ' 295.

(4) שם. (5) אבקת רוקח, סי' קכ"ד. (6) שם.

(7) ריו"ט צהלון, סי' רל"ד.

המקורות הנ"ל לא מצאנו כלום בענין זה. אולם מתוך שני המקורות שהבאנו לעיל ברור, שהיה בית ריחים כזה בצפת, ואולי גם יותר מאחד, שבו היו כותשים את האריגים. אבל מלבד זה ניצשו עוד כמה מלאכות בקשר עם תעשייה זו ורק במקרה לא נשאר לנו במקורותינו כל זכר להם, משום-כך מצאנו לנחוץ להעתיק כאן מה שנמצא בענין זה אצל הרב משלונקי ר' שמואל די-מדינה (מהרש"ם) בן תקופתנו (1505-1589), שבתור הקדמה לאחת משאלותיו אנו מוצאים את סדר הכנת הבגדים, וזו לשונה:

„קודם שאבא לשאול שאלתי אקדים הקדמה בענין מלאכת הבגדים וזאת היא אחר שהבגד ארוג נותנים לו לבטאנירו⁽¹⁾ והוא מבואר ואחר כך נותנים אותו לפירג'ירו⁽²⁾ לעשות בו מלאכ' שקורין ביטאלדאר⁽³⁾ ואח"כ נותנים לטונדיר⁽⁴⁾ אותו ואחר שזאת המלאכה עשויה רואים הבגד אם הוא טהור ונקי משמן או לאו ואם אינו טהור כראוי נותנים אותו לאיש אחר לנקותו ולטהרו מהשמן וזאת המלאכה נקראת דישטיראר⁽⁵⁾ ונותנים בו נתר ומים ואחר שהוא טהור ונקי מהשמן לוקח אותו הפירג'ירו לפירגאר⁽⁶⁾ אותו פעם אחרת ואחר כך לוקח אותו הטונדיר⁽⁷⁾ לנגב לשמש באכסדאר כאשר הוא המנהג וג"כ פשוט הוא שהטונדיר אינו שורה הבגד במים כלל אלא הפירג'ירו והוא מנגב אותו לשמש כנו' וכן הקאריואש זאת היא ההקדמה⁽⁸⁾.”

כך היה בשלונקי תיכף לאחר גירוש ספרד. תעשית-הבגדים היהודית מספרד עברה לשלונקי – עיר ואם ב"ישראל באותה תקופה. וכך היה בלא-שום-ספק גם בצפת, אלא שכאמור, לא נשארו לנו שום הודעות על כך. מתוך המקור, שהבאנו בדבר הבגדים בשלונקי, אנו רואים כמה מיני בעלי-מלאכה ואומנים היו עוסקים במלאכת הבגדים גם בצפת. ועוד דבר אנו רואים מתוך מקור זה:

לא איש אחד עשה הרבה מלאכות בבת אחת, אלא היתה שם כעין חלוקת-עבודה. חלוקת העבודות לפי המקצועות השונים: פְּתָשִׁים, גָּרְרִים, גָּזְזִים, ועוד. וזה כמובן, הרבה את מספר הפועלים.

עדויות על מסחר הבגדים נוסף לעדויות השו"ת שהבאתי יש עוד להוסיף

תעודות אלה:

(1) batanero, כותש את הבגדים בבית-ריחים.

(2) נגזר מן המלה התורקית: פירג'י, מגררת.

(3) גורר. (4) tondre, גוזז השערות.

(5) desterar, גרש, הטר החלק השמן.

(6) לגרר. (7) tondidor, גוזז.

(8) מהרש"ם, חו"מ, מי' מ"ה.

„הלך ראובן וקנה מלוי שהיה ערב שמעון סך בגדים וקאריזיאש⁽¹⁾ שירנע⁽²⁾ וקצת צמר טווי בסך הנז' והעריכם לערך הס' פרחים אחר גמר עשותם ולא נמדדו ולא נעשה משיכה שום דבר כי לא היו נגמרות עדיין⁽³⁾ וכו'”⁽⁴⁾. ועוד מקור אחר: „ראובן היה מוטל על ערש דוי ונפטר וחיי למר שבק והיה חייב חובות רבות מקומאש⁽⁵⁾ ובגדים שהיה מוכר ולא עשה צוואה” וכו'”⁽⁶⁾. לפנינו עוד שאלה אחת המראה לנו סוחר של בגדים, שיש לו צמר משלו. את הצמר הוא מוסר לסוכני-חייטיו והם מכינים ממנו בגדים שונים, ובאופן זה מוכר הסוחר את תוצרתו לקוניו אם גם עדיין לא באה לעולם על מנת שיתננה להם לאחר זמן מועט:

„ראובן אמר לשמעון שילוח לו חמשים גרוש ושימכור לו שלשה בגדים כמנהג לעשות הדבר בהיתר נתן לו חמשים גרוש ומכר השלשה בגדים בקנין ואמר לו השלשה בגדים שמכרתי לך בקנין אינם בידי כי אם ביד לוי שהוא מתעסק בצמר שלי והלכו שניהם אצל לוי ואמר לו ראובן הנה מכרתי לשמעון שלשה בגדים מאות' שיש לי בידך תתנם לו אז נטל קנין בפני עדים שמתחייב לתת לשמעון שלשה בגדים מבגדי ראובן הנמצאים אצלו מתוקנים” וכו'”⁽⁷⁾.

תעודה זו מראה לנו את התפתחותה של עבודת הבגדים החל מהצמר וגמור בבגדים, שכולה בצפת היתה נעשית. והנה בידינו עוד שאלה אחת המדברת אף היא בתעשית המנופקטורה של הבגדים וזו לשונה:

„ושמעון ולוי האחים מסרו ביד ראובן כל כך צמר טווי שיטרח ויעמל בה ויקים ממנה סך בגדים שיצא מאותו צמר וכו' וראובן טרח ועמל בעשית הבגדים והוציא את כל ההוצאות מכיסו וג"כ מכר הבגדים” וכו'”⁽⁸⁾. כפי שיוצא מתוך השאלה עצמה היה זה כמות לא קטנה של בגדים, מכיוון שהאיש, שקיבל על עצמו את העבודה, תבע לא פחות מ-שבעה וחמשים גרוש ושוש" הוצאות שפיזר בעשיית הבגדים הללו, מלבד ה-חמשה גרוש ושוש" בשכר טורחיו, שהיבטחו לו בגמר העבודה. מתוך מקורות שונים של תקופתנו⁽⁹⁾, מוכח

(1) מיני אריגים הנזכרים לעיל, עמ' קצו, הערה 3.

(2) כך. (3) המבייט, ח"ג, סי' ה'.

(4) ג"כ מיני אריגים.

(5) המבייט, שם, סי' ק"ב.

(6) שו"ת רמ"ג, סי' נ"א.

(7) שו"ת ריו"ט צהלון, סי' ר"ט.

(8) ע"י לדוגמה במכתב מצפת משנת ש"ע - 1610 („מזרח ומערב", כרך ג', עמ' 319-321) ועוד.

שערכו של ה"גרוש" של אז היה למעלה מחצי לירה א"י שלנו כיום הזה¹. מכאן שהאיש הזה לא היה אלא סוחר-קבלן, שקיבל את כל העסק בקבלנות והוא מצדו מסר את הצמר הטווי לאורגים, צבעים וחייטים מומחים לכך ובעצמו טיפל רק במכירת הבגדים המוכנים.

ט. הערות על אפיו של המסחר

מן החומר שהבאנו בסעיפים הקודמים יש להכיר שהיהודים העבירו לצפת את דרכי המלאכות ואת צורות המסחר הנהוגות בספרד ובאיטליה. הם השתתפו גם כן במסחרם עם סוחרים איטלקיים. לצרכי השותפות שבין היהודים עצמם התעוררו בזמנם שאלות של הלכה שהן מעניינות גם מצדן הכלכלי. לא כל הסוחרים היו בעלי-הון, הרבה מן הסוחרים השקיעו בעסקיהם גם כסף זר. היו גם כאלו, שכל מסחרם היה תלוי ועומד על ההלוואות שהיו לוויים ברבית, ולפעמים גם ברבית גדולה מאד. אלו היו רובם של הסוחרים הזעירים, שהשקיעו ב"מלאכת-הבגדים" ממון של אחרים, ולפיכך קרה לא פעם, שהרבית הזאת אכלה את כל עמלם ויגיעם של הסוחרים ומוטטה את מסחרם עד לידי פשיטת-רגל מוחלטת. הגיעו הדברים לידי כך שלפעמים היו "מוכרים נכסיהם בזול ולפעמים חובשים אותם על דבר החוב"². יתר על-כן: מתוך המקורות שבידינו אנו למדים כיצד היו המלווים כסף לסוחרים לשם מסחרם מערימים על הרבית, אף-על-פי שהיו לוקחים אצלם "ט"ו במאה לשנה", ועוד היו משתדלים המלווים הללו, שלא תהא נקראת רבית. וכך אנו מוצאים במקור אחד: "ראובן מכר לשמעון סך צמר בס' פרחים לזמן ששה חדשים ובהגעת הזמן אמר שמעון לראובן אין לי במה לפרוע ואתה תבקש אי זה מצואות שאמצא מעות לפרוע לך"³.

מתוך הדברים הללו יוצא, שהסוחר הקונה מבקש מאת המוכר שימציא לו איזו הקלה לפירעון החוב מפני שאין ביכלתו עכשיו לשלם, או בלשון אחרת,

(1) ר"י שוריק (תבואות הארץ, ח"ב); א. מ. לונץ ("ירושלים", כרך ג', עמ' 36, הערה 61); ד. בן-גוריון וי. בן-צבי (ארץ-ישראל... עמ' 69); וא. ז. רבינוביץ (תולדות היהודים בארץ ישראל, עמ' 91), אינם מסכימים לכך, אעפ"י שגם הם מודים, שה"גרוש" של אז היה הרבה יותר גדול משהוא היום, אולם לעומת זה ע"י ריבלין, "חרבות ירושלים", תרפ"ח, עמ' 5, הערה 1, שמוכיח, מתוך ציטטים לקוחים מספר "חרבות ירושלים", שנכתב בין השנים: שפ"ה-שפ"ו בירושלים, שהיה ערכו של הגרוש בזמן ההוא יותר מחצי פונט אנגלי של זמננו.

(2) המבי"ט, ח"א סי' רע"א.

(3) שם, ח"ג, ק"י ה'.

שהוא מוכן לתת לו רבית כנהוג. אך מכיון שרבית אסורה מן התורה סדרו בינם לבין עצמם, באמצעותו של איש שלישי, קומביניציה כזו:

„הלך ראובן וקנה מלוי וכו' סך בגדים וכו' והעריכם הס' פרחים וכו' ואז הלך ראובן לבנימין ואמר זה שקנתי מלוי תקנה אותם ממני בכך שלקחתים ותמכרם לשמעון בעל חובי לזמן שנה אחת בסך ס"ט פרחים לשנה אחת שכן עולה ריוח ס' פרחים לט"ו במאה לשנה אחת"¹.

וכשהגיע זמן הפרעון ושמעון הלווה נדרש לשלם את ששים ותשעת הפרחים כפי המותנה ביניהם, השיב שמעון: „אני איני² חייב לראובן רק ס' פרחים וקנוניא עשיתי ליקח ממני³ רבית לערך ט"ו כי לא ראיתי ולא משכתי ולא מדדתי וכו'“⁴. אך הרב המבי"ט שלפניו באה שאלה זו הבין היטב את הענין ואמר:

„כפי הנראה מן השאלה קניות ומכירות אלו לא יצאו לפועל וכו' כוונת הכל היה שיתן בנימין לראובן הששים⁵ פרחים שהיה חייב לו שמעון ושיפרע שמעון ס"ט לבנימין על הס' שפרע לראובן בעדו והרי זה רבית קצוצה וכו' כי אלו המכירו וקניות לא היו בפועל אלא סיבובים וכו' ובגדים אין כאן ומכירה אין כאן אלא רבית קצוצה“⁶.

מתוך שאלה זו אנו רואים את הבנתו היפה של הרב המבי"ט בעניני מו"מ. ומאוד מאוד קשה היה לאותם המלווים המערימים על הרבית לרמותו ולהוליכו שולל.

ענין אחר, הדומה בחוסר האופי המוסרי של הסוחר, אנו למדים מתוך מקור שני. הסוחר ראובן „היה חייב חובות רבות“⁷ מה עשו בעלי חובות אלו כדי לקבל את כספם המגיע להם מאת הסוחר הנ"ל שמת בינתיים אחר שנודע להם, שהוא „לא עשה צואה“⁸ הם עשו מעשה קרימינאלי פשוט: „והיה כצאת נפשו“⁹ תכף הלכו שמעון ולוי הנושים בו בלילה עם חמותו לחנותו ושחדו שומר השוק עד כי הניח לפתוח החנות והצילו כל מה שיכלו להציל לחנות אחרת וכו'“¹⁰.

אך מכיון שהיה עוד „בעל חוב“ אחד וכשנודע לו מעשיהם של חבריו לצרה הלך והלשין עליהם בפני „הסוכאשי“¹¹ שבצפת ונתפשו לערכאות. המקור השלישי מעניין אותנו בעיקר מפני שהוא מפיק אור על כמה

(1) המבי"ט, ח"ג סי' ה'. (2) במקור בטעות: אינו.

(3) במקור בטעות: ממנו. (4) שם.

(5) במקור בטעות: השתיים. (6) שם.

(7) המבי"ט, ח"ג סי' ק"ג.

(8) שם. (9) של הסוחר. (10) שם.

(11) עי' שם. ושם נמצא גם: מיבאס' ומוכאשיס, והיינו הך, והוא פקיד של המשטרה.

פרטים חשובים ונותן לנו לחדור לתוך החיים הפנימיים של הסוחרים הצפתיים: סוחר זעיר, סוחר קמעוני, קונה אצל תעשיין אחד שלשה בגדים בהקפה. לתעשיין זה לא היו אותה שעה בגדים מוכנים, ולפיכך שלח אותו אל סוכנו „המתעסק בצמר“ שלו, שיתן לו לקונה את שלושת הבגדים לכשיהיו מוכנים. אך הסוכן שבמצוות בעליו, כנראה, משתמט לתת אותם לו באמתלה זו: „באותה שעה לא היו בידי כי אם צמר ולא היו עשויים הבגדים נמצא שמה שמכר לך (ראובן¹) היה דבר שלא בא לעולם ולא הוי מכירה“² וכו'. השתמטות פשוטה. לא רצו למסור לו את הבגדים שנמכרו בנטילת „קנין בפני עדים“ כלשונו של המקור.

אין אנו יודעים אם מפני שנמכרו בהקפה והסוחר-התעשיין חשש לכספו או מפני שעלה השער והבגדים עכשיו מחירים יותר גבוה. איך שיהיה הדבר, הסוחר הקונה מסר את המוכר ואת סוכנו לדין ובאה השאלה לפני הרב ר' משה גלאנטי רב בצפת (רמ"ג), והוא פסק להלכה: „נראה לי שהמכר מכר ולוי³ חייב לתת (לשמעון⁴) שלשה בגדים מתוקנים היטיב כמנהג העיר בחיוב גמור“⁵.

הרמ"ג מבאר באריכות את טעמיו בפסק זה וגומר את דבריו בפתוס רב לטובת התובע, „שאפילו מבין הגויים לא יצא דבר מעוקל ומקולקל כזה“, ודורש מאת הנתבע, שימכור את עצמו לעבד עברי אם אין לו לשלם, ובלבד ש„יפרע לו השלשה בגדים“ כדי שלא תנעל ה„דלת בפני בעלי משא ומתן“.

לפנינו עוד תעודה אחת חשובה מאד, המסומנת בתאריך של שנת 1564 (שיט"ה) מתקופת שכתו של המבי"ט על כסא ההוראה בצפת, שמוסיפה לנו עוד קו אחד לעניין המסחר הצפתי, וזו לשונה:

„בראותנו נכסי בעלי בתים מתמוטטים ומתמעטים והולכים נתנו⁶ אל לבנו להשגיח על עסקי משא ומתן אסור במדינה אם יש בהם שום צד איסור רבית אשר הוא סבת התמוטטות הנכסים ושאינם עולים“⁷.

המבי"ט רואה כאן את „סיבת התמוטטות הנכסים“ בעסקים, ש„יש בהם שום צד איסור רבית“ ומשתדל לתקן את הדבר על-פי דרכו הוא. מקור זה מסייע בידינו לחדור לתוך עצם מסחר-הבגדים שבעיר צפת. אנו רואים שהמצב בתעשייה זו בזמנים ידועים הוא בבחינת: „פרוץ מרובה על העומד ועומד מרובה על הפרוץ“⁸, כי הרבית, שמשלמים הסוחרים על ידי קומבינציות שונות היא

(1) כלומר: הסוחר התעשיין.

(2) שו"ת רמ"ג, סי' נ"א.

(3) כלומר: סוכנו של התעשיין.

(4) הסוחר הקונה.

(5) שם. (6) כ"י.

(7) המבי"ט, ח"א, סי' רע"א. (8) שם.

כִּרְבִּית קְצוּצָה¹. אַמְנָם, רְבִית מְפֹרֶשֶׁת עַל־פִּירֹב לֹא לִקְחוּ הַמְלוּיִם הַיְּהוּדִים, אֲלֵא סָדְרוּ כֵךְ, שִׁיצָא לָהֶם גַּם רְבִית קְצוּצָה. לְמַשֵּׁל, הַסּוֹחֵר הַזֶּקֶק לְכֶסֶף לְשֵׁם מִסְחָרוֹ, מוֹכֵר אֶת בֵּיתוֹ אוֹ חֶפֶץ יָקָר אַחֵר לְשָׁנִי, לְמַלּוּהַ מְכִירָה גְמוּרָה וּבִלְבָּ עִ"מ לְהַחזִיר² בְּמַחִיר נִמּוֹךְ מִשְׁוִיו הָאֻמִּיתִי, וְכִשְׁבָּא הַלוּוֶה לְהַחזִיר לְמַלּוּהַ אֶת הַכֶּסֶף הוּא מְשַׁלֵּם אֶת שְׁוִיו הָאֻמִּיתִי וְהַפֶּרֶשׁ נִשְׁאָר לְמַלּוּהַ. מִכִּיוּן שֶׁלִּפִּי דַעְתָּם שֶׁל חֲכָמֵי צַפֵּת כָּל עֵצָם הַחֲמַעְטוּתָם שֶׁל הָעַסְקִים שֶׁבְּעִיר נֹבַעַת רַק מִחוּךְ „מִשָּׂא וּמִתָּן אֲסוּר בַּמִּדְיָנָה“, לְפִיכֵךְ יִצְאוּ וְגִזְרוּ גִזְרָה לְגִזְרָה: „לְגִדּוֹר פֶּרֶץ וְלֹא בִישׁ לֵן לֹמֵר עַל מוֹתֵר אֲסוּר וְאֲסֻרָנוּ כָּל דְּבַר הַמְבִּיא לִידֵי עֲבִירַת אִיסוּר רְבִית³“ וכו'.

נִקַּל לְהַבִּין, שֶׁסִּיסְמָה זֹאת גִּרְמָה לִידֵי תַרְעוּמַת רַבָּה מִצָּדָם שֶׁל הַסּוֹחָרִים, כִּי נִנְעָלָה דַּלַּת הַמְלוּיִם הַיְּהוּדִים וְנִאֲלָצוּ לְלַכֵּת אֶל הַמְלוּיִם שֶׁלֹּא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֲלֵהֶם הַגּוֹיִים: „שִׁמְשִׁימִים עֲלֵיהֶם“⁴ עַל אֶחָד שְׁנַיִם, שְׁלֹשָׁה הַשְּׁמָן אוֹ הַחֲטָה בַּעֲשָׂרָה לְשָׁנָה אֶחָד⁵ וּמוֹכְרִים בֵּה' אוֹ בַשֶּׁשֶּׁה, וּבְחֶסֶם הַשָּׁנָה אֵין לָהֶם בְּמָה לְפָרוּעַ⁶. מִשּׁוּם־כֵּךְ, כְּדֵי שֶׁלֹּא יִצְטָרְכוּ הַסּוֹחָרִים הַיְּהוּדִים, כְּעָלִי מִלֵּאכְת־הַבְּגָדִים שֶׁנִּתְּדַלְּדְלוּ „לָלוּת מִן הַנִּכְרִים עַל חֵד תִּרְיָן עַד שֶׁלֹּא יִשְׂאָר חֶסֶד וְשִׁלּוּם בְּלִתִּי אִם גּוֹיִתִּים“ וכו'⁷, טָרַח הַמְבִּי"ט לְסֹדֵר, שֶׁהַמְלוּהַ הַיְּהוּדִי יִהְיֶה, בְּאִזּוּהַ אֹפֶן שֶׁהוּא, גַּם שׁוֹתֵף לְעַסְקָה הֵן לְשַׁכֵּר וְהֵן לְהַפְסֵד, וְאִזּוּ יִצְאוּ הַסּוֹחָרִים מִחֲשַׁשׁ רְבִית. עַל קוּלָּה זֹאת, שֶׁהִקְלָה הַמְבִּי"ט עַל סוֹחָרֵי עִירוֹ בְּזִמָּן הַמִּשְׁבֵּר, רַבּוֹ הַמַּתְמִיָּהִם עָלָיו וּלְפִיכֵךְ אָמַר:

„וְנִרְאָה לִי שֶׁרְאוּי וְהַגּוֹן לַחֵת לֵב לְהוֹרוֹת הִיתֵר כְּמוֹ אֵלוֹ הָעֲנִינִים כִּי הוּא צוֹרֵךְ רַבִּים שְׁאֵין לָהֶם מַחִיָּה כִּי אִם בַּעֲשִׁית הַבְּגָדִים וְאֵין לֹאֵל יָדָם לַעֲשׂוֹת כִּי אִם בְּמַעוֹת אַחֲרִים וְאִם לֹא נִמְצָא לָהֶם הִיתֵר יִצְטָרְכוּ לִיכְנֹס בְּכֻלָּל אֶחָד מֵהַתּוֹכָחוֹת הוּא יְלוּךְ“⁸ וכו'⁹.

כְּלוּמָר: יִהְיוּ זִקְקִים לְמַלּוּיִם גּוֹיִם, שֶׁהֵם פּוֹשְׁטִים אֶת עוֹרָם מֵעַל הַסּוֹחָרִים הַיְּהוּדִים עִ"י הַרְבִּית הַגְּדוּלָּה. הַגִּיעַ הַדְּבַר לִידֵי כֵךְ, שֶׁהַמְבִּי"ט הוֹכִירָה לְצַאת בְּהַתְנַצְלוֹת שֶׁבִּכְתָּב עַל תִּיקוּן־חֹדֶשׁ זֶה, שֶׁהַכְּנִיס בְּחַיִּי הַמִּסְחָר, וְאֵלוֹ דְּבָרָיו: „כְּתַבְתִּי כָּל זֶה לְהַנְצִל“¹⁰ לְעֵינֵי כָּל יִשְׂרָאֵל מִן הַמַּתְמִיָּהִם עָלֵי עַל מַה שֶׁהוֹרִיתִי אֹפֶן הִיתֵר בְּמוֹמ' וְאִנִּי כּוֹנְנִי לְשֵׁם שָׁמַיִם הַמְבִּי"ט לְאַרְץ“¹¹.

(1) הַמְבִּי"ט, ח"א סי' רע"א.

(2) רִיבִית הַמְלוּיִם הַגּוֹיִים עַל הַסּוֹחָרִים הַיְּהוּדִים הַלּוּוִים.

(3) כֵךְ. (4) שֵׁם.

(5) שֵׁם. (6) „הוּא יְלוּךְ וְאֵתָה לֹא תִלּוֹנוּ“ (דְּבַר' כ"ח מ"ד).

(7) הַמְבִּי"ט, ח"א, סי' רע"א.

(8) כְּמוֹ לְהַתְנַצֵּל. (9) שֵׁם.

י. אומנים ובעלי מלאכות אחרים

מחוץ לאומנים, שמנינו לעיל (טווים, אורגים, צבעים, חייטים, כתשים ועוד), הקשורים בתעשית הבגדים, מוצאים אנו בצפת ובסביבתה העשירה בכפרים וישובים יהודיים, גם אומנים אחרים כמו צורפים, בנאים, נגרים, זגגים, סנדלרים, רצענים, ובורסקאים. וכך מספר לנו הנוסע האיטלקי: „ומי שאין לו קרן להשתדל בפרקמטיא צריך שיהיה בעל-מלאכה וארבע מלאכות טובות בכל א"י האורגים והצורפים והאושכפים⁽¹⁾ והבורסקי גם בנאים ומי שהוא בעל כח להיות שכיר יום בזאת המלאכה פורעים אותו בטוב גם החייט ירויה מזונותיו⁽²⁾ וכו'".

דברים אלו מוכיחים, שהיה מקום לכל סוגי הפועלים המנויים, — בא"י, ובפרט בעיר צפת, שהיתה הולכת ונבנית בתקופתנו. הנוסע הנ"ל מוצא לנכון לפניו להזהיר את חבריו ומכיריו מבני ארצו ומקומו (איטליה) ואומר: „על כן לא יצא מאיטליה מי שאין לו מלאכה ולא קרן פן יפול בחרטה ובחזרה⁽³⁾ וכו'". אם בקונטרסו של הנוסע האיטלקי משנת רפ"ב נזכר רק באופן סתמי, שמלאכת-הצורפים טובה ומועילה בא"י, הרי יש בידינו מקור אחר המספר לנו על שוק מיוחד של צורפים שהיה בצפת בתקופתנו, כמו שאנו מוצאים עד היום בירושלים בעיר-העתיקה. ואלו דבריו:

„ישמעאל א' בא לצאג'א והוא השוק שמוכרי' בו כסף וזהב מטבע וגרוטאות⁽⁴⁾ ומכר קצת פרחים ישנים יושפים⁽⁵⁾ וליהודי אחר מכר עגול א' זהב משקלו כמו שבע' מתקאליש⁽⁶⁾ מפותח סביבו בפטורי ציצי'⁽⁷⁾.”

וכל אלו, שהיו קונים גרוטאות של כסף וזהב, היו גם צורפים עוסקים במלאכתם. והנה בידינו עוד מקור אחד המראה לנו, שהיו אומנים-צורפים בצפת והיו להם חנויות בשוק הנ"ל: „ואפילו שהוא דרך הצורפי' להשאל זה לזה דברים הצריכים לאומנת' כמו שבא בשאלה⁽⁸⁾”. וברור הוא מהמשכם של הדברים, שהצורפים הללו ישבו בחנויותיהם ועשו את מלאכתם, מלאכת-הצורפות. אף כי אנו מוצאים במקור אחד משנת רפ"ב האומר: „אפס לא ימצא אדם

(1) רצענים.

(2) „שבחי ירושלים”, ט"ז:

(3) שם.

(4) אם-כן המקור עצמו מפרש את המלה: „צאג'א” — צורף וזהו מלה ערבית.

(5) „יושפים” פירושו: „נישופים”, כלומר, שחוקים, שאין צורתם נכרת (הערת מו"ר

פרופ. קליין).

(6) מין משקל תורקי.

(7) ר"י קארו, „אבקת רוכל", ט" ס"ח.

(8) המבייט, ח"א, ט" ס"ו.

להשכיר עצמו למלמד או לשרת בבית ולא בחנות" וכו' (1), יש לומר, שעובדה זו מוסבת רק על התחלת תקופתנו, באותה השנה, שבה ביקר הנוסע האלמוני את הארץ, אבל אחר-כך, לאחר שנתרחב הישוב ונתרבו הפרנסות, כבר מוצאים אנו גם משרתים בחנויות הגדולות של העיר צפת ושכירים-עוזרים לבעלי-המלאכה השונים שבה. לפנינו מקור אחד המספר לנו מקרה מעניין בשבילנו: „ראובן יש לו ד' בנות הא' בוגרת והג' קטנות והלך (2) לחנות אחד (3) שהיה בו שכיר בעל החנות ושאל ממנו מעט טרטר (4) ללבן בו כלי כסף אחד ואמר לו השכיר הרי הוא ותקחהו בקידושי בתך וכו' תשובה מלתא דפשיטא היא וכו' וזה הטרטר גזל הוא ביד השכיר ולא הוו קידושין אפילו היה אומר בעל החנות בתר הכי דניחא ליה וכו' וגם אינם מקפידים על השכירי' (5) בזה היינו אם היה משאיל השכיר לשואל אבל לתתו בתורת קידושין אין לו רשות לשכיר" וכו' (6).

מכאן ברור בהחלט, שהיו שכירים-עוזרים לחנויות השונות וגם שוליות מתלמדים אצל בעלי-המלאכה השונים שבעיר צפת. וכן אנו יודעים מתוך שו"ת ריו"ט צהלון על-דבר צורף נודד בן העיר צפת, שהיה הולך לעשות את מלאכתו בכפרים השונים שבסביבה, וביחד עם זה היה עוסק גם במו"מ, כמבואר בשאלה (7). המקורות שבידינו מספרים לנו גם על משרתים בבתי הפרטיים, ובוודאי היו גם משרתות. לפנינו שאלה:

„ילמדנו רבינו ראובן שצוה לפני מותו שישאיו את בתו רחל לשמעון על כי ראה בו מדות טובות ומה גם ששרת לו (8) חמש שנים קודם פטירתו וראהו נאמן ביתו בכל דבר וגם אחרי פטירתו היה משרת לאלמנתו לאה שתי שנים ואחרי כן נשאת ללוי ויצא שמעון נקי בלי שום שכר שירותו כמנהג (9).“

ועוד אנו יודעים גם על אנשים מיוחדים, שהיו מתפרנסים בתור שואבי-מים בצפת.

מסופר באחד המקורות על האר"י, שפעם אחת בשעת הלימוד סיפר הרב לתלמידיו, ששמע „הכרוז שמכריון ברקיע שיבוא ארבה בכל גבול צפת וכו'“

(1) „שבחי ירושלים“, ט"ו :

(2) ראובן. (3) כך.

(4) מין גיר או משחה.

(5) האומנים הצורפים בעלי החנויות.

(6) המבטיט, ח"א, ט"ו ס"ו.

(7) שו"ת ריו"ט צהלון, ט"ו קמ"ד.

(8) אותו. (9) שו"ת ריו"ט צהלון, ט"ו ח"י.

וכל זה בשביל עני אחד שמו ר' יעקב אלטהראז שיושב ומחרעם על הקב"ה על רוע מזלו ובוכה במרירות נפשו¹ וכו'.¹ וכששלח הרב אחד מתלמידיו אל אותו העני להודיע אצלו על סיבת בכייתו – ענה :

„ולא אבכה על רוע מזלי שכל פרנסתי ופרנסת בני ביתי היה² שהייתי ממלא מים ומוכר והיום נפלו הקורות ונשבר³ החביות והקנקנים ואין לי במה לקנות אחרים תחתיהם ולזה אני בוכה⁴”.

גם ספרים אנו מוצאים בעיר צפת. יש בידינו מקור אחד המוסר לנו מחלוקת בין חכמי העיר צפת בדבר התספורות שבערב שבת: אם מותר לספר „בע"ש מן המנחה ולמעלה" או לא? היו חכמים, ביניהם גם „החכם השלם כמה"ר שמואל ׳ן׳ וירגא", שאסרו על הספָּרִים לעבוד את עבודתם בערב שבת מאחרי הצהרים ואילך. אבל היו גם חכמים, וביניהם הרבנים ר"י קארו והמבי"ט, שהתירו להם את העבודה לכבוד שבת.

בתקופתנו מוצאים אנו גם בית־דפוס בצפת. בית־הדפוס נוסד ונוהל „ע"י השותפים אברהם בכ"ר יצחק ואליעזר בכ"ר יצחק אשכנזים"⁴, ונדפסו שם כמה ספרים חשובים. ובלא־שום־ספק היו למדפיסים הללו גם כמה פועלים־עוזרים. לא רבים הם הספרים שנדפסו בבית־דפוס זה, בסך־הכל מונים הביבליאוגרפים 6 או 7 ספרים משנת שכ"ג – 1563, לפי דעתם של ד"ר א. ברלינר⁵ ופרופ' א. פרימן⁶, אולם, אריה טויבר ז"ל⁷ סובר, שהספר הראשון, שנדפס בצפת, הוא משנת של"ז – 1577. וכלם מודים, שקיומו של בית־הדפוס ארך לא יותר מאשר עד שנת שמ"ז – 1587. אבל מה שחשוב לציין הוא זה: בית־הדפוס, שנוסד בצפת ע"י השותפים הנ"ל, – היה בית־הדפוס הראשון בכל סוריה. ואם לא נחשוב את מלאכת הדפוס העתיקה של הסינים הקדמונים, נוכל לומר – בכל אסיה⁸, ובכן היהודים הם הם שהכניסו את תרבות־הדפוס לארץ.

(1) „ספר מעשה ניסים ושכחי האר"י", תרג"ה, מונקאטש, ד:

(2) כך.

(3) שם, ה'.

(4) בסוף הספר „לקח טוב", פירוש על מגילת אסתר של ר' יצחק צהלון, שנדפס בצפת בשנת של"ז.

(5) במאמרו האנגלי An item towards the History of Hebrew Typography „ירושלים"

של לונדן, ספר ב' החלק האנגלי 65–73

(6) ב-Z F H B, XI, עמ' 152–155 ושם גם מובאים שמות הספרים ומחבריהם ותכנם,

ועי' גם רואנזיט, ח"ב, עמ' 200.

(7) בקובץ „ירושלים" לכבוד לונדן, עמ' קע"ט-קצ"ב.

(8) צדג'ר Catalogus Bodleiana של שטיינשניידר, עמ' 33, מספר 180 ועי' גם א.

פריימן ב-Z F H B, XI, עמ' 155.

יא. קשרים מסחריים בין היהודים שבצפת ובין אנשי הכפרים; הישוב היהודי בכפרים

ר' בצלאל אשכנזי בעל „השיטות“, תלמידו של הרדב"ז ורבו של האר"י מוסר לנו בתשובותיו „קצת מאותם המנהגים“ שנהגו בזמנו אנשי צפת, ואלו דבריו: „המנהג הראשון הוא שפה צפת זה כמה ימים ושנים נהגו שנים או שלשה יהודים יש להם מקח קבוע עם העכו"ם בעלי האתרוגים כך וכך בסלע בכל שנה ושנה ויורדים⁽¹⁾ היהודים בפרדס ובוררים להם את הטובים וחותכים אותם בידיהם ומביאים אותם לבתיהם וכו' והמנהג השני הוא שקצת מאנשי העיר יש להם פרנסה על זה הדרך שהיהודי קונה שור או שני שורין ונותן אותם לאחד מבני הכפרים⁽²⁾ לחרוש בהם באשר ימצא מקום פנוי לזריעה וכדומה לי שהיהודי צריך ליתן החיטין לזרוע ואח"כ יחלוקו היהודים והעכו"ם התבואה שגדלה למחצה ולרביע כפי התנאים שביניהם וכו' והמנהג השלישי הוא כי העכו"ם מביא לבית היהודי את הענבים הראויות לייין והיהודי גומר את מלאכתן ועושה מהן יין וכו' ואנו ראינו פה שחורי הארץ וחכמיה היו עושין שמן שומשומין ומוכרים בשוק וכן היהודים הולכים לכפרים וקונים הגפת⁽³⁾ מן העכו"ם ומוציאים ממנו שמן וכו' הבצלים שכבר גדלו כל צרכן הולכין בעליהן לשדות ומניחים אותם בשקים ומביאים אותם לחנויות והיהודים באים לחנות ובוררין את היפה שבהן אחד אחד מתוך השקים וכן על זה הדרך עושין בקישואין⁽⁴⁾. מתוך מנהגים אלו רואים אנו היטב וברור: א) שהיהודים היו חוכרים פרדסי אתרוגים מן הגוים שכניהם⁽⁵⁾ ומשתתפים אתם בעבודת אדמה באינוונטר חי ומת⁽⁶⁾. ב) קונים אצלם ענבים, גרעינים וזיתים ועושים יין⁽⁷⁾ שמן שומשומין

(1) ובדפוס בסעות: ואותם.

(2) הנכרים, כמוכח מהמשכם של הדברים.

(3) פסלתם של זיתים לאחר שנסחט מהם שמנם.

(4) שוית ר' בצלאל אשכנזי, סי' ב'.

(5) וכן מעיד המבי"ט: „בעיר (צפת) גנות ופרדסים שיש בהם ריבוי אתרוגים כשרים (שורת שלו, ח"ג, סי' מ"ט), מתוך שאלה זו למדים אנו, שבימי המבי"ט היו הסוחרים, סוחרים האתרוגים בצפת, מפיקעים שער האתרוגים ומבקשים מחירים גבוהים „מחבאי“ (האתרוגים) הטובי ומיקרים אותם, ויש ששלמו שני פרחים (פלורין) בעד אתרוג אחד עד שלא היתה ביכלתם של עניים לקנות לעצמם אתרוגים ולפיכך השתדל המבי"ט להתיר ולהכשיר אתרוגים הרבה.

(6) ועי' עוד שו"ת ריו"ט צהלון סי' מ"ז וע"ז, שנשאל על „ישראל שנותן שורים וחטים כגוי לזרוע בשדה בארסו“ למחצה לשליש ולרביע וכו'.

(7) ועי' עוד רדב"ז, סי' שני אלפים רביא; שו"ת ריו"ט צהלון, סי' י"ז.

ושמן זית¹ למכירה בשוק. ג) היהודים קונים ירקות מגינותיהם של הגויים ומוכרים אותם בחנויותיהם שבשוק. ועוד מקור אחד מזמנו של „הרב המקובל רבינו יצחק אשכנזי“ המספר לנו על „מוכרי היין“ שבצפת².

יש בידינו להראות גם על תעשית הדבש בצפת ובכפרים המקיפים אותה. מתוך מכתבו של ר' שלמה שלומיל ראינו, שבצפת היו דבשים שונים: „דבש דבורים“, „דבש ענבים“ וכדומה³. דבשים אלו שבעיקרם היו מביאים אותם מתוך הכפרים שבסביבה, שימשו גם לאקספורט לחו"ל⁴. במקום זה הרינו רוצים להביא מקור אחד המאשר את הדברים:

„ראובן היה לו שותפות עם שמעון בענין הדבש באופן זה שראובן הוציא הקרן ושמעון טרח בו למחצית ריוח ולמחצית הפסד ואחר גמר הדבש בא שמעון ומכר מהדבש סך מה ואמ' לו ראובן לשמעון דמי הדבש שמכר' היכן הוא ענה ואמר לו הנה בכפר יש דבש הרבה יותר מהקרן שהוצאת וכו' ואחר כך הלך ראובן לכפר וכו' ומצא דבש ממושכן על שבעי' גרושוש לבעלי הדבש וכו'“⁵.

על המצב בכפרים שבא"י כותב רבינו עובדיה מברטנורה, במכתבו הראשון משנת רמ"ח על א"י: „והארץ עדיין טובה ורחבה ושמנה, אלא שאין שם ריוח מצוי ולא יקוה להרויח בשום חכמה ובשום מלאכה אם יהיה רצון או אורג או צורף אלו ירויחו מזונותיהם ובדוחק וכן מי שקונה איזו סחורה בעיר והולך ומוכר בכפרים“⁶. ודבריו על ארץ הגליל בפרט במכתבו השני משנת רמ"ט: „לא אוכל דבר מאומה מן הגליל ושאר המדינות כי אם מפי השמועה וכו' אכן רובם עניים לנים בכפרים, רוכלים חוזרים בבתים בחצרות בשדות לבקש אוכל למו“. דברים אלו של הרע"ב נכתבו שנים אחדות לפני התחלת התקופה. שבה אנו עוסקים, ואז היה באמת המצב הכלכלי בארץ עדיין רופף וחלש מאוד. אבל עצם העובדה, שרוכלים ובעלי מלאכה היו מחזרים בכפרים למכור את סחורותיהם ולעשות את מלאכתם של בני הכפרים לא נשתנתה גם אחר כך כל ימי תקופתנו (ועי' עוד להלן).

ועכשיו נראה מה יש לנו למצא במקורות של התקופה עצמה:

(1) ועי' גם המבית, ח"א, סי' רע"א; שו"ת ריו"ס צהלון, סי' י"ו.

(2) ר' אליעזר אזקרי, ספר חרדים, חקד' במצות התלויות בא"י ג"ד.

(3) עי' לעיל, עמ' קפג.

(4) עי' לעיל דברי ר' דוד די-ירוסט, עמ' קצו.

(5) שו"ת רמ"ג, סי' מ"ח, שאלה זו נשתנה גם בס' ק"ו.

(6) המעמר, כרך ג', עמ' 136 והערה 14; מכתבי הרע"ב, הוצאת „כללי“, ברלין, תרפ"ב עמ' 41; „טפרות ההיסטוריא הישראלית“ לאברהם כהנא, ספר ב', עמ' 49.

מקור אחד מספר לנו, בדרך כלל, שהיהודים בכפרים של א"י היו עוסקים על-פירוב בחקלאות, ואלו דבריו: „נשאלתי על היהודים בני הכפרי" בארץ ישראל שזורעים בכל שנה חטים ושעורים וזרעונים וצמר גפן ושאר דברים האין יתנהגו בענין התרומות והמעשרות ושביע"י⁽¹⁾.

הרב המב"ט, בניגוד לדעתו של הרב קארו, שפסק להלכה, שפירות שביעית הם הפקר לכל ואין בהם לבעלים זכות יתירה על אחרים⁽²⁾, ממשיך לדון בשאלה זו ואומר: „וגם פירות אילני הזתים והכרמים והתאני' וכל שאר האילנות של תותים שלוקטים להאכיל לתולעים המגדלים המשי וכו' וכן עלי גפנים הרכים שמלקטי' לכרוך בהם בשר לתבשיל הם הפקר לכל" וכו'⁽³⁾.

והנה יש בידינו מקור אחר המספר לנו על ר' יעקב גיילי, שחי בא"י בימי הרמ"ג, שהוא „היה חכם וחסיד גדול והיה מחזור בכפרים של סביבות צפת" והיה מל את התינוקות ומוזהיר את הנשים על ענין נדתן וטבילתן ומלמד את בני הכפרים ומדריכם בעבודת השי"ת ובמצוותיו וכו'.

שני המקורות הללו מרשים לנו להסיק מסקנות אחדות: שהיו בכלל יהודים בכפרי א"י ועסקו בעבודת האדמה וזרעו חטים, שעורים, זרעונים וצמר-גפן; נטעו כרמים של זיתים וגפנים ועצי-פרי שונים; שדאגו לתעשית המשי ונטעו באופן מיוחד עצי-תות לשם תעשיה זו; עסקו בתעשית שמן-זית ושמן שומשומין ובתעשית היין.

1. הישוב היהודי בעין-זיתים

מתוך שלושת המכתבים, שכבר הבאנו אותם לעיל⁽⁴⁾, רוצים אנו לציין את המכתב השלישי הנחוץ לענינינו כאן. במכתב זה – השלישי – מספר ר' ישמעאל דיין-דמשק, שבא כמה פעמים לצפת על מנת להתיישב בה, אך ר' משה הדיין בצפת, שנזכר לגנאי פעמים אחדות במכתבים אלו⁽⁵⁾, הכריחו לעזוב את העיר ולשוב לדמשק. ר' ישמעאל זה במכתבו לנגיד ר' יצחק שולאל⁽⁶⁾, מוסר בין שאר דבריו גם ידיעה חשובה, אם כי סתמית, על שלשה ישובים יהודיים בסביבות צפת: (א) כפר יסיף; (ב) עין-זיתים; (ג) כפר ביריא. ידיעה זו חשובה בעינינו מפני שלשה טעמים: (א) ידיעה זו היא ראשונה בזמן, המודיעה לנו על ישובים אלו בתקופתנו. (ב) אין לנו כמעט כל מקור נוסף, מחוץ לידיעה

(1) המב"ט ח"ג, סי' מ"ו.

(2) ע"י אליעזר ריבלין, „פרק בתולדות ארץ ישראל" (מרעזי חידות, כרך א', עמ' 97 ואילך).

(3) המב"ט, ח"ג, סי' מ"ו.

(4) ע"י עמ' קפח הערה 5.

(5) ע"י עמ' קפח-קפס'. (6) ע"י שפי.

זו, על הישוב היהודי בכפר ביריא. להלן נביא עוד תעודה אחת, שממנה יש, אולי, לראות ישוב יהודי בביריא גם בשנת 1555. ג) מתוך מכתב זה יש בידינו לקבוע בדיוק את זמנו של המאורע, והוא בימי ר' יוסף סרגוסי-סרקוסי, שחי בצפת בין השנים ר"ס – ר"פ 1500 – 1520, ולאחריה, סמוך לפטירתו, כי בעל המכתב, הדיין ר' ישמעאל, מעיד ששמע את הדברים „מכ"ר יוסף סרקוסי". מתוך החומר החשוב הנ"ל, הרינו מצטטים רק את הנחוצ ביותר לענייננו, וזה גוף הענין:

„לא הכנסתי עצמי בשום דבר מענייניו מלבד שיש לו תלמיד אחד לר' משה הנז' מכפר יאסיף והוא דר בעין אלזיתון ולמד עליו⁽¹⁾ הלכות שחיטה וכששמעתי מדמשק מכ"ר יוסף סרקוסי וכו' על אודות השוחט הנזכר שיצאו עליו דבות רבות וכו' עד שמחמת זה כל אנשי אלזיתון ואנשי ביריא וצפת מרננים עליו וכו' וכשראיתי שהדברים מגיע מהם נזק גדול לנפשות ישראל כי כל שלשה העיירות אוכלים משחיטתו אמרתי לר' משה שאין ראוי שזה יהיה נאמן לעצמו וכו' ולא רצה ר' משה לתקן והלכתי לעין אלזיתון וחקרתיו על הענין וכו'“⁽²⁾.

מקור זה מלמדנו לדעת: – א) כי במרחק של מיל אחד מצפת, צפוגית-מערבית מן העיר, עמד, בשנות ר"ס-ר"פ 1500-1520, הישוב היהודי עין-זיתים, או כלשונו של המקור: עין-אלזיתון⁽³⁾; – ב) שאחד מתושבי כפר יסיף, תלמיד ישיבתו של ר' משה דיין-צפת, היה שוחט ובודק בעין-זיתים, ו-ג) בעל המקור מכנה את המקום בשם עיירה⁽⁴⁾, וזה מוכיח שהיתה חשיבות ידועה לישוב הזה. ואם נמשיך לצטט מתוך מקור זה שבידינו, נוכל ללמוד ממנו עוד כמה פרטים חשובים, ואלו דבריו:

וכששמעתי מדמשק מכ"ר יוסף סרקוסי ומר' שמואל בהלול ומזולתם על אודות השוחט הנזכר שיצאו עליו דבות רבות ועמד החכם ר' יוסף סרכוסי זלח"ע⁽⁵⁾ והסכים עליו שלא יהא שוחט ובודק ומוכר לעצמו⁽⁶⁾ כי הבהמות שלו וממנו יתד וממנו פנה כאילו בידו עדות נאמנה לטבוח ולבדוק ולמכור וכו' ומדברים אחריו שלא יצא לבהמותיו כי אם מעט טרפות וכשראה החכם ר' יוסף סרכוסי הנזכר עניינו גזר שלא יאכל שום אדם

(1) ולמד אצלו.

(2) עי' באותו ספר הנזכר (לעיל עמ' קפח, הערה 5), עמ' 262 – 264, שורה 147 – 164.

(3) עי' שם, עמ' 162, שורה 148; 152; עמ' 264, שורה 163.

(4) עי' שם, עמ' 262 שורה 159.

(5) זכרוננו לחיי עד.

(6) ומוכר בעצמו.

משחיתתו עד שיעמידו עליו איש נאמן על השחיטה ועל הבדיקה אע"פ שעם היות עד אחד נאמן באסורים זה נחשד בכמה דברים מוסף על היות שמגיע לו נזק בעת שתעלה הבהמה טרפה שאינו מוכר אותה בחצי דמי הכשרה וכ"י¹.

אם נעיין היטב בדברים הנ"ל, תעלינה בידינו מסקנות אלו: (א) השוחט, שבא לגור בעין-זיתים, לא היה נחשב לפקיד הקהילה שבמקום. מפני שכפי הנראה היה זה עדיין ישוב קטן ולא היה בכוחו לכלכל על חשבוננו פקיד דתי זה; (ב) שוחט זה היה קונה בעצמו ועל חשבוננו בהמות לשחיטה ומוכר את הבשר הכשר שלהן לתושבי שלש עיירות אלו: עין-זיתים, כיריא, וצפת, ואת הבשר של הבהמות הנטרפות היה מוכר לתושבים הנכרים שבישובים אלו או בסביבותיהם בחצי מחיר, ויג) שהיה קשר ידוע בין שלושת הישובים הנ"ל, ששוחט זה היה מספק להם בשר אכילה.

המקור השני החשוב והעיקרי הוא הקונטרס של הנוסע האלמוני, יהודי מאיטליה, שכבר אנו מכירים אותו². נוסע זה, לאחר שביקר בצפת, הלך לסייר את סביבתה העשירה בקברות הצדיקים שבה, ודרך אגב, תיאר גם את כל המקומות, שיש בהם ישובים יהודיים. בראשונה היה בכפר הסמוך לצפת הוא עין-זיתים הנ"ל, וכך הוא אומר:

הייתי בעין זיתון כפר רחוק מצפת מיל ושם כמו ארבעים בעלי בתים יהודים מוריסקי³ כלם ובית הכנסת יש בו כ"ו ספרי תורות⁴ וכ"י ושם שדה גדול של אילני זיתים וכ"י עד שעתה יש לו ארבע מאות אילני זיתים" וכ"י⁵.

אם המקור הראשון סתום הוא ואינו מודיע אותנו כלום על-דבר אופיו, חיו ומספר תושביו של הישוב היתודי בעין-זיתים, הרי בא המקור השני ומספר לנו: (א) שהישוב הזה — עין-זיתים — היה די חשוב. — (ב) שבין תושבי הכפר

(1) ע"י בספר ההוא, עמ' 262, שורה 148—156.

(2) ע"י עמ' קפב.

(3) במקורות אחרים נקראים הם גם „מסתעריבים", ולהלן בספר זה (כ"א), מפרש המחבר בעצמו את השם הזה ואומר: „ומסתעריבים הם מוריסקיס תושבי הארץ מקדם, והם, כמו שאנו יודעים ממקורות אחרים, היו בעיקר עוסקים ברוכלות זעירה ובמלאכה.

(4) וב„שאר ישוב" לבן-צבי עמ' 13 בטעות הדפוס: „כ"י ספרי-תורה", ובספר „תבואות הארץ" לר"י שווארץ (ח"ש, מעשה הארץ, מ: שנת תר"ה; שנת תרכ"ה, מ"א) נמצא בטעות: „כ"א ספרי-תורות", ואתה טעות נמצאת גם אצל ריוזאניס (ח"א, עמ' 192).

(5) שבחי ירושלים, י"ז. בתג הפסח אותה שנה מוצאים אנו שוב את הנוסע שלנו בעין-זיתים ושם גם שטר לו בית לדירה (שם, כ"ב:).

היהודים בעין זיתים היו אכרים עובדי אדמה, עוסקים בנטיעות ותעשית-שמן זית.

גם בשנת של"ז – 1577 אנו מוצאים ישוב יהודי בכפר עין-זיתים. הרב ר' חיים ויטאל היה בשנה ההיא, בראש חדש טבת, בכפר ותלמידי הישיבה שם סדרו חגיגה ו"סעודה לשתי סיבות הא' משום סיום מסכתא ועוד משום ר"ח וחנוכה" וכו' (1).

מלבד זה יודעים אנו גם ממקום אחר, שבשנת שנ"ג – 1593 עדיין קיים היה ישוב יהודי בכפר הזה. הרב ר' יו"ט בר' משה צהלון (1558-1638) שהיה זמן ידוע בכפר פרעם (2), כנראה ביחד עם בני משפחתו, ושם מת בנו הילד ורצה לעסוק קצת בדיני אבילות ומפני שלא היו אתו בכפר ההוא, מסכתות התלמוד וספרי הפוסקים להוציא לאור תעלומה (3), כתב מה שכתב על-פי זכרונו בלבד. אולם אחר-כך, כשבא, "לעין היותים" שלח והביאו לו "טור יור' דעה" (4), מצא, שכל מה שכתב בהלכה זו כיוון לדעת גדולים. איך שהוא, לנו חשוב הדבר, בעיקר לדעת, שבשנת שנ"ג – 1593 (5), נמצאו עוד יהודים בכפר זה ואצלם אפשר היה להשיג את הטור לעיון.

בפרק זמן זה, ביחוד בשנת שנ"ט – 1599, מוצאים אנו את הרב ר' משה בן יהודה ממשפחת המכירי (6) שהיה ריש מתיבת' בעין זתון מצפת תוי"ב (7). ואם הרב הזה תפש שם ישיבה, הרי בוודאי שהיה שם ישוב יהודי הגון.

2. הישוב היהודי בכפר ביריא

על הישוב היהודי בכפר ביריא, שעמד במרחק של קילומטר וחצי לצפון צפת, יודעים אנו מעט מאד. מחוץ למקור הראשון, שהבאנו לעיל בקשר עם עין זיתים (8), אין לנו שום ידיעות נוספות על הישוב הנ"ל. המקור ההוא מספר לנו

(1) שבחי ר"ח וויטאל, שנת תקפ"ז, עמ' 33, לפי הפגיניציה שלי.

(2) לצפונה של צפת.

(3) ריו"ט צהלון, בסוף השו"ת, חידוש פרק איזהו נשך, י"ב.

(4) שם, י"ב:.

(5) שנה זו יוצאת לי מדבריו של הרב צהלון בעצמו. הוא רשם לפניו את יום מותו של בנו בלשון זו: "מעשה שהיה כך היה בעונותי יום ה' ב' לשבט שבט אלוה על בני הצדיק ויצאה נשמתו ושלחתי אחרי החברה הקדושה לבא לקברו" וכו' ושבט אלוה בגימטריה: שנ"ג.

(6) שחיבר ספר "סדר היום" ונדפס בויניציה שניט עוד בחיי המחבר.

(7) ע"י את השער לספר זה.

(8) ע"י עמ' ריא.

רק: א) שבכפר ביריא היה ישוב יהודי בתקופתנו. בערך בין שנות ר"ס"ר"פ—1500-1520. ו"ב) שהישוב הזה עמד בקשרים עם הכפר עין-זיתים שעמד לדרומית מערבית במרחק לא גדול ממנו, ו"אנשי ביריא"¹ היו קונים בשר אצל השוחט ש"דר בעין אלזיתון"².

על גודלו של הישוב היהודי בכפר ביריא, אופיו, וטבעו אין אנו יודעים כלום. בסוף שו"ע או"ח ויניציאה שכ"ה כתוב: „תם ונשלם ביום ב' ב' לאלול שנת אלהים חשב"ה לטובה בכפר ביריא שבגליל העליון תוב"ב". ומכאן יוצא שר"י קארו ישב בשנת 1555 (חשב"ה) בכפר ביריא. ובוודאי היה שם באותם הימים איזה ישוב יהודי.

3. הישוב היהודי בכפר עלמא

הנוסע האלמוני היהודי מאיטליה, שהיה גם בכפר עלמא בשנת רפ"ב—1522, מצא בו יהודים רבים, ואלו דבריו: „משם³ הלכנו לעלמא הוא כפר גדול במישור שמן מלא כל טוב וקהל יהודים כמו ע"ו⁴ בעלי בתים ובית-הכנסת שם" וכו'.⁵ לפי מקור זה רואים אנו: א) שבמרחק של בערך עשרים קילומטר לצפונה של צפת, עמד עוד ישוב יהודי כפרי, ו"ב) שהכפר עלמא היה גדול באוכלוסיו היהודיים כמעט כפליים מאשר עין-זיתים.

והנה לישוב זה שבכפר עלמא מוצאים אנו אישור גם בדברי הרב צהלון שנשאל על היתר עגינה על-פי גוי מסל"ת⁶, ואלו דברי הגוי: „אותו שהיה הולך ובא מצפת לעלמא נהרג במקומות אחרים ובודאי שזה יצחק אלמרידי הי"ן⁷ היה הולך מצפת למה שהיה תושב צפת ואול לעלמא לשאת ולתת או להיות צראף⁸. אמנם אין ביכלתנו מתוך מקור זה להוכיח, שעוד ישבו יהודים בכפר זה כמו שישבו בו, למשל, בשנת רפ"ב, בימי הנוסע האלמוני, על-כל-פנים דבר אחד ברור אנו למדים ממנו, שצפת עמדה בקשרי-מסחר עם הכפר הזה. ובוודאי עוד לא נפסק הישוב היהודי שם בזמנו של הרב צהלון.

מתוך שאלה אחרת משו"ת של הרב צהלון אנו למדים על עוד יהודי

(1) עי' בספר: Fragments וכו', עמ' 262, שורה 152.

(2) שם, שורה 148. (3) מביקורו בגליל העליון.

(4) בספר „תבואות הארץ" לר"י שווארץ בטעות: 15 ב"ב. וכן גם רוואניס ח"א, עמ' 188.

(5) שבחי ירושלים, י"ז.

(6) מסית לפי תומי.

(7) ה' ינקום נקמתו.

(8) ריו"ט צהלון, סי' קמ"ד, המלה: צראף, מלה ערבית היא ופירושה: צורף כסף וזהב או

חלפן, או גם שניהם יחד, כי על-פירוב היו הצורפים גם חלפנים.

אחד בן צפת שהיו לו עסקים בכפרים של הסביבה. שמותיהם של הכפרים אינם מפורשים, אמנם, בשאלה כי שם אנו מוצאים רק: „למחרת הבקר הלך ראובן לכפר לעסקיו ושהה שם חדש ימים בסוף החדש בא ראובן [לצפת] וכו' חזר ראובן והלך לעסקיו וישב שם ט"ו ימים" וכו' (1). אבל מכאן אפשר לנו להסיק שאותו איש היה, או סוחר-רוכל או בעל-מלאכה בכפרים שבסביבת צפת. עניין דומה לזה אנו מוצאים גם ביחס לאיזו אשה אלמנה שהיתה נושאת ונותנת בכפרים של הסביבה (2).

4. הישוב היהודי בכפר ענן

בדרך עכו – צפת, נמצא גם בכפר ענן, הוא כפר חנניה, העומד על הגבול בין הגליל העליון ובין הגליל התחתון (3) – ישוב יהודי הגון. הראשון בתקופתנו המזכיר כפר זה הוא הנוסע שלנו שמספר לנו, כי:

„בחול המועד של פסח הלכתי בכפר ענן והוא מגליל התחתון רחוק מצפת יום אחד ולשם קהל מסתערי" (4) כמו שלשים בעלי בתי רובם כהני' ולהם בית הכנסת והמקום שמן ודשן מלא כל טוב ומעין מים טובים" (5) וכו' (6). דבריו של הנוסע האלמוני על-דבר הישוב היהודי בכפר ענן מתאשרים ג"כ ע"י השו"ת של זמננו, שאחת מהן החשובה כעת בשבילנו, נושאת עליה תאריך מדויק משנת של"ז – 1576. שאלה זו עוסקת בשתי גביית-עדות – אחת משנת של"ח והשניה משנת של"ט – על-דבר יהודי אחד שנהרג בשנת של"ו 1576, ושתייהן מספרות על יהודי מצרי: „והיה לומד נערים בכפר ענן וכו' באותו זמן שנת השל"ו" וכו' (7). והרב הנשאל בעניין זה מתיר לאשתו של הנהרג „שמואל בן יהודה שהיה מלמד בכפר ענן וכו' לינשא לעלמא" וכו' (8). שני התאריכים הללו – משנת רפ"ב – 1522 ומשנת של"ו – 1576, מלבד התאריך

(1) ריו"ס צהלון, סי' רל"ד.

(2) ע"י שו"ת, רמ"ג, סי' ל"א.

(3) „מכפר חנניה ולמעלה כל שאינו מגדל שקמין גליל העליון ומכפר חנניה ולמטה כל שחוא מגדל שקמין גליל התחתון" (שביע' ט' ב').

(4) ע"י לעיל עמ' ריב, הערה 3.

(5) שבחי ירושלים, כ"ב:

(6) נוסע זה מספר לנו ג"כ, שעוד בשנת רמ"ב, כלומר, ארבע-שנה קודם שביקר בארץ, כבר נמצאו יהודים בכפר זה, „בבירור אמתי", ורבי אבא חלפתא בא בחלום ליהודי אחד משם (ע"י שם).

(7) שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' ר"ב.

(8) שם.

של שנת רמ"ב – 1482 שיוצא קצת מחוץ לגבול תקופתנו¹, מראים באופן ברור והחלטי, שבאותם הזמנים היה ישוב יהודי בכפר ענן, שהשתמש גם במלמד מן החוץ בכדי ללמד את בני הישוב, ובודאי לא נפסק בינתיים, אף-על-פי שיש ביניהם זמן של 4–5 שנים.

שני המקורות, שהבאנו כאן, אינם נותנים לנו כל מושג ממהותו של הישוב היהודי בכפר ענן מחוץ למספר בעלי-הבתים שלו, שהגיע לשלשים, שהם כ-150 נפש. אבל פרט אחד מן המקור הראשון, המספר לנו על „קהל מסתעריביי“ מגלה במקצת את אופיו של הישוב הזה. ממקורות אחרים יודעים אנו², שהמסתעריביים או, כמו שנקראים במקום אחר, מוריסקי, מוריסקוס, היו מתושבי הארץ הקדמונים, שאולי מעולם לא עזבו את הארץ והיו בעיקר מתפרנסים שם על הרוכלות הזעירה בסובבם מכפר לכפר עם מרכולתם על שכמם³, וסוחרים-רוכלים אלו שימשו חוט-מקשר בין כפרי הסביבה ובין העיר צפת, שבוודאי קנו שם את סחורותיהם וצרכיהם.

5. הישוב היהודי בכפר כנה

אם נמשיך את דרכנו בעקבותיו של הנוסע שלנו ההולך מצפת לירושלים, לאחר שביקר בגליל העליון והתחתון, נמצא שהיה ישוב יהודי חשוב גם בכפר כנה שבגליל התחתון. כפר זה יושב למזרחת של צפורי ולצפונה של נצרת. אבל קודם שנביא את דבריו של הנוסע הנ"ל, נביא את דבריהם של שני נוסעים, שהיו בארץ שנים אחדות לפניו: ר' יוסף מנטביא האשכנזי שלח, בשנת רמ"א 1481, מכתב מירושלים לבני ביתו שבלומברדיה ובו תיאר את נסיעתו מביירות, דרך צפת וכפר כנה, לירושלים. והנה מה שהוא אומר על כפר כנה: „ואז הלכתי מצפת לכפר קיני⁴ וכו' ובכפר קיני היינו מיום ה' עד יום א' וגם שם יש כמו ע' ב"ב נכבדים ובפרט א' ששמו ר' יצחק והוא למדן וכו'“⁵, רבינו עובדיה מברטנורה במכתבו השני משנת רמ"ט – 1489, שבעצמו לא ביקר בכפר כנה כותב עליו „מפי השמועה“: „ולפי הנשמע היהודים בצפת ובכפר כינ"ה ובכל אותם המקומות מן הגליל הם בשלוה והשקט ואין להם רשע מן הישמעאלים וכו'“⁶.

(1) עי' בעמ' הקודם הערה 6. (2) עי' לעיל, עמ' ריב הערה 3 ועוד.

(3) עי' לעיל, עמ' רט.

(4) כך.

(5) ירושלים של לונק, ס' ר"י, עמ' 337; „המעמר“ ג', עמ' 90.

(6) המעמר כרך ג', עמ' 147; מכתבי הרע"ב, הוצ' כלל, עמ' 50.

הנוסע האלמוני כותב:

„ואחריו¹) כפר חייטי'א וכו' וזה חצי הדרך מצפת לכפר כייט²) והגעתי לכפר כייט לעת ערב לשלום בחברת יהודים רבים הנאים מצפת לשם ליום השוק שהוא ברביעי והוא מקום טוב נמצא בו מכל דבר ובזול בריוח גדול ליהודים ושם קהל כארבעים ב"ב³)

חוץ מזה אנו מוצאים בתקופתנו ישוב יהודי גם בכפר פקיעין⁴), הכפר הזה יושב במורד הרי צפת למערבה של העיר. היהודים שם עסקו בחקלאות ובתעשיית המשי ועמדו בקשר כלכלי ומסחרי עם צפת ואליה היו מביאים את תוצרתם⁵). והיו עוד כפרים בגליל שהיה בהם ישוב יהודי חשוב שעסק בחקלאות, מלאכה ומסחר כגון כפר יסיף⁶) וכולם היו קשורים בקשר אמיץ עם העיר צפת.

(1) אחרי כפר יקוק.

(2) ברור, שהמכוון הנא לכפר כנה שבגליל התחתון. שדרך כפר זה עבר הנוסע הנ"ל בלכתו מצפת לירושלים. והכתיב המוטעה נובע, כנראה, מזה שבכתב־יד היה כתוב: כפר כ י ג י והמעתיק, או המדפיס מפני חוסר ידיעה שיבש וכתב: כייט. ובאמת הכפר כנה מתאים להודעה, שבאה אצל הנוסע הזה להלן כשהוא ממשיך לתאר את דרכו לירושלים: „יום ד' בבקר הלכתי לקבר יונה בן אמתי הנביא רחוק מכפר כייט מיל על ראש הר גבוה בכפר אחד" (שם). הנוסע, אמנם, אינו מודיע לנו את שם הכפר, שבו נמצא הקבר של הנביא, אך מתוך מקור אחר (מספרו של ר' בנימין מטודילה), יודעים אנו, שהכפר, שבו קבור, לפי המסורה יונה הנביא, הוא ציפורי, וציפורי נמצאת על ראש הר גבוה. כי כן אנו מוצאים בתלמוד: „ולמה נקרא שמה ציפורי שיושבת בראש ההר כצפור" (מגיל' ו'). ולא רחוק מכפר כנה נמצאת באמת ציפורי. ועוד: אנו מוצאים אצל הנוסע שלנו עוד הודעה אחת וגם היא מתאמת לכפר כנה, הוא אומר: „בו ביום לעת ערב רכבתי ללכת לשכם ואלין בלילה בכפר נקרא נצרי' רחוק מכפר כייט פרסה" (שם). ובאמת גם נצרת קרובה לכפר כנה הנ"ל. אולם, ר' יהוסף שווארץ (בספרו „תבואות הארץ") קורא: כפר ג'ת, והוא מפרש: היא גת חפר (ע' שם). ואחריו הולך רזאניס (בספרו ח"א עמ' 188) ואומר פשוט: גת חפר, כאילו כך היה כתוב במקור.

(3) שבחי ירושלים, י"ח:

(4) מאמר מפורט על הישוב בכפר פקיעין ראה ב„שאר ישוב" לי. בן-צבי עמ' 1 — 56.

(6) „שאר ישוב" עמ' 57 — 86.

(5) שו"ת מהרי"ט סי' פ"ג

שונות, תקונים ומלואים

חברה חדשים לבקרים בחברון במאה החמשה לאלף השישי

במתקן שובבים, ויניצאה תק"א, עמוד נ"ו ע"ב לפני השיר המתחיל:
„שוחרי אל חי הרנינו, זמרו לו בעוד לילה מצאתי הערה קצרה זו: „ויען
בשנת התע"ח כאשר הוסדה חברת חדשים לבקרים הנ"ל פה, נמצא בעיר הזאת
פירארא שני שלוחי דרחמנא חברון תוב"ב, מהר"ר ישראל הכהן
ומהר"ר דוד מלמד נר"ו ביום הוסד החברה הנ"ל מע' הרבנים הנ"ל צו
להקרא שם החברה הנ"ל חדשים לבקרים כמו שישנה בעיר חברון תוב"ב
ולשורר בכל לילה השיר הזה, כמו שמשוררים בחברון, לכן מאז ועד
עתה משוררים השיר הנ"ל.

הערה זו מחייבת לתקן את דברי א. כהנא על פעולות הרב משה זכות
בקהלת מנטובה שגם יסד בית מדרש בשם „חדשים לבקרים“ ללמוד בו פעמים
בכל יום וזכה את הרבים בתלמוד תורה“ (לההסטוריה הישראלית באיטליה „הגרן“
ג' עמוד 178) וכמה אידיויקים במשפטי ראשית, בין ששה בתי הכנסיות שהתקיימו
במנטובה לא ידוע אחד בשם הנזכר, ושנית, מה שיסד רמ"ז הוא לא בית מדרש
אלא חברה לתפלות „תקן שובבים“, שהתפשטה אחרי כן בשאר קהלות ישראל
באיטליה.

מה היה שמה של חברה זו במנטובה—לא עלתה בידי לברר. אבל, ברי
שלא „חדשים לבקרים“, שם שנתן לחברה זו בפירארה ע"י שליחי הישוב בא"י
בשנת תע"ח. קרוב לודאי, ששמה היה כשם סדר התחניות והסליחות „תקן
שובבים“, שנדפס במהדורות רבות בהוספות ומנהגי ערים שונות.

ראיה לדבר: ר' שמואל דוד ב"ר יחיאל אוטולינגי בהקדמתו ל„תקן
שובבים“, שנדפס עוד בחיי הרמ"ז, ויניצאה תנ"ז, מספר ע"ד יסוד חברה כזו
בפאדיבה: „והם התעוררו מעצמם והתנדבו להתחבר בחברה ישרה וטהורה וקראוה
חברת שובבים“, שאחרי זמן החליפו את שמה לחברת „מלביש ערומים בשובבים“
(בהקדמתו למהדורת ויניצאה תס"ח).

אולם על עצם הרעיון של „תקן שובבים“, סדורו ותקונו, כותב הרמ"ז

שמא"י בא לו, ממנה הושפע עד כדי להשפיע בארצו: „אמ"ן [אמר משה זכות] דע לך שסדר תיקון המסודר לפניך לזמן השובבים בא מא"י תוב"ב ואי זה חלק ממנו שמעתי מפי הרב המקובל החסיד כמוהר"ר בנימין הלוי זלה"ה וגם בכתבי החכם המקובל כמוהר"ר נתן שפירא זלה"ה מצאתי כסדר הנז' ואמנם ראיתי להוסיף משלי כמה ענינים בכוונת השובבים" (מהדורת ויניציאה תע"ט עמוד ט')
בכל דור ודור נמשכים צנורות רוחניים מא"י ובכל דור צנוריו...

ניו-יורק

יצחק ריבקין

למאמרי על פס. הקטאיוס

בקשר עם המעטת מספר הכהנים בימי החשמונאים הראשונים.

שכבר יהודה המכבי פסל הרבה מן הכהנים שהיו נמשכים אחרי המתיונים מראה הפסוק מכבים א', ד' מ"ב: ויבחר כהנים תמימים חסצי תורה וכו'. כך הבין את המקום הזה גם צ'ריקובר, היהודים והיונים בתקופה ההלניסטית עמ' 234, והוציא את המסקנה, ש„נצחון המפלגה הלאומית גרם לשינוי יסודי בקרב הכהנים“.

מ. שטיין

הוספה למאמרי § 6 ולתרגום האיטנרריון שורה 23

Schlatter במאמרו על „בארו של יעקב“⁽¹⁾ מתרגם את המלים הליטיניות ...und eine Tauf- et balneus qui de eo puteo lavatur לגרמנית: kapelle, in der mit dem Wasser des Brunnens getauft wird משתדל להוכיח שמלת balneus הוראתה = baptisterium כלומר בנין אשר בו מקוה מים לטבילה⁽²⁾. מקוה כזה הוא כפי דעתו של Schlatter מרחץ קורניליוס בקיסרי (בתרגומנו שורה 10) והב"ה על-יד המרחץ בירושלים (שורה 69-70). קשה לי לקבל את הפירוש הזה. ראשונה, מפני שכתובה בשורה 23: qui, מה שאי-אפשר לפרש באופן שמפרשה Schl.⁽³⁾; שנית, מפני שכותב האיטנרריון משתמש בשני מקומות בפעל baptizare בהוראת „טבל“,⁽⁴⁾ ולא בפעל lavare.

(1) Zur Topographie und Geschichte Palästinas, 268

(2) ע' לזה C.M. Kaufmann, Handbuch der christl. Archaeologie עמ' 225-29

(3) Geyer מחקנה "in quo"

(4) שורה 99; 107 בתרגומנו.

מרגיש אני אמנם בקושי שבתרגומי, אבל הזכרת "המרחץ" באגדה (ע"י עמוד 7 של מאמר) מחייבת לתרגם את balneus במלת "מרחץ" ולפרש את הודעת האיטגרריון באופן שיתאים לענין. ומכיון שיש צורך בתקון, הריני מציע לכתוב במקום qui את המלה הקצרה ubi, כמו שנמצאה באיט. בשורה 70 בהמשך דומה: ubi infantes lavantur. באופן זה יהיה פירוש הפיסקה בענין באר יעקב: "שם מרחץ, אשר בה מתרחצים מאותה הבאר" (1).

ע"י חביבותו של הרב רא"ה לעף נ"י בא לרשותי מאמרו של המלומד הקתולי Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte: G. Klameth, biblischer Lokaltraditionen Palästinas, שהופיע עוד בשנת 1914 ממש במקום "מוצנע" (בדו"ח של הליציון לבנות במקריש-אוסטריו) ובו הוא מבאר שני ענינים בספר-המסע שלנו: (1) את "ביתו של חזקיה" (שורה 52 בתרגומנו) (2) ענין "הברכה הכפולה" (שורה 235). חשוב לנו בפרט הענין הראשון. מפני שבו הוא מוכיח מתוך פירושו של הירונימוס לישעיה ל"ה, שמורי-הדרך בירושלים הראו בזמנו – בערך בשנת 385, ובכן כחמשים שנה אחרי חבור ספר-המסע הזה – את "מעלות בית אחז" או של "בית חזקיה" (ע"י מ"ב כ' יא; ישעיה ל"ח ח') ברחבת בית המקדש. הירונימוס התנגד אמנם בצדק ובכל תקף לדעה זו שביתו של מלך זה או אחר יהיה בשטח בית המקדש, – אבל עכ"פ יוצא מדבריו ברור, שזאת היתה דעת תושבי המקום הנוצרים באותם הימים, שהראו שם – כפי הנראה – שרידי שער-חמה (8).

ש. קליין

למאמרי ספר שבילי דירושלם

לעמוד נ הערה 2.

טעיתי בתקוני ויש להשאיר הנוסח כמו שהוא: "ונטעתי אהל משכני מדבר סין אמה סרקסין" לאחר שעליתי לארץ ישראל ולמקום בית המקדש (עין בבא בתרא ג' ע"א ושאר מקומות), ומכאן היינו למדים שהנוסח השני של ס' כתב

(1) עוד הערה קצרה לעמ' 20 הערה 7: חוץ מהפירוש הלא-נכון שנזכר שם יש עוד לציין על פירוש לא-נכון אחר: 306, ZDPV VII (1884).

(2) הוא מתרגם שם (עמ' V) לנכון porticos ע"י מלת Hallen, וכן יש לתקן ולכתוב בתרגומי במקום "שערים": "אולמים".

(3) ע' פרש"י למ"ב ולישע' שם: אורלוגין; וע' בהוצ' החדשה של פרש"י לישע' בידי הרב יצחק מאהרשען (ירושלים תרצ"ג).

שם טוב נתחבר רק לאחר עליית ר' שם טוב ׳ן גאון לא״י, והדבר הזה סותר גם את עדותו ששלח את הספר לרבותיו והרי הרשב״א והריב״ט נפטרו בוודאי כבר לפני עלייתו של ר' שם טוב, וגם את עדותו שחברו בן כ״ח וכתבו בן ל״, אם לא נאמר שגם ״כתיבה״ זו היתה רק כתיבת הנוסח הראשון, דבר שקשה מאד להניח, והסתירה הראשונה במקומה עומדת, ואולי יש בכל זאת פירוש אחר למליצה כאן?

גרשם שלום

תקונים למאמרי ״התישבות המקובל ר' אברהם רויגו וחבורתו בירושלים״

- מפני שלא נשלחה לי הגהה עלו טעויות הדפוס אלו שאני מתקן פה:
- עמ' נ״ט, הערה 1, שורה 1. צ״ל Jahrbücher.
 ״ סב, שו' 12. תחת עד צ״ל עם.
 ״ סד, ״ 4 בן ״ בין; שו' 19, תחת: בצולצבאך צ״ל: בזולצבאך.
 ״ סה, ״ 6. ״ ושם ״ שם.
 ״ סו ״ כל הפסקא: ר' יוסף מביילא וכו' שייכת לעמ' ע' על אודות ר' יוסף מביילא (ק': מביילא).
 ״ סו ״ 3 מלמטה. תחת מרתו צ״ל: מרת.
 ״ סז ״ 5. ק': (עיין עמ' ע״א, הערה 15); שו' 14, תחת: ליא צ״ל: ע״א.
 ״ 20. תחת: 1712 צ״ל 1702; הערה 2 תחת: ח״א צ״ל: ח״א.
 ״ סח ״ 1 ״ : וזכר ״ נזכר.
 ״ ע ״ 6 ״ : (מביילא?) צ״ל: (= מביילא); שו' 10, ק': (עיין למעלה עמ' ס', הערה 3).
 ״ עא הערה 17, שו' 2. תחת: וזמן צ״ל: ואין.
 ״ עה שו' 4 תחת: פיאצטרינו צ״ל: פיאצטריני; הערה ו': ק': Secchino.
 ״ עז ״ 6 מלמטה תחת: בהשגחת ה' צ״ל בהשגחה.
 ״ עט ״ 1 ק': א״נגליסו. עמ' פד הערה 4. ק': Opoczno.

הוספות

עמ' ס״ח על אודות חשד השבתאיות שנמתח על ר' ישעיה חתן ר' יהודה החסיד עיין גם הציטט של נייבויראר מספר ״גחלי אש״ לר' יוסף פרעגער (מונאטסשריפט, ל״ו (1887), עמ' 207: העתק מאגרת ששלח מ' ישעיה חסיד חתן ר' יהודה חסיד להנביא שקר ליבלי מפרוטסיץ ימ״ש בעת שהחרימו הגאונים הגדולים אותם והוא כתב תנחומין. השוה גם שם עמ' 211, ועמ' 266 למטה.

עמ' סט"ז, על אודות הנדיב ר' אשר לעמלי ריינגאנום במנהיים השוה גם לעווענשטיין, Beiträge Z. Gesch. d. Juden in Deutschland, ח"א, עמ' 170–173. ועל אודות ר' הלל סג"ל מינק, שעמד בראש בית המדרש שיסד ר' אשר, עיין שם עמ' 130 בהערה. יעקב מאנן

שתי הערות לאגרות חיד"א

(א) ס' כ"ז: „רבנן דטחנין מנא“ — עפ"י הגמרא חגיגה י"ב ב': „שבו ריחים עומדות וטוחנות מן לצדיקים“.

(ב) ס' ל"ט: בהערתי ע"ד ר"ד אשכנזי יש להוסיף: „הוא ר' דוד אשכנזי איש ירושלים שהו"ל בשנת „כי נרצה עונה“ את הס' קורא הדורות לר"ד קונפורטי. עיין מאמרו של ר"ז רובשוב ב„הגרן“ להורודצקי (תרפ"ח) צד 123. יעקב נאכט

הערה למאמרי התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש („ציון“ V סא–עח)

פרופ' א. מרכס כתב לי בטובו במכתב מ-20 לספטמבר 1933 על מאמרי שבמאסף של השנה שעברה:

„בנוגע למה שנאמר בעמ' ע"ד יש להעיר על הקטע הנדפס ב-*Wissenschaftl. Zeitschrift* של גייגר, כרך ה' עמ' 136. הקטע נמצא בשולי כתב-יד שנגמר באפריקה הצפונית בחודש דצמבר שנת 1486. הוא נדפס מחדש (בלתי מדויק במקצת) בקובץ דברים נחמדים הוצ' דוד פרנקל עמ' 9“.

בעמ' ס"א צריך לנקד את המלה למועד (=ק"ן), לעמ' ע"ה הערה 1. צריך להוסיף שגם הכרוניסטים הלטיניים של ימי הבינים נוהגים לזהות את הפרטים והתורכים.

בער

תקונים ומלואים למאמרו של בן-צבי „מכתב קראי“ („ציון“ IV. 31–38)

ב„ציון“ ספר ד' פרטס מר בן צבי מכתב קראי מסוף-המאה הי"ח עם פתיחה חשובה, המפיצה אור על המאורעות אשר הדקולם נשמע מתוך המכתב. ומכיון שאני המצאתי העתקת המכתב למר בן-צבי, לפני שלש שנים, אני חש את עצמי אחראי לתקן פרטים אחדים, ולמלאות את התעודה הזאת על ידי תעודה אחרת שיש לה הרבה נקודות מגע עם המכתב שנתפרסם.

א. אמת, שהמקור שממנו העתקתי המכתב „תופס ג' עמודים קטנים“, כמו שמוסר מר בן-צבי, אבל לא „בדפוס“ — כי המכתב הזה לא נדפס

עמ' סט"ז, על אודות הנדיב ר' אשר לעמלי ריינגאנום במנהיים השוה גם לעווענשטיין, Beiträge Z. Gesch. d. Juden in Deutschland, ח"א, עמ' 170–173. ועל אודות ר' הלל סג"ל מינק, שעמד בראש בית המדרש שיסד ר' אשר, עיין שם עמ' 130 בהערה. יעקב מאנן

שתי הערות לאגרות חיד"א

(א) ס' כ"ז: „רבנן דטחנין מנא“ — עפ"י הגמרא חגיגה י"ב ב': „שבו ריחים עומדות וטוחנות מן לצדיקים“.

(ב) ס' ל"ט: בהערתי ע"ד ר"ד אשכנזי יש להוסיף: „הוא ר' דוד אשכנזי איש ירושלים שהו"ל בשנת „כי נרצה עונה“ את הס' קורא הדורות לר"ד קונפורטי. עיין מאמרו של ר"ז רובשוב ב„הגרן“ להורודצקי (תרפ"ח) צד 123. יעקב נאכט

הערה למאמרי התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש („ציון“ V סא–עח)

פרופ' א. מרכס כתב לי בטובו במכתב מ-20 לספטמבר 1933 על מאמרי שבמאסף של השנה שעברה:

„בנוגע למה שנאמר בעמ' ע"ד יש להעיר על הקטע הנדפס ב-Wissenschaftl. Zeitschrift של גייגר, כרך ה' עמ' 136. הקטע נמצא בשולי כתב-יד שנגמר באפריקה הצפונית בחודש דצמבר שנת 1486. הוא נדפס מחדש (בלתי מדויק במקצת) בקובץ דברים נחמדים הוצ' דוד פרנקל עמ' 9“.

בעמ' ס"א צריך לנקד את המלה למועד (=ק"ן), לעמ' ע"ה הערה 1. צריך להוסיף שגם הכרוניסטים הלטיניים של ימי הבינים נוהגים לזהות את הפרטים והתורכים.

בער

תקונים ומלואים למאמרו של בן-צבי „מכתב קראי“ („ציון“ IV. 31–38)

ב„ציון“ ספר ד' פרטס מר בן צבי מכתב קראי מסוף-המאה הי"ח עם פתיחה חשובה, המפיצה אור על המאורעות אשר הדקולם נשמע מתוך המכתב. ומכיון שאני המצאתי העתקת המכתב למר בן-צבי, לפני שלש שנים, אני חש את עצמי אחראי לתקן פרטים אחדים, ולמלאות את התעודה הזאת על ידי תעודה אחרת שיש לה הרבה נקודות מגע עם המכתב שנתפרסם.

א. אמת, שהמקור שממנו העתקתי המכתב „תופס ג' עמודים קטנים“, כמו שמוסר מר בן-צבי, אבל לא „בדפוס“ — כי המכתב הזה לא נדפס

מעולם – כי אם בכתיבה קראית על ניר מזרחי. בשעתו הודעתי למר בן־צבי, שהמקור – המכתב המקורי – נמצא כעת באַכספורד בספריית הבודליאנה וכדאי היה להשיג צלום ממנו. רק באופן זה מתבארים סמני השאלה הרבים, מה שהוא כמעט מן הנמנע בהעתקה ממקור נדפס.

ב. בנוגע לזמנו של המכתב – אמנם כיון מר בן־צבי אל האמת שנופל הוא בין 1773–1783, אבל, לדעתי אפשר לצמצם את הגבולים ולקבוע כמעט בדיוק את שנת תק"מ=1780 לזמנו, ונמוקי שצריך לבאר את הפרט: „שנת ועת לדרוש את ה' לפ"ג" שהמלה „לדרוש"=תק"מ הוא הפ"ק' והה' של ה' מורה על האלפים.

הפרט הזה יצא לנו ג"כ מתוך תעודת־המלואים שאני מפרסם בסוף, והוא „טופס אגרת שלוחה מאת מעלת הרבנים והפקידים של עיר הקדש ירושלים שנזכה לראות בבנינה במהרה בימינו אמן“, בספרדית משנת תקל"ו. גם במכתב שד"ר רבני זה מדובר על ההרפתקאות, הרעב והחמס לרגלי מלחמת הרוסים, עלי ביי ושי"ך דאהיר; גם שם ההתאוננויות על ההוצאות המרובות וחסרון ההכנסות באופן ששני המכתבים משלימים זה את זה: האחד מתאר את חרבן קהלת הקראים בירושלים והשני מתאר את פרפורי הקהלה הרבנית.

והנה בטופס הספרדי אנו קוראים על „חסרון ההכנסות זה חמש שנים“ *pella faltadas entradas que ja a 5 annos nos faltavao* ומאחר שבמכתב הקראי חוזר ונשנה על דבר שש שנות המלחמה כעל דבר שכבר עבר, הרי שצריך לאחרו לכה"פ שתיים־שלוש שנים לטופס הספרדי, וזה נותן לנו הזכות לסמוך את הפרט לתיבת „לדרוש“.

ג. הערותיו של מר בן־צבי כמעט כולן קולעות אל המטרה, ורק בהערה 14 אני מטיל ספק. שתי המלים: „והמת לו“ שנים של בית החיים, הן בהעתקתי מלה אחת אלא שבין ת' ול' מצאתי במקור אות אחת בלתי ברורה דומה לצ' באופן שהעתקתי „והמות“ (צ?) לי. המשמעות בלתי ברורה לי, אבל קשה מאד למצא כאן תיקון מתאים, שיסוב על „ת' שלומי חכירת אדמת בית הקברות“ כמו שמשער מר בן־צבי. בטופס הספרדי מדובר גם על שכר החפלים שלוו את המת – כמובן ביחד עם הקברנים – לבית החיים שהיה מחוץ לעיר בידי האויבים; *de paga aos para que acompanhassem por medo do Enemigo* אני משער איפוא שגם כאן במכתב הקראי מרמו על שני חפלים של בית החיים ששמשו לוויה מפני האויב. (אולי צ"ל: והמתלווים=והמלוים השנים של בית החיים).

ד. תקוני סופרים אחדים:

צד 36 שורה 6 מלמטה: לא להי קדוש שמו – צ"ל: לאל חי

” ” ” ” 5 ” ” ” ” ידוע – צ"ל: ידיע = להוי ידיע.

צד 37 שו' 10 מלמעלה: ו'אנשי המלחמה – צ"ל: ל'אנשי המלחמה.
 " " " 12 " כי הבתים – צ"ל: כל הבתים.
 " " " 13 " ל'הוציא החכם – צ"ל: ו'הוציאו החכם.
 טופס האגרת הספרדי הרצוף כאן נדפס על עלה-בובד (כנראה בקושטנטינה).
 ונמצא כעת באַכספורד בספריית הבודליאנה.
 מרינצי אלול תר"צ
 י. זנה

ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

האספה הכללית של החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה התקיימה במוצ"ש כ' אייר שנת תרצ"ד, באולם „בני ברית“ ליו"ר האספה נבחר מר י. פֶּרֶס, למזכיר מר י. היילפרין.
 מר דינבורג הרצה על פעולות החברה במשך השנתיים האחרונות, והר"ש אסף מסר דין וחשבון כספי של החברה. אחרי ויכוחים על פעולות החברה בעבר ובעתיד, שבהם השתתפו היו"ר, הר"ש אסף, מר ב. דינבורג, פרופ' ש. קליין, הד"ר י. רבלין ומר מיכל רבינוביץ. נבחרו לוועד החברה האדונים: הר"ש אסף, פרופ' י. בר, מר יצחק גרינבוים, מר ב. דינבורג, ד"ר א. צ'ריקובר, פרופ' ש. קליין וד"ר י. רבלין. להנהלה המצומצמת של הוועד נכנסו: הר"ש אסף, הפרופ' י. בר, ומר ב. דינבורג. ליו"ר הוועד נבחר הפרופ' י. פ. בר, לגזבר הר"ש אסף.

צד 37 שו' 10 מלמעלה: ו'אנשי המלחמה – צ"ל: ל'אנשי המלחמה.
 " " " 12 " כי הבתים – צ"ל: כל הבתים.
 " " " 13 " ל'הוציא החכם – צ"ל: ו'הוציאו החכם.
 טופס האגרת הספרדי הרצוף כאן נדפס על עלה-בובד (כנראה בקושטנטינה).
 ונמצא כעת באַכספורד בספריית הבודליאנה.
 מרינצי אלול תר"צ
 י. זנה

ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

האספה הכללית של החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה התקיימה במוצ"ש כ' אייר שנת תרצ"ד, באולם „בני ברית“ ליו"ר האספה נבחר מר י. פֶּרֶס, למזכיר מר י. היילפרין.
 מר דינבורג הרצה על פעולות החברה במשך השנתיים האחרונות, והר"ש אסף מסר דין וחשבון כספי של החברה. אחרי ויכוחים על פעולות החברה בעבר ובעתיד, שבהם השתתפו היו"ר, הר"ש אסף, מר ב. דינבורג, פרופ' ש. קליין, הד"ר י. רבלין ומר מיכל רבינוביץ. נבחרו לוועד החברה האדונים: הר"ש אסף, פרופ' י. בר, מר יצחק גרינבוים, מר ב. דינבורג, ד"ר א. צ'ריקובר, פרופ' ש. קליין וד"ר י. רבלין. להנהלה המצומצמת של הוועד נכנסו: הר"ש אסף, הפרופ' י. בר, ומר ב. דינבורג. ליו"ר הוועד נבחר הפרופ' י. פ. בר, לגזבר הר"ש אסף.